

ЛІНГВІСТИКА

Збірник наукових праць

№ 2 (14)

2008

Міністерство освіти і науки України
Державний заклад
„Луганський національний університет
імені Тараса Шевченка”

ЛІНГВІСТИКА

Збірник наукових праць

№ 2 (14)

Луганськ
ДЗ „ЛНУ імені Тараса Шевченка”
2008

Лінгвістика

Наукове видання

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 14444–3415 ПР Міністерством юстиції України
14.08.2008 р.

Журнал унесений до переліку наукових фахових видань України, у яких можуть
публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і
кандидата філологічних наук.

Постанова Президії ВАК України від 30 червня 2004 р. №3-05/7

ЗАСНОВНИК І ВИДАВЕЦЬ:

Луганський національний університет імені Тараса Шевченка

СКЛАД РЕДАКЦІЙНОЇ КОЛЕГІЇ:

Головний редактор

В.Д.Ужченко, д-р філол. наук, проф.

Члени редакційної колегії:

С.Я.Єрмоленко, д-р філол. наук, проф.

А.П.Загнітко, д-р філол. наук, проф.

А.С.Зеленько, д-р філол. наук, проф.

В.І.Коваль, д-р філол. наук, проф. (Білорусь)

Л.А.Лисиченко, д-р філол. наук, проф.

В.М.Мокієнко, д-р філол. наук, проф. (Німеччина)

Л.М.Синельникова, д-р філол. наук, проф.

К.Д.Глуховцева, д-р. філол. наук, проф.

В.В.Лєснова, канд. філол. наук, доц.

(технічний редактор)

Т.П.Терновська, канд. філол. наук, доц.

І.В.Мілева, канд. філол. наук (відп. секретар)

Коректори:

Ніколаєнко І.О.

Рекомендовано до друку вченою радою
Луганського національного університету
імені Тараса Шевченка
(протокол № 3 від 31 жовтня 2008 р.)

ЗМІСТ

Діалектологія

1. Глуховцева К.Д. Варіантні форми вираження та значення особової парадигми дієслова в українських східнословобожанських говірках 5
2. Дворянкін В.О. Назви людини з дефектами зору, слуху й вимови в українських східностепових говірках Південної Донеччини 10
3. Скорофатова А.О. Лексичні паралелі східнословобожанських фітономенів в інших говірках української мови 17

Семантика

4. Лесовець Н.М. Ергоніми в системі ономастичного простору 27
5. Малюк О.Ю. Спроба аналізу теоретичного осмислення ключових понять терміносистеми документознавства 25
6. Михайленко Л.Л. Процес формування нових значень у лексем суспільно-політичного змісту 39

Фразеологія і пареміологія

7. Ужченко В.Д. Когнітивні аспекти вивчення фразеології в Україні 46
8. Ужченко Д.В. Етнографічний дискурс говірки як джерело фразеологічних інновацій 59
9. Васильченко В.М. Відображення українськими фраземами шлюбнообрядової архетипної опозиції „згода/відмова” 73
10. Мазур Н.В. Культурно-національна семантика фразеологізмів у „Щоденниках” Сергія Єфремова 82
11. Мізін К.І. Когнітивна фразеологія: проблема фразеологічного концепту та фразеологічного фрейму 90
12. Мілєва І.В. Лексичні і фразеологічні особливості давнього й сучасного весілля 96
13. Міняйло Р.В. Ідея створення словника рибальської лексики і фразеології центрально- та східнословобожанського ареалу 103
14. Школяренко В.І. Фразеологічна картина світу давньовісхіднонімецького періоду 108
15. Глуховцева І.Я. Трансформація сталих виразів як одна з корінних ознак прецедентного тексту 117
16. Олексієнко Н.О. Фразеологізми з компонентами-зоонімами *кіт*, *кішка* у східнословобожанських та східностепових говірках (ідеографічний аспект) 126
17. Яцкевич О.О. Концепт „Воля” в українській фразеологічній картині світу 131

Текст. Дискурс

18. Зеленько А.С. Специфіка стилю Миколи Гоголя – наслідок українсько-російської взаємодії 139
19. Луценко Н.А. Этимологические этюды 145

20. **Синельникова Л.М., Терновська Т.П.** Займенник у питально-відповідному режимі комунікації 154
21. **Бехта І.А.** Художньо-естетичні концепти англомовного літературно-художнього твору постмодернізму 161
22. **Вусик Г.Л.** Специфічні риси політичного дискурсу ЗМІ 169
23. **Должикова Т.І., Зубова Т.П.** Жаргонізми в мові творів Оксани Забужко 173
24. **Клещова О.Є.** Концептуалізація власної назви „Хрущов” у публіцистиці Івана Багряного 177
25. **Кошман И.Н.** Функционирование единицы *пан* в русскоязычных текстах 181
26. **Клімчук Г.П.** Функціонально-прагматичний потенціал біблєїзмів у публіцистиці Михайла Грушевського 190
27. **Кучма З.В.** Розрив синтагми й наголос у французькому пісенному тексті 197
28. **Молодичук О.А.** Лексико-семантичне поле на позначення назв спорідненості і свояцтва в українських народних баладах 203
29. **Сніжко А.М.** Комбінаторика лексикалізованого концепту *успіх* (на матеріалі сучасних україномовних і англомовних ЗМІ) 209

Грамматика. Словотвір

30. **Божко Ю.О.** Особливості прийменниково-відмінкової системи української мови 214
31. **Делюсто М.С.** Граматичні риси прикметника у світлі діалектного тексту 228
32. **Міджин Р.С.** Особливості наголошування особових форм дієслів із суфіксом *-и-* в основі інфінітива (на матеріалі поетичного мовлення кінця ХІХ – ХХ століття) 238
33. **Степаненко О.К.** Словотвірне гніздо як об’єкт лінгвістичного дослідження 246

Рецензії

34. **Зеленько А.С.** В.В. Левицкий „Семасиология”. – Вінниця: Нова кн., 2006. – 512 с. 252
35. **Ужченко В.Д., Батарчук О.В.** „Добротне джерело української ментальності”: Мартінек С.В. Український асоціативний словник: у 2 т. – Л.: Вид. центр ЛНУ імені Івана Франка, 2007. 257

Відомості про авторів

ДИАЛЕКТОЛОГІЯ

К.Д. Глуховцева (Луганськ)

УДК 811.161.2'282.2

ВАРІАНТНІ ФОРМИ ВИРАЖЕННЯ ТА ЗНАЧЕННЯ ОСОБОВОЇ ПАРАДИГМИ ДІЄСЛОВА В УКРАЇНСЬКИХ СХІДНОСЛОБОЖАНСЬКИХ ГОВІРКАХ

У статті проаналізовано особові форми дієслів теперішнього й майбутнього часу та наказового способу, уживані в українських східнослобожанських говірках, звернено увагу на особливості вираження особового значення у формах минулого часу та умовного способу, з'ясовано їх значення.

Ключові слова: граматична категорія особи, мовленнєва комунікація, комунікативна діяльність, грамема.

Комунікативна діяльність є об'єктивною умовою відношень у структурі граматичної категорії особи. Не випадково А. Загнітко відзначає, що під час вербального спілкування мовець виражає відношення між собою й іншими предметами, зокрема й особами, залежно від участі / неучасті в мовленнєвій комунікації [Загнітко 1996: 249]. У поняття дієслова, підкреслював О. Потебня, неодмінно входить ставлення до особи. Отже, семантичний зміст категорії особи становлять особа та предмет, що виконують дію або перебувають у стані, виразниками якого є дієслова [Теоретична морфологія 2004: 263]. Як бачимо, визначення граматичної категорії особи як відношення дії до діяча [Леонова 1983: 194] наразі потребує суттєвого доповнення, оскільки виконавцем дії, носієм процесу чи стану може бути мовець, співрозмовник (слухач) або особа чи предмет, що не беруть участь у комунікативному акті. „На їхній основі вирізняють три грамеми особи: 1) суб'єкт повідомлення (мовець); 2) адресат повідомлення (слухач); 3) об'єкт повідомлення (не мовець і не слухач)” [Теоретична морфологія 2004: 263]. Якщо усвідомлення особи відбувається саме в комунікативному акті, то форми особи виражають відношення дії до його учасників. Тому в межах граматичної категорії особи налічують три граматичних протиставлення, що зумовлюють виділення трьох граматичних значень – значення першої, другої і третьої особи [Леонова 1983: 194 – 195].

З'ясовуючи типи опозицій у межах граматичної категорії особи, учені виділяють кілька їх різновидів: з одного боку, протиставлення форм першої та другої особи, що означають учасників мовлення, формі третьої особи, яка називає неучасників мовлення, з другого – форми першої особи, що означають особу, від якої ведеться мовлення, формі другої особи, до якої мовлення звернене [Леонова 1983: 195]; з третього – особові форми однини протиставляються формам множини [Сучасна 1969: 356].

Завдання цієї статті вбачаємо в тому, щоб з'ясувати особливості функціонування та утворення особових дієслівних форм у тканині усного

тексту в українських східнословобожанських говірках, виявити їх первинні та вторинні значення.

Як і в літературній мові, первинні значення особових дієслівних форм в українських східнословобожанських говірках пов'язані з розрізненням у процесі мовлення суб'єкта повідомлення, адресата повідомлення та об'єкта повідомлення. Тому форми першої особи пов'язують зміст дієслова з мовцем (тим, кому належить мовлення), у множині – з групою осіб, до яких мовець зараховує й себе; форми другої особи вказують на зв'язок змісту дієслова із співбесідником; форми третьої особи співвідносять зміст дієслова з якою-небудь особою чи предметом, які мовець не ототожнює ні з першою, ні з другою особою: *А от од'ного разу з роботи ми при'ходи'єм // а ми шо / за'м'іти'єли / шо бр'уква ле'жит' і шо можна й'їи к'расти / ну 'йісти 'хоче'ц':а / ї почали ми к'расти ц'у бр'укву // 'ч'істи'ємо / а шкара'лупи 'н'іде вики'дати // 'йаи'ч'ик мусор'ний / а 'коло во'р'іт на воз'вишенос'т'і пол'ї'цаї си'єдит' / нас сте'ре'же / в'ін у'се 'бачит' // 'ноч':у к'рали / а ку'харки за'м'ітили // а нам 'таз'іки да'вали / та'к'і / шо пост'і'рат' і по'миц':а / так п'ід кро'ват' і у'таз'іки скла'да'єм ц'і шкара'лупки // а там була на'чал'ниц'а 'н'емка // при'їшла во'на про'в'ірити / та'ка во'на допит'на була // при'їшла / йак про'в'іри'єла / а во'ни ўже з вер'хом т'і 'тазики стої'ат'* (Записано від Лінник Ніни Савелівни, народилася 1924 року, працювала в колгоспі (дояркою), піонервожатою у школі, с. Нижня Дуванка, Сватівський район).

Значення особи виражене двома способами – морфологічним та синтаксичним. Морфологічним способом особовість передається при вживанні форм теперішнього й майбутнього часу, а також форм наказового способу. Виразниками особових значень є особові закінчення дієслівного присудка: *Ну / 'камуру ж на'лагод'у / ну / п'лават' же ж не ў'м'ї'ю / на 'камуру 'л'ажу / і на се'реді'єну 'р'ічки 'ви'пли'вай'у / а 'Л'он'ка Ткач'єнко / друг м'ї / п'ід'ходе і 'каже / 'яа те'бе шчас не'ре'кину / а 'яа ка'жу / не' не'ре'ки'даї / 'яа п'лават' не ў'м'ї'ю / а в'ін 'каже / не об'ман'уї / 'яа те'бе шчас не'ре'кину* (Записано від М'якоти Тамари Миколаївни, 1950 року народження, повна середня освіта, пенсіонерка, смт Біловодськ).

У дієсловах минулого часу та умовного способу особове значення, як і в літературній мові, виражене синтаксичним (аналітичним) способом – на відповідне значення особи вказує особовий або предметно-особовий займенник: *'яа не ў'чилас'а ў ш'кол'і / ў л'ік'без хо'дила // а прац'увала ў кол'хоз'і с 'первих дн'іў кол'ект'ів'їзац'її і до 'самої 'п'єнс'її // ўсе при'ходи'єлос'а ро'бити / і пи'єл'ала / ї до'їяркою ро'била / і во'лоўником була / і 'кон'ухом була / ўсім при'ходи'єлос'а за мо'їу жис'т'* (Записано від Скороход Параски Захарівни, 1911 року народження, неписьменна, працювала в колгоспі на різних роботах, с. Олексіївка, Білокуракинський район); *'яа'би 'можна було ўсе ве'р'нути / 'яа б не так ро'била / 'яа б б'росила ўсе й по'їїхала до'дому* (Записано від Лінник Ніни Савелівни, народилася 1924 року, працювала у колгоспі (дояркою), піонервожатою у школі, с. Нижня Дуванка, Сватівський район).

В українських східнословобожанських говірках функціонують варіантні особові форми, виявлені в окремих діалектоносіїв переважно чоловічої статі. Ці форми складаються з дієслова теперішнього чи майбутнього часу або

наказового способу будь-якої особової форми та інфінітива. Неозначена форма може додаватися також до форм минулого часу дійсного способу або до форм умовного способу. Імовірно, уживання таких складених (аналітичних) особових форм дієслів пов'язане з повільною манерою говорити, намаганням мовця розтлумачити, пояснити свою думку. Цю особливість мовлення, напевне, можна вважати індивідуальною особливістю ідіолекту діалектоносія, оскільки в інших мовців тієї ж говірки вона може не виявлятися.

Схематично три особові парадигми – перша з них характерна для форм дійсного способу теперішнього й майбутнього часу, друга – для дієслів дійсного способу минулого часу та умовного способу, третя – для наказового способу – мають такі форми:

1) Перша ос. одн.	змог'ти з'можу	перша ос. мн. змог'ти з'може"м (о)
друга ос. одн.	змог'ти з'може"ш	друга ос. мн. змог'ти з'може"те
третя ос. одн.	змог'ти з'може	третя ос. мн. змог'ти з'можут';
2) Перша ос. одн.	змог'ти змог (би)	перша ос. мн. з'могти змогли (б)
друга ос. одн.	змог'ти змог (би)	друга ос. мн. змог'ти змогли (б)
третя ос. одн.	змог'ти змог (би)	третя ос. мн. змог'ти змогли (б);
3) Перша ос. одн.		перша ос. мн. роб'ит' роб'імо
друга ос. одн.	роб'ить роб'и	друга ос. мн. роб'ит' роб'ім'
третя ос. одн.	роб'ит' хай'робит'	третя ос. мн. роб'ит' хай'робл'ат'

Особове значення наведених форм нічим не відрізняється від узвичаєних значень їх варіантів, уживаних в усному та писемному мовленні: *Наро|диц'а наро|диує'а йа у се"л'і Горо|диш'ч'і тис'ачу де"йїа|цот т'риц'ат' с'омого |року |шостого |марта // ну / так і прожи"ват' прожи"вау у се"л'і Горо|диш'ч'і // бат"ки мо'її тоже ро|диц'а ро|дили"с'а у се"л'і Горо|диш'ч'і і так прожи"ват' прожи"вали у се"л'і // у |бат'ка було |дев'ат' |душ' д'і|теї // у |мама було |брат і се"стра і она / т'роїе було // поже"ниці'а поже"нили"с' во'ни у |тис'ач'у де"йїа|цот т'риц'ат' |шостому |году // ну |жит' жи"ли б'ід'нен'ко / по / у'с'акому // усе було у |їїхн'ому |жит'і // у |тис'ачу де"вїа|цот |сорок |первому |году |бат'ко по'пасти по'пау на в'їїну / ми ос'тац'а ос'тали"с' з |мамою уд'вох / брат і йа //жит' жи"ли б'ід'нен'ко / не" було |хати // |пот'ім |мати зро'бит' зробила |хатку со"б'і // с'тали ми |жит' ут'р'ох // |мама хо|дит' хо|дила на ро|боту // а ми уд'вох |ждат' |ждали |їїї |п'ід"м |хатойу // |кажди"ї ден' хо|дит' хо|дила на ро|боту // ми |їїї |вигл'а|дат' |вїгл'а|дали / |дома |упрау'л'ац'а |упрау'л'али"с'а / там то |кури / то |поро|с'атка |були // ми |їїх |управ'л'ат' |упрау'л'али // да'ват' да'вала |мама на'р'ад / по'лот' по'лоли / там ос' |приб'рат' |приб'рали // |увеч'ер'і |сид'ім' |сид'іли / вигл'а|дат' |вїгл'а|дали |їїї / коли во'на |при"їти |п'риїде з ро|боти // |при"ходить' |при"ходи"ла |мама з ро|боти / |при"носить' |при"носи"ла |хл'їба // |при"не"с'ти |при"не"се |кусок |хл'їба і нам по |кусоч'ку / а са'ма |диви"ц'а / а са'ма |голодна // |брат |п'іти |п'ішоу у |школу / |потом |йа |п'іти |п'ішоу у |школу // |помнит' |помн'у у |школ'і |у'чиц'а |у'чиує'а / ну |йак |обич'но / н'і |гоже і не по|гано // у |школ'і було хоро|шо |мен'і // |при"ходить' |при"ходи"у із |школи / |мама |ус'е"гда нас |устр'е"чат' |устр'е"чала / |ус'е"гда була |рада нам // у |тому |самому |году |тис'ачу де"вїа|цот |сорок |с'омому |при"їти |при"їшоу |бат'ко // |буу у |пл'е"ну // |ран'ше ми за |н'ого |полу'чат' |получали / |що в'ін |безв'е"ст'і |про'пасти |про'пау // (Записано від Кримцевого Василя*

Яковича, 1937 року народження, освіта неповна середня, працював на різних роботах, с. Городище, Біловодський район).

Форми з морфологічно-синтаксичним способом вираження значення особи споріднені, імовірно, з тими, що вживаються у складних реченнях зі сполучником *йакш'чо* (*йак'шо*, *'йес'л'і*), інфінітив у яких має значення умови: *Йак'шо ка'зат' про с'вал'бу / то ска'жу / шо 'ран'ше 'дуже ба'гато у'с'аких забо'бон'іу до'держувалис'а* (Записано від Пронько Марії Трохимівни, 1935 року народження, с. Тишківка, Новопсковський район). О. Курило, описуючи живомовні форми інфінітива, згадує про ті, що можуть мати атрибутивне значення чи значення мети: *Нарядив він серп пшениченьку жати* (Гр.); *Вложив він сюди весь дар свій промовляти серцем до серця* (Кул.) [Курило 1960: 40 – 41]. Мовознавець радить замінювати інфінітивами дієслівні іменники на *-ня*, частовживані в сучасній українській літературній мові, напр.: *властивість протягування – властивість притягувати, спосіб швидкого збирання – спосіб швидко збирати*. Можливо, форми дієслів з незвичним способом вираження значення особи, поширені в східнословобожанських говірках, виникли також у результаті стягування висловлювання: *Йак'шо 'буду полу'чат' / то полу'чу ба'гато з'рошей – Полу'чат' полу'чу ба'гато з'рошей*. Проте остаточні висновки про природу цих форм можна буде зробити лише при залученні до дослідження великих текстових матеріалів з різних регіонів України.

Функціональна активність описуваних форм у структурі говірки невелика, оскільки вживані вони переважно в чоловіків середнього та старшого віку в селах східного ареалу східнословобожанських говірок: с. Городище, Литвинівка Біловодського району, с. Бондарівка, Сичівка Марківського району, с. Морозівка, Великіцьк Міловського району. Цю особливість діалектного мовлення не можна вважати рисою східнословобожанських говірок, бо форми з морфолого-синтаксичним способом вираження особи функціонують у структурі говірки паралельно з формами, у яких особа виражена тільки морфологічно, згадувані форми є рисою ідіолекту окремих мовців: *'Р'ічка 'наша назив'айец':'а Ко'мишка / це то / шчо порос'ти порос'ла коми'шом / в основ'ном бо'лото // не'ве'личка р'ічушка / про'те 'доўг'іст' ій'ійі дес' сто к'ілометр'іу // начи'нац':'а начи'найец':'а во'на із кол'хоза Х'рунзе / хот' / із Ми'ко'лайіўки / начи'нац':'а начи'найец':'а там / стру'мок т'і'йейі 'р'ічки / ко'тора в'ід'т'і'л'а те'к'ти те'че у Во'лоши'но / це Рос'тоўс'койі 'облас'т'і / хот' і ўпа'дат' ўпа'да в 'Деркул' / а то'д'і ўже 'поўнайа і'ти і'де із Мало'чайіўки / в'ід'т'і'л'а / з 'М'іл':ерова // три 'р'ічки ў 'кучу / вот / і сти'кац':'а сти'кайуц':'а / вот / а 'н'іби доўжи'нойу в сто к'ілометр'іу при'м'ерно // у нас в Мо'роз'іўц'і / з'начит' / прот'і'кат' прот'і'кайе / вот / а з ... упа'дат' ўпа'даіе шче Гу'синка / йес'т' та'ка вот / р'ічушка йак при'тока ій'ійі / 'тоже // а от'куда наз'ван'іе / наз'ван'іе 'видно од Гу'сина 'балка / гу'сеі ба'гато 'настис'а 'наслос' / там той так і наз'ват' наз'вали Гу'с'інайа 'балка* (Записано від Чалова Миколи Васильовича, 1938 року народження, пенсіонера, с. Морозівка, Міловський район).

Крім первинного, особові форми дієслів можуть набувати вторинних значень. Так, форма першої особи однини, розширюючи значення, нерідко виражає, як і в літературній мові, не лише конкретного діяча, а й будь-якого

іншого, кого мовець може поставити чи уявити на своєму місці: *Не^у за'буду до гробо'вої дошки*; *Моу'ч'у / во'ди не^у сколо'ч'у*. Це значення узагальненого мовця є типовим для афористичних висловів, прислів'їв та приказок [Русанівський 1971: 195].

У науковій літературі описано також випадки, коли форма другої особи виступає замість першої для вираження повторюваної чи типової й для інших осіб дії інколи в поєднанні зі словами модального значення *було, бувало* [Леонова 1983: 195; Сучасна 1989: 363 – 364]: *Бо'йалис'а / ко'н'ешно / а то х'і'ба не бо'йалис'а // 'страшно / там ба'лакайеш / а там о'гл'а'дайес':а // не даї Бог!* (Записано від Скороход Параски Захарівни, 1911 року народження, неписьменна, працювала в колгоспі на різних роботах, с. Олексіївка Білокуракинський район).

Форма другої особи набуває узагальнено-особового значення, коли дія відноситься не до співбесідника, а до кого-небудь іншого, хто виявиться на його місці, може, навіть і сам мовець [Власенко 2005: 91]. Така форма природна для прислів'їв, афоризмів: *Що вимовиш язиком, того не витягнеш і волом; Як боїшся – не роби, а зробивши – не бійся; Якщо забудеш, чий ти син – приклади на спомин до грудей полин; Посади свиню за стіл, вона й ноги (ратиці) – на стіл; Одрізаного не приклейш; У сіні вогню не сховаєш*.

Найбільш уживаним серед вторинних значень форми третьої особи однини є неозначено-особове значення, якого дієслово набуває тоді, коли дія стосується неозначених осіб і увага зосереджується на самій дії, а виконавець відступає на другий план: *Робить, як мертво горить; Гляне – молоко кисне; Добре говорить, а зло творить*.

У процесі комунікації форми особи можуть набувати переносних значень, коли одні особові форми вживаються замість інших. Найпоширеніші з них такі:

– форма другої особи однини виступає замість першої особи однини для вираження типової й для інших осіб дії: *А шо з'робиш / йа так жиз'н' скла'даец':а* (Записано від Лінник Ніни Савелівни, народилася 1924 року, працювала в колгоспі (дояркою), піонервожатою в школі, с. Нижня Дуванка, Сватівський район);

– форма першої особи множини вживається замість другої особи однини чи множини, коли при звертанні до співбесідника мовець виражає своє позитивне чи негативне ставлення, нерідко доброзичливу іронію: *Тут уже ми се^убе по'каже^умо / нам 'т'іл'ко даї* (Записано від М'якоти Тамари Миколаївни, 1950 року народження, повна середня освіта, пенсіонерка, смт Біловодськ);

– форма другої особи однини дістає значення третьої особи однини для вираження типової й для інших осіб дії: *І шо 'т'іки^е не^у було // ўсе 'женич'і'ни ро'били // на то'ку ча'си сто'ят' // н'іх'то не^у 'п'іде / по'кам і'с'т' не^у буде о'динац'ат' ча'соу'вечора // 'д'іток ма'нен'кі'х з' 'йасе^ул при'воз'ат' ко'ровами / покор'миш і ўп'іет' поч'у'найеш ўйа'зат' // і так ден' за днем про'ходи'ло / ў т'а'жоліх усло'в'іях 'женич'і'нам о'соб'є'н:о* (Записано від Піддубної Варвари Арсентіївни, 1916 року народження, пенсіонерка, смт Білокуракине);

– форма третьої особи набуває значення другої особи однини з метою вираження й прихильного ставлення, і невдоволення, насмішки: *О / б·і·жи / б·і·жи / в·ін·думайе / шо ўте^шче* (Записано там же).

Отже, в українських східнословобожанських говірках функціонують дві варіантні форми вираження особової парадигми, щоправда, функціональна активність форм з морфолого-синтаксичним способом вираження значення особи невисока, вони вживаються в мовленні окремих діалектоносіїв. Первинні, вторинні та переносні значення особових форм ідентичні з тими, що виявленні в сучасній українській літературній мові.

Література

Власенко 2005 – Власенко Л. Варіантні значення особової парадигми дієслова // Наук. вісн. Херсон. держ. ун-ту . Сер. „Лінгвістика”. Вип. 2 – Херсон, 2005. – С.89 – 92; **Загнітко1996** – Загнітко А.П. Теоретична граматики української мови: морфологія. – Донецьк: Дон ДУ, 1996. – 437 с.; **Курило 1960** – Курило О. Уваги до сучасної української літературної мови. – Торонто : Нові дні, 1960. – 198 с.; **Леонова1983** – Леонова М.В. Сучасна українська літературна мова. Морфологія. – К. : Вищ. шк., 1983. – 261 с.; **Русанівський1971** – Русанівський В. М. Структура українського дієслова. – К.: Наук. думка, 1971. – 387 с.; **Сучасна 1969** – Сучасна українська літературна мова. Морфологія / за заг. ред. І. К. Білодіда. – К.: Наук. думка, 1969. – 582 с.; **Теоретична морфологія 2004** – Теоретична морфологія української мови: академ. граматики укр. мови / І. Вихованець, К. Городенська; за ред. І. Вихованця. – К.: Пульсари, 2004. – 400 с.

The personal forms of verbs of present and future tenses and imperative mood are analyzed in the article, used in the Ukrainian dialects of East Slobozhanshina, appeal attention on the features of expression of the personal meaning in forms of past tense and conditional mood, their meaning are found out.

Key words: grammatical category of person, speech communication, communicative activity, gramema.

В.О. Дворянкін (Маріуполь)

УДК 811.161.2'282.2'373

НАЗВИ ЛЮДИНИ З ДЕФЕКТАМИ ЗОРУ, СЛУХУ Й ВИМОВИ В УКРАЇНСЬКИХ СХІДНОСТЕПОВИХ ГОВІРКАХ ПІВДЕННОЇ ДОНЕЧЧИНИ

У статті представлено опис складу й семантичної структури лексики на позначення людини з вадами зору, слуху й вимови, який здійснено на матеріалі українських східностепових говірок Південної Донеччини. З'ясовано відношення окремих зафіксованих номенів до відповідних номінацій в інших українських діалектах.

Ключові слова: українські східностепові говірки, лексико-семантична група, сема, номінативна одиниця, назви рис людини.

Вивчення лексичної системи новостворених східностепових говірок Донеччини є одним із важливих завдань сучасної української діалектології. На сьогодні вже маємо описи тематичних груп ботанічної [Фроляк 1988], обрядової [Дроботенко 2001], географічної лексики [Сіденко 2003], найменувань одягу [Клименко 2001], спорідненості [Тарасенкова 2000] та ін. Однак на сучасному етапі не став об'єктом спеціального дослідження такий шар лексики східностепового простору, як назви рис людини. Цим і зумовлена актуальність пропонованої розвідки.

Метою статті є опис складу лексико-семантичної групи (ЛСГ) „Назви людини з дефектами зору, слуху й вимови” на матеріалі українських східностепових говірок Південної Донеччини.

Завдання статті – подати лексико-семантичний аналіз найменувань людини з вадами зору, слуху й вимови; дослідити відношення окремих зафіксованих номенів до відповідних номінацій в інших українських діалектних зонах.

До складу аналізованої ЛСГ входять маніфестанти 12 сем.

Сема ‘косоокий’ у 59 н. пп. (3 – 8, 10 – 12, 14 – 18, 21 – 23, 27 – 34, 36 – 40, 42 – 44, 47, 49, 51, 53, 54, 56, 58, 60 – 63, 65 – 68, 70, 71, 73 – 75, 78, 79, 82, 84, 86, 92) реалізована композитами *косоокий* і *косоглазий*, що функціонують як синоніми, в інших говірках спостережено тільки по одному номену: лексему *косоий* – у 21 н. п. (1, 20, 24 – 26, 45, 46, 50, 52, 55, 57, 64, 69, 77, 81, 87 – 90, 93, 94), її акцентний варіант *косоий* – у 3 н. пп. (9, 41, 48), дериват *роскосоий* – у 5 н. пп. (19, 59, 72, 83, 91), композит *кривоокий* – в 1 н. п. (80), компаратив *йак зайеїц* – у 2 н. пп. (76, 85), *косоий йак зайеїц* – в 1 н. п. (13), *роскосоий йак зайеїц* – в 1 н. п. (35), фразеологізм *один глаз на кауказ / а другий на с'евер* – в 1 н. п. (2).

Сема ‘короткозорий’ представлена в більшості досліджених говірок складним прикметником *близоокий* (82 н. пп.: 1 – 12, 14 – 20, 23 – 35, 38, 41 – 71, 73 – 78, 80, 81, 83, 85 – 87, 89 – 94) (про модель утворення цього субститута див.: [Гриценко 1990: 133]); на високу функціональну активність композита *близоокий* в обстежуваному обширі вказує й Атлас української мови [АУМ: к. 134]. Інші номени мають низький ступінь поширення: *близкоокий* – 8 н. пп. (1, 8, 13, 30, 40, 52, 79, 90), *близкоглазий* – 3 н. пп. (1, 39, 79), *близоокий* – 3 н. пп. (42, 69, 82), *короткозорий* – 3 н. пп. (21, 36, 48), *сл'іпий* – 4 н. пп. (22, 37, 84, 88), пропозитивна номінація *погано так баче / ш'чо абсолютно н'іч'ого // не'ре'д'нейу* (людиною. – В.Д.) *йак туман* – 1 н. п. (72).

Сема ‘підсліпуватий, який погано бачить’ маніфестована десятьма прикметниками (серед яких наявні дериваційні й акцентні варіанти): *сл'іпуватий* (44 н. пп.: 1, 6, 7, 9 – 12, 15 – 18, 23, 29, 32 – 34, 38, 41, 43 – 46, 48, 50, 53, 55, 57, 60 – 62, 66 – 69, 74, 75, 78, 80, 81, 86, 89 – 92), *сл'інкуватий* (н. пп. 2, 83), *сл'іпий* (н. пп. 20, 22, 24, 37, 47, 54, 65, 79), *підсл'іпий* (н. п. 49), *підсл'іпуватий* (н. пп. 28, 30, 31, 36, 40, 64, 70, 72, 76, 77, 87, 88), *підсл'іпуватий* (н. п. 82), *підсл'інкуватий* (н. пп. 8, 21, 52, 59, 94), *при'сл'інкуватий* (н. пп. 3 – 5, 13, 14, 19, 26, 35, 42, 63, 84), *при'сл'інкуватий* (н. пп. 25, 27, 39, 51, 56, 58, 71, 85), *при'сл'іпуватий* (н. пп. 73, 93).

Сема ‘сліпа людина’ реалізована загальноновживаними субстантивованими прикметниками-опозитами *сл'іпий* : *сл'іпа* (94 н. пп.) та синонімами до них:

іменником *сл'іпець* (н. пп. 19, 26, 28, 53, 54, 60, 65, 91, 93) і дериватами *сл'іпун* (н. пп. 8, 13, 40), *сл'іпак* (н. пп. 39, 90), *сл'іпко* (н. пп. 27, 88), *сл'іпон'д'а* (н. пп. 64, 74), вторинним номеном (метонімічною назвою, утвореною за моделлю ‘назва захворювання, за якого людина погано бачить у сутінках’ > ‘назва сліпої людини’) *сл'іпота* (н. п. 64), субстантивованими прикметниками-корелятами *не^узр'ач'її* : *не^узр'ач'а* (н. пп. 25, 92, 93) (і дериватами *не^узр'ач'ниї* : *не^узр'ач'на* – н. п. 84), *не^уви^ед'уш'ч'її* : *не^уви^ед'уш'ч'а* (н. п. 65), евфемізмами *темний* : *темна* (н. п. 51), діеприкметниками-опозитами *осл'іпий* : *осл'іпла* (н. п. 65), стійким порівнянням *сл'іпий йак кр'їт* (н. пп. 13, 64). Народна мораль закликає звичайно жаліти сліпих людей: *се^рдешна л'юдина / ш'ч'о не^убач'є с'тежки* (відтінок співчуття передано з допомогою лексеми *се^рдешна* – н. п. 4). Чимало іменників з коренем *сліп-* (або його фонетичними варіантами) функціонує в різних українських говірках: у східнословобожанських – *сл'іпак*, *сл'іпець*, *сл'іпко*, *сл'іпун* ‘тс’ [ЛС: 52, 53], у нижньонадніпрянських – *сл'іпéць* ‘ластівка міська (*Delichon urbica* L.)’, ‘комаха сліпень’, *сл'іпчак* ‘кріт’ [ЧНН IV: 80], у полтавських – *сліпéць* ‘саморобний каганець поганої якості (мало дає світла)’ [СП: 81], у поліських – *слепак¹*, *слепак*, *сліпак* ‘каганець’ (лексеми з цим значенням уживають представники старшого покоління, на що вказує відповідна ремарка), *слепак²*, *слепак* ‘гедзь, сліпень; сліпак’ [ЛПГ: 198], *сл'іп'ак*, *слип'ак* ‘назва на позначення великого нариву з кількома верхами або без верхів’, *с'л'іп'ак* ‘назва на позначення невеликого гнійного нариву з одним верхом’ [ННМ: 18], *слипак* ‘двокрила комаха, яка живиться кров'ю тварини і людини; сліпень’, ‘каганець для освітлення’, ‘нічний ссавець із довгими крилами; Chiroptera’, ‘куля, послана мисливцем не в ціль, а будь-куди’, ‘той, що недобачає’, *слипачок* ‘каганець для освітлення’ (зменшена форма), *слипота* ‘захворювання, коли людина погано бачить у сутінках’, ‘той, хто не бачить або недобачає’ (останнє значення подано з ремаркою „зневажливе”), *слепак* ‘двокрила комаха, яка живиться кров'ю тварини і людини; сліпень’, *слепéць* ‘той, хто не бачить або недобачає’ (з ремаркою „зневажливе”), ‘піжмурки’, *слéпотен* ‘той, хто не бачить або недобачає’ (з ремаркою „згрубіле”) [АЗП II: 155, 154], *сліпак* ‘апендицит’, *сліпакі* ‘зневажлива назва для очей людини’, *сліпи* ‘тс’, *слепак* ‘гедзь, велика комаха (муха), що висисає кров тварин’, *слепéць* ‘фурункул, гостре гнійне запалення’, *слепак* ‘каганець, невеличкий світильник, що складається з гнота та посуду, у який наливається олія, лій чи гас’, *слéпетні* ‘дикі бджоли’, *слéпні* ‘тс’ [СР: 116, 115], у подільських – *сліпак* ‘чиряк’ [БПГ: 88], у гуцульських – *сліпак* ‘вуж’, ‘чиряк’, ‘сліпець’, *сліпакі* ‘(*Caltha palustris*) калюжниця болотна’, ‘очі’ (з ремаркою „зневажливе”), *сліпун* ‘сліпець’ (з ремаркою „зневажливе”), *сліп'уля* ‘сліпачка’ (з ремаркою „зневажливе”), *сліп'авка* ‘(*Caltha palustris*) калюжниця болотна’ [ГГ: 173].

Сема ‘далекозорий’ репрезентована прикметниками (переважно композитами) *дале^укозорий* (н. пп. 1, 3 – 12, 15 – 18, 20, 21, 23, 24, 29, 34, 37, 40, 41, 43, 48, 52, 53, 55 – 57, 61, 66, 68 – 70, 75, 77, 79, 81, 83, 86, 89, 94), *дале^укозоркий* (н. п. 72), *дале^укоокий* (н. пп. 31, 92, 93), *дале^укоглазий* (н. пп. 27, 30, 78), *дале^укобач'уш'ч'її* (н. п. 25), *дал'нозорий* (н. пп. 26, 44, 47, 54, 71, 74, 76, 87, 88), *дал'нозорний* (н. пп. 2, 19, 39, 49, 62, 63, 84), *дал'нозоркий* (н. пп. 82, 88, 91), *дал'новидний* (н. пп. 51, 60, 64, 71, 73, 90), *дал'норукий* (н. пп. 28, 80),

дал'но¹окиї (н. п. 14), дал'но¹глазиї (н. п. 58), дал'но¹бач'ниї (н. п. 60), гла¹застії (н. пп. 22, 59), з¹р'ач'її (н. пп. 38, 46), ви¹д'уш'ч'її (н. п. 50), іменником ви¹тр'їш'кан (н. п. 65), стійким порівнянням оч'ї йак у орла (н. п. 13), вторинним номеном (словосполученням) зоркиї сокол (н. п. 85), описовими формами з гарним зором (н. п. 36), да¹леко бач'е (н. пп. 32, 33, 35), хара¹шо баче (н. пп. 45, 67), дуже баче (н. п. 42).

Опозиція 'глухий чоловік' : 'глуха жінка' виражена в більшості говірок однією парою субстантивованих прикметників-опозитів *глухий* : *глуха* (75 н. пп.: 1 – 12, 15 – 20, 23 – 25, 27 – 29, 31 – 34, 36 – 38, 40 – 45, 47 – 56, 60 – 68, 70, 72 – 77, 79 – 90). Словотвірні ж опозити є спорадичними (перша пара корелятивів є вторинними номінаціями, утвореними за моделлю 'назва тварини' > 'назва людини з дефектом слуху'): *глухар* : *глухар'ка* (н. пп. 14, 30, 39), *глушман* : *глушманка* (н. пп. 26, 57), *глухоман* : *глухоманка* (н. пп. 59, 71), *глухан* : *глухан'ка* (н. п. 92). Зрідка трапляються й іменники спільного роду: *глушко* (н. п. 35), *глухер'а* (н. п. 13). У досліджуваному ландшафті спостережено також полікомпонентні назви: фразеологізм *глуха те¹тер'а* 'глуха людина' (н. пп. 21, 46, 58, 78, 91, 93, 94), компаративи *глухе йак доска* (про чоловіка і про жінку – н. п. 69), *глухий йак пен* (про чоловіка – н. п. 22), *глуха шо пен* (про жінку – н. п. 22). У н. п. 65, крім корелятивної пари (субстантивованих прикметників) *глухий* : *глуха*, виявлено лексему *глухар* 'глухий чоловік', словотвірного ж опозита *глухар'ка* не зафіксовано. Діалектні словники подають частину аналізованих лексем (або їх фонетичні чи акцентні варіанти): *глухий*, *глухар'*, *глухар'ка*, *глушман*, *глушманка*, *глухоман*, *глухоманка*, *глухан'*, *глушко*, *глухер'а* 'тс' [ЛС: 16]; *глухар'ка* 'тс' [ЧНН I: 235]; *глухар*, *глушман* 'тс' [ГГ: 46]; *глухарка* 'самка глухаря', *глушман* 'той, хто не чує або недочуває', усічена форма *глух'ї* 'такий, що не чує або недочуває', 'поганої якості (про сокиру)' (друге значення зафіксовано з ремаркою „переносне”) [АЗП I: 92, 93].

Сема 'гугнявий' маніфестована чотирма прикметниками. Панівною в досліджуваному діалектному просторі є лексема *гундосий* (88 фіксацій: н. пп. 1 – 27, 29, 31 – 35, 37 – 49, 51 – 87, 89, 90, 92 – 94), що відома з цією ж семантикою в східнословобожанських [ЛС: 18] і нижньонаддніпряньських [ЧНН I: 257] говірках; у поліському континуумі спостережено спорадичний прикметник (імовірно, субстантивований) *гунд'оса* 'назва на позначення людини, яка говорить із закладеним носом' [ННМ: 26]. Інші реалізатори семи мають низький ступінь поширення: дериват *гун'д'авий* (н. п. 28), лексема *гун'авий* (н. п. 91), *гуг'н'авий* (н. пп. 30, 36, 50, 88). Останній номен (разом зі словом *гун'авий* 'тс') виявлено в східнословобожанських говірках [ЛС: 18], фонетичний варіант *гугнавий* 'який невиразно говорить', 'заїкуватий', 'який говорить у ніс' – у бойківських [ОБГ I: 197], *гугн'ава* 'назва на позначення людини, яка говорить із закладеним носом' – у поліських [ННМ: 26].

Сема 'гугнява людина' представлена у 85 говірках (н. пп. 1, 3 – 12, 14 – 27, 29, 31 – 35, 37 – 49, 51 – 59, 61 – 87, 89, 90, 92 – 94) іменником *гундос* (словотвірного опозита *гундоска* не спостережено), характерним з ідентичним значенням для мовлення мешканців Східної Слобожанщини [ЛС: 18] та Нижньої Наддніпрянщини [ЧНН I: 257]. Спорадичними є субстантивовані прикметники-кореляти *гуг'н'авий* : *гуг'н'ава* (н. пп. 30, 36, 50, 88) і *гун'д'авий* :

гун¹д'ава (н. п. 28), іменники спільного роду гун¹дос'а (н. п. 2), ¹гун'д'а (н. п. 60) та ¹гун'а (н. пп. 13, 91). Остання лексема функціонує в поліських говірках для передачі значень ‘верхній жіночий одяг з домотканого сукна, подібний до свитки’, ‘вайлувата, неохайна жінка’ [ЛПГ: 61], ‘вайлувата жінка’ [ЄР: 58], у подільських – ‘одяг зимовий вовняний чоловічий’ [БПГ: 30], у бойківських – ‘верхній чоловічий одяг домашньої роботи, чемерка, рід сіряка з овечого сукна’, ‘сіряк з довгими рукавами, які зв’язують і вживають замість торб’, ‘тканина з овечої вовни’ (також зафіксовано четверте значення – ‘волохате сукно на Закарпатті’) [ОБГ I: 199].

Семі ‘людина, яка невиразно й тихо говорить’ властиві такі іменники-репрезентанти: ¹мимр'а (н. пп. 1, 2, 6, 7, 9, 11, 12, 14, 16, 17, 21, 23, 24, 28 – 31, 34, 39, 42 – 45, 47, 48, 50, 52, 54 – 59, 61 – 66, 68, 69, 72 – 75, 79, 81, 84 – 86, 89 – 94) (фонетичний варіант ¹мимра – н. пп. 8, 15, 26, 36, 70, 71, 76, 77, 80, 82), ¹м'амл'а (н. пп. 13, 18 – 20, 25, 27, 37, 38, 41, 49, 51, 67, 87, 88) (фонетичні варіанти м¹л'амла – н. п. 22 і м¹н'амл'а – н. п. 46), мур¹ло (н. пп. 3 – 5, 10, 32, 33, 35, 40, 53, 78, 83), мурко¹т'їй (н. п. 60). У н. п. 65 до лексеми ¹мимр'а виявлено синонім – вторинний номен ч'ума, утворений за моделлю ‘назва захворювання людини або тварини’ > ‘назва людини’; на нашу думку, у свідомості діалектоносіїв цей номен, скоріше, асоціюється з певною міфічною або вигаданою істотою, про що свідчать народні фразеологізми: *чума болотяна* (болотна), *чума з болота* ‘зла, вредна людина’, ‘брудна людина’, *чума городня* ‘неохайний, некрасиво одягнений (переважно про жінку)’, *чума горохова* (горохляна) ‘дурнувата людина’ та ін. [УФД: 253 – 254]. Діалектні словники подають частину аналізованих лексем (або їх варіанти): ¹мимр'а ‘людина, яка невиразно говорить’, ¹мимра ‘тс’, ¹м'амл'а ‘тс’, ‘людина, яка все робить надто повільно’, мур¹ло ‘чоловік, який говорить тихо й невиразно’, ‘людина, яка звичайно мовчить, мало говорить’, ‘похмура, непривітна людина’, ‘некультурна, неосвічена, невихована людина’, мурко¹тун ‘чоловік, який говорить тихо й невиразно’ [ЛС: 35, 36]; *мімра* ‘той, хто говорить невиразно, тихо’, *мімр'а* ‘тс’, *мімл'а* ‘тс’ (усі три слова позначено ремаркою „іронічне”), *муркотун* ‘той, що муркотить (звичайно про ката)’, *ч'ума* ‘погана, зла людина’ (із ремарками „переносне”, „лайливе”) [ЧНН II: 282, 283, 296; IV: 223]; *ма́мля* ‘людина, що тихо, невиразно говорить, мимрить’, *мля́мля* ‘тс’, *мня́мля* ‘тс’ [СП: 54]; *мня́мля* ‘тс’, *мурло́* ‘зневажлива назва для обличчя людини’, *ме́мля* ‘той, хто дуже мало говорить’ [ЄР: 86, 87, 85]; *мля́мля* ‘той, хто робить щось надто повільно’ [БПГ: 61].

Для сем ‘буркотун’ і ‘буркотуха’ характерні сім корелятивних пар. Найпоширенішими в досліджуваному обширі є словотвірні опозити бур¹ч'ун : бур¹ч'уха (н. пп. 1, 3 – 7, 9 – 16, 18 – 20, 23, 25, 26, 28, 29, 31 – 35, 38 – 48, 50, 51, 53, 55, 57, 60, 61, 63 – 70, 72, 74 – 82, 84, 86, 89, 90, 92 – 94), які відомі з тією ж семантикою також у східнословобожанських [ЛС: 12] та нижньонадніпряньських [ЧНН I: 118] говірках. Інші кореляти не є функціонально активними: бур¹ч'ун : бур¹ч'їха (н. пп. 22, 37, 49, 58, 59), бормо¹тун : бормо¹туха (н. пп. 17, 27, 52, 54, 56, 62, 88), бурко¹тун : бурко¹туха (н. пп. 2, 8, 21, 30, 36, 73, 87), бур¹кун : бур¹кун'а (н. п. 83), вор¹ч'ун : вор¹ч'уха (н. пп. 24, 85, 91), субстантивовані прикметники бурч¹ливий : бурч¹лива (н. п. 71).

Таким чином, лексико-семантичну групу „Назви людини з дефектами зору, слуху й вимови” становлять переважно однослівні номени. Полікомпонентні найменування засвідчені зрідка. Окремі антропономени досліджуваного континууму в різних українських діалектах мають відповідники, для яких характерні фонетичні, акцентуаційні, морфемні й семантичні відмінності. У подальшому вважаємо за доцільне здійснити опис динаміки лексичної системи українського східностепового простору як іманентної властивості мови.

Список обстежених населених пунктів

(усі населені пункти розташовані в Донецькій обл.)

1. с. Іскра Великоновосілківського р-ну;
2. с. Червона Зірка Великоновосілківського р-ну;
3. с. Новоукраїнка Великоновосілківського р-ну;
4. с. Олексіївка Великоновосілківського р-ну;
5. с. Андріївка Великоновосілківського р-ну;
6. м. Курахово Мар'їнського р-ну;
7. смт Старомихайлівка Мар'їнського р-ну;
8. с. Комар Великоновосілківського р-ну;
9. с. Федорівка Великоновосілківського р-ну;
10. с. Успенівка Мар'їнського р-ну;
11. с-ще Грабське Амвросіївського р-ну;
12. с. Благодатне Амвросіївського р-ну;
13. с. Катеринівка Мар'їнського р-ну;
14. с-ще Новомиколаївка Волноваського р-ну;
15. с. Обільне Старобешівського р-ну;
16. с-ще Родники Амвросіївського р-ну;
17. смт Велика Новосілка;
18. с-ще Новоукраїнка Мар'їнського р-ну;
19. смт Оленівка Волноваського р-ну;
20. с. Времівка Великоновосілківського р-ну;
21. с. Микільське Волноваського р-ну;
22. смт Старобешево;
23. смт Войковський Амвросіївського р-ну;
24. с-ще Урожайне Великоновосілківського р-ну;
25. с. Новомайорське Великоновосілківського р-ну;
26. смт Новотроїцьке Волноваського р-ну;
27. с. Старолинівка Великоновосілківського р-ну;
28. м. Комсомольське Старобешівського р-ну;
29. с. Василівка Амвросіївського р-ну;
30. с. Новопетриківка Великоновосілківського р-ну;
31. с-ще Степне Волноваського р-ну;
32. с. Кирилівка Волноваського р-ну;
33. с. Петрівське Старобешівського р-ну;
34. с. Кумачове Старобешівського р-ну;
35. с. Рибинське Волноваського р-ну;
36. с. Красна Поляна Великоновосілківського р-ну;
37. с. Старогнатівка Тельманівського р-ну;
38. с. Вершинівка Тельманівського р-ну;
39. с-ще Хлібодарівка Волноваського р-ну;
40. с. Калініне Волноваського р-ну;
41. смт Андріївка Тельманівського р-ну;
42. с. Гранітне Тельманівського р-ну;
43. с. Мічуріне Тельманівського р-ну;
44. с. Черевківське Тельманівського р-ну;
45. с. Кузнецово-Михайлівка Тельманівського р-ну;
46. с. Котлярівське Тельманівського р-ну;
47. с. Красівка Волноваського р-ну;
48. с. Старомар'ївка Тельманівського р-ну;
49. с. Нова Мар'ївка Тельманівського р-ну;
50. с-ще Труженка Володарського р-ну;
51. с-ще Привільне Волноваського р-ну;
52. с. Кальчинівка Володарського р-ну;
53. с. Малоянисоль Володарського р-ну;
54. с. Назарівка Володарського р-ну;
55. с. Кирилівка Володарського р-ну;
56. с. Чермалик Тельманівського р-ну;
57. с. Приморське Новоазовського р-ну;
58. с. Свободне Тельманівського р-ну;
59. с. Конькове Тельманівського р-ну;
60. с. Новокрасівка Володарського р-ну;
61. с. Новоянисоль Володарського р-ну;
62. с. Старченкове Володарського р-ну;
63. с. Ксенівка Володарського р-ну;
64. с. Сергіївка Володарського р-ну;

65. с. Республіка Володарського р-ну; 66. с. Октябр Новоазовського р-ну; 67. с. Красноармійське Новоазовського р-ну; 68. с. Козацьке Новоазовського р-ну; 69. с. Лугове Володарського р-ну; 70. с. Паннівка Володарського р-ну; 71. с. Новогригорівка Володарського р-ну; 72. смт Володарське; 73. с. Гнутове м. Маріуполя; 74. с. Заїченко Новоазовського р-ну; 75. с. Митьково-Качкарі Новоазовського р-ну; 76. с. Захарівка Першотравневого р-ну; 77. с. Суженка Володарського р-ну; 78. с. Бойове Володарського р-ну; 79. смт Старий Крим м. Маріуполя; 80. с. Стародубівка Першотравневого р-ну; 81. с. Бердянське Першотравневого р-ну; 82. с-ще Агробаза Першотравневого р-ну; 83. с. Широкине Новоазовського р-ну; 84. с. Безіменне Новоазовського р-ну; 85. м. Новоазовськ; 86. с. Комишувате Першотравневого р-ну; 87. с-ще Дем'янівка Першотравневого р-ну; 88. смт Мангуш (Першотравневе); 89. с. Іллічівське Першотравневого р-ну; 90. смт Сєдове Новоазовського р-ну; 91. с-ще Бабах-Тарама Першотравневого р-ну; 92. с. Урзуф Першотравневого р-ну; 93. смт Ялта Першотравневого р-ну; 94. с. Мелекине Першотравневого р-ну.

Скорочення

‘тс’ – те саме значення

Література

Гриценко 1990 – Гриценко П.Ю. Ареальне варіювання лексики. – К.: Наук. думка, 1990. – 272 с.; **Дроботенко 2001** – Дроботенко В.Ю. Лексика сімейних обрядів у говірках Донеччини: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Донецьк. нац. ун-т. – Донецьк, 2001. – 23 с.; **Клименко 2001** – Клименко Н.Б. Назви одягу в східностепових говірках Донеччини: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Донецьк. нац. ун-т. – Донецьк, 2001. – 19 с.; **Сіденко 2003** – Сіденко Н.П. Географічна апелювативна лексика східностепових говірок Центральної Донеччини: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Донецьк. нац. ун-т. – Донецьк, 2003. – 22 с.; **Тарасенкова 2000** – Тарасенкова С. Назви осіб за спорідненістю в донецьких східностепових говірках // Лінгвістичні студії: зб. наук. пр. – Донецьк: ДонДУ, 2000. – Вип. 6. – С. 268 – 271; **Фроляк 1988** – Фроляк Л.Д. Ботаническая лексика украинских говоров Северного Приазовья: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.02 / Ин-т языковедения им. А.А. Потебни АН УССР. – К., 1988. – 17 с.

Джерела та їх умовні скорочення

АЗП – Аркушин Г. Словник західнополіських говірок. – Луцьк: Ред.-вид. від. „Вежа” Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2000. – Т. 1 – 2; **АУМ** – Атлас української мови: в 3 т. – К.: Наук. думка, 2001. – Т. 3. Ч. 1: Слобожанщина, Донеччина і суміжні землі. – С. 1 – 36; 144 карти; **БПГ** – Брилінський Д.М. Словник подільських говірок. – Хмельницький, 1991. – 116 с.; **ГГ** – Гуцульські говірки. Короткий словник / відп. ред. Я. Закревська. – Л., 1997. – 232 с.; **ЄР** – Євтушок О.М. Короткий словник говірок Рівненщини // Євтушок О.М. Вивчення лексики говірок Рівненщини. – Рівне, 1997. – С. 38 – 138; **ЛПГ** – Лисенко П.С. Словник поліських говорів. – К.: Наук. думка, 1974. – 260 с.; **ЛС** – Лєсна В.В. Матеріали до словника говірок Східної Слобожанщини: Людина та її риси. – Луганськ: Шлях, 1999. – 76 с.; **ННМ** – Никончук М.В., Никончук О.М., Мойсієнко В.М. Поліська лексика народної медицини та лікувальної магії / Північноукр. діалектол. центр Житомир. держ. пед. ун-ту ім. Івана Франка. – Житомир: Полісся, 2001. – 148 с.; **ОБГ** –

Онишкевич М.Й. Словник бойківських говірок. – К.: Наук. думка, 1984. – Ч. 1 – 2; **СП** – Сизько А.Т. Словник діалектної лексики говірок сіл південно-східної Полтавщини: навч. посіб. – Д.: ДДУ, 1990. – 99 с.; **УФД** – Ужченко В.Д., Ужченко Д.В. Фразеологічний словник східнослобожанських і степових говірок Донбасу. – Луганськ: Альма-матер, 2002. – 263 с.; **ЧНН** – Чабаненко В.А. Словник говірок Нижньої Наддніпрянщини. – Запоріжжя, 1992. – Т. 1 – 4.

The article deals with the description of composition and semantic structure of vocabulary to determine people with sight, hearing and speech defects investigated on the material of Ukrainian Eastern-steppe dialects of Southern Donetsk region. The reference of individually fixed names to the certain nominations in different Ukrainian dialects is revealed.

Key words: Ukrainian Eastern-steppe sayings, lexico-semantic group, seme, nominative unit, names of personhood.

А.О. Скорофатова (Луганськ)

УДК 811.161.2'282

ЛЕКСИЧНІ ПАРАЛЕЛІ СХІДНОСЛОБОЖАНСЬКИХ ФІТОНОМЕНІВ В ІНШИХ ГОВІРКАХ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

У статті розглянуто та проаналізовано лексичні паралелі східнослобожанських фітономенив в інших говірках української мови, унаслідок чого вироблена наукова класифікація східнослобожанських флороізоглас, що мають своє продовження в інших говірках української мови.

Ключові слова: ізогласа, флороізогласа, фітономен, комплексне ядро, периферія.

Однією з давніх за часом формування й цінних за інформаційною спроможністю про історичні процеси в мові є лексика на позначення рослин, активно вживана, тісно пов'язана з побутом, виробництвом і культурою народу. В українському мовознавстві цій тематичній групі лексики присвячено праці Й. Дзендзелівського, Т. Заворотної, Я. Закревської, А. Капської, В. Карпової, О. Малахівської, О. Миголинець, Л. Москаленко, Р. Омельковець, М. Поістогової, І. Сабадоша, Л. Симоненко, М. Фещенка, Л. Фроляк, А. Шамоти та ін.; але фітономени східнослобожанських говірок ще не були об'єктом спеціального вивчення, а отже, відсутня монографічна праця з описом фітономенив в українських східнослобожанських говірках як цілісної системи в її просторовій варіативності.

Мета статті – розглянути лексичні паралелі східнослобожанських фітономенив в інших говірках української мови.

В умовах міждіалектних контактів та різномовного спілкування специфічні для діалектної мови лексеми поступово зникають [Глух 2003: 9], зумовлюючи те, що діалектний лексичний склад стає менш диференційованим [Матвіяс 1998: 112] та більш наближеним до літературної мови [Март 1993: 5; Глух 2003: 9]. Біля 32,0% виділених нами східнослобожанських флороізоглас

(2 351 ізоглоса) мають своє продовження в інших говірках української мови, що уповноважує на виділення серед них таких груп ізоглос, що охоплюють східнословобожанські говірки й продовжуються: 1) у говірках усіх трьох наріч української мови; 2) в інших говірках південно-східного та північного наріч; 3) в інших говірках південно-східного та південно-західного наріч; 4) у говірках північного та південно-західного наріч; 5) у говірках північного наріччя; 6) у говірках південно-західного наріччя; 7) в інших говірках південно-східного наріччя.

Ізоглоси першої групи становлять 33,0% (250 ізоглос) від загальної кількості східнословобожанських флороізоглос, які мають своє продовження в інших говірках української мови (754 ізоглоси). У цьому контексті комплексне ядро групи формують: а) загальноукраїнські флороізоглоси (21,2% (57 ізоглос)); б) флороізоглоси, що охоплюють усі говірки південно-східного та північного наріч і південноволинські, подільські й північнопідкарпатські говірки південно-західного наріччя (6,4% – 16 ізоглос); в) флороізоглоси, що охоплюють усі говірки південно-східного та північного наріч і південноволинські, подільські, наддністрянські, середньозакарпатські та північнопідкарпатські говірки південно-західного наріччя (4,0% – 10 ізоглос).

До загальноукраїнських флороізоглос належать такі, як: *бар'вінок* 'барвінок малий, б. трав'янистий' [Саб 1999: 76; Ос-Ян 1942: 94; Моск 1992: 350; Ом 2003: 98; Миг 1996: 104]; *блє''кота* 'блекота чорна' [Саб 1999: 76; Ос-Ян 1942: 103; Миг 1996: 122; Моск 1992: к. 10; Ом 2003: 98]; *бур'кун* 'буркун' [Саб 1999: 77; Моск 1992: 356; Ом 2003: 98; Миг 1996: 80–81]; *валє''р'іана* 'валеріана лікарська' [Моск 1992: к. 16; Ом 2003: 99; Саб 1999: 77; Миг 1996: 129; Ос-Ян 1942: 109]; *гор'иц'віт* 'горицвіт весняний' [Ос-Ян 1942: 66; Саб 1999: 78; Моск 1992: к. 24; Поіст 2005: 306; Миг 1996: 59]; *г'рици'ки* 'грицики звичайні' [Саб 1999: 79; Моск 1992: 67; Поіст 2005: 236; Ом 2003: к. 14; Миг 1996: 65]; *де''ре''ві* 'деревій майже звичайний, д. степовий' [Саб 1999: 79; Ос-Ян 1942: 113–114; Моск 1992: к. 91; Поіст 2005: 237; Ом 2003: к. 15; Миг 1996: 136] та ін.

До флороізоглос, що охоплюють усі говірки південно-східного та північного наріч і південноволинські, подільські та північнопідкарпатські говірки південно-західного наріччя, належать: *бе''реза*, *бе''рез'ка* 'береза Литвинова, б. повисла (бородавчаста), б. пухнаста' [Ос-Ян 1942: 57; Моск 1992: 351]; *бузи''на к'расна / 'ч'орна* 'бузина червона, б. чорна' [Саб 1999: 76; Ос-Ян 1942: 108; Моск 1992: к. 15–16; Ом 2003: 98]; *'вишн'а* 'вишня антипка (магалебська), в. звичайна' [Ос-Ян 1942: 74; Моск 1992: 352]; *гар'буз* 'гарбуз волоський, г. звичайний' [Ос-Ян 1942: 110; Моск 1992: 90]; *г'реч'ка* 'гречка їстівна, г. татарська' [Ос-Ян 1942: 60; Моск 1992: 356; Ос-Ян 1942: 60; Поіст 2005: 235]; *'жос'т'ір* 'жостір проносний' [Ос-Ян 1942: 83; Моск 1992: к. 30]; *ка'вун* 'кавун звичайний' [Ос-Ян 1942: 110]; *к'л'є'вер* 'конюшина' [Саб 1999: 81, 92; Ос-Ян 1942: 76; Моск 1992: 362; Поіст 2005: 256; Ом 2003: к. 23; Миг 1996: 82]; *ук'роп* 'кріп пахучий' [Ос-Ян 1942: 90; Поіст 2005: 260; Моск 1992: к. 92] тощо.

До флороізоглос, що охоплюють усі говірки південно-східного та північного наріч і південноволинські, подільські, наддністрянські, середньозакарпатські та північнопідкарпатські говірки південно-західного

наріччя, відносимо: *бузи^ена* ‘бузина червона, б. чорна’ [Саб 1999: 76; Ос-Ян 1942: 108; Моск 1992: к. 13; Ом 2003: 98]; *бузок* ‘бузок звичайний, б. перський’ [Саб 1999: 77; Ос-Ян 1942: 93; Моск 1992: к. 83]; *вале^ур^ліанка* ‘валеріана лікарська’ [Саб 1999: 77; Моск 1992: к. 16; Ос-Ян 1942: 109; Миг 1996: 129; Ом 2003: 99]; *дур^лман* ‘дурман звичайний’ [Саб 1999: 79; Ос-Ян 1942: 103; Моск 1992: к. 26; Ом 2003: к. 17; Миг 1996: 123]; *лобо^лда* ‘лобода’ [Саб 1999: 82; Ос-Ян 1942: 61; СБН 1928: 37; Моск 1992: 368; Поіст 2005: 265; Ом 2003: 100]; *подо^лрожни^ек* ‘подорожник’ [Саб 1999: 86; Ос-Ян 1942: 107; Моск 1992: к. 71; Ом 2003: к. 46; Миг 1996: 128–129] та ін.

Для аналізованої групи флороізоглос характерна широка периферія – 68,4% (171 ізоглоса), у межах якої можна виділити такі підгрупи: а) флороізоглоси, що охоплюють усі говірки південно-східного та північного наріч (постійна складова) і частину говірок південно-західного наріччя (варіативна складова); вони складають 11,1% – 19 ізоглос – від загальної кількості флороізоглос, що формують периферію аналізованої групи; б) флороізоглоси, що охоплюють усі говірки південно-східного наріччя (постійна складова) і частину говірок північного і південно-західного наріч (варіативна складова) (16,9% – 29 ізоглос); в) флороізоглоси, що охоплюють частину говірок південно-східного, північного та південно-західного наріч (варіативна складова) (72,0% – 123 ізоглоси).

Ізоглоси другої групи становлять 8,0% (57 ізоглос) від загальної кількості східнословобожанських флороізоглос, які мають своє продовження в інших говірках української мови (754 ізоглоси). У цьому контексті комплексне ядро групи формують: а) флороізоглоси, що охоплюють східнословобожанські та степові говірки південно-східного та східнополіські говірки північного наріччя, вони складають 42,1% – 24 ізоглоси – від загальної кількості ізоглос, що охоплюють східнословобожанські говірки й продовжуються в інших говірках південно-східного та північного наріч; б) флороізоглоси, що охоплюють східнословобожанські та степові говірки південно-східного наріччя та західнополіські говірки північного наріччя (22,8% – 13 ізоглос).

До флороізоглос, що охоплюють східнословобожанські та степові говірки південно-східного та східнополіські говірки північного наріччя української мови належать: *бо^лби* ‘боби’ [Моск 1992: 363; Поіст 2005: 220]; *каш^лтан* ‘гіркокаштан звичайний’ [Моск 1992: 361; Ос-Ян 1942: 83]; *го^лрох* ‘горох польовий, г. посівний’ [Моск 1992: 355; Поіст 2005: 234]; *го^лрошок^л мишачий* ‘горошок’ [Саб 1999: 92; Поіст 2005: 234]; *гре^лчиха* ‘гречка їстівна, г. татарська’ [Моск 1992: 356; Поіст 2005: 235]; *к^лруч^ен^лі пани^еч^лі* ‘іпомея пурпурова’ [Моск 1992: 360; Поіст 2005: 282]; *коно^лл^ла* ‘коноплі посівні, к. рудеральні’ [Моск 1992: 363; Поіст 2005: 256]; *ре^лній^лхи* ‘лопух малий, л. павутинистий, л. справжній’ [Моск 1992: к. 50–51; Поіст 2005: 266, 289]; *в^лі^лс^лу^лг* ‘овес звичайний, о. посівний’ [Моск 1992: 372; Ос-Ян 1942: 50; Поіст 2005: 278]; *ог^лірок* ‘огірок посівний’ [Моск 1992: к. 60; Поіст 2005: 278] та ін.

До флороізоглос, що охоплюють східнословобожанські та степові говірки південно-східного наріччя й західнополіські говірки північного наріччя відносимо: *о^лсот* ‘будяк акантовидний, б. кучерявий’ [Моск 1992: к. 11; Саб 1999: 91; Ом 2003: к. 7]; *пе^лт^лр^лі^лу^л ба^лт^лі^лє^лх* ‘волошка синя’ [Саб 1999: 77–78]; *ге^лран^л’, калач^лі^лки* ‘герань’ [Моск 1992: 354; Ом 2003: к. 11]; *ме^лл^лі^лса* ‘меліса

лікарська' [Моск 1992: 368; Ом 2003: 92]; *не^треба* 'нетреба звичайна, н. колюча' [Моск 1992: к. 27; Ом 2003: 101]; *і^рис* 'півники болотні, п. німецькі, п. сибірські' [Моск 1992: к. 34; Ом 2003: с. 94]; *ро^лмашка пол'ова* 'роман напівфарбувальний, р. польовий, р. собачий, ромашка продірявлена' [Саб 1999: 87; Ом 2003: к. 49] тощо.

Периферія аналізованої групи складає 35,1% (20 ізоглос), у межах якої можна виділити такі підгрупи: а) флороізоглоси, що охоплюють частину говірок південно-східного наріччя української мови (варіативна складова) і всі говірки північного наріччя (постійна складова); 5,0% – 1 ізоглоса – від загальної кількості флороізоглос, що формують периферію аналізованої групи; б) флороізоглоси, що охоплюють частину говірок південно-східного та північного наріччя (варіативна складова) (95,0% – 19 ізоглос).

Ізоглоси третьої групи становлять 12,0% (94 ізоглоси) від загальної кількості східнословобожанських флороізоглос, які мають своє продовження в інших говірках української мови (754 ізоглоси). У цьому контексті комплексне ядро групи формують: а) флороізоглоси, що охоплюють східнословобожанські та степові говірки південно-східного наріччя й подільські говірки південно-західного наріччя; 10,6% – 10 ізоглос – від загальної кількості ізоглос, що охоплюють східнословобожанські говірки й продовжуються в інших говірках південно-східного та південно-західного наріччя; б) флороізоглоси, що охоплюють східнословобожанські та степові говірки південно-східного наріччя й північнокарпатські говірки південно-західного наріччя (16,0% – 15 ізоглос); в) флороізоглоси, що охоплюють східнословобожанські, правобережні середньонаддніпрянські та степові говірки південно-східного наріччя й південноволинські та подільські говірки південно-західного наріччя (5,3% – 5 ізоглос); г) флороізоглоси, що охоплюють східнословобожанські, правобережні середньонаддніпрянські говірки південно-східного наріччя й південноволинські говірки південно-західного наріччя (4,3% – 4 ізоглоси); г) флороізоглоси, що охоплюють східнословобожанські та степові говірки південно-східного наріччя й південноволинські говірки південно-західного наріччя (4,3% – 4 ізоглоси).

До флороізоглос, що охоплюють східнословобожанські та степові говірки південно-східного наріччя й подільські говірки південно-західного наріччя, належать: *іва* 'верба біла, в. вушката, в. ламка, в. попеляста, в. прутувидна, в. п'ятитичинкова, в. розмаринолиста' [Моск 1992: 359; Ос-Ян 1942: 56]; *ч'ор^ннокле^н* 'клен татарський, чорноклен' [Ос-Ян 1942: 83]; *кул^лбаб^нка* 'кульбаба' [Саб 1999: 82]; *морква* 'морква дика' [Ос-Ян 1942: 91]; *подорожн^к великий* 'подорожник' [Саб 1999: 86; Моск 1992: к. 71–72]; *кол^ландра* 'коріандр посівний' [Моск 1992: 363; Ос-Ян 1942: 89]; *ланди^ш* 'купина багатоквіткова, к. пахуча' [Саб 1999: 92]; *рожа* 'лаватера тюрінгська' [Ос-Ян 1942: 84]; *пше^нниця^а* 'пшениця дика, п. літня, п. тверда' [Моск 1992: 377; Ос-Ян 1942: 51]; *ялина* 'ялина європейська, смерека' [Моск 1992: 357; Ос-Ян 1942: 49] та ін.

До флороізоглос, що охоплюють східнословобожанські та степові говірки південно-східного наріччя й північнокарпатські говірки південно-західного наріччя, відносимо: *астра* 'айстра багаторічна' [Моск 1992: к. 6; Миг 1996: 160]; *боли^гго^лоу* 'бугила довгоносилова, б. лісова' [Миг 1996: 97; Моск 1992:

351]; *кол'уч'ки* 'будяк акантовидний, б. кучерявий' [Моск 1992: к. 11; Саб 1999: 91]; *гвоз'дика* 'гвоздика' [Миг 1996: 155; Моск 1992: 353]; *г'ірч'ак* 'гірчак звичайний, спориш звичайний' [Моск 1992: 354; Миг 1996: 42]; *ка'миш* 'рогіз вузьколистий, р. Лаксманова, р. широколистий' [Ос-Ян 1942: 50; Миг 1996: 13]; *во'уч'а йагода* 'вороняче око' [Саб 1999: 91; Миг 1996: 29] тощо.

До флороізоглос, що охоплюють східнослобожанські, правобережні середньонаддніпрянські та степові говірки південно-східного наріччя й південноволинські та подільські говірки південно-західного наріччя, належать: *ве'р'ба* ('верба біла, в. вушката, в. ламка, в. попеляста, в. прутувидна, в. п'ятитичинкова, в. розмаринолиста' [Моск 1992: 359; Ос-Ян 1942: 56]; *кл'он* (*клен*) 'клен гостролистий (звичайний), к. польовий, к. ясенolistий' [Моск 1992: к. 36; Ос-Ян 1942: 83]; *тм'ін* 'кмин звичайний' [Ос-Ян 1942: 89; Моск 1992: к. 89]; *л'иш'чина* 'ліщина звичайна' [Моск 1992: 365; Ос-Ян 1942: 57]; *кол'уч'ки* 'нетреба звичайна, н. колюча' [Ос-Ян 1942: 112; Моск 1992: к. 27] та ін.

До флороізоглос, що охоплюють східнослобожанські, правобережні середньонаддніпрянські говірки південно-східного наріччя й південноволинські говірки південно-західного наріччя, відносимо: *бере'ст* 'в'яз гладкий, в. голий (гірський)' [Ос-Ян 1942: 57]; *полу'ниц'и* 'суниці зелені (полуниці)' [Ос-Ян 1942: 71]; 'суниці мускусні' [Ос-Ян 1942: 70]; 'суниці садові' [Ос-Ян 1942: 70]; *ласто'вен'* 'ластовень російський' [Ос-Ян 1942: 94] тощо. До флороізоглос, що охоплюють східнослобожанські та степові говірки південно-східного наріччя й південноволинські говірки південно-західного наріччя, належать: *нар'циси* 'нарцис гібридний' [Моск 1992: 371; Ос-Ян 1942: 55]; *бу'д'ак* 'татарник звичайний' [Моск 1992: 388; Ос-Ян 1942: 119]; *ч'е'р'омуха* 'черемха звичайна, ч. пізня' [Моск 1992: 387; Ос-Ян 1942: 75]; *глу'ха кропи'ва* 'глуха кропива гладенька, г. к. стублеобгортна' [Моск 1992: 391; Ос-Ян 1942: 98] тощо.

Аналізована група має широку периферію, яку формують 56 флороізоглос (59,5%). У межах периферії виділяємо такі підгрупи: а) флороізоглоси, що охоплюють усі говірки південно-східного наріччя (постійна складова) і частину говірок південно-західного наріччя (варіативна складова); 8,9% – 5 ізоглос – від загальної кількості флороізоглос, що формують периферію аналізованої групи; б) флороізоглоси, що охоплюють частину говірок південно-східного та південно-західного наріччя (варіативна складова) (91,1% – 51 ізоглоса).

Ізоглоси четвертої групи утворюють розірвані ареали та становлять 2,0% (15 ізоглос) від загальної кількості східнослобожанських флороізоглос, які мають своє продовження в інших говірках української мови (754 ізоглоси). У цьому контексті комплексне ядро групи формують: а) флороізоглоси, що охоплюють східнослобожанські говірки південно-східного наріччя, східнополіські говірки північного наріччя й північнопідкарпатські говірки південно-західного наріччя (40,0% – 6 ізоглос) від загальної кількості ізоглос, що охоплюють східнослобожанські говірки й продовжуються в говірках північного та південно-західного наріччя; б) флороізоглоси, що охоплюють східнослобожанські говірки південно-східного наріччя, західнополіські

говірки північного наріччя й північнопідкарпатські говірки південно-західного наріччя (20,0% – 3 ізоглоси).

До флороізоглос, що охоплюють східнословобожанські говірки південно-східного наріччя, східнополіські говірки північного наріччя й північнопідкарпатські говірки південно-західного наріччя, належать такі, як: *жор¹жина* ‘жоржина периста’ [Поіст 2005: 242; Миг 1996: 161]; *ко¹сар^еки* ‘косарики черепитчасті’ [Поіст 2005: 258; Миг 1996: 155]; *мор¹ко¹ун¹’ік* ‘морква дика’ [Поіст 2005: 275; Миг 1996: 100]; *осо¹ка* ‘осока’ [Миг:20; Ос-Ян 1942: 52]; *п¹рол¹’іска* ‘проліска дволиста’ [Поіст 2005: 287; Миг 1996: 27]; *га¹д¹’уч¹’ни^ек* ‘гадючник в’язолистий, г. звичайний’ [Поіст 2005: 230; Миг 1996: 72]. До флороізоглос, що охоплюють східнословобожанські говірки південно-східного наріччя, західнополіські говірки північного наріччя й північнопідкарпатські говірки південно-західного наріччя, відносимо: *р¹’а¹б¹інка* ‘пижмо звичайне’ [Ом 2003: к. 42; Миг 1996: 138]; *пу¹сти^ер¹’н¹’ак* ‘собача кропива звичайна, с. к. п’ятилопатева, с. к. сизувата’ [Ом 2003: к. 51; Миг 1996: 116]; *зо¹зу¹ле^н’і ч¹’об¹іт¹ки* ‘зозулинець болотний, з. шоломоносний’ [Ом 2003: 99; Миг 1996: 36].

Периферію аналізованої групи формують шість флороізоглос (40,0%), а саме: флороізоглоси, що охоплюють східнословобожанські говірки південно-східного наріччя, східнополіські говірки північного наріччя та подільські говірки південно-західного наріччя, наприклад: *со¹бач¹’а кра¹ти^е’ва* ‘глуха кропива біла’ [Поіст 2005: 259; Саб 1999: 78]; флороізоглоси, що охоплюють східнословобожанські говірки південно-східного наріччя, західнополіські говірки північного наріччя та південноволинські говірки південно-західного наріччя, наприклад: *жу¹ра¹’вел¹’ни^ек* ‘герань’ [Ом 2003: к. 11; Ос-Ян 1942: 80]; флороізоглоси, що охоплюють східнословобожанські говірки південно-східного наріччя, західнополіські говірки північного наріччя та південноволинські й північнопідкарпатські говірки південно-західного наріччя, наприклад: *л¹’іл¹’йа* ‘глечики жовті’ [Ом 2003: к. 12а, 12б; Саб 1999: 91; Миг 1996: 49]; *ка¹л¹ган* ‘перстач’ [Ом 2003: к. 40; Ос-Ян 1942: 72; Миг 1996: 68, 70–71]; флороізоглоси, що охоплюють східнословобожанські говірки південно-східного наріччя, західнополіські говірки північного наріччя та подільські говірки південно-західного наріччя, наприклад: *бар¹’вінок¹ мал¹ий* ‘барвінок малий, б. трав’янистий’ [Ом 2003: 98; Саб 1999: 76]; *ка¹сам¹’ік* ‘півники болотні, п. німецькі, п. сибірські’ [Ом 2003: к. 43а; Ос-Ян 1942: 55].

Ізоглоси п’ятої групи утворюють розірвані ареали та становлять 10,0% (72 ізоглоси) від загальної кількості східнословобожанських флороізоглос, які мають своє продовження в інших говірках української мови (754 ізоглоси). У цьому контексті комплексне ядро групи формують: а) флороізоглоси, що охоплюють східнословобожанські говірки південно-східного наріччя та східнополіські говірки північного наріччя; 58,3% – 42 ізоглоси – від загальної кількості ізоглос, що охоплюють східнословобожанські говірки й продовжуються в говірках північного наріччя); б) флороізоглоси, що охоплюють східнословобожанські говірки південно-східного наріччя та західнополіські говірки північного наріччя (30,6% – 22 ізоглоси); в) флороізоглоси, що охоплюють східнословобожанські говірки південно-східного

наріччя та східнополіські й західнополіські говірки північного наріччя (9,7% – 7 ізоглос).

До флороізоглос, що охоплюють східнословобожанські говірки та східнополіські говірки північного наріччя, належать: *сухоц'віт* 'безсмертки однорічні' [Поіст 2005: 306]; *ки^eтайка, ки^eтаїс'ка* *вишн'а* 'вишня кушова (степова)' [Там само: 253]; *п'ерчи^eк, мок'риц'а* 'галінсога дрібноцвіта, незбутниця' [Там само: 273, 283]; *ч'аси^eки* 'гвоздика' [Там само: 307]; *ц'віт'ний горошок* 'горошок' [Там само: 234]; *гре^uч'уха* 'гречка їстівна, г. татарська' [Там само: 235]; *бе^uр'із'ка* 'іпомея пурпурова' [Там само: 216]; *молоч'аї* 'козельці великі, к. українські' [Ос-Ян 1942: 120] та ін. До флороізоглос, що охоплюють східнословобожанські говірки та західнополіські говірки північного наріччя, відносимо: *топ'тун* 'гірчак звичайний, спориш звичайний' [Ом 2003: к. 52]; *ку^uшинки* *жо^uт'і* 'глечики жовті' [Там само: к. 12а]; *кашка* *біла* 'деревій майже звичайний, д. степовий' [Там само: к. 15]; *кроп'ва дво'домна, кроп'ва ж'гуч'а, жи^eгуч'ка* 'кропива жалка' [Там само: к. 25–26]; *л'іл'іа* *біла* 'латаття біле, л. сніжно-біле' [Там само: к. 28; Саб 1999: 93] тощо. До флороізоглос, що охоплюють східнословобожанські говірки та східнополіські й західнополіські говірки північного наріччя, належать: *аме^uри^eканка, мок'рец'* 'галінсога дрібноцвіта, незбутниця' [Ом 2003: к. 10; Поіст 2005: 216, 273]; *бо^uйари^eшн'єк* 'глід колючий, г. кривочашечковий, г. одноматочковий, г. український' [Ом 2003: к. 13; Поіст 2005: 222]; *ве^uд'межі* *вушка* 'дивина борошніста, д. густоквіткова, д. східна' [Поіст 2005: 230; Ом 2003: к. 16]; *фі'алоч'ка* 'фіалка' [Ом 2003: к. 54; Поіст 2005: 304]; *йолоч'ка* 'хвощ' [Поіст 2005: 313; Саб 1999: 89; Ом 2003: к. 55]; *ме^uд'анка* 'медунка темна' [Поіст 2005: 271; Ом 2003: к. 31] та ін.

Аналізована група флороізоглос має малу периферію, яку формує одна ізоглоса, що охоплює східнословобожанські говірки та середньополіські говірки північного наріччя: *ййаз* 'в'яз гладкий, в. голий (гірський)' [Ос-Ян 1942: 57].

Ізоглоси шостої групи утворюють розірвані ареали та становлять 9,0% (67 ізоглос) від загальної кількості східнословобожанських флороізоглос, які мають своє продовження в інших говірках української мови (754 ізоглоси). У цьому контексті комплексне ядро групи формують: а) флороізоглоси, що охоплюють східнословобожанські говірки та подільські говірки південно-західного наріччя; 30,0% – 20 ізоглос – від загальної кількості ізоглос, що охоплюють східнословобожанські говірки й продовжуються в говірках південно-західного наріччя; б) флороізоглоси, що охоплюють східнословобожанські говірки та північнопідкарпатські говірки південно-західного наріччя (40,3% – 27 ізоглос); в) флороізоглоси, що охоплюють східнословобожанські говірки та південноволинські говірки південно-західного наріччя (9,0% – 6 ізоглос); г) флороізоглоси, що охоплюють східнословобожанські говірки південно-східного наріччя та південноволинські й подільські говірки південно-західного наріччя (6,0% – 4 ізоглоси).

До флороізоглос, що охоплюють східнословобожанські говірки та подільські говірки південно-західного наріччя, належать: *ве^uр'ба* *біла* 'верба біла, в. вушката, в. ламка, в. попеляста, в. прутувидна, в. п'ятитичинкова, в. розмаринолиста' [Ос-Ян 1942: 56]; *во'лошки* 'волошка лугова, в. притиснута, в. розлога, в. скабіозовидна' [Там само: 119]; *буд'ач'ки* 'головатень

круглоголовий, г. руський' [Там само: 118]; *пол'овий кр'ін* 'горицвіт весняний' [Саб 1999: 78]; *д'агел* 'дудник лісовий' [Ос-Ян 1942: 90]; *кле^ннок, клен остролисний* 'клен гостролистий (звичайний), к. польовий, к. ясенolistий' [Там само: 83] тощо. До флороізоглос, що охоплюють східнословобожанські говірки та північнопідкарпатські говірки південно-західного наріччя, відносимо: *напо^аротник* 'багатоніжка звичайна' [Миг 1996: 11]; *ййун* 'березка польова' [Там само: 105] (заперечуємо твердження О. Миголинець про те, що цей фітономен є закарпатським регіоналізмом); *боршч'оуник* 'борщівник сибірський' [Там само: 99]; *зонти^еки* 'борщівник сибірський' [Там само: 99] (спростовуємо твердження О. Миголинець про те, що лексема *зонти^еки* 'борщівник сибірський' використовується тільки на території Закарпатської області та є закарпатським регіоналізмом [Там само: 100]); *осот* 'жовтий осот' [Там само: 151] та ін. До флороізоглос, що охоплюють східнословобожанські говірки та південноволинські говірки південно-західного наріччя, належать: *іва* 'верба козяча' [Ос-Ян: 56]; *ракіта* 'верба біла, в. вушката, в. ламка, в. попеляста, в. прутovidна, в. п'ятитичинкова, в. розмаринолиста' [Там само: 56]; *мата пер'еч'на* 'м'ята' [Саб:83] тощо. До флороізоглос, що охоплюють східнословобожанські говірки та південноволинські й подільські говірки південно-західного наріччя, відносимо: *гвоздич'ки* 'гвоздика' [Ос-Ян 1942: 63]; *суниц'і* 'суниці мускусні' [Там само: 71]; 'суниці садові' [Там само: 71]; *сал'в'йа* 'шавлія' [Там само: 100]; *ро^лмашка* 'маруна щиткова' [Там само: 115] та ін.

Периферію аналізованої групи формують десять флороізоглос (14,7%), як-от: флороізоглоси, що охоплюють східнословобожанські говірки та південноволинські, східнозакарпатські й північнопідкарпатські говірки південно-західного наріччя, наприклад: *кре^нмена* 'кремена гібридна, к. несправжня' [Ос-Ян 1942: 117; Миг 1996: 141]; флороізоглоси, що охоплюють східнословобожанські говірки та південноволинські й північнопідкарпатські говірки південно-західного наріччя, наприклад: *моло^ч'аї* 'жовтий осот' [Ос-Ян 1942: 120]; флороізоглоси, що охоплюють східнословобожанські говірки та подільські й північнопідкарпатські говірки південно-західного наріччя, наприклад: *напо^арот* 'багатоніжка звичайна' [Ос-Ян 1942: 48; Миг 1996: 11]; *боршч'овик* 'борщівник сибірський' [Ос-Ян 1942: 90; Миг 1996: 99] та ін.

Ізоглоси сьомої групи становлять 26,0% (199 ізоглос) від загальної кількості східнословобожанських флороізоглос, які мають своє продовження в інших говірках української мови (754 ізоглоси). У цьому контексті комплексне ядро групи формують: а) флороізоглоси, які охоплюють східнословобожанські та степові говірки; 80,4% – 160 ізоглос – від загальної кількості ізоглос, що охоплюють східнословобожанські говірки й продовжуються в говірках південно-східного наріччя; б) флороізоглоси, які охоплюють східнословобожанські та лівобережні середньонаддніпрянські говірки (4,0% – 8 ізоглос); в) флороізоглоси, які охоплюють східнословобожанські та правобережні середньонаддніпрянські говірки (4,0% – 8 ізоглос); г) флороізоглоси, які охоплюють східнословобожанські, лівобережні середньонаддніпрянські та степові говірки (3,5% – 7 ізоглос); г) флороізоглоси, які охоплюють східнословобожанські, правобережні середньонаддніпрянські та степові говірки (2,5% (5 ізоглос)).

До флороізоглос, що охоплюють східнословобожанські та степові говірки, належать: *абри^екос*, *абри^екоса*, *абри^екоси*, *же^ур^дел'і* 'абрикос звичайний' [Моск 1992: к. 1; Ос-Ян 1942: 75]; *астри* 'айстра багаторічна' [Моск 1992: к. 6]; *ал^тейа*, *рожса*, *дика рожса* 'алтея коноплевидна, а. лікарська' [Там само: к. 3]; *амб^роз'іа* 'амброзія полинолиста' [Там само: к. 5]; *астрагал* 'астргал' [Там само: к. 7]; *бар^вінки* 'барвінок малий, б. трав'янистий' [Там само: 350]; *бе^с:мертн^ек* 'безсмертки однорічні' [Там само: 364; Ос-Ян 1942: 118]; *бе^р'оза* 'береза Литвинова, б. повисла (бородавчата), б. пухнаста' [Моск 1992: 351]; *подс^н'ежн^ек* 'брандушка різноколірна' [Там само: 351]; *боли^еголо^ва*, *буги^ела* 'бугила довгоносикова, б. лісова' [Там само: 351]; *вишн'а*, *вишн'і*, *дика вишн'а* 'вишня куцова (стєпова)' [Там само: 352]; *вишн'і* 'вишня антипка (магалебська), в. звичайна' [Там само: 352]; *ве^р'ба* 'верба тритичинкова' [Ос-Ян 1942: 56] та ін. До флороізоглос, що охоплюють східнословобожанські та лівобережні середньонаддніпрянські говірки, відносимо: *к'ін'с'киї каштан* 'гіркокаштан звичайний' [Ос-Ян 1942: 83]; *сон* 'горіцвіт весняний' [Саб 1999: 78]; *де^уре^ув'іі білії* 'деревій майже звичайний, д. степовий' [Там само: 79]; *кал^ач'ік* 'калачики кучеряві, к. маленькі, к. непомітні' [Ос-Ян 1942: 84]; *копи^т'ц'і* 'копитняк європейський' [Там само: 59]; *шафран* 'шафран сітчастий' [Там само: 55]; *ганус* 'аніс звичайний' [Там само: 90]; *во^уч'і йагоди* 'купина багатоквіткова, к. пахуча' Саб 1999: 92]. До флороізоглос, що охоплюють східнословобожанські та правобережні середньонаддніпрянські говірки, належать: *дур^н'ішн'ік* 'нетреба звичайна, н. колюча' [Ос-Ян 1942: 112]; *по^р'іч'ки к'рас'н'і / ч'орн'і* 'смородина запашна, с. золотиста, с. червона, с. чорна' [Саб 1999: 88]; *йагоди, су^ниц'і* 'суниці зелені (полуниці)' [Ос-Ян 1942: 71]; *бе^уре^уго^виї хвошч* 'хвощ' [Там само: 49]; *бе^дре^н'е^ц'* 'бедренець вапнолюбивий, б. ломикаменевий' [Там само: 89]; *во^уч'у^г* 'вовчуг польовий' [Там само: 75]. До флороізоглос, що охоплюють східнословобожанські, лівобережні середньонаддніпрянські та степові говірки, відносимо: *оду^ванч'і^еки* 'кульбаба' [Моск 1992: к. 61; Саб:81]; *кол'уч'ки*, *кол'уч'ка*, *си^ен'ак* 'миколайчики плоскі, м. польові' [Ос-Ян 1942: 88]; *топ'інамбур* 'соняшник бульбистий' [Там само: 113; Моск 1992: 376]; *нут* 'нут звичайний, турецький горіх' [Ос-Ян 1942: 79; Моск 1992: 371]; *ч'орна ред'ка* 'редька посівна' [Ос-Ян 1942: 68]. До флороізоглос, що охоплюють східнословобожанські, правобережні середньонаддніпрянські та степові говірки, належать: *ал^тей* 'алтея коноплевидна, а. лікарська' [Ос-Ян 1942: 84; Моск 1992: к. 3]; *білоголо^уни^ек* 'деревій майже звичайний, д. степовий' [Саб 1999: 79; Моск 1992: к. 91]; *кл'ев^ер пол'о^виї* 'конюшина' [Ос-Ян 1942: 76]; *буд'ач'ки* 'миколайчики плоскі, м. польові' [Там само: 88]; *нагітка* 'нагідки лікарські' [Саб 1999: 83; Моск 1992: к. 59].

Периферію аналізованої групи формують 11 флороізоглос (5,6%), наприклад: флороізоглоси, що охоплюють східнословобожанські, західнословобожанські, лівобережні та правобережні середньонаддніпрянські говірки: *красол'а* 'красоля велика (настурція велика)' [Ос-Ян 1942: 80]; флороізоглоси, що охоплюють східнословобожанські, західнословобожанські, лівобережні середньонаддніпрянські говірки: *ивина* 'верба тритичинкова' [Там само: 56]; *баранч'і^еки* 'конюшина' [Саб 1999: 92; Ос-Ян 1942: 76]; флороізоглоси, що охоплюють східнословобожанські, західнословобожанські,

лівобережні середньонаддніпрянські та степові говірки: *бе^uс:|мерт'н'ік* *ж^oутиї* 'цмин пісковий' [Саб 1999: 89]; флороізоглоси, що охоплюють східнослобожанські, західнослобожанські та степові говірки: *с'в'окла* 'плід буряка звичайного' [Моск 1992: к. 82; Ос-Ян 1942: 61] та ін.

Отже, серед виділених нами східнослобожанських флороізоглас 32,0% (754 ізоглоси) мають своє продовження в інших говірках української мови. Найбільшу групу (33,0% – 250 ізоглас) утворюють ізоглоси, що охоплюють східнослобожанські говірки й продовжуються в говірках усіх трьох наріч української мови, що є закономірним в умовах посилення міждіалектних контактів. Щодо ізоглас, які охоплюють східнослобожанські говірки й продовжуються в інших говірках південно-східного наріччя (26,0% – 199 ізоглас), то ядро цієї групи формують флороізоглоси, що охоплюють східнослобожанські та степові говірки (80,4% – 160 ізоглас), що свідчить про наявність спільних рис у розвитку флоролексики східнослобожанських і степових говірок. Усі східнослобожанські флороізоглоси поділяються на суцільні та розірвані. Суцільні та розірвані флороізоглоси становлять відповідно 90,4% та 9,6%. Наявність розірваних флороізоглас пояснюється історичними умовами формування східнослобожанських говірок. Виявлені релікти говірок східнополіських, середньополіських, західнополіських, південноволинських, подільських, наддністрянських, покутсько-буковинських, східнокарпатських, середньозакарпатських, північнопідкарпатських та західнозакарпатських діалектних континуумів, на основі яких формувалися новостворені східнослобожанські говірки, свідчать про активні процеси міждіалектної взаємодії.

Література

Глух 2003 – Глуховцева К.Д. Лінгвістичний атлас лексики народного побуту українських східнослобожанських говірок. – Луганськ: Альма-матер, 2003. – 181 с.; **Март 1993** – Мартинова Г.І. Подільсько-середньонаддніпрянська діалектна межа (за даними побутової лексики Правобережної Черкащини): автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Ін-т укр. мови НАН України. – К., 1993. – 19 с.; **Матвіяс 1998** – Матвіяс І.Г. Українська мова і її говори. – К.: Наук. думка, 1998. – 162 с.; **Миг 1996** – Миголінець О.Ф. Ботанічна лексика українських говорів Закарпатської області: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Ужгород. держ. ун-т. – Ужгород, 1996. – 234 с.; **Моск 1992** – Москаленко Л.А. Ботаническая лексика украинских степных говоров Николаевской области: дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01 / Ин-т укр. языка НАН Украины. – К., 1992. – 465 с.; **Ом 2003** – Омельковець Р.С. Атлас західнополіських назв лікарських рослин. – Луцьк: Вежа, 2003. – 132 с.; **Ос-Ян 1949** – Осадча-Яната Н.Т. Лікарські рослини, що їх уживає населення правобережної України в народній медицині. – Авґсбург: Накладом Т-ва Прихильників УВАН, 1949. – 38 с.; **Поіст 2005** – Поістогова М.В. Номінаційні процеси у ботанічній лексиці східнополіських говірок: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Ін-т мов-ва ім. О.О. Потебні НАН України. – К., 2005. – 403 с.; **Саб 1999** – Сабадош І.В. Атлас ботанічної лексики української мови. – Ужгород: Вид-во Ужгород. держ. ун-ту, 1999. –

104 с.; СБН 1928 – Словник ботанічної номенклатури (Проект). – К.: ДВУ, 1928. – 313 с.

The article deals with observation and analysis of lexical parallels of Eastern Slobozhanschyna phytonomenes in the other dialects of Ukrainian language resulted in scientific classification of Eastern Slobozhanschyna floroisoglosses prolonging in the other dialects of Ukrainian language.

Key words: isogloss, floroisogloss, phytonomene, complex core and periphery.

СЕМАНТИКА

Н.М. Лесовець (Луганськ)

УДК 811.161. 2' 373

ЕРГОНІМИ В СИСТЕМІ ОНОМАСТИЧНОГО ПРОСТОРУ

У статті розглядаються ергоніми в системі ономастичного простору, подається аналіз вивчення ергоніміки вітчизняними та зарубіжними дослідниками.

Ключові слова: онім, ономастичний простір, ергонім, ергонімія, ергоніміка.

У сучасній лінгвістиці для визначення всієї сукупності власних назв (онімів) В. Топоров та О. Суперанська вживають термін „ономастичний простір”. На думку О. Суперанської, ономастичний простір – це комплекс власних назв (ВН) усіх типів, що використовує певний народ у певний час на певній території, це своєрідний конструкт, який дослідником уводиться для більш ретельного опису окремих ономастичних систем [Суперанская 2003: 51]. У межах ономастичного простору можна виділити серед інших розрядів ВН і ергонімію, яку вивчає ергоніміка – на сьогодні недостатньо досліджена галузь ономастики.

Мета нашого дослідження – уточнити статус ергонімів у системі ономастичного простору. Для досягнення поставленої мети необхідно розв’язати такі завдання: проаналізувати праці вітчизняних та зарубіжних учених з ергоніміки; виробити власну концепцію розуміння ергоніма.

Термінологія в ономастиці на сучасному етапі ще не до кінця склалася, тому й постає необхідність уточнення лінгвістичного статусу ергоніма. Так, при аналізі ділових об’єднань людей дослідники користуються різними термінами. Термін *ергонім* уживають у своїх дослідженнях А. Беспалова, З. Бузинова, О. Карпенко, Т. Ковалевська, А. Кондратова, Б. Маторін, О. Мікіна, Є. Отін, Н. Подольська, Т. Романова, Л. Соколова, О. Трифонова, М. Шимкевич та ін.; термін *мікротопонім* застосовують С. Копорський і Л. Щетинін, подібні найменування В. Бондалетов об’єднує терміном *ктематонім*. Н. Подольська визначає *ергоніми* як „власні назви ділового об’єднання людей, зокрема спілки, організації, установи, корпорації, підприємства, товариства, закладу, гуртка” [Подольская 1998: 151].

О. Суперанська виділяє *власні назви комплексних об'єктів, зокрема назви підприємств, установ, товариств, об'єднань* [Суперанская 1973: 173 – 213]. Проте у своїх подальших дослідженнях назви установ, товариств, об'єднань, органів періодичної преси, компаній і т. ін. авторка називає *комплексними ергонімними об'єктами* [Суперанская 1976: 10], а також *ергонімами* [Суперанская 2002: 56]. Є. Отін визначає ергоніміку як особливу галузь номінації, пов'язану з діловими об'єднаннями людей у виробничій, науковій, політичній, культурній, спортивній та інших галузях, що послуговується власними назвами, які сумарно позначаються терміном „*ергонім*” (< грец. ἐργον ‘справа, праця, діяльність’ і ονομα ‘ім'я’) [Отин 1999: 155].

Найбільш розгорнуте й повне визначення ергонімів подає Б. Маторін, називаючи ергонімом власну назву ділового об'єднання людей у виробничій, культурній, політичній, науковій, торговельній, спортивній та інших сферах (зокрема й найменування спілок, організацій, установ, корпорацій, підприємств, закладів, гуртків, акціонерних товариств, брокерських, комісійних, промислових, торговельних, транспортно-експедиційних, транспортних та інших фірм, командитних товариств, концернів, кооперативів, господарчих корпорацій, товариств з обмеженою відповідальністю, повних товариств, рекламних і рекламно-інформаційних агентств, сумісних підприємств (джойнт-венчерів), товарних бірж, торговельних домів, трестів, фінансових груп, фінансових компаній і т. ін. [Маторин 1996: 68].

Слушним є зауваження О. Карпенко, що у визначенні ергоніма як власного імені ділового об'єднання людей слово *ділового* є зайвим, оскільки воно вносить певну плутанину в ономастичну термінологію. Дослідниця влучно підмічає, що релігійні об'єднання, навчальні заклади – від дитсадків до університетів – не можна кваліфікувати як ділові. Натомість вона пропонує визначати ергоніми як назви усіляких об'єднань людей, не тільки ділових [Карпенко 2006: 166 – 167].

Б. Букчина, Г. Золотова, В. Ткачук називають ергооб'єкти *власними назвами підприємств, установ* тощо. С. Копорський та Л. Щетинін на позначення ергонімних об'єктів, зокрема кінотеатрів та інших закладів – готелів, ресторанів, театрів тощо, уживають термін *мікротопонім*. В. Бондалетов запровадив термін *ктематонім* (від грец. ktematos – майно, багатство) для назв підприємств, установ, організацій, історичних подій, свят, органів друку, видавництва, творів літератури й мистецтва, пароплавів, потягів, супутників, театрів, магазинів, окремих предметів, напр.: мечів, дзвонів та ін. [Бондалетов 1983: 214], що об'єднав оніми кількох груп і з яким, звичайно, погодитися не можна. Термін *урбонім* (з лат. *urbs* ‘місто’) використовує Н. Морозова. Авторка відносить до урбонімів культурно-побутові заклади, зокрема кінотеатри, готелі, ресторани, магазини, кав'ярні та ін. [Морозова 1973: 54]. Білоруський дослідник А. Мезенко застосовує термін *урбанонім* на позначення внутрішньоміських об'єктів та *ойкодомонім*, під яким розуміє найменування магазинів, ательє, салонів тощо [Мезенко 2005: 48 – 49]. На позначення кооперативів Т. Хейлик використовує термін *коопонім* [Хейлик 1990: 123], з чим, до речі, можна погодитися, якщо розглядати цей термін як видове поняття щодо родового терміна – ергонім. Як відокремлений клас міських об'єктів дослідник Р. Козлов називає локалізовані комерційні

підприємства (ЛКП), до яких відносить підприємства торгівлі, громадського харчування, сфери послуг та деякі інші [Козлов 2005]. Суттєвою ознакою, за якою дослідник зараховує підприємство до вищезазначеної групи, є його основна функція – надання товарів чи послуг на комерційній основі. Для позначення назв ЛКП дослідник послуговується терміном *ергоурбонім*, що фіксує комплексний характер об'єкта номінації, який називає, з одного боку, ділове підприємство (для назви якого використовується ергонім), а з іншого – об'єкт міського простору (номінований урбонімом / урбанонімом) [Козлов 2005]. О. Белей вводить в обіг термін *фірмонім* на позначення „власної назви комерційно-виробничого об'єднання людей”, утворений він від слова *фірма* „організація, що веде господарську діяльність” + онім [Белей 1999: 8]. Вибір цього терміна дослідник обґрунтовує етимологічною прозорістю, повнотою та точністю передачі позначуваного об'єкта, зауважуючи, що вживання цього терміна не порушує системність української ономастичної термінології [Белей 1999: 8]. Обумовлюючи доцільність цього терміна, автор доводить, що від найменування *фірмонім* легко утворити назву підрозділу ергоніміки, присвяченого вивченню власних назв комерційно-виробничих об'єднань людей, – фірмоніміка, назву сукупності фірмонімів – фірмонімія, фірмонімікон, а також прикметники фірмонімний (від *фірмонім*) та фірмонімічний (від *фірмоніміка*), фірмонімізація (вид онімізації: перехід апелятива у *фірмонім*), трансфірмонізація (вид трансонімізації: перехід оніма будь-якого класу у *фірмонім*) [Белей 1999: 8]. Імовірно, цей термін як видове поняття по відношенню до родового *ергоніма* є зручним.

Ю. Грушевська частково сплутує ергоніми з прагматонімами, називаючи *прагматонімами* „власні назви, денотат яких перебуває в матеріальній сфері діяльності людини і які вживаються в рекламних текстах, представлених торговими знаками, торговими марками, фірмонімами” [Грушевская 2005: 62]. На позначення власних назв книжково-журнальних видавництв С. Шестакова вживає термін *пресонім* (від *press* – „друкарня”, „видавництво”) [Шестакова 2002: 113 – 114]. Т. Шмельова на позначення торговельних закладів застосовує термін *емпоронім* (з грецької – торгівля + онім) [Шмельова 1997: 285], цей же термін уживає М. Цілина [Цілина 2006]. М. Шимкевич використовує термін *ергонім* і зауважує, що необхідно виділити ще один розряд онімів, які позначають підприємство як суб'єкт права – *темоніми* [Шимкевич 2002: 6].

У зарубіжних дослідженнях, присвячених вивченню різноманітних об'єднань людей, також немає усталеності в ономастичній термінології. Зокрема, чеські, болгарські, словацькі, сербські дослідники уживають термін *хрематонім*, який, крім найменування одиничних предметів (власне – хрематонімів), включає й ергоніми, хрононіми тощо. Так, О. Суперанська робить зауваження щодо недоречної заміни терміна *ергонім* терміном *хрематонім* [Słowiańska 2002: t. 1, s. 87]. Ч. Косиль, досліджуючи польські найменування, виділяє в окрему групу ергоніми [Słowiańska 2002: t. 2, s. 370 – 410], однак до хрематонімів відносить прагмоніми.

У дослідженні нами вживається термін *ергонім* (гр. *έργο(v)* – робота, праця, справа і *ονομα* – ім'я, назва) [Українська 2000: 161] для позначення „назв організацій, виробничих та суспільних об'єднань (ця група ВН позначається терміном ергонімія й включає величезну кількість найменувань –

від партій, товариств, заводів до кінотеатрів, кооперативів, магазинів, фірм тощо)” [Українська 2000: 80], термін *емпоронім* використовуємо як видове поняття для найменування торговельних закладів.

Аналіз наукової літератури дав змогу сформулювати таке визначення ергонімів: *ергоніми* – це найменування державних, громадських і суспільно-політичних установ, організацій, промислових підприємств державної й приватної форм власності, зокрема заводів, фабрик, виробничих фірм тощо. Зібраний матеріал дозволив включити до ергонімів такі групи власних найменувань м. Луганська: 1) обласних, міських, районних установ адміністративно-управлінського апарату; 2) закладів культури (будинків культури, театрів, кінотеатрів, розважальних центрів тощо); 3) навчальних закладів, наукових та науково-дослідницьких інституцій; 4) підприємств (приватної чи державної форм власності); 5) фірм (виробничих, виробничо-комерційних, комерційних, науково-виробничих та ін.); 6) торговельних закладів (магазинів, маркетів, супермаркетів, гіпермаркетів, торговельних центрів тощо); 7) рекламно-інформаційних служб та агентств; 8) банківсько-фінансових установ; 9) лікувально-медичних закладів; 10) спортивних установ і організацій; 11) туристичних агентств; 12) готелів; 13) закладів громадського харчування (барів, кав'ярень, ресторанів та ін.); 14) закладів побутового обслуговування (ательє, майстерень, перукарень, хімчисток) та ін.

Ергонімію не можна вивчати лише як суто лінгвістичне явище, оскільки вона віддзеркалює особливості відповідної епохи, є наслідком соціальних, політичних, історичних перетворень. Відомо, що в радянський час процес номінації ергооб'єктів перебував під жорстким політичним і соціальним контролем. Невелика кількість наукових праць у цій галузі в середині й кінці ХХ ст. свідчить передусім про незначний репертуар тогочасних ергонімів. З 90-х рр. ХХ ст. починає розвиватися ринкова економіка, завдяки чому зростає кількість приватних підприємств, фірм, компаній, торговельних, банківсько-фінансових установ, готелів, ресторанів, барів, кав'ярень, перукарень, ательє, лікувально-медичних закладів, адвокатських контор тощо, що у свою чергу сприяло появі нових найменувань для цих ергооб'єктів – ергонімів. Саме через це на сучасному етапі в ергонімії спостерігається, за визначенням дослідників, „ергонімний бум”, „номінаційний вибух” [Романова 1998: 204].

Активне зростання репертуару сучасних ергонімів спричинило й зацікавлення науковців цими найменуваннями, зокрема ВН періоду розвитку ергонімії кінця ХІХ – початку ХХ століття. Так, Є. Отін досліджував ергонімну лексику, пов'язану з виробничо-економічною діяльністю людини. Дослідник обрав для аналізу назви акціонерно-пайових та промислових підприємств, що починають формуватися з другої половини ХІХ століття у зв'язку з бурхливим розвитком капіталізму.

Номінативні тенденції в ергонімотворенні 20-х – 30-х років ХХ століття вивчала З. Бузинова. Автор приділяє значну увагу екстралінгвальним чинникам творення ергонімів: „Ергонімійна лексика – порівняно з топонімичною й антропонімичною – є найбільш рухомою частиною російської загальноонімної системи й найбільше підпадає соціальним впливам. Отже, ергонімію можна назвати одним із найбільш соціальних шарів ономастичної лексики” [Бузинова 1999: 61].

О. Суперанська, досліджуючи ергонімію, виділяє особливості номінації в певні періоди історичного розвитку суспільства: післяреволюційні, післявоєнні роки, сучасність [Суперанская 2002: 56 – 69]. Дослідниця зупиняється на детальному розгляді сучасних номінативних процесів, зокрема вказує на перенасичення англіцизмами й американізмами, що „не можна пояснити бідністю нашої мови”, „однак саме іншомовні слова стають модними й престижними” [Суперанская 2002: 60 – 67].

На початку 90-х років ХХ ст. коло об'єктів, що отримали власні назви – ергоніми, помітно зросло, а власники-номінатори активно залучилися до процесу назвотворення для новостворених ергооб'єктів. Тому ми погоджуємося з думкою О. Суперанської, що нові найменування, які принципово відрізняються від попередніх, створюються у зв'язку зі зміною політики й ідеології, національного складу населення й соціального складу правлячих кіл [Суперанская 2003: 349]. Проблемі закономірностей у семантичній мотивованості цієї групи онімів на матеріалі ергонімії м. Києва присвячено розвідку Л. Соколової. Сучасній ергонімії м. Києва присвячено дисертаційне дослідження М. Цілини [Цілина 2006], у якому на значному ономастичному матеріалі (біля 5000 ВН) розглянуто системні зв'язки ергонімів з іншими класами онімів та мовні особливості назв закладів сфери обслуговування. На основі вивчення ергонімії м. Києва авторка робить висновок, що це розгалужена система власних назв, яка містить різні структурні варіанти семантичних типів найменувань, зумовлені функціональним призначенням ділових об'єднань людей [Цілина 2006: 19].

Дослідженню ергонімів Луганщини передують розвідки глави української донецької школи ономастів проф. Є. Отіна та його учнів – А. Беспалової (1989 р.) й О. Мікіної (1993 р.). Вони певною мірою визначили принципи аналізу цього шару власних назв. А. Беспалова дослідила принципи й способи номінації в англійській ергонімії на матеріалі назв фірм і компаній. Авторка наголошує, що „специфіка цього розряду онімів визначає особливості деяких способів номінації, які призводять до появи різноманітних структурно-семантичних моделей, характерних для ергонімів як штучних найменувань” [Беспалова 1991: 158]. На основі досліджуваного матеріалу вона виділяє два типи найменувань: реальний і символічний. О. Мікіна вивчала французькі, англійські та російські ергоніми на лексико-семантичному, граматичному та стилістичному рівнях мови. У своєму дисертаційному дослідженні авторка з'ясовує, яким чином принцип номінації знаходить своє матеріальне втілення в конкретній структурній моделі, утвореній за законами певної мови [Мікіна 1993: 11].

О. Белей монографією „Сучасна українська ергонімія: власні назви підприємств Закарпаття” (Ужгород, 1999) фактично започаткував дослідження у сфері ергоніміки, зокрема фірмоніміки в україністиці. Монографію присвячено вивченню сучасних українських власних назв комерційно-виробничих об'єднань людей на матеріалі ергонімії Закарпатської області. Учений у межах категорії українських ергонімів виділив такі класи: власні назви комерційно-виробничих підприємств, власні назви політико-ідеологічних інституцій, власні назви державно-адміністративних установ,

власні назви релігійних об'єднань, а також власні назви мистецько-інтелектуальних клубів, товариств та об'єднань за інтересами [Белей 1999: 8].

Н. Кутуза проаналізувала структурно-семантичні моделі ергонімів на матеріалі ергонімікону м. Одеси. Дослідниця приділила особливу увагу конотованим ергонімам, в основу яких „покладено асоціативні зв'язки, що містять натяк на специфіку підприємства, якість, вид, розміри продукції, результат від використання продукції (послуг), інтер'єр, архітектурні особливості, місцезнаходження, ознаки елітності, престижності тощо” [Кутуза 2003: 12].

С. Шестакова виявила лексико-семантичні інновації в системі сучасної української номінації на матеріалі ергонімів і прагмонімів. Авторка, зібравши й систематизувавши значний ономастичний матеріал, зауважує, що ергоніми – „результат не штучного „надумування”, а глибинних процесів селекції мовного матеріалу, яка залежить від внутрішнього світу автора назви, зумовленого не тільки культурно-історичними та соціальними факторами, а й психологічними якостями особистості” [Шестакова 2002: 181].

Психолінгвістичний аспект дослідження у вивченні російської ергонімії знайшов відображення в роботах О. Трифонової, адже „ергонім є власною назвою будь-якого ділового об'єднання людей (спілки, організації, установи) й створюється штучно з метою впливу на реципієнта” [Трифонова 2005: 221]. Грунтуючись на психологічних та лінгвістичних критеріях, автор виділяє два рівні сприйняття, які можна застосувати для ергонімів: 1) поверхневий рівень – спонтанне сприйняття, супроводжуване переживанням ергоніма, що сприймається; 2) глибинний рівень – сприйняття-інтерпретація, що спирається на рефлексію й спрямовується на розшифрування глибинного змісту. На думку дослідниці, під час другого рівня сприйняття важливу роль відіграє загальний фонд знань автора та реципієнта, у зв'язку з чим наголошується на ролі адресата, „на котрого орієнтований будь-який акт номінації, що має за мету впливати на почуття потенційного реципієнта, викликати в нього певні мовні реакції й підштовхнути до позамовних дій” [Трифонова 2005: 221].

О. Смирнова розподіляє ергоніми з урахуванням компонентів номінативної ситуації на три групи: „Першу, найбільш численну групу, складають відоб'єктні номінації. На другому місці віадресні найменування. Найбільш рідкісними в системі розглянутих ергонімів слід визнати відсуб'єктні номінації. Подібний „розподіл онімів указує на прагнення номінаторів відобразити в назві ергооб'єкта передусім його „зміст” (пропоновану продукцію), а також зовнішні характеристики, перш за все таку, як розташування в просторі [Смирнова 2005: 219].

Новим напрямком ономастичних досліджень стала обґрунтована О. Карпенко концепція когнітивної ономастики, згідно з якою визначальними постають не інтралінгвальні зв'язки, а зв'язки екстралінгвальні – фрейми, за якими парадигматизуються оніми-концепти залежно від їх денотатів [Карпенко 2006: 6 – 7]. Онімічні фрейми авторка поділяє на загальнономовні (етнічні) та індивідуальні, констатуючи, що перші є незрівнянно обсяжнішими, мають етноцентричну структуру й значно більшу усталеність. Кожен загальнономовний фрейм включає ядро – оніми, знані більшістю носіїв мови (чи навіть усіма носіями мови), та периферію – оніми, знані меншістю носіїв мови,

аж до їх невеликих груп [Карпенко 2006: 7]. Залежно від типів денотатів серед онімних концептів дослідниця виділяє дев'ять фреймів, зокрема й ергонімійний.

Таким чином, незважаючи на те, що ергоніміка протягом тривалого часу привертає увагу вітчизняних та зарубіжних дослідників, можемо констатувати, що в україністиці це все ще недостатньо вивчений розділ ономастики. Підтверджується факт, що в ергоніміці остаточно не склалася термінологія, немає єдиної думки науковців щодо визначення лінгвістичного статусу ергонімів. Особливу увагу привертає відсутність належного вивчення ергонімії певних регіонів. Завдяки таким дослідженням можна було б прослідкувати цілісну картину сучасної української ергонімії, виявити загальні закономірності й регіональні особливості. Саме тому ергоніми й постають об'єктом вивчення лінгвістів. Дослідження ергонімії ускладнюється впливом позалінгвальних чинників, на які вказують О. Белей, Н. Кутуза та інші науковці. Аналіз наукової літератури свідчить, що назви ергооб'єктів розглядаються вченими як найменування, тісно пов'язані з суспільно-політичними, економічними, історичними, культурними й іншими умовами життя людей. Це спонукає науковців до їх класифікації залежно від тенденцій найменування ергооб'єктів (Л. Щетинін), продуктивності чи непродуктивності семантичних моделей при утворенні ВН (Л. Куковська, Н. Кутуза), способів утворення ергонімів (Є. Отін, З. Бузинова), мотивів номінації ергооб'єктів (Л. Соколова, М. Цілина, О. Белей), принципів номінації (О. Мікіна, А. Беспалова, Т. Романова), з урахуванням особливостей номінативної ситуації (О. Смирнова) та ін.

Більшість учених поділяє думку, що ергоніми – це клас ВН, здатних до найбільших змін, причому ці зміни нерідко відображають рівень культури суспільства.

Література

Белей 1999 – Белей О.О. Сучасна українська ергонімія: власні назви підприємств Закарпаття. – Ужгород: УжДУ, 1999. – 111 с.; **Беспалова 1991** – Беспалова А.В. Принципы и способы номинации в английской эргонимии (на материале названий фирм и компаний) // Вопр. ономастики. – Вып. 19. – Свердловск, 1991. – С. 158 – 167; **Бондалетов 1983** – Бондалетов В.Д. Русская ономастика. – М.: Просвещение, 1983. – 224 с.; **Бузинова 1999** – Бузинова З.И. Из истории развития русской эргонимии 20 – 30-х гг. (на материале названий промышленных предприятий) // Восточноукр. лингвист. сб.: Сб. науч. тр. – Вып. 5 / редкол.: Е.С. Отин (отв. ред.) и др. – Донецк: Донеччина, 1999. – С. 60 – 73; **Грушевская 2003** – Грушевская Ю.А. Трансонимизация антропонимов в рекламном тексте: социокультурный аспект // Наук. зап. Луган. нац. пед. ун-ту. – Вып. 4. – Т. 1. Сер. „Філол. науки”: Зб. наук. пр. [Структура представлення знань про світ, суспільство, людину: у пошуках нових змістів] / Луган. нац. пед. ун-т ім. Тараса Шевченка. – Луганськ: Альма-матер, 2003. – С. 62 – 72; **Карпенко 2006** – Карпенко О.Ю. Проблематика когнітивної ономастики: монографія. – Одеса: Астропринт, 2006. – 324 с.; **Козлов 2005** – Козлов Р.И. Современные эргоурбонимы в городской топонимической системе // Dokument HTML. – <http://www.virlib.eunnet.net/proceedings/> № 20_

01/win/05/; **Кутуза 2003** – Кутуза Н.В. Структурно-семантичні моделі ергонімів (на матеріалі ергонімікону м. Одеси): автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Одес. нац. ун-т ім. І.І. Мечникова. – Одеса, 2003. – 19 с.; **Маторин 1996** – Маторин Б.И. Ономообразовательные процессы в современной русской эргонимии (на материале названий коммерческих структур // Восточноукр. лингвист. сб.: Сб. науч. тр. – Вып. 2 / редкол.: Е.С. Отин (отв. ред.) и др. – Донецк: ДонГУ, 1996. – С. 68 – 79; **Мезенко 2005** – Мезенко А.М. Тенденции развития в урбанонимии рубежа веков // Ономастика в кругу гуманитарных наук: материалы междунар. науч. конф., Екатеринбург, 20 – 23 сент. 2005 г. – Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2005. – С. 48 – 50; **Мікіна 1993** – Мікіна О.Г. Номінаційні процеси в сучасній європейській ергонімії: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.19 / Дон. держ. ун-т. – Донецьк, 1993. – 21 с.; **Морозова 1973** – Морозова М.Н. Названия культурно-бытовых учреждений // Рус. речь. – 1973. – № 6. – С. 54 – 59; **Отин 1999** – Отин Е.С. Из истории русской эргонимии // Избр. тр. по языкознанию. II. – Донецк: Донеччина, 1999. – С. 155 – 166; **Подольская 1988** – Подольская Н.В. Словарь русской ономастической терминологии. – М.: Наука, 1988. – 192 с.; **Романова 1998** – Романова Т.П. Проблемы современной эргонимии // Dokument HTML. – <http://www.ssu.samara.ru/science/vestnic/1998>; **Смирнова 2005** – Смирнова О.С. К вопросу об особенностях номинации некоторых городских объектов // Ономастика в кругу гуманитарных наук: материалы междунар. науч. конф., Екатеринбург, 20 – 23 сент. 2005 г. – Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2005. – С. 219 – 220; **Суперанская 2003** – Суперанская А. Ономастическое пространство // Серия: Мовознавство. – Тернопіль: ТДПУ, 2003. – Вип. I. – С. 52 – 55; **Суперанская 1976** – Суперанская А.В. Лингвистический аспект ономастических исследований // Труды Самарканд. ун-та, 1976. – Вып. 284. – С. 5 – 12; **Суперанская 1973** – Суперанская А.В. Общая теория имени собственного. – М.: Наука, 1973. – 366 с.; **Суперанская 2002** – Суперанская А.В. Товарные знаки и знаки обслуживания // В пространстве филологии / ДонНУ. Филол. фак-т. – Донецк: ООО „Юго-Восток ЛТД”, 2002. – С. 55 – 71; **Трифопова 2005** – Трифопова Е.А. Проблема восприятия в эргонимии // Ономастика в кругу гуманитарных наук: материалы междунар. науч. конф., Екатеринбург, 20 – 23 сент. 2005 г. – Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2005. – С. 221 – 222; **Українська 2000** – Українська мова. Енциклопедія / В.М. Русанівський, О.О. Тараненко, М.П. Зяблюк та ін. – К.: Укр. енцикл. ім. М.П. Бажана, 2000. – 752 с.; **Хейлик 1990** – Хейлик Т.А. Особенности образования эргонимов в современном русском языке // Шоста респ. ономаст. конф. 4 – 6 груд. 1990 р.: Тези доп. і повідомл. – Одеса, 1990. – Ч. II. – С. 123 – 124; **Цілина 2006** – Цілина М.М. Ергоніми м. Києва: структура, семантика, функціонування: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Нац. пед. ун-т імені М.П. Драгоманова. – К., 2006. – 23 с.; **Шестакова 2002** – Шестакова С.О. Лексико-семантичні інновації у системі сучасної української номінації (на матеріалі ергонімів і прагмонімів): дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Харк. нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна. – Х., 2002. – 281 с.; **Шимкевич 2002** – Шимкевич Н.В. Русская коммерческая эргонимия: прагматический и лингвокультурологический аспекты: автореф. дис. ... канд. филол. наук:

10.02.01 / Урал. гос. ун-т им. А.М. Горького. – Екатеринбург, 2002. – 23 с.; Шмелёва 1997 – Шмелёва Т.В. Ономастикон современного города // Материалы Междунар. съезда русистов в Красноярске. – Красноярск, 1997. – С. 147 – 148; Słowiańska 2002 – Słowiańska onomastyka. Encyclopedia / Pod red. E. Rzetelskiej-Feleszko i A. Cieślukowej przy współ J. Dumy. – Warszawa; Kraków: Wyd – wo Naukowe Warszawskie, 2002 – 2003. – Т. 1 – 2.

The article deals with the ergonums in the system of onomastic sphere. The analysis of ergonumics investigation by native and foreign explorers is given.

Key words: onym, ergonum, ergonumiya, ergonumics.

О.Ю. Малюк (Луганськ)

УДК 651.5 : 811.161.1'373

СПРОБА АНАЛІЗУ ТА ТЕОРЕТИЧНОГО ОСМИСЛЕННЯ КЛЮЧОВИХ ПОНЯТЬ ТЕРМІНОСИСТЕМИ ДОКУМЕНТОЗНАВСТВА

У статті розглядаються найосновніші поняття терміносистеми документознавства: інформація, її види, методи, способи та засоби кодування документної комунікації.

Ключові слова: документ, інформація, метод, спосіб, засіб, письмо, мова, код, кодування, знак.

У сучасній україністиці, незважаючи на бурхливе піднесення термінознавства, не існує робіт, у яких би системно досліджувалися найосновніші терміни документознавства. Актуальність статті диктується необхідністю вивчення та теоретичного осмислення нових терміносистем, однією з яких є термінологічна система документознавства. Основним завданням є аналіз найважливіших термінів терміносистеми документознавства.

Початок вивчення власне термінології документознавства пов'язується з іменем бельгійського вченого-документознавця Поля Отле. Він перший увів нове розуміння поняття *документ*, а також використав комплексний підхід до *типологічної класифікації документів* (корені цього слова ведуть у праслов'янську мову, де воно позначало жест витягнутих рук, пов'язаний з передачею, прийомом чи отриманням чого-небудь). Пізніше вітчизняні та зарубіжні фахівці в основному підтримували цю думку (С. Кулешов, Г. Шведова-Водка, Н. Кушнарєнко та ін.).

У будь-якій терміносистемі важливою є проблема вивчення поля. У документознавстві виділяємо ядро поля, яким вважаємо вербалізацію поняття *документ* (інформація, зафіксована на матеріальному носії способами, створеними людиною за допомогою письма, графіки, фотографії, звукозапису з використанням різних засобів). Елементи документа номінують поняття про його будову, наприклад, інформаційна складова, матеріальна складова та ін. Центр поля, куди входить спеціальнотехнічна термінологія: соціальна ДКС (документна комунікаційна система), внутрішня та зовнішня структура документа тощо. Периферія, до складу якої входять спеціальні терміни,

уживані в науках документно-комунікаційного циклу, зокрема діловодстві, бібліотеко-, бібліографо-, архівознавстві та ін.).

З поняттям документ нерозривно пов'язані такі ключові поняття, як комунікація, інформація, метод, спосіб, засіб, знак, мова, код та ін., аналіз яких подаємо в нашій статті.

Комунікація – це спілкування, що ґрунтується на взаєморозумінні; повідомлення інформації від однієї людини до іншої або кількох інших [СІС: 543]. Зазначимо, що *документна комунікація* завжди опосередкована документами. Такий вид комунікації найповніше передає ту чи іншу інформацію, закодовану в документах (на різних носіях) за допомогою різних методів, способів та засобів кодування. Вона є однією з провідних підсистем соціальної, що найбільш повно передає інформацію, зафіксовану в документах [Кушнарєнко 2000: 130].

Недокументна комунікація здійснюється за допомогою посередників (радіо, телебачення), усного мовлення тощо.

У документознавстві, об'єктом якого є документ, виділяють такі види інформації (на жаль, часто не розрізняються): *недокументна та документна інформація, інформація документа, інформація на документі, документальна інформація*. [Кушнарєнко 2001: 47]. *Недокументна інформація* – це інформація, не зафіксована на матеріальному носії, *документна*, навпаки, зафіксована будь-яким способом на такому носії. Усю інформацію, яку отримують з документа, називають *інформацією документа*. Остання поділяється на такі складові: *документна інформація, інформація на документі, носій і спосіб закріплення*. *Документна інформація* – відомості, що містяться в документі, *інформація на документі* – це різні позначки авторів, автографи, підписи, печатки, резолюції та ін., що мають велике значення для його дослідження, *інформація про документ* – це дані про носій та спосіб нанесення інформації. *Документна та документальна інформація* – різні поняття. *Документна інформація* – інформація, що міститься в документі [Там само: 48], *документальна* – така, що підтверджується документами, ґрунтується на документах (наприклад, документальний фільм – кінофільм, який створено зніманням дійсних фактів, подій) [СІС 2000: 386]. *Документна інформація* обслуговує всі галузі людської діяльності, тобто без неї не існує й не може існувати суспільство.

Процес спілкування супроводжується такими поняттями, як: *кодування* (зашифрування автором повідомлення за допомогою кодів, шифрів) та *декодування* (розшифрування кодів, шифрів адресатом).

Інформацію на документ фіксують за допомогою різних методів, способів та засобів. *Метод* – це прийом чи система прийомів, що застосовуються в якій-небудь галузі діяльності (науці, виробництві) [СУМ 4: 692]. У документознавстві виділяють такі *методи документування*: різні знакові системи (мовні – немовні, знаки-зображення тощо) та коди (природні та штучні мови). *Знаковість* – найголовніша ознака документа. *Знаки* – предмети, позначки, зображення, які вказують на що-небудь, підтверджують, означають щось [СУМ 3: 639]. У світі існують різні системи знаків: дорожні знаки, математичні, пунктуаційні, морська сигналізація прапорцями та ін.

Існує кілька класифікацій знаків. Найвідомішою серед них є класифікація за *типом відношень* між матеріальною формою знака й позначуванним об'єктом [Кочерган 1999: 22]. За цією класифікацією всі знаки поділяються на *знаки-індекси*, *знаки-копії*, *знаки-сигнали*, *знаки-символи*. *Знаки-індекси* – знаки, пов'язані з позначуваними предметами, як дії зі своїми причинами, наприклад, часте серцебиття як знак хвилювання. *Знаки-копії* – точне відтворення позначуваного предмета (зліпок, відбиток чогось), *знаки-сигнали* – певні дії як реакції на ті чи інші знаки (грим як знак початку дощу), *знаки-символи* використовуються для передачі абстрактних понять: два схрещених кільця на весіллі як символ початку сімейного життя та ін.

Однією з важливих систем графічних знаків, уживаних для писання в якій-небудь мові або групі мов, є *письмо (писемність)* [СУМ 6: 366]. Найдавнішим різновидом письма вважається *піктографія* – вид писемності, у якому предмети, події та дії зображуються за допомогою умовних знаків – піктограм, наприклад, в американських індіанців, деяких народів півночі [СІС 2000: 734]. Приклади піктографії, що бере свій початок ще з епохи палеоліту, знаходимо на стінах печер, каменях, кістках тварин тощо. Сьогодні *піктографія* використовується як один із засобів комунікації: дорожня грамота, покажчики, знаки телефонного зв'язку та ін. Письмо за допомогою ідеограм (наприклад, китайське письмо, давня єгипетська писемність) називають ідеографією [Там само: 450]. *Ідеограма* – письмовий знак, який передає, на відміну від букви, не звук якої-небудь мови, а ціле поняття [Там само]. Різновидом ідеографічного письма є *ієрогліфічне*. *Ієрогліфи* – найдавніші знаки письма, відомі з IV тис. до н. е.; означали цілі поняття або окремі склади [Там само: 452]. *Ієрогліфами* називають знаки китайської, японської та інших систем ідеографічного письма. На основі ідеографічного виникає фонографічне письмо, що передає мову не тільки в її граматичній будові, а й у фонетичному звучанні [Кочерган 2000: 172]. Одним із видів цього письма є буквено-складове. Першим буквено-звуковим алфавітом було грецьке письмо, що стало основою для латинського та слов'янського.

Мова – це одна із важливих знакових систем, хоча мовні знаки є умовними, довільними. Однак, не все, що є в мові, можна вважати знаком, а лише те, що слугує для передачі інформації. Так, немає підстав вважати повноцінними знаками звуки та морфеми, бо вони не мають плану змісту, не виражають значення. Лексема (слово) має план вираження й план змісту, який реалізується самостійно, тому лексему вважають справжнім знаком [Там само: 30]. Людство виробило велику кількість мов (природних та штучних), а тому можна говорити про знаки *природні* й *штучні*. Природні мови – це мови, справжні, натуральні, що виникли в процесі розвитку людського суспільства. У XVII – XIX ст. з'явилося кілька теорій щодо походження мови, зокрема *звуконаслідувальна* (шляхом відтворення голосом природних звучань), *ономатопоетична* (передача звуками вражень про навколишню дійсність), *вигукова* (викрикування, вигукування звуків, що передають певні почуття), *соціального договору* (необхідність у поясненні всього, що оточує) тощо [Там само: 39 – 45].

Основним способом кодування інформації вважається *національна мова* – мова нації, що склалася на ґрунті мови тієї народності, з якої розвинулася ця

нація, сформувавшись, закріпилася в літературі й стала літературною мовою нації [СУМ 5: 232]. Штучні мови – спеціально розроблені коди для особливих видів діяльності та передачі спеціальних повідомлень [Кушнарєнко 2000: 73]. До таких мов належать міжнародні мови есперанто та ідо. Мова *есперанто*, створена в 1887 р. варшавським лікарем Л. Заменгофом, відрізняється нескладністю словоутворення й граматики, корені слів узяті з найбільш поширених європейських мов [СІС 2000: 433]. Мова *ідо* є допоміжною мовою, створеною у 1907 р. Луї де Бофроном на основі есперанто [Там само: 452]. До штучних мов належать азбука Морзе – система умовних знаків для передачі літер на телеграфному апараті, нотна азбука – сукупність нотних знаків, які слугують для зображення музичних звуків, та ін.

Ще одним атрибутом *кодування* є *код* – система умовних знаків або сигналів для передавання відомостей (телеграфний, телемеханічний та інші коди) [СУМ 4: 207]. Код повинен бути однозначним, зрозумілим, добре сприйматися, відтворюватися та передаватися. Важливим завданням є вироблення коротких кодів. Прикладом такої мови є *Besik English – Бейсік* (британсько-американська наукова міжнародна комерційна англійська мова) – мова з обмеженим словником.

Спосіб – певна дія, прийом або система прийомів, яка дає можливість зробити, здійснити що-небудь, досягти чогось [СУМ 9: 578]. *Спосіб документування* [Кушнарєнко 2000: 69] – дія чи сукупність дій, що використовуються під час запису інформації на матеріальний носій. Інформацію на матеріальний носій наносять різними способами: оптичним (сфокусованим пучком електромагнітного поля оптичного випромінювання), механічним (шляхом вирізання чи пробивання, рукописним (нанесення від руки), тисненням (видавлювання на шкірі, металі та інших матеріалах рельєфних зображень), висіканням (видовбування заглибини у чому-небудь, вирубування зображення на чомусь твердому (переважно на камені)), різьбленням (вирізання на якому-небудь твердому матеріалі малюнка, візерунка), фарбуванням (покриття чи просочування чогось фарбою або речовиною, що містить фарбу) та ін.

Засіб кодування – механізми, пристрої й т. ін., необхідні для здійснення чого-небудь, для якоїсь діяльності [СУМ 3: 307]. Такими засобами є знаряддя, обладнання, необхідні для укладання, копіювання, передавання документів (організаційна техніка), покликані підвищити ефективність та раціональність праці управлінського персоналу. Засоби оргтехніки різноманітні, що дозволяє виділити серед них функціональні групи, тобто класифікувати їх. Отже, за призначенням оргтехніку поділяють на *засоби зв'язку* (телефонний, радіотелефонний, відеотелефонний, дейтефонний, телекс, телеграфний, факсимільний, модеми), *засоби роботи з документами* (підготовки та виготовлення: комп'ютери), *засоби копіювання* (ксерокси), тиражування (матричні, струйні, лазерні принтери), *розмноження* (оперативна поліграфія, зокрема гектографи, ротатори, ризографи, ротапринти), *збереження* (папки, конверти, коробки), *додаткові засоби підготовки документів* (диктофонна техніка, скануючі пристрої, зокрема ручні, роликові, планшетні та спеціальні сканери), *інші засоби* (сейфи, канцелярське приладдя тощо).

Будь-яка документна інформація повинна бути зафіксована на матеріальному носії. Матеріальна основа може бути природною (натуральні матеріали: шкіра, трава, глина та ін.) та штучною (паперова та полімерна – плівкова або пластинкова). Майбутній розвиток документа пов'язаний із комп'ютеризацією документно-комунікаційної системи, при цьому традиційні види документів створюються та зберігаються в інформаційному суспільстві поряд із нетрадиційними (найновішими) носіями інформації, доповнюючи та збагачуючи одне одного.

Терміносистема документознавства постійно поповнюється лексичними одиницями. Якісним змінам сприяють сучасні інформаційні технології. Необхідність ґрунтовного дослідження лексичного складу словника документознавства пов'язана з розвитком цієї галузі.

Література

Кочерган 1999 – Кочерган М.П. Загальне мовознавство. – К.: Академія, 1999. – 284 с.; **Кочерган 2000** – Кочерган М.П. Вступ до мовознавства. – К.: Академія, 2000. – 367 с.; **Кушнарєнко 2000** – Кушнарєнко Н.Н. Документоведение. – К.: Знання, 2000. – 459 с.; **СІС 2000** – Словник іншомовних слів. – К.: Довіра, УНВЦ Рідна мова, 2000. – 1017 с.; **СУМ 1970 – 1980** – Словник української мови: в 11 т. – К.: Наук. думка, 1970 – 1980. – Т. 1, 3, 4, 5, 6, 9, 10.

The article deals with the complex notions of system of terms in documentation science: information, its types, methods and ways of coding of documentation communication.

Key words: documentary, non-documentary, information, method, way of coding, writing, language, code, coding.

Л.Л. Михайленко (Київ)

УДК 811.161.2 – 373.9

ПРОЦЕС ФОРМУВАННЯ НОВИХ ЗНАЧЕНЬ У ЛЕКСЕМ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО ЗМІСТУ

У статті подається інформація про процес формування нових значень у політологічних лексем. Цей процес є невід'ємним складником динаміки суспільно-політичної лексики української мови кінця ХХ – початку ХХІ ст., оскільки саме з синтагматичних змін у семанті певної лексеми починають формуватися нові лексико-семантичні варіанти, які з часом можуть закріплюватися в узусі та входити до лексичної системи української мови.

Ключові слова: динаміка, лексико-семантичний варіант, лексичне значення, політичний дискурс, суспільно-політична лексика.

Зміни в мові передусім виконують функцію відображення змін у пізнанні та описі її носіїв як суб'єктів мовлення. Ідеологічна цензура радянської публіцистики призвела до переважання стандарту над експресією в усіх типах видань, породила особливу радянську офіційну новомову, що фіксувала

бюрократичний стиль спілкування. Дозволена у зв'язку з перебудовою гласність стимулювала процеси демократизації суспільства і, як наслідок, демократизації мови, надавши можливість українській мові розвиватися без тиску. Мова нової преси стала відрізнятися небаченою в радянські часи розкутістю стилю. Особливо чітко ці зміни почали вимальовуватися наприкінці 80-х років ХХ ст., коли інтелектуальні демократичні видання почали відкривати „залізну завісу” дезінформації – вони стали навмисно руйнувати пропагандистські формули радянської епохи. На тлі руйнування політичної системи почала відбуватися дестандартизація мови преси.

Дослідники-лінгвісти одноставні в тому, що зміни в мові відбуваються найшвидше на лексичному рівні, адже саме лексична система, складові якої є основними компонентами мовної картини світу, насамперед і переважно зумовлена категоріями матеріального світу та соціальними чинниками. Є.Д. Поливанов писав, що лексика та фразеологія – це єдина ділянка мовних явищ, де сам зміст культури певного колективу в певну епоху відображається більш або менш безпосередньо [Поливанов 1968: 208]. Безпосередня спрямованість лексики до екстралінгвальної дійсності є її істотною особливістю порівняно з іншими сферами мови, і навряд чи дослідження лексики здійснюються без урахування цієї особливості [Шмелев 1973: 15].

Суспільно-політична лексика – це найдинамічніша лексико-семантична група, яка швидше й помітніше, аніж інша галузева лексика, реагує на політичні, соціальні й економічні зміни в суспільстві. Залежність політологічної лексики від позамовних чинників є її істотною особливістю.

Функціональний бік політологічних лексем пов'язаний не тільки зі структурою мови, але й із політичною системою загалом, яка формується за політичними інтересами, цілями держави, тобто соціальними діями людей, спрямованими на задоволення пов'язаних з політикою потреб громадськості в політичній, юридичній, економічній, військовій та ін. сферах суспільного життя: *бездержавність, більшість, бюджет, вітчизна, геноцид, голодомор, дисидент, злука, імперія, кандидат, комітет, мазепинці, ментальність, меншовик, мир, нардеп, озлидніння, олігарх, пролетаріат, соборність, спільнота, ура-патріотизм, фракція* і т. ін, наприклад: *Що таке валюта і як з нею поводитися – так можна сформулювати зміст розмови, яку вели 20 листопада в Кремлі союзні парламентарі* [СВ. – 1990. – № 268]. *Поіменним голосуванням Верховна Рада України ратифікувала із застереженням Угоду про створення СНД* [УК. – 1991. – № 40]. *Президент Єльцин „здав” під тиском опозиції Гайдара і здобув тактичний виграш у формуванні кабінету Черномірдіна* [ГК. – 1993. – № 2]. *Оптимізація структури, скорочення збройних сил при забезпеченні комплексного вирішення питань соціального захисту дасть змогу вивільнити в подальшому ресурси для підвищення рівня їх боєздатності та соціального забезпечення військовослужбовців* [УК. – 2004. – № 17]. *Не відбудеться очікуваного поновлення і навіть ротації управлінської команди* [ДзТ. – 2004. – № 6]. Подані приклади свідчать про широту вживання політологічних лексем на позначення понять з різних галузей, що обслуговують суспільство. Так, лексема *валюта* – „1. Грошова одиниця, прийнята за основу грошової системи певної країни (гривня, крона і т. ін.). 2. Тип грошової системи, що діє в даній країні” [ВТССУМ 2005: 110] – термін

з галузі економіки, що в поданому контексті позначає суспільно-політичну реалію – перехід суспільства до нових економічних відносин, що стали нагальними на початку 90-х років ХХ ст.

Комунікативний підхід до семантики слова передбачає, що конкретизація наочної віднесеності слова здійснюється в живому мовленнєвому процесі за рахунок поєднання значення слова й асоційованих з ним явищ. З'явившись як конкретний знак, слово стає стимулом для нових процесів – воно приводить у рух ланцюг зв'язків, конотацій, уявлень, що стоять за ним. Цей непомітний для ока процес дуже складний, проте важливий, оскільки значно впливає на перерозподіл сем у семантемі певного слова.

Контекст і тип мовного повідомлення не тільки дозволяють установити, у якому значенні вжито полісемант, але і є показником можливостей реалізації семантичного потенціалу слова: *Й у новий матриці Ющенку буде складно боротися з новацією, запропонованою „заклятою союзницею”* [УП. – 2008, 16.04]. З поданого прикладу видно, що внаслідок уживання в специфічному контексті та ситуативного поєднання слів у структурі значення лексеми *союзниця* (похідного від слова *союзник*, що тлумачиться в словнику як „той, хто перебуває в союзі або може діяти в союзі з ким-небудь, пов'язаний з кимсь спільністю інтересів, поглядів і т. ін.” [ВТССУМ 2005: 1360]) утворюються додаткові енантіосемічні компоненти значення. Це відбувається з тієї причини, що в більшості населення прикметник *заклятий* (що має зафіксоване значення в словнику „такий, якого проклинають, засуджують // лютий, ненависний, непримиренний (про ворога)” [ВТССУМ 2005: 396]) найчастіше сполучається зі словом *ворог*. Унаслідок такого незвичного поєднання іменник *союзниця* втрачає своє меліоративне забарвлення й набуває нових, нав'язаних контекстом сем, а саме *недруг*.

Трапляються й інші номінативи, у яких у контексті з'являються нові значення: *заморожування ядерних озброєнь: Ми виступаємо за негайне заморожування ядерних озброєнь, повну безстрокову заборону їх випробувань – причому при найефективнішому контролі* [СВ. – 1986. – № 2]; *параліч законів: Наявний к нас параліч законів є наслідком або браку працівників при верхніх ешелонах влади, або, навпаки, їхньої однозначної заангажованості корумпованими чільниками* [УК. – 1994. – № 11 – 12]; *колективне утриманство: Всі ми, виховані в системі колективного утриманства, раптово опинилися на семи вітрах будівництва нової держави, нового соціально-політичного устрою* [УК. – 1999. – № 6 – 7]; *політичний важкоатлет: Про перспективи політичних змін і про уроки 8 квітня в останні дні висловилося чимало політичних важкоатлетів* [ДзТ. – 2004. – № 17]; *кризова коаліція, „свіжовідставлений” міністр: „Ми маємо справу з кризовою коаліцією, яка хоче не урядувати, а правити недемократичними і неморальними методами”, – сказав „свіжовідставлений” міністр* [УМ. – 2007. – № 19], *джентльменський набір олігарха: Цього року джентльменський набір будь-якого поважного українського олігарха децю розширився: до вже відомого переліку наявності власних фінансових і промислових ресурсів, засобів масової інформації і футбольних клубів додалося ще два обов'язкових атрибути* [УП. – 2008, 04.04], *примушування до миру, приневолення агресора до миру: Не можна не погодитися з президентом*

Росії Дмитром Медведєвим, що тактика „приневолення агресора до миру” є єдиноможливою [УП. – 2008, 15.08] тощо.

Ці та інші приклади засвідчують тенденцію до „обростання” певної лексеми в політологічному тексті ситуативними семами. Проте на ці процеси слід зважати, оскільки часто таке ситуативне значення підхоплюється мовцями, а тому й надовго закріплюється за лексемою (номінативним словосполученням), наприклад, популярне в лексиконі В. Ющенка словосполучення *любі друзі* значно звузило своє значення через часте його вживання опонентами Президента України, але з іншим значенням – для позначення обмеженого кола людей, що входять в оточення близьких друзів В.А. Ющенка: *Зрештою Петро Олександрович [Порошенко] ще дуже пам’ятає події дворічної давнини, коли його звинуватили й у кризі, й у розпаді союзу революціонерів: любі друзі й досі побоюються, що їх можуть у котре використати втемну [ДзТ. – 2007. – 27.10 – 02.11].*

Звернення до функціонування лексем у мові не означає забуття власне семантики слова й особливостей його будови, оскільки всі ці аспекти тісно взаємопов’язані. Під функцією ми розуміємо призначення мовного засобу зберігати й виражати певне поняття [Левицький 1999: 82].

Спроба скоординувати власне мовне та мовленнєве значення належить С.Д. Кацнельсону. Він вважав, що в значенні слід розрізняти два типи поняття – формальне (у якому закріплена ієрархія суттєвих ознак) і змістове (у якому суттєві й несуттєві ознаки розгортаються в мовленні) [Кацнельсон 1965]. Уживаючись у мовленні, лексема з абстрактної площини (мовна система) переміщується в конкретну (мовлення), тобто позбувається ознак ідеальних, починає позначати реальні предмети з навколишньої дійсності: *Сучасна складна міжнародна обстановка, намагання войовничих імперіалістичних кіл США зламати воєнно-стратегічний паритет, досягти ядерної переваги вимагають якнайшвидшого нароцування економічного потенціалу, всемірного зміцнення оборонних можливостей СРСР [СВ. – 1987. – № 28]. Головні з факторів ризику на виборах – проблема активності виборців [ДУ. – 1994. – № 2]. Президент України підписав указ „Про комплексні заходи щодо оздоровлення банківської системи на 1999 – 2000 роки” [УК. – 1999. – № 14]. А нинішня система може існувати лише завдяки створенню сприятливих умов для чиновників середньої ланки [ДзТ. – 2004 – № 1]. Так, лексичне словосполучення *міжнародна обстановка*, ужите в контексті 1987 року, несе інформацію про стан „холодної війни” між СРСР та США, тоді як це саме словосполучення у 2008 році часто вживається на позначення складної ситуації у світі, яка виникла внаслідок війни, розв’язаної Росією в Грузії.*

У ході своєї реалізації одиниці мови здатні виявляти спроможність до актуалізації нових характеристик, що сприяє динамічності мовної системи [Худолій 2006: 82]. Появу нового лексико-семантичного варіанта в структурі лексичного значення слова можна розглядати як результат прагматичної варіативності, під якою розуміється актуалізація одного з його значень у різних мовленнєвих ситуаціях.

Значення слова прийнято розуміти в сучасній лінгвістиці як певне складне утворення, як структуру, що складається з кількох ієрархічно пов’язаних між собою субструктур, як багаторівневий комплекс,

конституантами якого є: „семантика” (інформація про позначувані словом предмети і явища навколишнього світу), „прагматика” (інформація про умови комунікації), „синтактика” (інформація про правила вживання знака) [Левицкий 1989: 5].

Формально-семантичний інваріант слова є основою розвитку його багатозначності. Відомо, що мова, маючи відносно стабільну структуру протягом тривалого часу, повинна виражати щось постійно змінне за складом і обсягом. Тому вже відома форма починає функціонувати для інших цілей, оскільки в мові неможливо мати стільки номіналем, скільки існує фактів об'єктивної реальності. Та й надлишковість компонентів лексичної системи призвела б до труднощів її використання, оскільки значно розширила б її й без того широкі межі.

Під час розвитку переносного значення лексема може збагачуватися новими значеннями в результаті звуження або розширення основного значення. Поява нових семем приводить до розширення семантичного наповнення семантеми слів. Як результат, це впливає на збільшення виражальних можливостей, сприяє розвитку лексико-семантичної системи мови в цілому: *відродження, електоральні переваги, інвентаризація союзників, інформаційна агресія, контингент, кризова коаліція, партійне уявлення, піар-легенда, політичне нахабство, помірковані „нашисти”* і т. ін.

Особливе місце в динаміці суспільно-політичної лексики української мови посідає процес, пов'язаний з розвитком семантичної структури значення слів, тобто процес зрушень у структурі семантеми окремих семем, а саме звуження (спеціалізація) чи розширення (генералізація) цих значень. Здатність змінювати своє значення закладена в самій природі слова, у невизначеності його семантики як відображенні характеристик об'єктивного світу: *довгострокова політика, гранд-клієнт правоохоронних органів, заручник політичних інтриг, конституційне регулювання суспільних відносин, кутюр'є від столичної політики, маргінальний електорат, по-популістськи незгодний депутат, фантомні болі пострадянського розділення, фракція аутсайдерів* і т. ін.

В основі семантичної деривації значення слова лежить інтегральна семантична ознака. Вона постає лексико-семантичним інваріантом, стосовно якого диференційні ознаки є варіантами, оскільки наявність основного ЛСВ обумовлена особливостями комунікативної функції мови. Інваріант – це та константа, яка об'єднує сукупність ЛСВ у єдине лексичне значення слова. Він є основною характеристикою слова, яка з часом може змінюватися [Ивлева 1986: 102].

Процес семантичної зміни значення слова характеризується тим, що при ньому залишається недоторканою й морфологічна, і фонетична структура слова, а змін зазнає тільки внутрішнє наповнення знака, його семантема, що є комплексом семантичних елементів (сем), які, поєднуючись, утворюють новий елемент значення слова (семему, лексико-семантичний варіант). В основі слова-знака є три інваріантні чинники: стабільність звукової та графічної форм слова, що зберігає його матеріальну тотожність; пряме номінативне значення слова, яке слугує основою його семантичного дериваційного потенціалу; третій чинник – це ті категоріально-узагальнені формально виражені чи

невиражені ознаки, яких словесна форма набуває внаслідок взаємодії з іншими словами під час входження в різні граматичні та семантичні відношення [Шмелев 1977: 88].

Семантичні неологізми не є новими матеріальними утвореннями. Їх можна розглядати як нові семеми – лексико-семантичні варіанти лексем. Термін лексико-семантичний варіант належить А.І. Смирницькому. Учений також зазначав, що різниця між ЛСВ проявляється або в синтаксичній конструкції, або ж у різній сполучуваності з іншими словами [Смирницький 1956: 23, 25, 37]. Таке розуміння внутрішньої структури значення веде до збереження цілісності не тільки стилістичних або експресивних характеристик значення, але й власне семантичних.

Здатність СПЛ пристосовуватися до змін концептуального простору знаходить відображення й у процесі розвитку в структурі значень окремих ЛСВ, тобто зрушеннях в їх денотативному компоненті: *бандура, барвінок, безробіття, більшовик, борець за справедливість, братерство, Велика вітчизняна війна, Велика жовтнева революція, визволителі, вишиванка, воз'єднання, геноцид, голодомор, гривня, двомовність, демократія, депутат, держава, державна мова, диктатура, Європа, шаровари*.

Процеси розширення й звуження семантики слова належать до найбільш регулярних змін, що мають універсальний характер. При цьому під розширенням розуміємо збільшення семантичного обсягу слова, що відбувається в процесі тривалого історичного розвитку або в мовному контексті. Звуження – процес протилежний, такий, що є зменшенням семантичного обсягу слова й відбувається за зазначених умов. Внутрішнє варіювання семем слова може здійснюватися лише за наявності незмінної ознаки лексеми.

І. Самойлова зазначає, що розширення й звуження як процеси лексико-семантичної деривації ґрунтуються на родо-видових поняттях. Явище розширення значення визначають як можливість уживання слова для позначення більшого кола об'єктів, понять, тобто це розширення предметної віднесеності слова. Для цього процесу характерні відношення „рід” – „вид”. Формування семної структури похідного значення здійснюється шляхом уведення нових диференційних сем, а родова сема – архісема – зберігається або модифікується. Щодо процесу звуження значення, то вчена його визначає як „можливість вживання слова для позначення вужчого, обмеженішого кола понять, ніж раніше. Для цього процесу характерні відношення „рід” – „вид”. Смилова структура деривата збільшується внаслідок уведення нових диференційних компонентів, які конкретизують лексичне значення” [Самойлова 1999: 41, 55]. О. Стишов наголошує на тому, що процес генералізації лексичних значень домінує [Стишов 2003: 342].

Зрушення в денотативному компоненті спостерігається в слові *президент*. Воно мало значення: „У ряді буржуазних країн обраний на певний строк глава держави”. Нині це термін, що означає: „1. У ряді країн обраний на певний строк глава держави ” [ВТССУМ 2005: 1105], тобто значення слова розширилося за рахунок зняття семи „буржуазний”, стало позначати поняття ширше, не обмежене певними рамками, наприклад: *Якщо ж мова йде про президента, то ми повинні запитати себе, що будемо створювати* –

президентську систему управління? [СВ. – 1989. – № 245]. Навіть якщо БЮТ із „НУНСом” зроблять усе, щоб розвалити демократичну коаліцію, президент цього не дозволить [УМ. – 2008. – 19.04]. Про популяризацію, адаптацію й розширення семантики цієї лексеми свідчить і значне розширення сполучуваності та вживання її майже в усіх сферах для називання голови компанії (організації, установи, фірми тощо): *президент асоціації, президент корпорації, президент Національної академії наук України, президент футбольного клубу* тощо. Розширення сполучуваності спостерігається в інших лексем: *контрабанда легальна – контрабанда нелегальна; нація титульна – нація нетитульна; стандарти – подвійні стандарти*.

У деяких лексемах відбулося звуження (спеціалізація) обсягу значень. Зменшення кількості ЛСВ лексеми за рахунок виключення одного або кількох значень спостерігаємо в лексемах *бандерівець, батьківщина, класовий ворог, комуніст, соборність, спецслужба, суверенітет, товариш, тризуб, українська ідея, український* та ін.

Розкриття якоїсь додаткової риси явища частіше з’являється в тому стилі мовлення, де найбільше відбивається пульсація громадського життя народу, який говорить певною мовою. У цих неологізмах, особливо в значеннях політичних неологізмів, легко встановлюються зв’язки з певними подіями й фактами політичного життя українського суспільства на конкретному етапі його розвитку: *Заяву ж Юлії Володимирівни про те, що вона підбирає команду, „здатну дати результат”, голова СП [Віктор Балоба] саркастично висміяв: мовляв, це звучить „як знуцання над тими, хто відчув на собі нищівну силу репресивного катка адміністрації Медведчука”* [УМ. – 2008. – 04.04].

У будь-якому тексті можна спостерігати існування обох типів семантичної реалізації слів. З одного боку, в ньому завжди є слова, ужиті в їх номінативних значеннях, тобто вони реалізують функцію передавання фактичної інформації, а з іншого – існують динамічні вживання слів, тобто такі лексичні значення, які відповідають за дію на реципієнта, мають мету не просто повідомити інформацію, а переконати, надихнути, зацікавити адресата, примусити його задуматися над тією суттю (ідеєю) висловлювання, яку в неї вкладає автор: *„Звісно, право Прем’єра вважати результатом масові фальсифікації, провокації та знищення ЗМІ й читати про них в резюме як про високі досягнення. Однак такі вміння не потрібні демократичним силам”, – наголосив Балоба, зазначивши, що щира симпатія Тимошенко до Медведчука „глибоко суперечить ідеалам Майдану”* [УМ. – 2008. – 04.04].

Процес формування нових значень яскраво простежується в ЗМІ суспільно-політичного спрямування. Приклади розширення та звуження семантики лексем суспільно-політичного спрямування свідчать про тенденцію до економії мовних засобів під час називання реалій з політичного життя суспільства. Варто зазначити, що зміна обсягу семантики в конкретному тексті не завжди призводить до фіксування цієї зміни в лексикографічних працях. Тому цей процес можна охарактеризувати як живомовний і такий, що яскраво проявляється в новітньому політологічному дискурсі.

Умовні скорочення

ВТССУМ – Великий тлумачний словник сучасної української мови. – К., 2005; **ГК** – Галицькі контракти; **Д** – День; **ДзТ** – Дзеркало тижня; **СВ** – Сільські вісті; **УК** – Укрядовий кур'єр; **УМ** – Україна молода; **УП** – Українська правда.

Література

Ивлева 1986 – Ивлева Г.Г. Тенденции развития слова и словарного состава (на материале немецкого языка). – М.: Наука, 1986; **Кацнельсон 1965** – Кацнельсон С.Д. Содержание слова, значение и обозначение. – М., 1965; **Левицкий 1999** – Левицкий А.Э. Функциональные изменения в системе номинативных единиц современного английского языка: дис. ... д-ра филол. наук: 10.02.04. – К., 1999; **Левицкий 1989** – Левицкий В.В. Статистическое изучение лексической семантики. – К.: УМК ВО, 1989; **Поливанов 1968** – Поливанов Е.Д. Статьи по общему языкознанию. – М.: Наука, 1968; **Самойлова 1999** – Самойлова І.А. Процеси семантичної деривації в лексиці сучасної української літературної мови (на матеріалі неологізмів 70 – 90-их років ХХ ст.): дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / НАН України; Ін-т української мови. – К., 1999; **Смирницкий 1956** – Смирницкий А.И. Лексикология английского языка. – М.: Изд-во лит. на иностр. яз., 1956; **Стишов 2003** – Стишов О.А. Динамічні процеси в лексико-семантичній системі та в словотворі української мови кінця ХХ ст. (на матеріалі мови засобів масової інформації). дис. ... д-ра філол. наук: 10.02.01. – К., 2003; **Худолій 2006** – Худолій А.О. Функціональні зміни у мові американської публіцистики кінця ХХ – початку ХХІ століття. – Острог, 2006; **Шмелев 1973** – Шмелев Д.Н. Проблемы семантического анализа лексики. – М.: Наука, 1973; **Шмелев 1977** – Шмелев Д. Н. Современный русский язык. Лексика. – М.: Просвещение, 1977.

The article provides you information about the process of forming new political values in Lex. This process is an integral components of socio-political dynamics of the Ukrainian language vocabulary end of XX – beginning of the XXI century. Because of changes in syntahmatychnyh semanteme certain lexeme start developing new lexical-semantic variations, which over time can be secured in uzus and enter into the lexical system of the Ukrainian language.

Key words: dynamics, lexical and semantic variation, the lexical value, the political discourse, social and political vocabulary.

ФРАЗЕОЛОГІЯ І ПАРЕМІОЛОГІЯ

В.Д. Ужченко (Луганськ)

УДК 811.161.2'373.7

КОГНІТИВНІ АСПЕКТИ ВИВЧЕННЯ ФРАЗЕОЛОГІЇ В УКРАЇНІ

У статті зроблено огляд робіт українських (переважно) когнітологів, розглянуто деякі питання сучасної когнітології (ізоморфізм фразеологізмів-понять і культури, фразеологічна картина світу, компонент-концепт і

фразеологізм, когнітивно-культурологічна інтерпретація фразеологізмів). З'ясовується місце концепту у фразеологічних одиницях і дослідженнях, поглиблюється методика розгляду „транссем”, установлюється їх роль у процесі фразеотворення.

Ключові слова: когнітивна лінгвістика, концепт, фразеологізм, мовно-фразеологічна картина світу, фразеологічно-пареміологічні вербалізми.

1. Когнітивна лінгвістика як реакція на крайнощі американського структуралізму, на „нехтування семантикою в лінгвістичних дослідженнях” [Ченки 2002: 344] розглядає системний опис і пояснення механізмів людського засвоєння мови і принципи структурування цих механізмів [КСКТ: 53], ментальні основи розуміння й відтворення мови, мовні одиниці (мову) „як засіб отримання, зберігання, обробки, переробки й використання знань” [Селіванова 2006: 213], як систему представлення цих знань – у нашому випадку за допомогою стійких мовних образно-експресивних структур – фразеологічно-пареміологічних вербалізмів. Інтегруючись у складі когнітології (когнітивістики), виокремились такі напрями лінгвістичних досліджень: лінгво-логіко-філософський (С. Аскольдов, К. Голобородько, В. Дем’янков), психолінгвістичний напрям (Е.Рош, Дж.Лакофф, М. Джонсон, А. Ченкі, Є. Рахіліна), лінгвокультурологічний напрям (С. Воркачов, А. Вежбицька, В. Карасик, В. Маслова, Н. Слухай, Є. Бартмінський, Ю. Степанов, Г. Джинджолія, В. Жайворонок, О. Левченко, Є. Опаріна), лінгвопсихологічний, або лінгвістичний (В. Дем’янков, В. Іващенко); огляд основних напрямів як і становлення самого терміна *концепт* див. [Іващенко 2006: 7 – 47; Щербін 2008: 26 – 40].

Когнітивний напрям у мовознавстві, див. ще (Ч. Філлмор, Р. Шенк, Н. Арутюнова, О. Кубрякова, М. Алефіренко та ін.), не заперечує досягнутого лінгвістикою раніше, однак, використовуючи такі принципові настанови, як експансіонізм, антропоцентризм, функціоналізм та експланаторність [Кочерган 2003: 24 – 29], глибше висвітлює співвідношення значення слова і фразеологізму, проблему мовного й екстралінгвального, досліджує мовні структури та способи їх вербалізації, форми представлення інтеріоризованої дійсності. В Україні вирізняються такі новітні напрями сучасної когнітології: когнітивна енциклопедистика (І. Штерн), когнітивна лексикографія (В. Широков), когнітивна ономазіологія (О. Селіванова), когнітивна семасіологія (А. Зеленько), лінгвокультурологія (О. Левченко), етнолінгвістика (лінгвоетнологія) (В. Жайворонок, О. Тищенко, І. Голубовська), когнітивна ономастика (О. Карпенко), концептологія (Т. Радзієвська, В. Іващенко), когнітивна поетика (О. Воробйова), менталінгвістика (див. конференції „Актуальні проблеми менталінгвістики” в Черкаському університеті 2001 – 2003 рр.), лінгвогносеологія (І. Голубовська). Білоруси розробляють етнолінгволексикографію, загальну концептографію і спеціальну лексикографію, поляки – аксіологічну лексикографію (Є. Бартмінський) [див. огляд: Щербін 2008: 27 – 28]. Звичайно головними завданнями її вважають аналіз природи мовної компетенції людини; пояснення когнітивної діяльності людини в процесах породження, сприйняття й розуміння мовної комунікації; дослідження пізнавальних процесів і ролі природних мов у їхньому здійсненні

[Сел: 214]; роль вільного асоціативного експерименту й близького до нього профілювання – принципу когнітивної граматики Р. Лінекера; установлення співвідношення мовних структур з концептуальними; орієнтаційні метафори („верх–низ”, „зовні–всередині”, „центральний–периферійний” тощо); домінують антропоцентризму як основи формування когнітивної парадигми ФО; трансляцію фразеологічними утвореннями „духовних цінностей”, „колективних уявлень”. Звідси – загострена увага до робіт В. фон Гумбольдта, О. Потєбні, Сепіра-Ворфа, до еволюційних семіотичних рядів концептів та аналізу фразеосполучуваності; глобального значення вторинного мовного плану, що найвиразніше втілюється в майже афористичному вислові лінгвіста Джона Лакоффа та філософа й логіка Марка Джонсона „метафори, котрими ми живемо”. Власне, уся ідіоматика базується на метафориці й сприймається як продукт вторинного семіозису. Мова стає об’єктом комплексних досліджень, де засобом постають не лише лінгвістичні, а й енциклопедичні знання. Ізоморфізм мовних і культурних понять спричинюють вивчення мовних структур за широкою участю екстралінгвальної сфери. Особливу популярність завоювали методи когнітивного моделювання, семантичного профілювання, бінарних опозицій, теорії семантичного поля, концептуального аналізу. Піднятий величезний пласт сакральної лексики та фразеології як основи й мовного відшарування численних повір’їв, звичаїв, народних традицій [Лакофф, Джонсон 2004; Радзієвська 1997; Селіванова 2004; КСКТ; Степанов 2004; Ужченко 2008; Ужченко Д 2000; Яворская 2004; SSSL].

Різною мірою усталилися й певні прийоми аналізу фразеологічних одиниць (ФО): вибір стрижневого компонента та аналіз його фразеосполучуваності; розгляд фразеологічного слова-компонента як концепту, як слова в сукупності його експліцитних та імпліцитних сем; роль компонентного аналізу у визначенні семантичного напрямку становлення фраземи; розуміння компонента-концепту як слова, у якому відбувається транспозиція сем та актуалізація диференціальних й імпліцитних сем як активних об’єктів фразеотворення; вільний та асоціативний експеримент; конструювання лексико-фразеологічного поля та концептосфери окремого ключового слова [Алефіренко 1987; Ужченко 1993: 23 – 30; Март 2007].

Відзначимо застосування принципу „родинних подібностей” В. Старко й дослідження фразеологізмів у зв’язку з концептуальним аналізом. Активно формується лінгвоконцептологія (Р. Павільоніс, О. Кубрякова, С. Жаботинська, Н. Арутюнова, А. Вежбицька, І. Стернін, С. Воркачов, В. Маслова, І. Голубовська та ін.). В. Кононенко опрацьовує аспект, який можна було б назвати „концепт-символ”, а також українство в словесній символіці, смислову структуру концепту, концепти в українському дискурсі [Кононенко 1991; Кононенко 1993; Кононенко 1996]. А. Архангельська досліджує процес та результат номінації-вибору імені чоловіка на матеріалі фразеологічних та відфразеологічних маскулінізмів [Архангельська 2007]. Н. Слухай висвітлює лінгвістичні теорії концепту як мовно-культурного феномену. З позицій когнітивної лінгвістики обговорюється питання генези сталих виразів і подається класифікація ідіом, що заснована на механізмах їх утворення [див.: Жуйкова 2007]. М. Алефіренко розглядає проблеми взаємодії мовної та етнокультурної свідомості в процесі дискурсивного ідіомотворення

[Алефиренко 2002]. Дотримуючись методологічного принципу поєднання лінгвістичних парадигм, контрастивного аспекту, О. Левченко висвітлює специфіку фразеологічної картини світу, символіку за допомогою концептуального аналізу на фразеологічному матеріалі [Левченко 2005; Левченко 2007]. Методологічні проблеми когнітивної фразеології, когнітивні та фразеологічні стереотипи, фразеологічна репрезентація та фразеологічне моделювання концепту були в центрі уваги нещодавно проведеної під егідою Міжнародного комітету славистів у Белгороді міжнародної наукової конференції „Фразеологія і когнівістика” (травень 2008) [ФК 2008].

Мета статті – проаналізувати взаємовідношення слова-концепту та фразеологізму, його ментальні та соціальні аспекти.

1. *Мовна картина світу – діалект – фразеологізм*. Кінцева мета когнітивних лінгвістичних досліджень – створення картини світу того чи іншого типу, а їх безліч. Тільки в межах лінгвокультурологічного дослідження розрізняють образну картину світу (Ю. Степанов), гендерні (А. Холод), мовні зооморфні (Т. Гончарова), міфологічні й міфопоетичні (В. Кононенко), архаїчні (Т. Кіс), середньовічні (О. Чмир), архетипові та пісенні моделі світу (Л. Копаниця), мовні політичні (М. Васильєва), мовні релігійні (О. Лисенко), язичницьку (Н. Тяпкіна) та ін. До них органічно вписуються і „фразеологічна картина світу” (констатація терміна звичайно пов’язується з ім’ям Д. Добровольського в одному з австрійських видань 1992 р., цит. за: Мокиєнко, Николаєва 2008: 153) у єдності численних її репрезентантів (ідіоми, фразеологічні словосполучення, крилаті вислови, афоризми, прислів’я, приказки тощо) і співвідношення їх з лексичною системою, словосполученнями та реченнями як їх структурною підосною, з одного боку, та з чітким слідом фонові інформації, відображенням у фразеології етносвідомості й культури, з другого боку. У певному розумінні фразеологічна картина етносу поєднує численні ареальні фразеологічні картини світу, складниками яких є фразеологічні картини світу окремих говірок, говорів, наріч. Часом про мовну картину світу говорять як про відносно стабільну єдність, зокрема, лексико-семантичних і фразеологічних варіантів та інваріантів. Разом з тим, навіть літературна мова в той самий період може виступати в кількох варіантах, напр., вирізняються східноукраїнський і західноукраїнський варіанти (*народ, послати, орли // нарід, післати, вірли*) [Матвіяс 1998]. Прагнення показати глибинні взаємостосунки між окремими складниками такого огрому, як мовна картина світу, природно приводять до виділення окремих фрагментів знання і їх концептуальної репрезентації, зокрема української мистецтвознавчої термінології (див. праці В. Іващенко). Роботи Ж. Соколовської, Л. Лисиченко, М. Кочергана засвідчують складні взаємостосунки між концептуальною і мовною картинами світу.

Ще строкатішою буде діалектна фразеологічна палітра, зумовлена географічними, соціальними, культурно-історичними факторами, виробничою діяльністю. Гуцульське *си^д’іти на г’ел’етку* „жити без вінчання”, *йат г’ел’ета* „огрядний”, *йег з г’ел’ети* (про сильний дощ) [Олійник 2002: 148, 68, 163] опозиціонує лексемою *г’ел’етка* „бочка” нижньонадніпряньським і східнословобожанським говіркам за виділеним компонентом-концептом. Нижньонадніпряньські ФО природно увібрали маркери рибальської та водно-

лоцманської сфери: *іти́ (їти)* в *ску́лу* „пливти човном проти вітру”, *іти (їти)* на *лоцмани* „іти працювати лоцманом” (63), *іти́ (їти) ко́йлом* „іти косяком, масово потрапляючи в сітку” [Чаб: 63], а східнослобожанські й східностепові (Донбас) – гірничої: *ні в шахту ні в Красну Армію, з-під терикона* хто „дуже брудний”, *лякати штрек* „блювати” [УВДСл: 336, 305, 341]. Попри численні збіги фразеосемантичної мікроструктури концепта *око / очі* в східнослобожанських і західноподільських говірках, вони різняться такими місцевими виявами, як *без свого ока* „без нагляду”, *дванадцять очей* у кого „ревнивий”, *одне око на схід, а друге на захід* у кого „хто-н. косоокий” (східнослобожанські говірки) [УВДСл: 228 – 231] і *'мати 'воко* на кого „мати намір відплатити”, *аж 'очі ви^елаз'ат* „змерзнути”, *'оч'і рос'ход'ац'а* „розгубитися” (західноподільські говірки) [Коваленко 2001: 235 – 236]. За деталізацією назв дрібних водоймищ, боліт, лісів, невеликих підвищень в українському й білоруському Поліссі стоїть важлива теза про віднаходження прабатьківщини слов'ян – між Прип'яттю, Дніпром, диким степом і Карпатами [Півторак 1993: 177], що певною мірою віддзеркалює й полісько-волинська „болотно-озерна” фразеологія: *з булота да в озеро* „з однієї біди та в іншу”, *пугувурили, йак з вулом в булоти* „не вийшло розмови” [Арк: 76, 82].

Подібні фразеосегменти входять в ядерну частину просторових мікрополів; у номінативну основу фразеологізмів включаються при концептуалізації всі типи інформації, а самі фраземи виразно висвічують ці поля, експлікуючи культурний елемент фразеоструктури й представляючи його значення як ментальне явище.

Кожний фразеологізм як єдність його інваріата й варіантів глибоко вростає в екстралінгвальний ґрунт, пронизуючи численними коренями-формулами й одночасно реалізуючи, вербалізуючи структури свідомості, подаючи своєрідну матрицю якоїсь стійкої стандартної ситуації. Таким прикладом стереотипу, схематизованою ознакою можна розглядами опозицію „чорт – болото” як засіб трансляції духовного (у цьому випадку хай і міфологічного) культурного фрагмента. Тут низкою вербалізмів представлені обидва члени опозиції, зокрема образні конкретизатори, суб'єкти фразеологічної матриці: *чорт, дідько, біс, сатана, рябий, демон, диявол, чортяка, чорний, проклятий, лукавий, луципер, нечиста сила*, з одного боку, і *болото, вир, чорторий, вода* – як образні „водяні” визначники опозиції, з другого боку, утворюючи найвужчий просторовий концентр: *у тихому болоті чорти водяться (плодяться), засів як чорт у болоті, сидить як чорт (дідько) у болоті, править мов чорт болотом, чорт з виру, мутить як у греблі біс, мутить як у греблі чорт, як дідько в греблі „вередує, коверзує”, привик як чорт до купини*; а визначники фразеологізмів, репрезентовані як дотичні до води (*очерет, гребля, верша, лоза, лотоки*), разом з образними конкретизаторами формують ширший просторовий концентр: *очерет* (біля болота), *мутить як у греблі чорт, крутить як чорт греблю, крутиться наче чорт під греблю, забрався як чорт у вершу, колотить наче чорт лозою, крутиться наче чорт під греблю, крутиться наче чорт у лотоках, мордується як чорт (дідько) в лотоках* та ін. [Ужченко 2004: 61 – 68].

2. Слово – концепт – поняття – смисл. Зміст фразеологічних одиниць орієнтований не на ізоляцію від лексикології, а на найтісніший зв'язок з нею.

Суть концепту як ключового, основного семантично-культурологічного поняття когнітивної лінгвістики давно переріс етимологічне значення терміна „концепт” як кальки з латинської мови *conceptus* – „поняття” як логічної категорії. Концепт став розумітися як обсяг всієї інформації про певний об’єкт або клас об’єктів, як єдність вербальних і невербальних знань, здобутих шляхом п’яти психічних функцій свідомості (мислення, відчуттів, почуттів, інтуїції, трансценденції) і позасвідомого. Серед численних визначень концепту останніх років виокремимо хоча б таке: концепт – це зосередження, „згусток” найрізноманітніших смислів, які об’єктивуються в системі значень окремої мови і виникають у процесі пізнавальної (відображальної) діяльності як людини, так і соціуму / етносу [Іващенко 2006: 53]. Одним з найавторитетніших поглядів на природу концепту (константи) стало його розуміння як „згустку культури в свідомості людини”, як „пучок уявлень, понять, значень, асоціацій, переживань”, „як основної ячейки культури в ментальному світі людини”, концентровано висвітленого в працях Ю. Степанова [Степанов 2004]. Тут слово „константи” спрямовує увагу дослідника на стійкі й постійні концепти, базові концепти, значущі як елементи наївної культури і в той же час як важливі фразеотворчі лінгвокультурологічні одиниці, які не прив’язані до тієї чи іншої матеріальної форми. Важливо тут підкреслити їх закоріненість у національну культуру, глибокий їх вертикальний культурно-національний контекст, а звідси складна семна будова їх і велика потенційна спроможність до фразеотворення. Сам Ю. Степанов частіше аналізував концепти абстрактної сфери (Слово, Віра, Любов, Радість, Знання, Наука, Страх та ін.); див. ще Влада (С. Толстая), Характер людини (Ю. Фещенко) тощо. Проте в багатьох роботах в останній час значну увагу приділяють і матеріальним концептам, як-от: опис-моделювання концепту Кобзар (В. Іващенко), фразеосемантична група з компонентом Хата в українській мові (Ю. Лебеденко), концепт Осика в українській фразеології (Л. Мельник), Дім і Родина (Т. Сорока) та ін.

У визначеному ланцюгу „слово – поняття – концепт – смисл” особливо важливе взаємовідношення елементів „поняття – смисл”. Концепт ширший за поняття, оскільки останнє включає лише основні ознаки предмета, а концепт об’єднує інформацію про всі ознаки реалії; об’єктом концептуального аналізу є не значення, а знання, будь які уявлення, наївні й наукові, досвідні й хибні, перевірені життєвою практикою і такі, що сприймаються на віру. Лише частина цієї інформації входить до семантики слова [Селіванова 2000: 122]. Дефініція іменника *плуг* обходиться родовою ознакою („сільськогосподарське знаряддя”), його основним робочим елементом („широкий металевий леміш або диск”) та призначенням основної робочої частини („для оранки”), тобто найближчим значенням слова. Проте концепт – це й зміст поняття, і смисл, і всі доступні (віднайдені науковим аналізом) чи такі, що „витають” у глибинах ментальної пам’яті мовців („вони належать усім і нікому окремо”) семи, які втілюються в семемі й трансформовані внаслідок транспозиції сем в процесі становлення фразеологічної одиниці, за яким стоїть і обшир позалінгвальної інформації, і конкретний життєвий факт. Концепт – стверджують Ж. Дельоз і Ф. Гваттарі – завжди має різні й разом із тим невідокремлені один від одного складники, які й визначають його консистенцію. Це певна множинність

упорядкованих сем, кожна з яких здатна до фразеозбудження, однак не кожна реалізується в такій їх функції. Але кожна асоціює з безліччю інших. Кожного Щедрого вечора (24 грудня) „ходили з плугом”: він вважався сприятливим для започаткування всіляких справ. Коли водили Меланку (під Новий рік), парубки вносили до хати й чепіги, створюючи враження, ніби орють ниву і сіють зерно [УМ: 376]. Відшаруванням цього обряду стала вже застаріла ФО *ходить на ралець*, яка чекає ще своєї фіксації й розгорнутого історико-культурологічного коментаря в майбутніх фразеографічних працях української історичної фразеології. Концепт містить не лише лінгвістичну інформацію, а й численні енциклопедичні, культурно-національні, часом багатомістові нашарування на певну ситуацію, що лягла в основу генезису окремої ФО, на словникове значення лексем, що становлять фразеоформу стійкого утворення. Значення слова – це лише спроба дати загальне уявлення про зміст певного концепту [Мех 2003: 29], указати на його ядро, загальновідому частину смислу, усього змістового обсягу. Значення і смисл – основні зони семантики; ще недавно вони розглядалися саме в такому порядку. Однак у зв'язку зі зміною мовної парадигми, коли домінуючі позиції стала посідати когнітивна лінгвістика, коли змінилося розуміння об'єкта, предмета й завдань лінгвістики, а в центрі уваги стала „людина в мові”, смисл як об'єкт дослідницької уваги з периферійної частини став першорядним об'єктом дослідження і в ділянці фразеології. За Г. Фреге [Фреге 1977], який започаткував розрізнення смислу і значення, якщо значення існує як лінгвістична одиниця, то смисл не є таким, хоча й може мати лінгвістичний вираз. Зараз усе більше вирізняється думка про смисл як інтерсуб'єкту за своїми джерелами цінності, про його компоненти, що виражають життєві установки її носіїв, їх особливі стосунки з предметним світом, що містить складові, які угрунтовуються в свідомості й фіксуються як сталі, повторювані компоненти, постійно відтворювані в мові. Смисл включає також індивідуальний досвід, глибоко особистісні стосунки індивіда й предмета й виникаючі у цьому зв'язку очікування, прихильності, емоції, обертони пам'яті; детальніше огляд поняття „смисл” див. у праці [Саплін 2007: 80 – 95].

Предметом пошуків у когнітивній семантиці, у якій людина постає „генератором значень висловлювань”, є найсуттєвіші для побудови всієї концептуальної системи концепти. Аналізуючи паремії як складника фразеології „в широкому розумінні”, як фольклорні відшарування, М. Пазяк детально аналізує біоморфний їх код (дерево, верба, дуб, вовк, лисиця, заєць та ін.), власне концепти, які підводяться під поняття „базові”, ті, що А. Вежбицька розглядає як концепт-максимум [Пазяк 1984].

Значення слова *заєць* ми відшукаємо в будь-якому тлумачному словнику: „невеликий полохливий звірок родини гризунів, з кучим хвостом, довгими задніми ногами і довгими вухами”. Таке розуміння цього слова „наївним” мовцем. Спеціалісти-зоологи могли б додати, що довжина його тіла 40 – 70 см, вага – до 7 кг. У світі налічується до 30 видів, українцеві відомі 2 види: сірий і білий. Пересічний мовець знає, що заєць може завдавати шкоди садам і лісовим культурам. Значення конкретного слова – це всі зайці певного вигляду, тварина, схожа на кроля. Смислом для українця буде дещо інше, хоча дещо й співвідносне з визначенням (дефініцією, поняттям): 1) дика тварина:

2) може міняти колір в залежності від пори року; 3) на думку багатьох дослідників, тварина з первісним значенням „плигун, стрибун”, такий же зв’язок і в литовському *žaišti* „плигати, стрибати”, іє. *g'hēi* „плигати, скакати” [ЕСУМ]; 4) улюблений персонаж фольклору (зайчик-побігачик, хліб від зайця); 5) звіря, з яким пов’язано багато переказів, повір’їв, вірувань (для детальнішого аналізу серед окремих звірів митрополит Іларіон в дохристиянських віруваннях виокремлює вепра, лиса, вовка, зайця, ведмедя, тура, собаку та деяких інших [Іларіон 1994: 67]). На Поліссі, наприклад, переповідають легенду, чому в зайця маленьке серце: Бог виліпив йому довгі вуха, а на серце не вистачило глини. Тоді Бог відірвав у нього хвоста – залишився лише невеличкий відросток – і з нього зробив сердечко; 6) тотальна любов до нього, уживаність назви звірка, його місце в образному світі українця спричинило й численні фразеологічні сполуки (*ганяти за двома зайцями, убивати двох зайців, ганяти як солоного зайця*) [Ужченко 2005: 34 – 35]. „Заячі” фраземи акумулювали в образно-семантичній структурі його швидкість (*тікати як заєць*), чутливість (*спати заячим сном*), плодючість (евф. *зайчик у капусті найшов*) Такі не зафіксовані в дефініції імпліцитні значення концепту, а є ще й безкінечні, часто індивідуальні, випадкові, ситуативні, утаємничені, „невидимі світи” (Н. Арутюнова) аморфних, латентних сем. Виразити їх – і то почасти – може лише метафора, частину якої й складає ідіоматичний склад мови чи багатьох мов. Його полохливість як риса, що приписується йому мовцями чи не всього світу, детермінує могутню „зливу” когнітивно-логічних ФО, що постали на основі цієї експліцитної семи одного зі складників „зайчачих” стійких висловів: *труситися як заєць*; детальніше про лінгвокультурологічні особливості зоофразеологізмів з компонентом *заєць* див. [Серебряк 2008: 144 – 150].

Такий аналіз можна розглядати як напрямок етнолінгвоконцептології, яка активно взаємодіє з лінгвокультурологією, етнолінгвістикою, етнопсихолінгвістикою й реалізується в етнокультурних концептах.

3. *Базові концепти – стрижені слова – транссеми – фразеотворення.* А.Вежбицька вводить поняття ключових слів культури, якими вона вважає слова, особливо важливі й показові для окремо взятої культури [Вежбицька 1999: 282]. Немає ніякої кінечної множинності „ключових” слів. При цьому „може виявиться потрібним продемонструвати, що дане слово перебуває в центрі цілого фразеологічного сімейства... Може бути, що пропонуване „ключове слово” часто використовується в прислів’ях, у висловленнях, у популярних піснях, у назвах книг і т. д.” [Вежбицька 1999: 383]. Хоч дуже важливо визначити на основі частотності та їх значення в культурологічному плані примірний список таких слів-концептів. Розглядаючи реєстр словника символів Н.Слухай, О.Левченко вказує на його концептуальний характер: „вже сам перелік заголовних слів у словникових статтях опосередковано свідчить про те, що концептосфера і симболарій української культури неминуче перетинатимуться” [Левченко 2006: 53]. При цьому дуже знадобляться такі додатки до фразеологічних словників, як „Покажчик” до академічного Словника фразеологізмів української мови [СФУМ 2003: 788 – 1097], „Покажчик ідіом і паремій” у монографії М.Жуйкової про динамічні процеси у фразеологічній системі, див. [Жуйкова 2007: 404–415]; як реєстр української

лексики в народній мові „з різноманітним етнокультурним підтекстом” в словниках-довідниках типу словника В. Жайворонка „Знаки української етнокультури”, який включає близько 10 тис. лексем, лексикалізованих і фразеологізованих словосполучень (2006) [Жайв].

Зіставлення за стрижневим (домінантним, фразеотворчим, ключовим) словом, словом-концептом, що співвідносить його через фразеологічну систему із соматичним, просторовим, часовим, предметним, біоморфним, духовним, антропним, космологічним, акціональним та ін. кодами, свідчить про розгалуження концептосфери слова-концепту, а отже, і його фразеоспроможність, виявляє тісний зв'язок синхронічного й діахронічного, лінгвістичного й позалінгвального, сигналізує про загальномовні (властиві ряду мов) спільні семи („транссеми”), які так чи інакше формують значну кількість зворотів різного ступеня семантичної цілісності. Спроби їх ізольованого пояснення, без урахування широкого поля дії транссеми приводять до викривленого уявлення про їх генетичну природу.

Розгляньмо це на прикладі стійких утворень з прикметниками-концептами *циганський*. У свій час нам доводилося приділити йому увагу [Ужченко, Авксентьев 1990: 90 – 94]. Нове, когнітивне розуміння фразеопроцесів дещо по-новому висвітлює функцію ключових слів. Вираз *циганське сонце* „місяць”, здавалось, легко пояснити схильністю циган подорожувати, переїжджаючи й при світлі місяця. Як і *козацьке сонце*, адже місяць супутник вільного козацтва в набігах, чи *бурлацьке сонце* – від того, що бурлакам часто доводиться ходити вночі, ховатися. Усе це не викликає заперечень, якщо канонізувати якийсь окремий факт. Але зразу ж до останнього, наприклад, концепту можна додати, що і „працювати” вночі.

Погляньмо на опозиції цих концептів та залучимо ширший контекст. Спражне (літнє, хатнє) тепло зіставляється з циганським, несправжнім теплом: „До неї [Прокопихи] коли взимку не прийдеш, то все в хаті *циганське тепло*” (І. Нечуй-Левицький). Дощ і захмареність – постійні супутники, а дощ при світлі сонця – явище рідкісне, незвичайне, а тому в полішуків він *циганський дощ* [Лис: 228], як і *циган'с' сонце* [Ар: 60]; на Закарпатті діалектологи також фіксують вислів *цыганн'с'кый дощ*, але й *циганс'к'э ве'рэмн'э* (В. Усачова). Ненадійні, неперевірені факти, чутки, плітки нами відзначені в східнословобожанських і східностепових говірках як такі, що корелюють із *баб'ячим (бабським), Дусьчиним, Манькиним, сарафанним радіо („радівом”)*. Додамо ще низку іронічних чи жартівливих зі словом *циганський*, які увиразнюють метафоричність цього прикметника як антипода чогось звичного, природного, справжнього: *циганський табір* „безладне скупчення людей, тварин, возів і ін.”, пор. і чес. *vypadá to jako u cikání* „про велике безладдя”; *циганське щастя* з його запереченням удачі в контексті „Ні, Ваню, не з твоїм *циганським щастям* виграти автомобіль” (М. Білкун). Відхилення від чогось узвичаєного, характерного для природних реалій слов'янина демонструють ідіоми й паремії *циганське життя* „життя без постійного домашнього притулку, тепла, затишку, спокою”, пол. *cygańskie życie* „життя з дня на день, безтурботне життя”, чес. *cikanskyě, potulný život*, досл. „циганське, бродяче життя”, укр. *не шаповал (не циган) душу вложив (вивалив)* [Номис: 109], біл. діал. *цыган цыганьскую й праўду гавора* [Ляцк: 57]; пол. *cygański*

targ, досл. „циганський торг”, *cygańskie kupno* „крадіжка” [Sk. I: 149]. Фонова культурно-національна інформація виявляється доволі стійкою в етнолінгвістичній свідомості мовців, виразно вирізьблюється в протиставленні опозицій „свій – чужий”, де перший член опозиції сприймається як „знайомий, звичний, правильний, зрозумілий”, а другий – як „незнайомий, незвичний, неправильний, незрозумілий”. Ця теза добре експлікується й на інших численних прикладах фразеологічно-пареміологічного тезаурусу, що розкриває обман, шахрайство, непостійність циган – *обдури́в мов циган на ярмарку, хитри́й як циганова кобила*, діал. *циганська справа*; брехливість – *губа як у старого цигана* в кого, ірон. *чесний як циган*, лемк. *циганити, аж са з-пуд носа курить*; крадіжки, сторожкість – *цыгану якъ не вкрасты, то з голоду можно пропасты* [Иванов 1898: 377; східнословобожанське], пол. *ucieka jak Cygan na kradzionym kopiu*; неакуратність – *розвести циганицину* „тривалий час не прибирати” та ін. [детальніше див.: Ужченко 2003: 241 – 247].

Додамо також фразеологічні відшарування народних оповідань (анекдотів), пов’язаних з поведінкою циган, які О.Потебня кваліфікував як „численні”. Вислови відомі в багатьох варіантах, а це є ознакою їхнього фольклорного джерела: *тепло, як цигану під в’ятеринкою; нагрівся як циган під ятером, загрівся як циган у в’ятері, затишно як циганові під драбиною, сховався як циган за бороною; Мені так тепло, як циганові за бороною* [Номис: 85, 98; ЮІС: 159; Мельник 2001: 138; Ужченко, Ужченко 2007: 143]. Можна ще додати сюди й *циганський пім* „холод; замерз” (укр., рос., пол.), *ходити як циганська кобила* „старцювати”, *загнути (заправити) як циган за батька, циганський загар* „бруд на тілі”, *спіши́ть як циган молитися* „ледачий”; паремію *міщани, цигани та жиди, як десятий гріх на душі* [Иванов 1898: 373] і под., але вони тільки підтверджують об’єднувальну сему (транссему) з виразною концептуальною інформацією – „несправжній, незвичайний, оманливий”. Таке переносне значення концепту *циганський* властиве практично всім слов’янським мовам і діалектам; саме тому декілька теплих днів осені (*бабине літо*) болгари називають *циганско лято* (циганське літо).

Н.Сиромля розглядає концепт як ядерну одиницю символу [Сиромля 2006]. Очевидно, транссему слід розглядати як різновид концепту („трансконцепт”) з його об’єднувальною функцією.

5. *Фігура – фон – фразеологізм – культурно-національна специфіка*. Специфіка когнітивного дослідження полягає в тому, щоб не відокремлювати власне мовного й немовного планів: концепти не прив’язані до тієї чи іншої матеріальної форми, за Ю.Степановим, „вони витають над матеріальними формами”. Під час аналізу вертикального культурно-національного контексту концепту (тексту, мікроконтексту, згорнутого мікроконтексту, яким є фразеологізм) ми з необхідністю звертаємось до мотивування, до асоціативно-образної внутрішньої форми, до екстралінгвальної підоснови. Фразеологізм (паремію) можна розглядати певною мірою як виділений елемент, як фігуру, а підоснову – як фон (тло), в іншій конфігурації: *близько / далеко*. У тлумаченні В. Дем’янкава, фон („далеко”) має такі перцептуальні властивості щодо фігури („близько”): безформність, дифузність, безперервність, плавність, слабку підгонку частин, меншу окресленість контурів, нелокалізованість; він великий, далекий, внизу, позаду; має менш яскравий колір, менший контраст,

непостійний, без закономірностей щодо контрасту, незначний, незнайомий [КСКТ: 63]. Такий параметр концептуалізації засвідчує ядерну структуру / центр / фокус / „щільне ядро” (фразеологізм) і фонову, маргінальну частину зі складними переходами фрагментів позамовної дійсності (фон, тло, екстралінгвальна дійсність) з актуалізацією окремих таких фрагментів у процесі фразеотворення. Культурно-національна семантика фразем найтісніше пов'язана з фоном, з фоновією інформацією, а відтак з позамовними сутностями й має різну глибину її вияву. Великим культурно-національним потенціалом відзначаються фразеологізми з історичними, соціолінгвістичними, етнографічними й країнознавчими характеристиками (*згінні дні, справляти колодія, каша зарита, скакати в гречку*). Особливо вирізняється безеквівалентна фразеологія, котра у своїй КНК-відзначеності безпосередньо пов'язана з максимальним заглибленням в етнокультуру, відбиваючи її всім словокомплексом, зокрема при називанні обрядів (*топтати ряс*), прикмет (*переходити дорогу вповні*), способів ворожіння (*переливати хворобу на пса*), повір'їв (*защити розум*) або виразно маркованими компонентами з національно-екстралінгвальною (етнокультурною, етноконотативною) семантикою-фоном: *кувати вухналі зубами*; національною символікою: *скупаний у любистку*; із власними й псевдовласними назвами: *вискочити як Пилип з конопель, Січ розводити*; з архаїчними компонентами: *закон брати*; з унікальними компонентами: *на галай-балай*. Проте існує ще більше ФО, де КНК глибоко прихований, у яких „системоутворюючі культурно-національні взаємовідношення” [Телия 1996: 221] різною мірою приховані. У певному розумінні кожному фразеологізму властива культурно-національна специфіка, проте вони мають різну глибину її вияву. Фразеотвірні потенції окремого слова-концепту лише незначною мірою відбивають навіть академічні фразеологічні словники: вони фіксують незначну кількість виразів, наприклад із семантикою „покарання”, з концептом *віник* (*обламати віник, скуштувати віника*) чи темпоральних висловів (*до нових, зелених, третіх, сьомих*) *віників*. А ось відзначені нами деякі говіркові ФО: *дати віника, обламати деркача, походить віник по кому, до синіх віників, до білих віників, до Фенькиних віників, спіймати віником у кутку кого*. Вислів *віником не розметеш* кого реалізує структурно-семантичну модель разом з ФО *водою не розіллеш*. Щоб найповніше представити все поле подібних висловів, необхідна ретельна розробка українського ареальної фразеології, у якій концепт *віник* (*мітла, деркач*) як іпостась, локус, атрибут міфологічних персонажів, знаряддя чаклунства й одночасно як оберіг у народних уявленнях, уся його концептосфера, наділяються демонічними та апотропейними властивостями. Ми поділяємо справедливий висновок Н. Сукаленко, що „існують різні ступені приховування смислів” у якісно неоднорідних групах культурних концептів, інакше кажучи, різний ступінь відрефлексованості культурних таксонів, експлікувати котрі допомагає міжкультурна комунікація” [Сукаленко 1999: 69]. Та й самі дефініції ФО можуть бути детерміновані якісно неоднорідними культурними концептами, наприклад, поряд з такими глобальними категоріальними ознаками, як надслівність, семантична цілісність, відносна стійкість, не менш важливим параметром для ФО, що

постали на основі певних обрядодій (весільні, танатологічні), буде сакральність.

Джерела

Ар – Аркушин Г. Словник евфемізмів, уживаних у говірках та молодіжному жаргоні Західного Полісся і західної частини Волині. – Луцьк-Люблін: Вид-во „Волинська обласна друкарня”, 2005. – 198 с.; **Арк** – Аркушин Г. Сказав, як два зв’язав: Народні вислови та загадки із Західного Полісся і західної частини Волині. – Люблін – Луцьк, 2003. – 177 с. („Фразеологія” – с. 76 – 133); **ЕСУМ** – Етимологічний словник української мови / голов. ред. О.С. Мельничук. – К.: Наук. думка, 1982 – 2006. – Т. 1 – 5; **Жайв** – Жайворонок В. Знаки української етнокультури: словник-довідник. – Полтава: Довіра, 2006. – 703 с.; **КСКТ** – Краткий словарь когнитивных терминов / Кубрякова Е.С., Демьянков В.З., Панкрац Ю.Г., Лузина Л.Ф.; под общ. ред. Е.С. Кубряковой. – М., 1996. – 245 с.; **Лис** – Лисенко П.С. Словник поліських говорів. – К.: Наук. думка, 1974. – 260 с.; **Март 2007** – Мартінек С. Український асоціативний словник: у 2 т. – Л.: Вид. центр ЛНУ імені Івана Франка, 2007. – Т. 1 – 2; **Номис** – Українські приказки, прислів’я і таке інше / спорудив М.Номис. – СПб., 1864. – 304 с. (перев. 1993); **Сел** – Селіванова О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія. – Полтава: Довкілля-К, 2006. – 716 с.; **Степанов 2004** – Степанов Ю.С. Константы. Словарь русской культуры – изд. 3-е, испр. и доп. – М.: Акад. Проект, 2004. – 992 с.; **СФУМ** – Словник фразеологізмів української мови / уклад.: В.М. Білоноженко та ін. – К.: Наук. думка, 2003. – 1104 с.; **УВДСл** – Ужченко В., Ужченко Д. Фразеологічний словник східнословобожанських і степових говірок Донбасу. – 5-е вид. – Луганськ: Альма-матер, 2005. – 348 с.; **УМ** – Войтович В. Українська міфологія. – К.: Либідь, 2002. – 664 с.; **Чаб** – Чабаненко В. Фразеологічний словник говірок Нижньої Наддніпрянщини. – Запоріжжя, 2001. – 201 с.; **ЮІС** – Юрченко О.С., Івченко А.О. Словник стійких народних порівнянь. – Х.: Основа, 1993. – 176 с.; **Sk** – Skorupka S. Słownik frazeologiczny języka polskiego. – Warszawa: Wiedza Powszechna, 1974. – Т. 1 – 2; **SSSL** – Słownik stereotypów i symboli ludowych / Pod red. J.Bartmińskiego. – Lublin: Wyd-wo Uniwersytetu Marii Curie Skłodowskiej, 1999. – Т. 1. (Kosmos). – 481 s.

Література

Алефіренко 1987 – Алефіренко М.Ф. Теоретичні питання фразеології. – Х.: Вид-во Харків. ун-ту, 1987. – 135 с.; **Алефіренко 2002** – Алефіренко Н.Ф. Поэтическая энергия слова. Синергетика языка, сознания и культуры. – М.: Academia, 2002. – 394 с.; **Архангельська 2007** – Архангельська А.М. „Чоловік” у слов’янських мовах: монографія. – Рівне, РІС КСУ, 2007. – 448 с.; **Вежбицкая 1999** – Вежбицкая А. Семантические универсалии и описание языков / пер. с англ. А.Д. Шмелева; под ред. Т.В. Бульгиной. – М., 1999. – 780 с.; **Жуйкова 2007** – Жуйкова М.В. Динамічні процеси у фразеологічній системі східнослов’янських мов: монографія. – Луцьк: РВВ „Вежа” Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2007. – 416 с.; **Іванов 1898** – Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии: Очерки по этнографии края / под ред. В.В. Иванова. – Х., 1898. – Т. I. – 1008 с.; **Іващенко 2006** – Іващенко В. Концептуальна

репрезентація фрагментів знання в науково-мистецькій картині світу (на матеріалі української мистецтвознавчої термінології): монографія. – К.: Вид. Дім Дмитра Бураго, 2006. – 328 с.; **Ілларіон 1994** – Ілларіон, митрополит. Дохристиянські вірування українського народу: Історично-релігійна монографія. – К.: Обереги, 1994. – 424 с.; **Коваленко 2001** – Коваленко Н.Д. Додаток А: Матеріали до фразеологічного словника говірок Західного Поділля // Коваленко Н.Д. Фраземіка говірок Західного Поділля: дис. ... канд. філол. наук. – К., 2001. – С. 184 – 273; **Кононенко 1991** – Кононенко В.І. Словесні символи в семантичній структурі фраземи // Мовознавство. – 1991. – № 6. – С. 30 – 36; **Кононенко 1993** – Кононенко В.І. Українська народна фраземіка: Трансформація образу // Мовознавство. – 1993; **Кононенко 1996** – Кононенко В.І. Символи української мови. – Івано-Франківськ: Плай, 1996. – 270 с.; **Кочерган 2003** – Кочерган М. Мовознавство на сучасному етапі // Дивослово. – 2003. – № 5. – С. 24 – 29; **Лакофф, Джонсон 2004** – Лакофф Дж., Джонсон М. Метафори, котóryми ми живем. – М.: Елиторіал, УРСС, 2004. – 256 с.; **Левченко 2005** – Левченко О. Фразеологічна символіка: Лінгвокультурологічний аспект: монографія. – Л.: ЛРІДУ НАДУ, 2005. – 352 с.; **Левченко 2006** – Левченко Е. Украинская концептосфера и симболарий (лингвокультурологический аспект) // Славянские языки в свете культуры: сб. науч. статей. – М., 2006. – С. 49 – 66; **Левченко 2007** – Левченко О.П. Символи у фразеологічних системах української та російської мов: Лінгвокультурологічний аспект: дис. ... д-ра філол. наук: 10.02.01 – українська мова; 10.02.02 – російська мова. – Л., 2007. – 465 с.; **Ляцк** – Ляцкий Е.А. Матеріали для изучения творчества и быта белоруссов. 1. Пословицы, поговорки, загадки. – М., 1898. – 63 с.; **Матвіяс 1998** – Матвіяс І. Варіанти української літературної мови. – К., 1998. – 162 с.; **Мельник 2001** – Мельник Л.В. Культурно-національна конотація українських фразеологізмів: дис. ... канд. філол. наук. – Луганськ, 2001. – 206 с.; **Мех 200** – Мех Н. Зміст терміна *концепт* // Культура слова. – К., 2003. – Вип. 62. – С. 26 – 30; **Мокиєнко, Николаєва 2008** – Мокиєнко В.М., Николаєва Е.К. Интернациональный фонд русской фразеологической картины мира // Компарася systemów i funkcjonowania współczesnych języków słowiańskich: Frazologia / Red. naukowa Walerij Mokijenko i Harry Walter. – Opole, 2008. – С. 149 – 164; **Олійник 2002** – Олійник М.Я. Фразеологія гуцульських говірок: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 – укр. мова. – Л., 2002. – 222 с.; **Пазяк 1984** – Пазяк М.М. Українські прислів'я та приказки: Проблеми пареміології та пареміографії. – К.: Наук. думка, 1984. – 203 с.; **Півторак 1993** – Півторак Г. Українці: звідки ми і наша мова. – К.: Наук. думка, 1993. – 200 с.; **Радзівська 1997** – Радзівська Т.В. Концепт шляху в українській мові: поєднання ідеї простору і руху // Мовознавство. – 1997. – № 4 – 5; **Серебряк 2008** – Серебряк М.В. Лінгвокультурологічні особливості зоофразеологізмів із концептом *засць* // Лінгвістика: зб. наук. пр. – Луганськ: Альма-матер, 2008. – № 1. – С. 144 – 150; **Селіванова 2000** – Селіванова Е.А. Когнітивна ономазіологія. – К.: Фитосоціоцентр, 2000. – 248 с.; **Селіванова 2004** – Селіванова О. Нариси з української фразеології: Психокогнітивний та етнокультурний аспекти. – К. – Черкаси: Брама, 2004. – 276 с.; **Сиромля 2006** – Сиромля Н.М. Мовні засоби вираження символу (на матеріалі російської

поетії символізму): автореф. дис. ... канд. філол. наук. – К., 2006. – 22 с.; **Сукаленко 1999** – Сукаленко Н.И. О различной степени сокрытия культурных таксонов // Фразеология в контексте культуры / отв. ред. В.Н. Телия. – М.: Школа „Языки рус. культуры”, 1999. – С. 69 – 73; **Телия 1996** – Телия В.Н. Русская фразеология: Семант., прагмат. и лингвокультуролог. аспекты. – М.: Школа „Языки рус. культуры”, 1996. – 285 с.; **Телия 2004** – Телия В.Н. Фактор культуры и воспроизводимость фразеологизмов – знаков-микрореконтекстов // Сокровенные смыслы: Слово. Текст. Культура: сб. статей в честь Н.Д. Арутюновой / отв. ред. Ю.Д. Апресян. – М.: Языки славян. культуры, 2004. – С. 674 – 684; **Ужченко 2003** – Ужченко В.Д. Східноукраїнська фразеологія. – Луганськ: Альма-матер, 2003. – 362 с.; **Ужченко 2004** – Ужченко В. Опозиція „чорт” – „болото” як репрезентація „дурного” хронотопу в українському фразеологічно-концептуальному просторі // Рідний край. – Полтава, 2004. – № 2. – С. 61 – 68; **Ужченко 2005** – Ужченко В.Д. Актуальні питання розвитку української мови: Вступ. Лексикологія. Фразеологія: посіб. для магістрантів. – Луганськ: Альма-матер, 2005. – 148 с.; **Ужченко 2008** – Ужченко В. Динаміка ареальних фразеологізмів // Komparacja systemów i funkcjonowania współczesnych języków słowiańskich: Frazologia / Red. naukowa Walerij Mokijenko i Harry Walter. – Opole, 2008. – С. 208 – 211; **Ужченко Д 2000** – Ужченко Д.В. Семантика українських зоофразеологізмів в етнокультурному висвітленні: дис. ... канд. філол. наук. – Луганськ, 2000. – 248 с.; **Ужченко, Авксентьев 1990** – Ужченко В.Д., Авксентьев Л.Г. Українська фразеологія. – Х.: Основа, 1990. – 167 с.; **Ужченко, Ужченко 2007** – Ужченко В.Д., Ужченко Д.В. Фразеологія сучасної української мови: навч. посіб. – К.: Знання, 2007. – 494 с.; **ФК 2008** – Програма Международной научной конференции „Фразеология и когнитивистика” (4 – 6 мая 2008 г.). – Белгород, 2008. – С. – 27; **Фреге 1977** – Фреге Г. Смысл и денотат // Семиотика и информатика. – Вып. 8. – М.: Наука, 1977; **Ченки 2002** – Ченки Р. Семантика в когнитивной лингвистике // Современная американская лингвистика: Фундаментальные направления. – М., 2002. – С. 340 – 370; **Щербін 2008** – Щербін В. Українська концептологія і концептографія: Погляд із Білорусі // Укр. мова. – 2008. – № 3. – С. 26 – 40; **Яворская Г.М.** О концепте „ДОМ” в украинском языке // Сокровенные смыслы: Слово. Текст. Культура: сб. статей в честь Н.Д. Арутюновой / Отв. ред. Ю.Д. Апресян. – М.: Языки славян. культуры, 2004. – С. 716 – 728.

The analysis of the Ukrainian scholar cognition, questions of the modern cognitions (phraseological picture of world, concept and phraseological units, cognitive and cultural phraseological interpretation) are in the article. The place of concept in the phraseological units is analysed.

Key words: cognitive linguistic, concept, phraseological units, phraseological picture of world.

Д.В. Ужченко (Луганськ)

УДК 811.161.2'373.7

ЕТНОГРАФІЧНИЙ ДИСКУРС ГОВІРКИ

ЯК ДЖЕРЕЛО ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ІННОВАЦІЙ

У статті наголошується на винятковій ролі етнографічних збірників для аналізу тенденцій розвитку ареальної фразеологічної системи. Дослідження простежує динаміку фразеологічного складу сел. Білокуракиного, зокрема здійснюється спроба виявити й схарактеризувати структурно-семантичні й когнітивно-культурологічні фразеологічно-паремійні інновації в синхронійному й діахронійному аспектах протягом останнього століття.

Ключові слова: фразеологічно-паремійні інновації, динаміка ареальної фразеологічної системи, фразеосемантичний ряд, конотонім.

1. Лінгвістичний термін „інновація” означає нове явище в мові й з необхідністю пов’язується з динамікою мовних (resp. фразеологічних) одиниць. Звичайно інновації сприймаються переважно як системні видозміни ЗМІ-ресурсів, проте вони можуть розглядатися і як частина неологіки, зосередженої на „достатньо широкому просторовому й часовому явищі” [Мокиєнко 2008: 23]. Важливо обрати об’єкт таких досліджень. Помітне місце в низці донорських з погляду виявлення діахронійної динаміки мовних одиниць текстів посідає збірка дослідника мовно-етнографічної Слобожанщини В. Іванова „Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии: Очерки по этнографии края” (1898) – опис різнобічного життя 48 слобід історичного Старобільського повіту, що охоплює 10 північних районів сучасної Луганщини (далі Пам’ятка). „Фразеологічний смак” епохи другої пол. XIX ст. великою мірою визначався тодішніми сферами східнослобожанської дійсності, яка мовно-фразеологічною підосновою мала притаманний їй характер соціального й господарського устрою, національних і сімейних відносин, житла й одягу, історії, обрядовості, фольклору, релігійних вірувань і демонології, народного календаря, ігор тощо. Так вирізняється фразеологічно-пареміологічна (ФП) картина світу історичного Старобільського повіту.

2. Вихідні засади теми. А. Практика дослідження явищ традиційної народної культури лише лінгвістичними методами є недостатньо ефективною. Усвідомлення того, що обрядова сфера та її вербальна фіксація „часто становлять взаємозумовлені ізосемічні одиниці обряду”, спонукає до особливого способу вивчення цього об’єкта: „номінацію явища народної культури (зокрема обряду) необхідно досліджувати як компонент певної цілості”, у комплексі з одиницями реалемного, акціонального, агентивного, локативного, темпорального та ін. планів [Конобродська 2003: 32]. Важливо при цьому брати до уваги праці М. Сумцова, І. Франка, В. Гнатюка, І. Огієнка, особливо ж етнолінгвістичні роботи О. Потебні щодо „живого сенсоутворювання та розуміння, а також мовно-культурної зумовленості категоризації (таксономізації) світу” [Кісь 2002: 5], гіпотезу мовного релятивізму Е. Сепіра – Б. Ворфа, згідно з якою структура мови визначає структуру мислення й спосіб пізнання дійсності. Важко переоцінити й етнолінгвістичні праці двох найбільших слов’янських етнолінгвістичних шкіл – М. Толстого (цій школі передували експедиції на Полісся, висліди яких і покладені в основу етнолінгвістичного п’яти томного словника „Славянские

древности”) та люблінської етнолінгвістичної школи Є.Бартмінського, джерельною базою яких стали не тільки фольклорні матеріали, а й діалектологічні, див. зокрема записи з околиць Білгорая [Bartmiński 2006: 22 – 31], етнолінгвістичний словник стереотипів [SSSL] як систематизацію етнографічних, фольклорних та діалектологічних джерел – дзеркало мовної картини світу носіїв польської народної традиції. Зазначимо, що Є.Бартмінський ставив в один ряд поняття „етнолінгвістика”, „антропологічна лінгвістика”, „культурологічна лінгвістика” та „культурологія”.

Б. Репрезентативність матеріалу забезпечується фразеологічно-паремійним складом етнографічної Пам’ятки, власною фразеологічною картотекою, реєстром Словника фразеологізмів і паремій Пам’ятки, реєстром 5-го видання Фразеологічного словника східнословобожанських і степових говірок Донбасу В. Ужченка та Д. Ужченка (2005) і частково – реєстром 6-го видання Словника, яке готується до друку.

В. Приймаючи ідіоматичне розуміння терміна *фразеологізм* (*фразеологічна одиниця, фразеологічний зворот*), ми включили до об’єкта нашого аналізу також стійкі вислови типу прислів’їв та приказок – національно зумовлених ціннісних пріоритетів про навколишній світ, результатів морально-ціннісної концептуалізації реалій, ядра паремійного корпусу. Спільний розгляд власне фразеологізмів і паремійних висловів (ФП-висловів) виправданий інтенсивним динамічним взаємозв’язком прислів’їв і фразеологізмів (*resp.* приказок), фразеотворчим і прагматичним потенціалом прислів’їв, який виріс у наш час своєрідним жанром так званих антиприслів’їв, що актуалізувався в сучасних мас-медіа та створюється і трансформується саме на основі фразеології у вузькому розумінні [Вальтер, Мокиєнко 2008: 19 – 20]. Крім того, вимога системності змусить розглядати кожну нову ФО „у рамках його ширшої структурно-семантичної моделі й навіть ширше – семантичного поля” [Мокиєнко 2008: 29]. До цього можна додати, що фразеологічні речення (паремії), як і власне фразеологізми, об’єднують такі ознаки, як „відтворюваність, усталеність, семантична цілісність та наявність живої внутрішньої форми, що зумовлює їхню образність” [Голубовська 2004: 66].

Г. У центрі уваги ми ставимо системно-мовний, денотативний і культурологічний підходи до розуміння компонента-концепту ФП-одиниці, тобто розглядаємо як єдність його парадигматики, синтагматики, асоціативних зближень і позамовного етнокореляту.

Ґ. Фундаментальною базою для спостереження над динамікою говіркового ФП-складу може служити повна вибірка відповідного матеріалу з Пам’ятки, яку ми й розглядаємо як складник повного фразеологічно-паремійного словника Пам’ятки, що готується до друку.

Мета роботи – описавши мовно-фразеологічну картину світу Білокуракиного II пол. XIX ст., виявити й схарактеризувати структурно-семантичні і когнітивно-культурологічні фразеологічно-паремійні синхронійні та діахронійні інновації протягом останнього століття, зосередитись на розумінні поняття „інновація” як соціально-історичній категорії, а відтак – на багатоаспектному аналізі тенденцій розвитку фразеологічної системи окремої говірки. За такою частковою картиною світу можна лише приблизно говорити

й про мовно-фразеологічну картину світу Східної Слобожанщини та фразеологічні динамічні процеси в цьому ареалі в останнє століття.

2. Своїми особливими ФП-картинами світу, обсягом уведених до Пам'ятки ФП-висловів характеризуються різні діалекти української мови, різні говірки. З цього погляду чільне місце в Пам'ятці посідають два нариси й за величиною, і за багатством фразеологічно-паремійного складу – „С(лобода) Никольское” (тепер – с. Микільське Міловського р-ну) (173 – 342) і „Сл(обода) Б'бло-Куракино” (тепер – смт. Білокуракине Білокуракинського р-ну Луганської області) (с. 349 – 488). Обидва етнографічні нариси містять антропологічну характеристику населення, мовні риси говірки, а також – що особливо важливо для нас – багато прислів'їв, приказок, загадок і скоромовок – численного зібрання ідеологем, тобто аксіологічно маркованих інваріантів змісту, які широко й різнобічно репрезентують уявлення про господарські й етнокультурні елементи мовної картини світу місцевих мешканців кінця ХІХ століття. У третій главі нарису про Білокуракине (далі ми зосереджуємося на фразеологічно-мовній картині світу цієї слободи) подано добірку текстів народних оповідань і легенд, що є безцінним джерелом для синхронічного, інтерконтекстуального аналізу фразеологічних одиниць (ФО) відповідного часового зрізу. Четверта глава дає можливість експлікувати численні ареальні фразеологічні одиниці (АФО), що є ексцерпціями вияву духовності білокуракинців: замовлянь, ворожби, прикмет, міфологічних вірувань, народної медицини, ігор, народнопоетичних образів (автор нарису – П.Шинкарьов).

3. Образно-ідіоматична фразеологія й народна пареміологія – продукт художнього осмислення побутового й соціального навкілля. Яскравою „ілюстрацією естетичних і соціальних цінностей” (В. Жайворонок) є ареальні компаративні словосполучення, що демонструють типові в той період образні основи порівнянь з відповідним набором образних конкретизаторів і визначників. Фразеологічна компаративістика Пам'ятки свідчить, по-перше, про широкий культурозумовлений діапазон уявлень, по-друге, про склад фразем, стрижневі компоненти яких глибоко занурені в культурно-образну систему мовців історичної Білокуракинщини, по-третє, про розлогий реєстр звичайних побутових лексем-компонентів ФП-висловів, які уможливають „розуміння культур через посередництво ключових слів” (А. Вежбицька). Людина свій внутрішній світ конструює подібно до зовнішньої картини світу: *носьицьця, як дурень з ступою, перемына, як не своїмы, безгласна, як рыба, добрався, як свиня до калу, тоді ж то лучицьця, як рак свисне* (376 – 377).

Значна частина їх уже не фіксується сучасними фразеографічними працями: *баба багата, як сорочок багала* (371); *побрізка на виду, як кабацький утопленик* ‘дуже збліднув’; *пішло діло, як віз під вагою; у горільці смаку (цмаку), як у маківці маку* (372); *процати гріхи, як те сонце* (389); *він у такім ділі, як за копійку підстолет* ‘діло нічого не варте’ та ін. Вони репрезентують своєрідність національно-культурного підґрунтя компаративів кінця ХІХ ст., а це дозволяє судити про спільну для співрозмовників імпліцитну інформацію, тобто про загальнолюдські, соціальні, професійні, особливо країнознавчі й регіональні фонові знання [Селіванова 2006: 636], які пасифікувалися.

Численні вирази, зафіксовані в Пам'ятці, – як кіт наплакав (391), виміняв котів у мішку, ганяють, як солоного зайця (374), як муха ‘зовсім мале’ (395), боїцьця, як чорт ладану (375), тоді ж то лучицьця, як рак свисне (377), біле, як сніг (384), хоч вовк траву їж, менчує, як циган кіньми ‘спритно’ (372), скривівся, як середі на п'ятницю (369), це на його руку ковінька, катюзі по заслугі, товчецьця, як Марко в пеклі (373) та багато інших, – зберегли свою актуальність і продовжують функціонувати практично в незмінному вигляді. Інколи можуть варіюватися архаїзовані компоненти: безгласний, як риба ‘мовчазний’ (німий як риба), гарує, як дурень за батька (377), пор. сучасне просити (гилити) як дурень за батька ‘дуже дорого’. Багато з них є загальноновживаними репрезентантами образного світу українця, наприклад, стереотипними для позначення нісенітниць, безглуздя є уявлення, створені „зміщенням загальновідомих фактів” [Демський 1983: 68]. Утілені в ареальному ти накажеш, що й на вербі груші ростуть ‘розказувати нісенітниці’ (375), вони в різних варіантах міцно ввійшли в літературну мову й збереглися в різних ареалах, пор.: – А тії червінці – то були, попросту сказавши, грушки на вербі (І. Франко); – Он як у нас на Гуцульщині: скоро на вербі груші будуть рости, а на осиці кислиці (Г. Хоткевич); Тільки розпустить уха, то забожимося, що і на вербі є груші (Г. Квітка-Основ'яненко); Ти мені показуй грушки на вербі (Л. Мартович). Їх фіксують лексикографічні джерела різних часів: скажѣтъ на ве(р)бѣ грушы [КлЗін: 245]; наказав на вербі груш, така правда, як на вербі груші, показує грушку на вербі, дарма що верба! аби зеленіла [Номис: 148, 283]; наговорив на вербі груші, на осиці кислиці, провадити на вербі груші [СлГр II: 240; III: 458]; правда твоя, що на вербі груші, а на осиці – кислиці, така правда, як на вербі груші [УНПП: 175]; набалакати (наказати, наговорити) на вербі груші, на осиці кислиці [ВирП: №11, 108; №12, 107]; на вербі груші [СУМ I: 325]. Ця модель „нісенітниці” є поширеною і в загальнослов'янському континуумі: пол. *taka prawda, jak na wierzbie gruszki* [Ad: 434], рос. *не родит верба груши, яблоск на сосне не бываает, яблоски на осине не растут* [ППЗ: 39, 58, 118], біл. діал. *шукай шышки (й грушки) на^в вярбе* [Ляцк: 61]. Окремі з них фіксує навіть академічний словник [ФСУМ], проте на діалектному ґрунті вони набувають широкої варіативності: *ему так добре, як у Бога за пазухою (як у Бога за дверьми)* – сучасні як *у Бога за плечима, як у пана за пазухою, як у попа за пазухою, як у царя за дверима (за пазухою); понав туди, де козам роги правлять* (374) – *де Сидір козам роги править; такий нужний, як п'яте колесо до воза – [як] третє колесо, п'яте колесо до брочки, п'яте колесо до воза, а шосте – до паровоза, п'яте колесо до тачки, сьоме колесо до воза*. Вислови із часом оновлюють образи, розширюють кількість варіантів, зазнаючи різних модифікацій: *пишаєцьця, як попівна на крестінах* (372) – *розходитися як піп на Великдень; мотасцьця, як шейма на бичовці* (369) – як *шельма (відьма) в ополонці, як шельма по ярмарку, як віник по базару (по базарю), як віник по хаті, як горобець по сараю, як собака по чувалу; примостівся, як сорока на терніні* (370) – як *сорока на жердині, як сорока на припічку* [УВДСл].

4. Місцева специфіка їх семантики полягає насамперед у самому виборі образної основи: *воно тіко на вовка помовка, а заяць кобилу ззів* (378) (пор.: *про вовка помовка, а чорт пана несе, ~ а вовк іде, ~ а заєць попереду біжить,*

~ а вовк у хату, ~ а вовки за зорами, ~ а зайці кобилу з'їли [УНПП: 114, 147, 148]).

Варіантність як вияв динаміки АФО спостерігаємо і в діахронії, і в синхронії. У Пам'ятці знаходимо фразеологізми з фонетичними варіантами: *тюпун йому б на язик* (406), *на охотника й дзвір біжить* (376); лексичними: *гарно (мняко) й стеле, та мульно спать* (369); *нічого лисими кіньми й сіні тровити – як так пить, то нічого б козами й сіна травить* (378); *расправити кульші (клешні)* (414); *моїм салом та по моїх же губах* (370) – *моїм же салом та по моїй же й шкурі* (378). Саме ФО з лексичними різновидами фразеології й схильні насамперед розглядати як фразеологічні варіанти. Сюди можна віднести й ФО з „народноетимологічними” формами. Як відомо, народ не терпить немотивованих мовних знаків і по-своєму їх „перебудовує”, як-от: *на місяці Кавиль Вавиля убив та й на вила настромив* ‘народний переказ біблійної історії’ (461), *читати сальму* (441) й под. Варіантами до загальноновживаних ФО є паремії *свій своєму ока не віколе, свій своєму через тин не плюне* (368) (пор. із уживанішим *ворон ворону ока не виклює*, зафіксованого ще Климентієм Зіновієвим), *очі зависуці, руки загрибуці* (376), *по наряду зустрічають, а по грошах проводжають* (378).

5. Зміни в структурі ФО суттєво полегшують експлікацію семантичних зрушень, як це відбувається, наприклад, при розгортанні сюжету, конкретизації образу, що структурно виявляється в нарощенні компонентного складу: *цей вік, як маків цвіт: та не так цьому віку, як цвіту* (371); *дивись в оба, щоб не вилізли з лоба; він зо мною, як риба з водою: риба на дно, а він в добро* (369); *це все равно, що в лоб, що по лобу; рука руку міє, щоб біла була* (368); *кругом горе, хоч у бутілку лізь* (372). Тяжіння до експліцитності ідіом, внутрішня форма яких дещо затемнюється (В.Мокієнко), спричинює появу пізніших різноваріантних дериватів-нарощень. Вираз *не святі горішки ліплять* (369) на сучасному східнослов'янському ґрунті набув модифікованого відповідно до локальних фіксацій вигляду: *не святі горішки ліплять, а брусяни; не святі горішки ліплять, а бутківці* [УВДСл: 98]. Нарощені компоненти виразно засвідчують особливості концептуальної та мовної картини світу пересічного місцевого жителя, що виражається насамперед у численних пареміях: *нагадав козі смерть, а вона ходє та й шось, та й шось; ми і самі з вусами, тіко ніс не обріс* (374); *часом – з квасом (з сіривцєм), порою – з водою, аби з бородою* (377), пор. варіанти інших ареалів: *часом з квасом, порою з водою, як з лихим квасом, то ліпше з водою, аби не з бідю* [Номис: 163, 155], *як з лихим квасом, то краще (ліпше) з водою* [УНПП: 63, 586]; *всі москалі одним міром мазані* (379); див. ще одну з перших фіксацій у Климентія Зіновієва: *всѣ они едны(м) миро(м) мазаны* [КлЗін: 218], *одним миром мазані* [Номис: 167]. ФО *було діло – поминай, як звали* (370) є очевидним місцевим нарощенням відомого як в українців (зокрема зафіксованого у творах Панаса Мирного, А.Головка, Л.Глібова та ін.), так і в росіян фразеологізму *поминай як звали* ‘хто-н. безслідно зник’ [ФСУМ: 671], який Ю.Гвоздарев уважав відлунням поминальних обрядів [Гвоздарев 1982: 123; СРФ: 461]. Специфічного нарощення дістав і вираз *було діло за царя Панька, як була земля тонка, шо шильцєм ткнеш та й води достанеш* ‘дуже давно, ніколи’, *за царя Гороха було людей трохи* (374), що вписуються в спільнослов'янську (а,

можливо, і не лише спільнослов'янську) структурно-семантичну модель „за + царя (короля) + власне (псевдовласне) ім'я = дуже давно”, представлену в говірковій фразеології багатьох слов'янських і неслов'янських мов. Але й „ідіоматичні епіцентри” (за царя Панька, за царя Гороха) перемій – це тільки одна з реалізацій ціннісної інформеми (ідеологеми), зокрема, українського континууму, яка представлена пареміями ще й з такими „епіцентрами”, як за царя Митрохи, за царя Тимка, за короля Томка, за короля Сибка, за короля Собка, за царя Панька, за царя Беня, за Матяш краля, за царя Йвана, за царя Горошка, за царя Гороха, за короля Горошки, за царя Опенька та ін. [Івченко 1999: 60 – 62].

СРФ подає 5 можливих етимологій ФО за царя Гороха, пов'язуючи ім'я *Горох* з персонажами російських казок; переробкою грецького прислів'я на позначення глибокої давнини; ім'я царя Гороха було табу бога Перуна подібно до давньогерманського присвячення гороху богові грому: „ім'я *Горох* пояснено Афанасьєвим через спільність слів *гροхотати* і *гροхот* – сходить до *gorch, який, у свою чергу, вийшов з *gors: s>>x; or>oro”. Б. Ларін назвав часом виникнення подібного вислову (за царя Хмеля) феодальну добу [Ларін 1959: 35]. Та найвірогідніше всі вони – це „плід народного жарту” [СРФ: 609 – 610]. Кожний ареал характеризується своїм, місцевим наповненням моделі, а її адаптація пов'язана з власним, специфічним для кожного народу глибинним культурно-національним контекстом. В українському діалектному просторі уживані варіанти за царя Горошка, за царя Томка, за короля Сибка (Темка) [Номис: 147], за круля Собка – не зосталось на хаті снопка [Чуб I: 241], ссл. до царя Гороха, лемк. за ба́бы Тёркы, за царя Панька, як земля була тонка [Булашев: 371], гал. то це було за короля Одвуда „поговорка про якусь давню давнину” [Фр II: 628]. У росіян поряд з уже відомим *при царе Горохе* вживаються й інші реалізації: *при царѣ горохѣ и царицѣ морковкѣ* [Михельсон I: 110], арх. *при царе Капыле* [СРНГ XIII: 62], сиб. *при царе-косаре* [ФФСС: 215]. Носії інших мов уносять до моделі імена власних історичних або псевдоісторичних осіб: пол. *za króla Sasa, za króla Olbrachta* [Sk I: 359], словац. *za kráľe Holce, když byla za groš ovce* [Čelakovsky: 630], чеськ. *za kráľe Holce, za kráľe Holovce* [Zaog: 113]. Французи наповнили модель образом королеви Берти (*Au (du) temps où (que) (la reine) Berthe filait*, букв. „у ті часи, коли королева Берта пряла”), матері Карла Великого, „яка в деяких старовинних поемах зображується пряхою” [Назарян 1968: 40 – 41]. Це підтверджується й польськими фразеографами: *za dobrych dawnych czasów, gdy królowa Berta przedła*: Berta, matka Karola Wielkiego, bohaterka franconskich pieśni epickich [NKP I: 76].

Таким чином, аналіз місцевих реалізацій моделі є спостереженням над образною системою конкретного говіркового ареалу як вияві часткового в загальній східнословобожанській мовно-фразеологічній картині світу.

Процеси нарощення й усічення, еліптизації (як прагнення до економії мовних засобів) надають висловам „нового” життя, динамізують фразеологічну систему ареалу, сприяють підвищенню ступеня ідіоматизації фразем і паремій чи, навпаки, розгортають образ – і цим роблять вислів більш експресивним. Говірка Білокуракинщини кінця XIX ст. дає цьому численні приклади: вислів *ні кожі, ні рожі – як піп в рогожі* (370) в сучасних ССГ густо

представлений практично цим же варіантом – *ні кожі, ні рожі, ні піп у рогожі* „дуже худий” [УВДСл: 164], а також варіантом *ні кожі ні рожі*. Ідіома *на здогад буряків*, використана в художніх текстах багатьох письменників (– Одно знаю, хоч не з’їм солодко і напрацююся гіркенько, так ніхто мене не налає, ні від кого не почую докірливого слова, – говорила Мотря *на здогад буряків*, поглядаючи на Семена (М. Коцюбинський); – Не прямо. Цього ще не хватало! Натяком. *На здогад буряків*, як то кажуть (А. Головка)), імовірно, є усіченим варіантом паремії, поданої й у збірнику В. Іванова – *на догад буряків, щоб дали капуста* (369) ‘роблячи натяк на щось одне, мати на увазі щось інше’. Автори „Словаря русской фразеологии” (О. Біріх, В. Мокієнко, Л. Степанова) [СРФ: 600] творення повсюдно вживаного в художній літературі виразу *моя хата скраю* (Г. Квітка-Основ’яненко, М. Олійник, Я. Галан, Ю. Смолич, А. Дімаров, Д. Міщенко), пор.: *наша хата з краю* [БілН: 373], пояснюють саме усіченням більш просторого й зафіксованого, зокрема, у Пам’ятці місцевим дописувачем з Білокуракиного – *моя хата скраю, нічого ни знаю* (368), див. також: *наша хата з краю: я нічого не знаю* [Номис: 80]. Внутрішню форму цієї паремії дослідники схильні пояснювати таким чином: основні події розгортаються в центрі села; на краю ж села (*хата скраю*) про все це невідомо. Очевидно, подальшим розвитком образу, поміченим Світланою Єрмоленко, є варіант *Моя хата з краю Я все лихо знаю*, який приводить до кардинальної зміни семантики. Дослідниця пояснює це виникненням ситуації „крайню хату ніхто не минає, тому в ній і про лихо часто чують” [Єрмоленко 1982: 64].

6. Значно важче простежити розвиток семантики фразем і паремій при збереженні їх структури. Показовим тут є вислів *ні в тин, ні в ворота* (374), який у сучасному мовленні Східної Слобожанщини має принаймні два значення – ‘дуже товстий’ і ‘розумово відсталий, дурнуватий’. Важко сказати, який саме вислів наводиться в Пам’ятці, бо він поданий поза контекстом. ФО у значенні ‘розумово відсталий, дурнуватий’ певною мірою прояснюється при зіставленні його з контамінованим варіантом *говорити, казати ні в тин ні в ворота, ні на голову одіти* ‘недоладне, недоречне, не те, що треба’ (*Він щось таке говорив, що ні в тин, ні в ворота, ні на голову одіти*, Луган) [УВДСл: 305 – 306], пор.: *і на голову не надінеш, і на голову не причепиш (не начепиш)* ‘якась дурниця, нісенітниця’, *і на голову не налізе* ‘про щось протиприродне’. Проте можна твердити про давність сполуки *ні в тин ні в ворота*, оскільки частина її (*ні в тин*) як фразеологічно-смілова основа вписана в численні сучасні східнослобожанські пейоративні вербалізми, як-от: *ні в тин ні в город* хто ‘зовсім нікуди не годиться’, *ні в тин ні в дрин* що ‘зовсім нікуди не годиться’, *ні в тин ні в загату* хто ‘нікуди не гожий’, *ні в тин ні в млин* хто ‘пришелепуватий, дурнуватий’ [УВДСл: 306].

7. Важливо простежити ступінь збереження окремих параметрів протягом тривалого часу й характер сприйняття мовцями значення фразем і паремій. Приблизно 75% висловів різної семантики й структури збереглося практично в незмінному вигляді: *хоч так – круть, хоч так – верть, хоч круть – верть, хоч верть – круть* (368), *тоді скажеш гоп (гоп), як віскочиш, чуже лихо за сахарь* (369), *не знав, де їх і посадити*. Усі вони фіксуються ФСУМом, фольклорними збірниками, фразеологічними словниками. Зміст інших виразів

установлюється мовцями за семантикою окремих компонентів (*перемінати*, як не своїми (377) – перемінати – ‘переступати’ [РУС 2003: 756]) або за моделями фразеотворення. Значення ФО *тоді дока́жеш, як у мене на ладоні віросте волос ‘ніколи’* (376) цілком прозоро виразнюється в межах активної в ССГ фразеомоделі, побудованій на т. зв. „формулі неможливого”, пор.: як печені голуби полетять, як горобці вперед хвостами полетять, як горобці занявкють, як корова заспіває, коли курка закукурає, коли небо на землю впаде, як папороть зацвіте, як пекло позеленіє, коли (як) петух (пітух) знесеться та ін. [УВДСл].

За результатами психолінгвістичного експерименту, зовсім затемненою виявилася семантика висловів *дати тягу на задні* ‘швидко тікати, бігти’ (397) (найчастіше респонденти називали ‘відмовитися від своїх думок, від якоїсь справи’), *стрічний кум, стрічна кума* ‘той, хто перший на очі зустрівся’ (457), що об’єктивно свідчить про їх повний вихід з ужитку. Двох останніх – як наслідок відсутності відповідної обрядодії.

8. Ще одним прийомом дослідження динаміки фразем, що наочно відбиває систему цінностей і стереотипів ареалу протягом тривалого (понад 100 років) часового періоду, може бути аналіз фразеосемантичного ряду. Розглянемо наповнення фразеосемантичного ряду ‘дурень, дурний’ у ССГ. У Пам’ятці він представлений пареміями й ідіомами різної будови. Окремі з них уже не вживаються (або рідко вживаються) в сучасних говорах: *дурак дураком о віки віком* (374), *як нема кебети, то й низ плещеш* (398), *як в двадцять літ ума ніт, то й вік його не буде* (371). Інші активно функціонують в ареалі: *за дурною головою та й ногам нема спокою* (371), *як не живієш, а дурнем помрєєш* (367), *кебети нема у кого* (398), *виліка хвігура, та дура* (368). Вирази *у носі не хвата* (398) й *у цієї рахуби не всі дома, ще є й на полі* (377) репрезентують відповідні продуктивні в сучасних говірках структурно-семантичну модель „бракує якогось предмета [у голові] в кого” й мотиваційну модель „бракує вдома когось із членів родини в кого”, пор. сучасні записи в ареалі: 1) *болта в голові не хватає (не хвата)* в кого „хто-н. дурнуватий”, *одного вальта в колоді не хватає (не хвата), винтиків не хватає (не хвата)[в голові]* в кого, *однієї гайки [в голові] не хватає (не хвата)* в кого; 2) *не всі дома, в армію забрали* в кого, *не всі дома, бабушка в армії* в кого, *не всі дома, бабушка в армії, а Мишко на окопах* у кого, *бабушка в армії, а Мишко в окопах* у кого, *не всі дома, брат в армії* в кого, *не всі дома, [а] до вечора зберуться (соберуться)* в кого та ін.

Модель, таким чином, допомагає виділити найуживаніші національно-культурні стереотипи (чи „ключові слова культури”), побачити зони найбільшого варіювання, „прив’язаність” окремого „уламка” ССМ до конкретної говірки певного часового зрізу.

9. Важливо також виділити ономастичні концепти-компоненти як фразеотвірні вербалізми, як конотативні оніми із співзначеннями, які вторинно розвинулись і втілюють у собі культурно значущі еталони певної семантики. Ось практично вичерпний список конотонімів (термін Є. Отіна) в Пам’ятці та фразеологічно-паремійні одиниці з їх участю: *Галя (не буде Галя, буде другая)* (371), *Гапка (Гапка свині пасе і відтиль вітер несе)* (375), *Савка (Ей, це наш брат Савка)* (372); *Катря (Катрені голубці виведуть у купці)* (371); *Кулина*

(Видно Куліну, що пироги пекла, й ворота в кісьті) (369); й зовсім Куліна б то, та голос не її 'про дурнувату людину') (417); не Куліна й голос не її 'тс') (374); Макар (На бідного Макара все лихо обрушилось) (373); Марко (Товчецьця, як Марко в пеклі) (373); Матвійко (Заплач, Матвійку, дам копійку) (374); Миля (мелі, Миля: твоя неділя) (370); Химка (тіко й роду, шо Химка) (376); Хома (Поки Хома зберецьця, буяре й мед поп'ють; Хома купив, Хома й п'є) (369); По Хомі й шапка (370); Яків (Не всякому, як Якову (не всяково-яково) (374)); Яремій (Всяк Яремій про себе розумій) (370). Їх можна назвати концептами-онімами, актуальними (саме для II пол. XIX ст.) концептами, концептами історико-культурної та етнографічної свідомості народу, емотивно-смісловими концептами, когнітивно-оцінними, концептами фразеологічно-паремійного дискурсу позаминулого століття, онімними концептами фразеологізмів визначеного періоду. Власне, це список конотативних онімів як структурних елементів усталених виразів, характерних виявів національної світооцінки, які фіксували й збірки В. Смирницького (1834), О. Шишацького-Іллча (1857), М. Закревського (1860), М. Номиса (1864) та ін., крізь які проглядають константи XIX чи початку XX ст.

Друга половина XX і початок XXI століття характеризуються різкою зміною онімопарадигми, набором конотонімів у межах фразеологічно-паремійних, нерідко жаргонізованих одиниць. Для порівняння назвемо найактивніші у фразеотворчому плані концепти, що функціонують як еталони „глупоти” в сучасних східнослов'янських говірках і своїм значенням (конотацією) обумовлюють семантично-стилістичні (особливо жаргонні) обертони всієї АФО: Альоша (Альоша з Булавинівки, Альоша з мильного заводу), Ваня (Ваня з терикона, Ваня, морозом придавлений), Вася (Вася з Фенівки, Вася з трудоднями), Дунька (Дунька з водокачки, Дунька з пивзаводу), Клава (Клава з Балаклави, Клава з балончиком) та ін. Див. характеристику цих конотонімів у словнику Є. Отіна: Альоша „дуже дурна людина”; Ваня „недалека людина”; Вася „людина, що не викликає поваги”; Дунька „некультурна, малоосвічена, безцеремонна провінціалка”; Клава „жінка, дівчина (звичайно наївна, неосвічена, дурна)”. Усі вони кваліфікуються Є.Отіним як „зувальні конотативні антропоніми з інтралінгвальною конотацією” [СКСИ 2004: 40, 92, 98, 131, 198]. Достойнством цієї роботи, пише В.Шаклеїн у рецензії на словник Є.Отіна, „є її концептуальність: в основу словника покладені напрацювання вторинної номінації шляхом залучення власних імен з метафоричними чи символічними значеннями”, „цей словник орієнтований, як і будь-який прототипний словник, на нетривіальні знання про світ” [Шаклеїн 2004: 110 – 111]. У вступній статті „Перевтілене ім'я” („Перевоплощенное имя”) до перевидання цього словника 2006 року [СКСИ 2006] В. Мокієнко вказав, що тут „власне ім'я перевтілюється в загальне” або виступає таким, що зробило „рішучий крок” у його бік „у складі крилатих слів, прислів'їв і приказок...”, проте метаморфоза ця не залишається безслідною: „цей теплий слід і створює особливу експресію, оцінність або, кажучи лінгвістичною мовою, – конотативність” [Мокиєнко 2006: 5 – 6].

10. Важливо також окреслити сітку бінарних протиставлень (зіставлень) концептів як певних еталонів за вже прийнятим у цій культурі розподілом оцінок, які ми мали нагоду деякою мірою висвітлити в нашій дисертаційній

роботі і в авторефераті на прикладі зоофразеологізмів [Ужченко 2000: 10 – 11]. Ідея системності концептуальної організації як бінарних опозицій розкрита в роботах В. Топорова, В. Іванова, Е. Ліча, Ю. Лотмана, Н. Арутюнової та ін. Подібна сітка є схемою співвідношення еталонів-концептів, яке існує в свідомості носіїв тієї чи іншої мови. Такий розподіл дозволяє виявити особливості денотативних зв'язків, які в аналізованій мові виявляють слова з оцінним значенням у ситуації, нав'язаній специфікою відповідної культурної парадигми. Усередині конкретної мови, слушно зауважує А. Вежбицька, кожний елемент належить до особливої сітки елементів і „займає спеціальне місце в особливій сітці відношень” [Вежбицькая: 19]. Сітка „являє собою певний стереотип, у рамках якого і з використанням якого ... еталон покриває частину культурно-фразеологічного континууму” [Ужченко 2000: 10], формуючи фразеологічно-культурологічну картину світу українця, поєднуючи в межах такої „сітки” образні конкретизатори чи образний конкретизатор і образний визначник: женитися – журитися (*ожиньівсь тай зажурівсь; хто не жиньівся, той й не журівся*) (368); яр – круча (*з яру, та в кручу*) (374), *яр не круча, дилов не куча* (369); яр – долина (*яр не долина, чужа – не своя дитина*) (368); нива – яр, облога, друг – ворог (*булі ниви, стали яри, та облоги*) (371); бог – чорт (*Богу мольсь, тай чорта не гниви*) (370); сіно – коза (*було б сино, козы будуть*) (371); голова – нога (*за дурною головою, тай ногам нема спокою*); чужий – свій (*чужий двір не свій, – обрушив тай в другий*); свиня – корито (*булі б свині, а корито буде*); друзі – вороги (*були колись друзі-приятелі, тепер стали враги та вороги*); побрязкати – послухати (*булі б побрязкати, а послухати будуть*) (371); кіт – піп (*що коту, то й попу*); лико – ремінець (*возьмеш личком, а оддаєш ремінцем*), *беруть римішками, а оддають личком* (370); душа – балабайка (*у тебе б то душа, а в мене балабайка*) (377) та ін. Як бачимо, серед наведених пар є усталені в українській культурі опозиції. Бінарне співвідношення концептів у межах ФО, таким чином, визначає їх „силове поле” дії, демонструє їх образні потенції, а здатність до синтагматичного поєднання виявляє присутність ментального компонента у внутрішній організації ФО.

11. Відзначимо певну стійкість висловів на позначення простору й часу. Те, що раніше людина послуговувалася частинами свого тіла як засобом вимірювання, має давню традицію. Праця В. Іванова містить фразеологічні вияви такої сомоцентричності, як-от: *по горло* („Тут діла по горло, аж кричить, а тут празнуй” (XIV), *в палець* („А я бачила ясний, ясний клубочок і його качають черви товщиною в палиць і с красними головками” (44), *по пояс* („Майборода убрид перейшов ріку й веселим, помахаючи батоном у траві по пояс, говорив: „у, синку! тут-то гарна слобода буде!” й ніби пророчо додав: ще ти будеш тут попом” (3), *риг не достанеш* („Корови хіба такі, мабуть, були, як тепер? – Еге, мабуть, – *риг було не достаніши*” (391). Пор. ще просторові вислови *скіко відно* (397), *на всхід сонця* (462), *на захід сонця* (465).

Традиційним також є позначення часу доби або року не за годинами чи днями, а за примітними для цього часу ознаками – положенням Сонця, природними явищами, господарськими роботами тощо: *на зорі* (394), *ужé й півні співають* (395), *зірка вранішня ось-ось, заря загорілась* (412), *на молодикү* ‘на початку місяця’ (441), *жнивами то було* ‘у період з 12 липня по 1

вересня' (397), як сонце стало опівдні, у жнива, як перший грим загримить 'навесні', на воспівні місяця (461) та ін. Усі названі вислови, помічені в кінці XIX ст. на Білокуракинщині, і зараз активно вживаються в узусі й частково фіксуються різними словниками.

А ось у позначенні дня чи періоду року назвами релігійних свят сталися відчутні зміни. Деякі з таких виразів уживані й зараз: на Благовіщення (468), на Великдень, на Масницю (392), на Здвиження, на Головосіка (464), на Багатий святвечір (466), до Різдва, до Іллі (462), на Крещення (Хрещення), Троїцькими святками, на Стрітення (470), в Чистий четвєр (459), однак мало хто із сучасних мовців називає точну їх дату. Ще менше правильно ідентифікують назви на Вдодію (Явдодію) (462), на Голодний святвечір (466), до Миколи ні сіяти грєчки, ні стрігти овєчки (376), на Миланки (465), на Сорок мучиників, на Страсті (467), на Світлий праздник (444). І зовсім не відомими виявилися номінації на святого Наума (460), на Симона Зілоґа (465), під Голодний святвечір (462), на Пісноґо Йвана (468), на Плацаніцю (467), на Спиридоґа (469), на Юрія (440). Зазначимо також, що навіть ареальні словники за рідкими винятками не фіксують наведених фразеологізмів.

12. Ні суто структурно-семантичний підхід до систематизації стійких висловів, ні когнітивно-культурологічний не можуть охопити одну з найважливіших функцій ФП-висловів – дискурсивну. Важливо виділити з цього погляду їх „реакцію на попередні дії (у тому числі й висловлювання) самого мовця або іншого учасника ситуації”. Такі ідіоми А.Баранов і Д.Добровольський назвали „мовленневими формулами” й визначили їх як ідіоми, „у плані змісту яких є відсилка до ситуації спілкування” [Баранов, Добровольський 2000: 15]. Серед них виокремлюються різні підкласи, які можна представити й мовленневими формулами Білокуракинщини.

1. Ідіоми-коментарі: Одын поміщик та так вже й немьлостьво прикисняв своїх людєй, що дали й нікуды... (416); та й була така (417), не солоно хлєбавши (416). Такі вислови не містять „квантора всезагальності”.

2. Ідіоми-перформативи. Серед них ФП-вислови побажань, напучувань, клятьби тощо: За то й смерть йий, храни Божє, всякого хрєщеноґо, не так, як людєям... (420); здоровєньки булы (421), здоров пыв! (435), трясьця всим! (436), стань, кров каменем (формула замовляння-наказу) (437). Звичайно такі висловлювання утворюють „закінчені висловлювання або пропозиційні форми, які є перформативами”.

3. Формули відповіді. Вони можуть указувати й на доречність: [Христос воскрес!] – Воистину воскрес (повинен відкликатися другий) (444), і на недоречність: [На що це ты робиш?] – На пты, щоб дывувались на це вси такі розумни, як ты (384). Пор. ефемістичну відповідь типу за кудикину гору красти помидори на запитання „куди йдеш”? у сучасних говірках ареалу, що зафіксована словником [УВДСл: 91 – 94] у десятках варіантів.

4. Формули запитання: будь бычку на обривочку, а тельчки на лычку, трах половиночку; – а що?! (376).

Деякі висновки. Вивчення мови в усіх її функціонально-стильових різновидах, у широкому соціолінгвістичному плані з урахуванням лінгво-країнознавчого, культурно-ареального аспектів, що дає можливість отримати стереозображення досліджуваного об'єкта, неодмінно пов'язане і з розробкою

етнографічних пам'яток, зокрема їх фразеологічно-паремійного складу. Спостереження над динамікою фразеологічного складу одного населеного пункту засвідчило: 1) стійкість фразеологічної системи протягом понад 100 років (приблизно 75% фразеологізмів і паремій зберігають свою семантику й структуру; точніше можна буде сказати після укладання Словника); 2) активну лексичну варіантність як вияв фразеологічної динаміки й форму реалізації як окремих фразем, фразеологічних мікросистем, так і дію потужних структурно-семантичних та мотиваційних моделей. Перефразовуючи слова О. Потебні, що „нісня протягом усього свого життя є не одним твором, а рядом варіантів” [Потебня 1976: 397], те саме можна твердити й про фразеологічний і паремійний склад білокуракинської говірки; 3) вихід з активного вжитку значної групи обрядових ФО – як наслідок редуції традиційних обрядодій, забуття вірувань, прикмет тощо.

Стилістичній конотації фразеологізмів властива ознака асиметричності: більшість із них пейоративно забарвлена. Особливо це наочно засвідчують вислови з конотонімами. У свій час В. Щерба зазначав: „Справа гарного загального словника – визначити другі, „загальні” значення власних назв, і треба сказати, що справа ця дуже делікатна” [Щерба 1974: 279]. Порівняння фразеологічного складу історичної Білокуракинщини й сучасної фразеологічної системи ареалу тільки підтвердили загальну тенденцію. Виразно засвідчений також „наступ” жаргонізованих ідіоматичних висловів з компонентами-онімами з додатковими співзначеннями.

У сучасних фразеологічних словниках і фольклорних збірниках наявні значні лакуни, що особливо стосується фразеологічних ідіоматичних рефлексів етнокультурного обширу. Очевидно, на часі були б паремійно-фразеологічні словники, укладені на основі крупних етнографічних праць, якою і є дослідження В. Іванова, актуальне для вивчення динаміки східнословобожанської фразеологічної системи (якраз над ним і працює колектив науковців Луганського національного університету за участю автора). Реєстр таких словників став би основою для ареальних фразеологічних словників та значною мірою – і для загальнономовних. На часі також і фундаментальне фразеологічне дослідження українського культурологічного простору, що вимагає ретельної розробки етнографічних першоджерел.

Скорочення мов і діалектів

Арх. – архангельський, біл. – білоруська, гал. – галицький, лемк. – лемківський, пол. – польська, рос. – російська, сиб. – сибірський, словац. – словацька, ссл. – східнословобожанський, чеськ. – чеська

Література й джерела

Баранов, Добровольский 2000 – Баранов А.Н., Добровольский Д.О. Речевые формулы в тезаурусе русской идиоматики // *Frazeografia słowiańska / Pod red. M. Walowskiego i W. Chlebdy.* – Opole, 2000. – S. 14 – 17; **БілН** – Білецький-Носенко П. Словник української мови / Підгот. до друку В.В. Німчук. – К.: Наук. думка, 1966. – 423 с.; **Булашев** – Булашев Г.О. Украинский народ в своих легендах и религиозных воззрениях и верованиях: Вып. 1: Космогонические украинские народные воззрения и верования. – К., 1909. –

515 с.; **Вальтер, Мокиенко 2008** – Вальтер Х., Мокиенко В.М. Цель и концепция тома. Введение // *Komparacja systemów i funkcjonowania współczesnych języków słowiańskich: Frazeologia / Red. naukowa Walerij Mokijenko i Harry Walter.* – Opole, 2008. – С. 19 – 22; **Вежбицкая** – Вежбицкая А. Семантические универсалии и описание языков / пер. с англ. А.Д. Шмелёва под ред. Т.В. Булыгиной. – М.: Языки русской культуры, 1999. – 780 с.; **ВирП** – Вирган І., Пилинська М. Російсько-український фразеологічний словник / за ред. М.Ф. Наконечного // *Прапор.* – 1966. – № 11 – 12; **Гвоздарев 1982** – Гвоздарев Ю.А. Пусть связь речений далека... – Ростов-н/Д: Кн. изд-во, 1982. – 206 с.; **Голубовська 2004** – Голубовська І.О. Паремії як відбиття ціннісних пріоритетів етнічної спільності // *Мовознавство.* – 2004. – № 2 – 3. – С. 66 – 74; **Демський 1983** – Демський М.Т. Три мішки гречаної вовни... // *Укр. мова і л-ра в шк.,* 1983. – № 12. – С. 68 – 71; **Єрмоленко 1982** – Єрмоленко С.Я. Скарбниця народного слова // *Мовознавство.* – 1982. – № 6. – С. 58 – 68; **Івченко 1999** – Івченко А. Українська народна фразеологія: ономазіологія, ареали, етимологія. – Х.: Фоліо, 1999. – 304 с.; **Кісь 2002** – Кісь Р. Мова, думка і культурна реальність (від Олександра Потебні до гіпотези мовного релятивізму). – Л.: Літопис, 2002. – 304 с.; **КлЗін** – Зіновійв Климентій. Вірші. Приповісті посполиті. – К.: Наук. думка, 1971. – 391 с.; **Конобродська 2003** – Конобродська В. Курсова і дипломна роботи з етнолінгвістики. – Житомир: Полісся, 2003. – 236 с.; **Ларін 1959** – Ларін Б.О. Про народну фразеологію // *Укр. мова в шк.* – 1959. – № 5. – С. 30 – 36.; **Ляцк** – Ляцкий Е.А. Материалы для изучения творчества и быта белоруссов. 1. Пословицы, поговорки, загадки. – М., 1898. – 63 с.; **Михельсон** – Михельсон М.И. Русская мысль и речь. Свое и чужое: Опыт русской фразеологии. – СПб., 1902. – Т. I. – 778 с.; **Мокиенко 2006** – Мокиенко В.М. Перевоплощенное имя // *Отин Е.С. Словарь коннотативных собственных имен.* – Москва – Донецк, 2006. – С. 5 – 10; **Мокиенко 2008** – Мокиенко В.М. Фразеологическая неология как лингвистическое явление // *Komparacja systemów i funkcjonowania współczesnych języków słowiańskich: Frazeologia / Red. naukowa Walerij Mokijenko i Harry Walter.* – Opole, 2008. – С. 22 – 38; **Назарян 1968** – Назарян А.Г. Почему так говорят по-французски: Происхождение и толкование идиоматических выражений. – М.: Наука, 1968. – 349 с.; **Номис** – Українські приказки, прислів'я і таке інше. Уклад М. Номис / упорядкув., прим. та вступ. ст. М.М. Пазяка. – К.: Либідь, 2004. – 352 с.; **Потебня 1976** – Потебня А.А. Эстетика и поэтика. – М., 1976; **ППЗ** – Пословицы, поговорки, загадки в рукописных сборниках 18 – 20 веков, М. – Л.: АН СССР, 1961; **РУС 2003** – Анніна І.О., Горюшина Г.Н., Гнатюк І.С. та ін. Російсько-український словник. – К.: Абрис, 2003. – 1424 с.; **Селіванова 2006** – Селіванова О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія. – Полтава: Довкілля-К, 2006. – 716 с.; **СКСИ 2004** – Отин Е.С. Словарь коннотативных собственных имен. – Донецк: Юго-Восток, 2004. – 412 с.; **СКСИ 2006** – Отин Е.С. Словарь коннотативных собственных имен. – М.: А Темп, 2006. – 440 с.; **СлГр** – Словарь української мови / упоряд. з дод. власн. матеріалу Борис Грінченко: в 4 т. – Надрук. з вид. 1907 – 1909 рр. фотомех. способом. – К.: Вид-во АН УРСР, 1958 – 1959; **СРНГ** – Словарь русских народных говоров / под ред. Ф.П. Филина и Ф.П. Сороколетова. – Л.: Наука, 1965 – 1989. – Вып. 1 – 24;

СРФ – Бирих А.К., Мокиенко В.М., Степанова Л.И. Словарь русской фразеологии. Историко-этимологический справочник. – СПб.: Фолио-Пресс, 1998. – 704 с.; **СУМ** – Словник української мови: в 11 т. – К.: Наук. думка, 1970 – 1980; **УВДСл** – Ужченко В., Ужченко Д. Фразеологічний словник східнословобанських і степових говірок Донбасу. – 5-е вид. – Луганськ: Альма-матер, 2005. – 348 с.; **Ужченко 2000** – Ужченко Д.В. Семантика українських зоофразеологізмів в етнокультурному висвітленні: автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Луганськ, 2000. – 18 с.; **УНПП** – Українські народні прислів'я та приказки: Дожовтневий період. – К.: Держлітвидав УРСР, 1963. – 791 с.; **Франко** – Галицько-руські народні приповідки: в 3 т. / зібрав, упорядкував і пояснив Д-р Іван Франко: 2-е вид. – Л.: Вид. центр ЛНУ імені Івана Франка, 2006 – 2007. – Т.2. – 818 с.; **ФСУМ** – Фразеологічний словник української мови: в 2 кн. – К.: Наук. думка, 1999. – Кн. 1 – 2; **ФФСС** – Фразеологический словарь русских говоров Сибири / под ред. А.Н. Федорова. – Новосибирск: Наука, 1983. – 232 с.; **Чуб** – Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край: Материалы и исследования, собранные П.П. Чубинским: в 7 т. – СПб., 1872 – 1878. – Т. 1 – 7; **Шаклеин 2004** – Шаклеин В.М. [Рец. на:] Отин Е.С. Словарь коннотативных собственных имен. – Донецк, 2004. – 412 с. // Мир рус. слова. – 2004. – № 4. – С. 110 – 112; **Щерба 1974** – Щерба Л.В. Опыт общей теории лексикографии // Л.В.Щерба. Языковая система и речевая деятельность. – Л., 1974; **Ad** – Księga przysłów, przypowieści i wyrażen przysłowiowych polskich. Zebrał i opracował Samuel Adalberg. – Warszawa, 1889 – 1894. – 808 s.; **Bartmiński 2006** – Bartmiński J. Językowe podstawy obrazu świta. – Lublin W-wo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2006. – 318 s.; **Čelakovsky** – Čelakovsky F. Mudrosloví slovanského národu v příslovích. – Praha, 1852. – 644 s.; **NKP** – Nowa księga przysłów i wyrażen przysłowiowych polskich / Pod red. akad. J.Krzyżanowskiego. – Warszawa, 1969 – 1972. – Т. 1 – 3; **SSSL** – Słownik stereotypów i symboli ludowych / Pod red. J.Bartmińskiego. – Lublin: Wyd-wo Uniwersytetu Marii Curie Skłodowskiej, 1999. – Т. 1. (Kosmos). – 481 s.; **Sk** – Skorupka S. Słownik frazeologiczny języka polskiego. – Warszawa: Wiedza Powszechna, 1974. –Т. 1 – 2; **Zaor** – Zaorálek J. Lidová rčení. – Praha: Nakladatelství Československé akademie Věd, 1963. – 779 s.

The exceptional role of ethnographical collections for the analysis of tendencies of phraseological system development is being focused in the article. The dynamics of the phraseological structure of Bilokurakyn settlement is being viewed in the research. The attempt to establish the manifestation and character of structural and semantic and cognitive and cultural phraseological and paremiological innovations in synchronic and diachronic aspects of the last century is being done.

Key-words: phraseological and paremiological innovations, dynamics of areal phraseological system, phraseo-semantic row, connotoneme.

В.М. Васильченко (Київ)

УДК 811.161.2'373.7

ВІДОБРАЖЕННЯ УКРАЇНСЬКИМИ ФРАЗЕМАМИ ШЛЮБНООБРЯДОВОЇ АРХЕТИПНОЇ ОПОЗИЦІЇ „ЗГОДА/ВІДМОВА”

У пропонованій статті розглянуто фраземи, що перебувають у генетичних зв'язках з ритуалом сватання та відображають його результати. Ядерними смисловими компонентами в структурі генотипів таких обрядових фразем постають кореляти лексем – номінації відповідних реалем¹ („рушник”, „хліб”, „перстень”, „макогін”, „гарбуз”, „піч”), які втілюють архетипні уявлення про згоду чи відмову.

Ключові слова: архетип, концепт, обрядовий, фразеологічна одиниця, сватання, шлюб.

Сучасна лінгвістична зацікавленість обрядовим дискурсом не випадкова: будучи визначальним культурним феноменом, обряд функціонував як невід'ємна частина людського життя. Тому з повним правом можна стверджувати, що вивчення зв'язків обрядової дійсності певного етносу з його мовою є формою вивчення його етнічної культури, що автоматично відкриває шляхи до глибшого пізнання його ментальності, багатопланове втілення якої відбулося в мові. Водночас сучасний, озброєний новими методами досліджень та накопиченими знаннями, що були одержані попередниками, погляд лінгвіста спрямовується „до джерел”: до тих архетипних вербальних втілень світоглядних уявлень людини примітивної (архаїчної) свідомості, для матеріалізації яких у процесі комунікації з вищими силами (духами та пізніше божествами) необхідною була мова.

Останнім часом обрядовий дискурс опинився у фокусі наукових інтересів представників різних галузей гуманітарної науки: філософії [Богачевская 1999], фольклористики [Марченко 2003; Сокіл 2003; Сорочук 2004; Телеуця 2006], лінгвістики. Представники мовознавчої науки досліджували вербальний компонент традиційного поховального обряду в поліських говорах [Конобродська 1999], обрядову семантику слов'янських мов у зіставно-типологічному аспекті [Тищенко 2001], лексику сімейних обрядів у говірках Донеччини [Дроботенко 2001], номінативну ланку в середовищі українського обрядового гіпертексту [Алатирева 2002]. Проблематиці „обряд і фразеологізм” увага приділялась у роботах відомих фразеологів Л.Скрипник [Скрипник 1973], О. Селіванової [Селіванова 2004], А. Івченка [Івченко 2000], В. Ужченка [Ужченко 1988; Ужченко 2003], В. Мокієнка [Мокієнка 1999] та ін. Водночас існує потреба системного аналізу генетичних зв'язків між національними фразами та етнічною обрядовою дійсністю для виявлення закономірностей походження обрядових фразеологізмів (далі – ОФ), з'ясування ролі обрядів у формуванні фразеологічного складу мови та способів репрезентації фразами архетипів архаїчної свідомості.

Актуальність дослідження зумовлюється активізацією наукових пошуків, з одного боку, у сфері відображення мовними одиницями етнокультурного

¹ Реалема – сакральна обрядова річ.

фону, а з іншого – необхідністю дослідження обряду як цілісної системи семантичного, ментального та вербального планів.

Метою дослідження є відтворення етнокультурного фону, що вміщує архетип шлюбнообрядової опозиції „згода/відмова”, та з’ясування його відображення українськими фразеологічними одиницями.

Об’єктом дослідження обрано українську шлюбнообрядову фразеологію, яка генетично пов’язана з ритуалом сватання й відображає архетип обрядової опозиції „згода/відмова”.

Сватання належить до ритуалів передвесільного циклу шлюбної обрядовості. Ним розпочиналось весілля. Як стверджує Хв. Вовк, „сватання – це вже перший акт шлюбних церемоній, і відбувається воно згідно зі стародавнім ритуалом; на самому вже початку цього ритуалу ми знаходимо сліди найдавніших форм шлюбу, як-от умикання (*rapr*) та купівля молодої, що відбувається нині тільки як наподоблення того, що колись було в дійсності” [Вовк 1995: 230]. Метою цього передвесільного ритуалу було укладання попередньої угоди про шлюб.

Про те, що весілля було визначною, неординарною, грандіозною подією в житті українського народу, свідчить компаратив *як на весілля* – „посвятковому, розкішно” [ФСУМ: 75] (пор. *паремію чепуриться, наче на весілля* [Номис 1993: 495]). Недаремно ж українське весілля за його тривалість (цілий тиждень) образно називають „найдовшою у світі оперою”, у якій дійові особи грають свої ролі: „вони зобов’язані дотримуватися традиційних дій, форм вислову, пісень, промовляти і співати від свого імені і від імені молодих та їхніх батьків, яким належить бути при цьому пасивними” [ЛС: 113].

Найархаїчнішим варіантом сватання вважається „умикання” (тобто викрадення) молодої. Відгомін насильницького заволодіння дівчиною для створення з нею сім’ї знаходимо у творах українського фольклору. Зокрема, багато цих реліктів у весільних піснях: „*Бижы, бижы, коныченьку, в тестя двир, / А до моеи Марусенькы по-за стил; / Пустымо стрилу перлову, / Выбьемо стину камьяну. / Визьмемо Марусеньку молоду!*” [Метлинський 1854: 183]; „*Красная Марисенько! / Не виходи раненько / На нове підсіненько; / Бо там на тебе / Сам король засяде, / Згляне тя оченьками, / Возме тя рученьками, / До чужої сторононькі, / До чужої матонькі; / Там будеш плакати, / Никому пожаловати*” [Лозинський 1992: 111].

У чарівній казці таке архаїчне весільне „умикання” герой здійснює біля води: він забирає одягу в однієї з трьох сестер-качок, що перетворилися на панн: „Оддам тобі плаття, оно будь моєю жоною” [Драгоманов 1876: 291].

Як вважає В. Балушок, „пояснення поведінки дружини нареченого, що діяла за схемою наскоку, тим, що даний ритуальний текст пов’язаний з проникненням в ході весільного обряду „своїх” в „чужий” для них простір – інше село, куток, родину..., думається, не суперечить дійсному існуванню у віддалені часи практики умикання дівчат” [Балушок 1998: 177].

Форма шлюбу „умиканням” жінки є найдавнішою в давньоіндоевропейських протоетнічних спільнот. У деяких народів вона була відображена юридичними текстами („Хетські закони” та „Закони Ману”) [Гамкрелізде 1984: 756].

На думку М. Грушевського, „в ідеї подружжя довго і уперто живе ідея насильного заволодіння, здобуття силою чоловіком жінки, так що в весільнім ритуалі у безконечного числа народів різних рас і різних країв, вже довго потім як подружжя стало актом добровільного порозуміння, свобідного і не примушеного обопільного вибору, підчеркується, як доказ правосильності сього подружжя, факт насильного заволодіння” [Грушевський 1993: 263].

В українській національній практиці шлюбування існувала форма сватання дівчиною хлопця, яка регламентувалася українським звичаєвим правом та була відгомном матріархату. Порівняно з іншими народами „сватання дівчини”, яке з середньовіччя вважалося небажаною формою сватання, в українців затрималося довше. Новий імпульс „сватанню дівчини” дали часті війни, які вели українці на „кілька фронтів”. Відсутність чоловіків призвела до посилення ролі жінки в житті громади, до зростання її впливу, статусу, одержання пріоритету у сватанні. Свідченням цього є внутрішня форма вислову *взяти замуж* (<„взяти за мужа”), який був пізніше витіснений номінацією *піти заміж* (<„піти за мужа”).

Сватання дівчини до хлопця могло відбуватися у двох варіантах: сватання самою дівчиною та через посередництво свахи. Самостійне сватання застосовувалося тоді, коли хлопець дівчину ошукав.

Класичним вважається сватання хлопця до дівчини через старостів. Запис його стислого варіанта зробив Т. Шевченко: „Покохавшись літо чи то два... парубок до дівчиного батька й матері посила старостів, людей добромовних і на таку річ дотепних. Коли батько і мати поблагословлять, то дівчина, перев'язавши старостам рушники через плечі, подає зарученому своєму на тарілці або крану, або самодільну хустку” [Пономарьов 1993₁: 195].

Від результатів сватання залежала подальша доля створення майбутньої родини: відбудеться воно чи ні. Зрозуміло, що класичний варіант сватання в центр обрядодії ставив дівчину: від її відповіді залежало, чи буде далі йти весілля, чи воно „закінчиться, не розпочавшись”. Часто, остерігаючись відмови, до дівчини засилали „розвідників”, які здобували інформацію про наміри дівчини та її батьків, або, прагнучи зберегти факт сватання в таємниці, вирушали до подвір'я обраниці пізньої частини доби.

За свідченням Л. Орел, обрядодії, у процесі відправлення яких дівчина перев'язувала старостів рушниками, а нареченого хусткою, свати обмінювалися хлібом чи запивали могорич, символізували згоду на шлюб [Орел 2001: 136]. Вербальні релікти названих обрядодій виявляються у відповідних фразеологізмах.

Обрядодія, у ході якої відбувався акт обміну хлібом, мотивувала ОФ *обмінати хліб* – „дати згоду на одруження” [Ужченко 1988: 100]. Давання (дарування) господареві хліба розпочинає обряд сватання: „Після того, як старости ввійшли до кімнати та проказали звичайні привітання, один з них витягає з своєї торби хліб і, поцілувавши його, передає голові дому. Той, поцілувавши й собі хліб, кладе його на стіл; після того старости розпочинають довге оповідання про полювання на куницю” [Вовк 1995: 230]. За твердженням М. Грушевського, „хліб, сей продукт хліборобського господарства і домашнього хазяйства, його основа і центр – освячує нове подружжя і служить його фундаментом. Обмін хлібами між родами молодого і

молодої – се підстава договору. Він уже сам, властиво, рішає справу, все даліше – се церемонія. І тут, в церемоніях, хліб грає першу роллю. Він не проста жертва Богам, він свята річ, фетиш чи Бог („святий коровай”, як він зветься в піснях), який сам посвячує стверджує і благословляє нове подружжя” [Грушевський 1993: 269].

Коли згоду дівчини на одруження отримано, батьки благословляють молодих, після чого „они обрацаються к сватам и говорят: „Ну, оставляйте ж, добри люде, хлиб, а мы посоветуемось з добримы людьми, а тоди перекажем, як буде”. Это называется „хлиб обминять” [Чубинський 1995: 89].

Низка етнологічних записів свідчить на користь того, що реалема „хліб” була центральним компонентом шлюбної обрядодії санкціонування створення нової родини, особливо це стосувалося специфічних обставин, у яких опинялася людина чи громада (зокрема, йдеться про складні умови переселенського чи бурлацько-заробітчанського життя). Участь хліба в такому значно позбавленому традиційних компонентів обрядовому акті (обведення молодих навколо діжі, у якій було покладено хліб, чи просте благословення їх хлібом) сприймалась як достатня підстава для набуття новоствореною родиною громадської (і сакральної) легітимності.

Про суцільну освяченість символом „хліб” шлюбних ритуалів твердить В. Ужченко. На його думку, хліб „служив символом шлюбного союзу й зовнішньою формою його юридичного скріплення. Мало не кожний крок молодої й молодого пов’язаний з обрядовим уживанням хліба: наділити хоча б символічно щедрим урожаєм і достатком молодих” [Ужченко 2003: 226].

Обмін хлібами символізує також і єднання двох родів. Матеріали П. Чубинського зафіксували цю обрядодію: „Увидив прибывавший поезд, из избы невесты выходят также двое старост, выносят каждый по хлебу и все четверо становятся возле стола накрест таким образом, чтобы каждый из старост молодого стоял против старосты молодой. Ставши в таком порядке, старосты меняются хлебами и при этом целуются; староста молодого передает хлеб старосте молодой, который, возвращая ему свой хлеб, перегибается через стол и целует его. Потом другие противоположные старосты точно так же *меняются хлебами* (виділення наше – В.В.) и целуются. Эта церемония повторяется три раза” [Чубинський 1995: 154].

Семантику згоди реалема „хліб” має і в інших різновидах української обрядовості. Так, коли когось треба запросити в куми, чоловік іде до „кандидатів” з хлібом та сіллю. Прийшовши, кладе хліб на стіл і каже: „Дав Бог сина, тепер не одкажи мені, куме” [Чубинський 1995: 66]. Кум не відмовляється, він забирає принесений хліб собі, а на стіл кладе свій.

Символіку згоди дівчини на одруження має ОФ *рушники подавати*. У „Словарі...” Б. Грінченка вміщено таке тлумачення цієї одиниці: „*Рушники подавати*. Перевязать особо для этого приготовленными полотенцами, во время обряда сватовства, сватов въ знакъ согласія на выходъ замужъ: дать согласіе на выходъ замужъ” [Грінченко 1997: 91]. Матеріали П. Чубинського уміщують такий опис цієї обрядодії: „Мать. [...] А ну, дочко, *давай рушники* (виділення наше. – В.В.), що напяла! Може, у тебе немає? Пов’яжи оцих молодців, чого вони хотять од нас! [...] Затем невеста берет со стола платок и прежде всего дает жениху, который кладет его в карман, после невеста дает по

платку или по рушничку – старостам” [Чубинський 1995: 86]. А ось як про це пише Хв. Вовк: „Якщо дівчина дає свою згоду і, само собою, коли батьки ухвалили це, дівчині наказують *принести рушники* (виділення наше – В.В.), „щоб пов’язати цих чужинців, що прийшли нас грабувати”. Дівчина приносить рушники, що сама вишивала, і прикрашає ними старостів на кшталт шарфа, перев’язуючи їх через плече, а жених дістає од неї вишивану хустку” [Вовк 1995: 231]. У записах шлюбних церемоній, зроблених М. Маркевичем, теж зафіксовано ритуал подавання рушників. Коли під час сватання обидва роди доходили згоди, батько говорив доньці: „А ты, дочко, колы його любиш, то шукай рушники. [...] Дочь кланяется: „Благословить, тату й мамо!”, „Боже тебе благослови!” – отвечают отец и мать. Молодая вносит старостам рушники, а жениху хустку кладет на тарелку им ставит перед ними на столе. Старосты *берут рушники* (виділення наше – В.В.) и перевязывают себя ими через правое плечо под левую руку” [Маркевич 1992: 125]. У фразеологічному складі української мови наявна фразема, генотип якої виділено в наведеному дескриптивному фрагменті вербального обрядового дійства, – *брати/взяти рушники заст.* – „сватати, свататися” [ФСУМ: 53]. У деяких ареальних традиціях відправлення шлюбного обряду ритуал сватання має назву *брання рушників* [Пономарьов 1993: 171].

Коли старости молодого під час сватання одержували від дівчини та її батьків згоду на одруження, вони поверталися з рушниками. Цей обрядовий компонент знайшов своє відображення в ОФ *вернутися з рушниками заст.* – „засватати дівчину” [ФСУМ: 73].

Як відомо, у системі народного світогляду рушник має широкий символічний спектр. Він – символ злагоди, подружньої вірності, працьовитості, гостинності, надії, прощання [Войтович 2002: 452]. Цим, очевидно, і зумовлена його „активна участь” у складі ряду фразем (крім згаданих, це ще й *рушники тчуться* („дівчина готується заміж”) [ФСУМ: 776], *ставати (стати) на рушнику (на рушники)* („брати шлюб, одружуватися” [ФСУМ: 919], *готувати (дбати) рушники (скриню), заст.* („збиратися одружуватися з ким-небудь (про дівчину, жінку)”) [ФСУМ: 193].

У процесі проведення ритуалу сватання, коли обидві сторони досягають згоди стосовно майбутнього шлюбу, молоді обмінюються перснями. Ця обрядодія мотивувала появу фразеологізму *заміняти собі перстені* – „обмінюватися перстнями” [Лозинський 1992: 171] – „давати згоду на одруження”. У записах весілля Й. Лозинським знаходимо опис проведення такої обрядодії: „Тота сгода межі молодятами на звязок малженьській називається „заручинами” або „руковинами” для того, же вся сгода межі людьми поданьом собі рук потвержаєся. На знак заручин *заміняють собі* молодята *перстені* (виділення наше – В.В.)” [Лозинський 1992: 50]. Відгомін обміну перснями знаходимо в народній пісні: „*Береш перстень, дай мі слово, люблю в світі тя єдного*” [Грінченко 1996: 147]

І хустка, і перстень як шлюбні символи згадуються в колядках, що мають весільні мотиви: „*Першому буде шовковая хустка, [...] Другому буде золотий перстень, [...] Третьому буде сама Оксана*” [Воропай 1993: 77].

Ще одним символом згоди в межах ритуалу сватання є обрядодія „колупати піч”: „Увесь час, поки триває ця сцена (сватання – В.В.), дівчина

стоїть коло печі (наче шукаючи охорони коло цього родинного вівтаря, резиденції богів домашнього огнища) та, відчуваючи велику тугу, колупає піч кінцем нігтя” [Вовк 1995: 231]. Подібні свідчення зафіксовано в матеріалах П. Чубинського: „Если она (дівчина – В.В.) согласна выйти за пришедшего парня, то, слезши с печи и скромно потупив очи, она становится у комина и, как будто в замешательстве, начинает „длубать” (ковырять) пальцем печь” [Чубинський 1995: 88]. Як відомо, піч у символіці житлового простору українців посідає одне з найважливіших місць. Про роль печі в екзистенціальній системі координат українців говорять паремії *піч – наче мати рідна, піч у хаті – те саме, що вівтар у церкві*, адже вона годувала родину, народжувала хліб – символ Сонця; в українській міфопоетичній системі піч символізувала родинне вогнище, осердя родини, вона була житлом для Вогню, берегла щастя дому, здоров’я усіх членів родини, родинне багатство. У пічному вогнищі жив Дід-домовик, що оберігав від лиха, злих сил, хвороб, тут знаходили притулок також духи померлих предків – охоронці родини [Іванникова 1994: 45]. Піч була „баб’ячим кутком”, місцем невістки. Є. Кагаров розглядав ритуал „колупання печі” як редуковану форму обряду прощання дівчини з батьківською оселею [Кагаров 1929: 186]. Колупання печі, на думку інших дослідників, є символічним актом, який виконувала дівчина: під нігті їй потрапляли часточки рідного домашнього тепла, які донька прагнула взяти з собою до свого нового помешкання – дому нареченого – чужої, небезпечної, ворожої території [Войтович 2002: 374]. За свідченням В. Ужченка, знаком згоди в парадигмі шлюбної обрядовості українців Полісся є ритуальне „довбання комина” пальцем, яке здійснювала дівчина під час сватання [Ужченко 2003: 264]. Дослідниця С. Козяр припускає, що обрядодія „колупати піч” символізувала руйнування одного, попереднього, родинного вогнища заради можливості створення нового [Козяр 2000: 6]. Таке трактування символіки обрядодії відсилає до архетипної ідеї рекурентності („смерть заради нового народження”).

У результаті вторинного семіозису назва цієї передвесільної обрядодії перекодувалася в ОФ *колупати піч* (східнословобожанські *довбати комина, колупати комин, колупати плитку, колупати стінку*) [Ужченко 2003: 264-265] („давати згоду на одруження”).

У фінальній частині ритуалу сватання, „після того, як дали старостам рушники й хліб, – свій, а не той, що принесли старости (поворіт хліба, що його принесли старости, означало б відмову, яку також символізують ще даруванням гарбуза), згода вважається за доконану і дану, так би мовити, офіційно” [Вовк 1995: 231 – 232]. Отже, відправа обрядодій з семантикою згоди здійснює згідно з канонами звичаєвого права легітимізацію домовленості двох родів про укладення шлюбу між їхніми членами. Ці обрядові факти відображають відповідні фразеологічні одиниці, об’єднують семантичною рисою яких постає значення згоди, закодоване в обрядовій символіці.

Смисловими корелятами до наведених фразем є ОФ *облизати макогін* (*макогона, м’яло*) (*ірон.* „азнати невдачі”) [ФСУМ: 570] та *дістати гарбуза* („азнавати невдачі в сватанні, жениханні, залицянні”) [ФСУМ: 249]. Вони містять інформацію про інший, протилежний, варіант відповіді дівчини,

семантикою якого була відмова: під час сватання дівчина, не бажаючи виходити заміж за парубка, могла не давати згоди на одруження, символом чого було повернення принесеного старостами хліба чи піднесення молодому гарбуза або макогона. „Тоді про хлопця казали, що він ухопив гарбуза або обливав макогін” [Пономарьов 1993: 171]. Як свідчить Л. Орел, макогона виносила дівчина в гуцулів та в Галичині, а на Поліссі символом відмови була подана сватам чарка [Орел 2001: 136].

„Гарбузову” символіку відмови, на думку дослідників, мотивували природні властивості гарбуза: у народі здавна відома заспокійлива дія на людський організм страв з плодів цієї поширеної в українців сланкої городньої рослини (у тому числі – і стримування статевого потягу). Очевидно, „юнак, якому судився гарбуз, мусив якось і пригоститися ним, унаслідок чого інтерес до дівчини пропадав. Це було не образливо, а тактовно й мудро” [Войтович 2002: 431].

Можна припустити, що використання під час ритуалу сватання обрядових реалем „хліб”, „рушник”, „гарбуз” – це ремінісценції архетипу обміну: дари були засобом універсального зв’язку між цим і тим світом (живими і мертвими), Людиною і Богом. Як вважає О. Тищенко, дарообмін в обряді функціонує як засіб досягнення рівноваги: він устанавлює прямий контакт між представниками двох ворожих (свого й чужого) родів (локусів), стирає до певної міри межу між ними [Тищенко 2001: 31]. Саме тому й підносили (подавали, дарували) відповідні обрядові предмети, наділені глибинним сакральним смислом.

Отже, серед обрядових фразеологізмів, генетично пов’язаних з обрядовою семантемою „сватання”, ОФ *подати рушники, замінити перстені, обміняти хліб, колупати піч* мають семантику згоди, а ОФ *піднести макогона, дати гарбуза* – семантику відмови. Сигніфікативний план цих одиниць зумовлений функцією та семантикою ритуалу: у процесі відправи сватання два роди або погоджуються на шлюбне єднання двох своїх представників, або необхідної угоди не доходять. Цей позитивний чи негативний смисловий план ритуалу сватання репрезентовано відповідними ОФ. Розглянуті фрази відображають відповідні аспекти класичного варіанта сватання (хлопця до дівчини через старостів), згода або відмова в якому цілковито залежить від дівчини та її родини (батьків).

Таким чином ОФ, мотивовані ритуалом сватання, містять фонові знання про перебіг та результати сватання (попередньої угоди про шлюб), подаючи їх у відповідних обрядових етноконцептах (рушник, хліб, перстень, макогін, гарбуз, піч), у яких зосереджене ядерне смислове навантаження і які є організаційними центрами генотипу відповідної фразеологічної одиниці. Формування обрядовофразеологічної номінації відбувається довкола смислового центру, яким постає обрядовий концепт, наділений відповідною сакральною символікою. Сакральна символіка таких смислових центрів і формує загальну семантику фразеологічної одиниці, генотип якої втілював у просторі шлюбного обряду архетип згоди або відмови.

У вивченні зв’язків обрядового дискурсу (обрядової семантики, символіки, акціонального, агентивного, вербального та ін. планів обряду) і фразеотворення наявна значна дослідницька перспектива, оскільки воно

відкриває нові можливості для з'ясування характеру процесів вторинної номінації, яка зароджувалась в обрядовій стихії етносу, а також способів репрезентації ОФ архетипів обрядової (архаїчної) етносвідомості.

Література

Алатирева 2002 – Алатирева Н.Б. Номінативна ланка в середовищі українського обрядового гіпертексту: автореф. ... канд. філол. наук: 10.02.01 – Одеса, 2002. – 17 с.; **Балушок 1998** – Балушок В.Г. Обряди ініціацій українців та давніх слов'ян. – Л.; Нью-Йорк, 1998. – 216 с.; **Вовк 1995** – Вовк Хв.К. Студії з української етнографії та антропології. – К.: Мистецтво, 1995. – 336 с.; **Войтович 2002** – Войтович В.М. Українська міфологія. – К.: Либідь, 2002. – 664 с.; **Богачевская 1999** – Богачевская И.В. Язык религии в контексте национального самосознания. – К., 1999. – 180 с.; **Воропай 1993** – Воропай О. Звичаї нашого народу: етногр. нарис. – К.: Оберіг, 1993. – 590 с.; **Гамкрелідзе 1984** – Гамкрелідзе Т.В., Иванов В.В. Индоевропейский язык и индоевропейцы. Реконструкция и историко-типологический анализ праязыка и протокультуры. – Тбилиси, 1984. – Т. 2. – С. 435 – 1328; **Геннеп 1999** – Геннеп А. Обряды перехода. Систематическое изучение обрядов. – М.: ИФ „Восточная литература” РАН, 1999. – 198 с.; **Грінченко 1996** – Словарь української мови. – К.: Наук. думка, 1996. – Т. 3 (О – П). – К., 1996. – 516 с.; **Грінченко 1997** – Словарь української мови. – Т. 4 (Р – Я). – К., 1997. – 616 с.; **Грушевський 1993** – Грушевський М.С. Історія української літератури: в 6 т. 9 кн. Т. 1. – К.: Либідь, 1993. – 392 с.; **Драгоманов 1876** – Драгоманов М. Малорусские народные предания и рассказы. – К., 1876. – 436 с.; **Дроботенко 2001** – Дроботенко В.Ю. Лексика сімейних обрядів у говірках Донеччини: автореф. ... канд. філол. наук: 10.02.01. – Донецьк, 2001. – 23 с.; **Іванникова 1994** – Іванникова Л. Вогонь // Українські символи – К., 1994. – С. 42 – 49; **Івченко 2000** – Івченко А.О. Українська народна фразеологія: ономазіологічний, ареальний, етимологічний аспекти. – Х., 2000. – 340 с.; **Козяр 2000** – Козяр С. Українська родинна обрядовість. Віхи людської долі: весілля, похорон. – Хмельницький, 2000. – 75 с.; **Конобродська 1999** – Конобродська В.Л. Вербальний компонент традиційного поховального обряду в поліських говорах: автореф. ... канд. філол. наук: 10.02.01. – Л., 1999. – 21 с.; **Лозинський 1992** – Лозинський Й.І. Українське весілля. – К.: Наук. думка, 1992. – 175 с.; **ЛС** – Літературознавчий словник-довідник. – К.: Академія, 1997. – 752 с.; **Маркевич 1992** – Маркевич Н.А. Обычаи, поверья, кухня и напитки малороссиян // Українці: народні вірування, повір'я, демонологія. – К.: Либідь, 1992. – С. 52 – 169; **Марченко 2003** – Марченко Г.В. Обрядові побажання: структура і семантика тексту: автореф. ... канд. філол. наук: 10.01.07. – К., 2003. – 19 с.; **Метлинский 1854** – Народные южнорусские песни. Издание Амвросия Метлинского. – К., 1854. – 472 с.; **Мокиенко 1999** – Мокиенко В.М. От автора // Бирих А.К., Мокиенко В.М., Степанова Л.И. Словарь русской фразеологии. Историко-этимологический справочник. – СПб.: Фолио-Пресс, 1999. – С. 5 – 14; **Номис 1993** – Українські приказки, прислів'я і таке інше. Уклад М. Номис – К.: Либідь, 1993. – 768 с.; **Орел 2001** – Орел Л. Україна в обрядах на межі тисячоліть. – К.: Верещинські, 2001. – 280 с.; **Пономарьов 1993** – Пономарьов А.П. Сімейні звичаї і обряди //

Українська минувшина – К.: Либідь, 1993. – С. 166 – 181; **Пономарьов 1993₁** – Пономарьов А.П. Сім'я і родинна обрядовість // Культура і побут населення України. – К.: Либідь, 1993. – С. 175 – 202; **Селіванова 2004** – Селіванова О. Нариси з української фразеології (психологічний та етнокультурний аспекти): Монографія. – К.-Черкаси: Брама, 2004. – 376 с.; **Скрипник 1973** – Скрипник Л.Г. Фразеологія української мови. – К.: Наук. думка, 1973. – 280 с.; **Сокіл 2003** – Сокіл Г.В. Обхідні календарно-обрядові пісні українців: структурно-семантичний та естетичний аспекти: автореф. ... канд. філол. наук: 10.01.07. – Л., 2003. – 20 с.; **Сорочук 2004** – Сорочук Л.В. Система поетичного моделювання світу в календарно-обрядовій поезії: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.01.07. – К., 2004. – 17 с.; **Телеуця 2006** – Телеуця В.В. Поетика української весільної поезії Придунав'я: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.01.07. – К., 2006. – 19 с.; **Тищенко 2001** – Тищенко О.В. Обрядова семантика слов'янських мов у зіставно-типологічному аспекті: автореф. дис. ... д-ра філол. наук: 10.02.15 – К., 2001. – 32 с.; **Ужченко 1988** – Ужченко В.Д. Народження і життя фразеологізму. – К.: Рад. шк., 1988. – 279 с.; **Ужченко 2003** – Ужченко В.Д. Східноукраїнська фразеологія: монографія. – Луганськ: Альма-матер, 2003. – 262 с.; **ФСУМ** – Фразеологічний словник української мови: у 2 кн. – К., Наук. думка, 1993. – 980 с.

In the article under study existing in genetic links with of engagement and reflect its results are observed. Nuclear-meaning components in the genotype of ritual phrases show up as correlating lexemes, the nominations of concepts (towel, bread, ring, melon, oven), which embody archetypical imaginations of agreement or reproach.

Key words: archetype, concept, ritual, phraseological unit, engagement, wedding.

Н.В. Мазур (Київ)

УДК 811.1:81'42

КУЛЬТУРНО-НАЦІОНАЛЬНА СЕМАНТИКА ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ У „ЩОДЕННИКАХ” СЕРГІЯ ЄФРЕМОВА

У статті проаналізовано функціонування фразеологізмів у мемуарних текстах С. Єфремова, відзначено активне вживання фразем з культурно-національним компонентом у семантиці. Зроблено висновок про специфіку вживання фразеологічних одиниць у функції самохарактеристики автора, характеристики інших осіб, образно-емоційної оцінки часу створення мемуарного тексту.

Ключові слова: мемуарний текст, фразеологізм, культурно-національний компонент, трансформація фразем, самовираження.

Процес мислення – це не тільки результат об'єктивної дійсності, а й результат оцінного ставлення певної етнічної спільноти до цієї дійсності [Алефиренко 2006: 15]. Фразеологізми з'являються в момент лінгвокреативної діяльності мовця, і хоч вони належать до суспільного продукту мислення,

колективної оцінки, але їх варіативність, структурні видозміни, використання в певному ситуативному мовленні виявляють індивідуальну мовотворчість автора. О. Леонтьєв: „Між вихідними чуттєвими даними і практичними діями тепер додаються все довші ланки внутрішніх процесів мисленнєвого зіставлення аналізу тощо” [Леонтьєв 1964: 516].

Когнітивні структури, вербалізовані знаками фраземної номінації, зумовлюються культурним досвідом мовців. Будь-яке знання культури виявляється не в простих асоціативних зв'язках між предметами і явищами, а через мисленнєві схеми, властиві кожному представникові певної культурної спільноти.

У сучасній лінгвістиці увага до вивчення фразеології пов'язана з двома завданнями: якомога повніша фіксація фразем, наявних в українській мові, та теоретичне осмислення фразеології як галузі, у якій найбільшою мірою відбиваються культурні традиції народу. Цілком справедливо зауважує В. Ужченко: „На стикові двох наукових дисциплін – фразеології та етнолінгвістики – склалися відчутні передумови для виникнення нового напрямку – етнофразеології, у центрі якої перебувають вислови, пов'язані з традиційною народною культурою” [Ужченко В., Ужченко Д. 2005: 226]. Зв'язок фразеології з етнічною культурою простежується в історії української лінгвістики. Фразама як носій етнокультурної ознаки найчастіше привертає увагу дослідників художнього стилю, які відзначають текстотвірну стильову роль фразеологізмів у мові художньої літератури: „Виразна риса фразеології художнього стилю – це поширення трансформованих стійких словосполучень, варіювання текстових, мовно-ситуативних акцентів, образно-метафоричного забарвлення фразеологізмів” [Бибик 2006: 31].

Новий аспект вивчення фразеології пов'язаний з дослідженням мови мемуарної літератури. Звертаючись до щоденників С. Єфремова, засвідчуємо новий фактичний матеріал для історії української літературної мови кінця ХІХ – початку ХХ століття, періоду пробудження національної самосвідомості, актуалізації суспільних тем, що визначило розширення словникового складу, стилістичне урізноманітнення фразеологічних одиниць та синтаксису літературної мови. Особистісний характер мемуарних текстів зумовлює використання фразем, що стосуються емоційно-експресивного номінування подій, явищ та характеристик осіб. У „Щоденниках” С. Єфремова спостерігаємо виразний струмінь розмовного стилю, проникнення усних, емоційно-експресивних, оцінних зворотів в авторську оповідь. Розмовний колорит тексту створюється передусім фразеологічними одиницями, які викликають несхвальне ставлення, осуд, відразу чи зневагу. Фразеологічні одиниці, зафіксовані в досліджуваних текстах, належать до корпусу загальнономовних засобів. Особливістю їх функціонування є відтворення національно-культурного компонента мови. Автор не обмежує себе пошуком стилістично нейтрального висловлювання, оскільки він пише для себе і його внутрішня мова безпосередньо відбиває переважно негативну оцінку.

Частина загальнономовних ФО, зафіксованих у досліджуваних текстах С. Єфремова, використовуються як синонімічні вислови до однослівних понять. Вони вживаються в тексті для підсилення ознаки, напр.: „17 квітня 1924 р. Тяжко мені, в цю справу плутатися не хочеться. Одно те, що маю й

свої роботи *досить, по саме нікуди*, – до того ж я не філолог, нічого в їхніх тонкощах не розбираю...” [Єфремов 1997: 113. Далі, посилаючись на це видання, зазначатимемо тільки номер сторінки]; „21 березня 1927 р. А як разом десь у Сумах чи що викрито якого агента закордонного, ніби комуніста і на посаді голови виконкома, то всім арештованим хочуть пришити обвинувачення в зносінах з еміграцією та допомозі їй в справі руйнування комуністичного раю. Одно слово, *справа*, як звичайно тепер буває, дурна, *білими нитками шита...*” [480]; „10 травня 1928 р. В живі очі бреше [Грушевський] і не стямиться: адже ж коли він висунув Тимченка, то тоді голову вже було обрано. Навіщо чоловік бреше і кому потрібна його *брехня*, та ще такими *білими нитками шита?*” [630].

Той самий фразеологізм *по саме нікуди* вживається замість однослівного члена речення обставини міри й ступеня, напр.: „26 лютого 1928 р. Обробляв Мирного та писав листи: до В. Перетца, М. Вайнштейна (Чернігів), Є. Чикаленка, Є. Яновського (Берлін), В. Ганцова, Я. Оренштайна. А ще багато кому лишилося одповісти. Запустив я останніми часами листування аж *по саме нікуди*” [594].

Значення „повільно, погано й т. ін. (щось відбувається, робиться)” передається ФО *як (наче, ніби і т. ін.) мокре горить* [СФУМ: 402]. Саме цей фразеологізм функціонує в тексті у двох таких варіантах: *робиться, як мокре горить* [101]; *робота посувалась, як мокре горить* [300].

Зазвичай, дослідники аналізують „надзвичайно багатоманітні функції стійких словосполук у художньо-белетристичному стилі” [СУЛМ: 201 – 205]. Тим часом ФО, зафіксовані в „Щоденниках” С. Єфремова, виконують роль стилістичних засобів іронічного, сатиричного зображення, засобів самоіронії тощо. Фразеологізми чергуються з оцінною лексикою, забарвлюючи текст індивідуальною тональністю висловлювання й виявляючи колорит національного мовомислення автора.

Емоційна образність фразеологізмів звична в контекстах, що містять самохарактеристику оповідача: *роблю, як каторжник* [94]; *працював, як чорний віл* [178]; *а то хоч світ за очі тікай – так допікає безгрошів'я* [273]; *махнув на це рукою* [52]; *в мене й руки пускаються* [94]. Зауважимо, що загальнономовний словник фіксує цю фразеологічну одиницю в іншій формі *руки опускаються, опустилися у кого*: „хто-небудь впадає в апатію, стає байдужим, пасивним, бездіяльним; не хоче робити чогось” [СФУМ: 624].

Так само слугують авторіві ФО, коли він характеризує дію, стан інших осіб, напр.: „11 липня 1928 р. Ввечері засідання, присвячене пам'яті Яновського. Скандальне засідання... Мляві промови... Не любили лікарі-професіонали Яновського: *колов він їм очі* своєю безкорисною гуманною вдачею” [661]; „16 червня 1924 р. Недавно була в мене дочка покійного Є. Трегубова з трьома малюнками Шевченка” [132]; „20 листопада 1924 р. А він [П.І. Зайцев] просидів 8 місяців і тепер не знає, *де голову прихилити*. А що з дітьми їхніми? Страхіття...” [162]; „6 жовтня 1926 р. На ювілей [Грушевського] автобіографія таки вийшла, – без мого підпису (цьому я дуже радий), звичайним порядком. Але друкарню, що її випустила, Любченко *накрив мокрим рядном*” [441].

Зміст деяких ФО автор розкриває в тому самому висловлюванні, використовуючи пояснення після двокрапки, напр.: „28 лютого 1926 р. Пише ще Д. Дорошенко про університетську історію в Польщі. Студинський, як виявляється, таки дійсно рук доложив до цієї історії, а як побачив що зле, то зараз **умив руки**: знать нічого не знаю!..” [348]; „19 жовтня 1927 р. Заходив Студинський. Почуває себе, видко, **як собака в човні**: крутиться, в вічі не дивиться, солоденьким голоском розмовляє... Даремно! Краще б не заходив” [535].

Іронічний зміст вкладає автор у ФО *лижуть халяви у закордонних капіталістів* [145], тобто „підлабузнюються до когось, догоджають комусь, принижують власну гідність, підлещуються” [СФУМ: 333]. Обурення діями певних осіб передає автор ФО з *губи халяву звикли робити і роблять систематично* [149], тобто „не виконують своєї обіцянки, обдурюють” [СФУМ: 601]. Таку саму характеристичну функцію виконує фразеологізм *пальцем кивнути не хочуть* [155], тобто „зовсім нічого не хочуть зробити” [СФУМ: 290]. ФО *ні пари з уст* [69, 300, 578] у контекстах С. Єфремова має значення „мовчали, не виступали, не повідомляли”.

Народнорозмовне джерело фразеології простежуємо у висловах: *боком вилазить* [175]; *навіть усом не моргнувши* [64]; *насипали їм на хвіст соли* [343, 457, 458]; *з чужоземними делегатами возились як з писаною торбою* [280]; *занадто офіційного того духу напущено – аж пальці знать* [48, 261]; *тепленьке місце знайшли* [345]; *п'ятами накивали* [112]; *газети б'ють на сполох* [253]; *пошити в дурні тих...* [187]; „*уміють руки*” [698]; *курці нема де клюнути* [427]; *зайти в глухий кут* [199, 278].

Спільним мотивом об'єднано фразеологізми *набалакати сім мішків гречаної вовни, наварити каші* тощо. Ужиті в одному контексті, вони підсилюють зневажливе ставлення до тих, про кого йдеться, пор.: „21 січня 1926 р. Починають з'їздитися на сесію Укрнауки, що призначена цим разом у Києві, при Академії. Приїдуть, **набалакають сім мішків гречаної вовни**, наколотять, спинять на тиждень-два роботу, та й поїдуть собі. А нам потім **доведеться ту кашу їсти, що вони тут наварять**. Між іншим, справу з реформою Академії не буде порушено” [329].

Згаданий словник не фіксує ФО *мов горохом об стінку*, що має значення „залишати без уваги, не реагувати”. Саме це значення реалізується в контексті С. Єфремова: „2 лютого 1924 р. Халатність і неакуратність, що межують з злочинством. Це просто щось нечуване, – ота незрозумілива брехливість! І тим паче, що я поясняв, яку вагу ті речі [книжка (виправлена) та рукопис] мають для автора [В. Дебагорія-Мокрієвича], що на них покладав, між іншим, і надії матеріальної натури. І все ж – **мов горохом об стінку!**” [67].

Досліджувані тексти С. Єфремова дають підстави уточнити значення ФО *тепла компанія*. Словник слушно зауважує із стилістичною позначкою *іронічне*, що це „група знайомих людей, які разом пиячать, гуляють, розважаються і т. ін” [СУМ: 306], однак, контексти С. Єфремова засвідчують уживання цього фразеологічного вислову в цілком нейтральному значенні, пор.: „24 жовтня 1926 р. Увечері в невеликій, але **теплій компанії** у Руліна одсвятковано моє 50-ліття” [420]; „21 жовтня 1926 р. Тепер Кримський боїться, що Грушевський випрохає спеціальне асигнування на Студинського, і

той таки пролізе до Академії. Я заспокоюю його: подякуємо Комісаріатові за нову посаду академіка і виберемо – не Студинського. Та й по всьому! **Тепла компанія** забула, що вибори все ж у руках Відділу, а тут Грушевський більшості ще не має” [418 – 419]. Якщо в першому контексті ФО передає значення „друзі, близькі, товариші”, то в другому це група людей, об’єднаних якимось спільним інтересом. Як бачимо, СФУМ не фіксує цих значень.

Одна з провідних тем „Щоденників” С. Єфремова – це відтворення становища в Академії наук, характеристика, оцінка міжособистісних стосунків. У цьому контексті емоційно-експресивну функцію виконують ФО як засіб безпосереднього вираження емоцій автора, його іронічної, в’їдливої оцінки тощо. Цій функції слугують ФО: *сам нечистий ногу зломить* [349]; *діагнози бувають вилами по воді писані* [180]; *можемо погрузнути в болото по самі вуха* [161]; *волосся догори лізе* [238]; *такий жанр вже боком людям вилазить* [247]; *всю українську науку в жмені держить* [185]; *справжній демократизм біля них і не ночував* [195]; *воно [мистецтво] й не ночувало тут* [407]; *кропив’яне насіння* [144]; *рвуть на частки* [142]; *такий втомлений, що хоч викрути* [Білоноженко, Гнатюк 1989: 41 – 42]; *робота плавом пливе на мене* [451]; *на тонку, видно, пряде* [167]; *цензура дихнути не дає* [40]. Перелічені ФО вживаються в загальнономовному значенні. У мемуарних текстах С. Єфремова фразеологізми, що характеризують людину та її емоції, належать до найчисленнішої ідеографічної групи на позначення якостей людини, зокрема, морально-етичних, фізичних та психічно-емоційних станів тощо.

Емоційно-експресивній меті підпорядковані видозмінені фразеологізми, пор.: „При індивідуальних видозмінах помітна й смислова, й експресивна перебудова ФО. Замінюючи компоненти, автор ніби дає нове життя відомій, із дещо притертими художніми характеристиками фразеологічній одиниці” [Ужченко В., Ужченко Д. 2005: 190]. Коли йдеться про мемуарні тексти, у яких фраземи виконують насамперед роль емоційного самовираження автора, а не роль художньої стилістики, то в цих текстах трансформації ФО маємо кваліфікувати як універсалію мовної діяльності. Серед різновидів структурно-семантичних трансформацій розрізняють такі стилістичні прийоми: „1) лексична заміна компонентів фразеологізму словами вільного вжитку; 2) поширення фразеологізму; 3) фразеологічний натяк; 4) контамінація фразеологічних одиниць; 5) еліпсис фразеологізму” [Білоноженко, Гнатюк 1989].

Узагальнено-цілісне значення ФО реалізується в можливих варіантних формах фразеологізмів. Зафіксовані в текстах С. Єфремова ФО репрезентують варіативність загальнономовних фразеологізмів. Виділено окрему групу ФО, які відрізняються від зафіксованих словникових одиниць формою одного з компонентів або становлять варіанти, трансформації загальновідомих фразеологічних висловів. Так, до загальнономовного ФО *на комариний ніс* „дуже мало, незначною мірою” [СФУМ: 437] зафіксовано вислів *листи всі на комарів носок*: „4 липня 1926 р. Правда, *листи всі на комарів носок*, – на зразок тих „телеграм”, що писав Куліш при кінці віку” [391].

До ФО *топтати/протоптувати стежку* [СУМ: 716] відзначаємо варіантний вислів у контексті: „21 жовтня 1926 р. А, здається, справа з тим дурнем та льокаєм [Студинським] простіша. Я бачив, що він тут вкупі з своїм

теперішнім патроном Грушевським *промітає собі стежку до Академії*, але не знав, до чого воно вже дійшлося” [418].

Дві ФО *танцювати під дудку чию* [СФУМ: 707] і *лити воду на млин чий* [СФУМ: 336] мають контекстуальні відповідники, напр.: „2 листопада 1927 р. А добродушний французький буржуа благословляє цей союз, в своїй наївності може навіть і не гадаючи, *під чию сопілку скаче й на чий млин воду жене*” [541].

Загальномова ФО варіюється також у контексті, пор.: „9 січня 1928 р. Колядки в Софії. Народу повнісенько, так що не те яблуку – *гороху ніде впасти*” [574] та „дуже багато людей, надзвичайно людно” передається ФО *голіці (яблуку, яблукові) ніде впасти* [СФУМ: 126].

Контекстуальної видозміни зазнає в тексті С. Єфремова близький до фразеологізму вислів *щодня як у казані*: „Липень 1923 р. Знов ремонт, дрова на зиму і всяка інша чортівщина. *Щодня як у казані* і кінця тому не видно” [41]. Словник не фіксує такої ФО, хоч її фразеологічний зміст підтримується частотою вживання в усній мовній практиці. До ФО тяжіє зафіксований вислів *води налити*: „28 лютого 1929 р. Цензура дозволила „Городянку” з моєю статтею. Правду казавши, не сподівався. Виходить, що іноді корисно буває *„води налити”*” [740 – 741]. Невипадково С. Єфремов, відчуваючи фразеологізацію розмовного вислову *води налити*, бере останній у лапки. Фразеологізація його підтримується вживанням слова *вода* в переносному розмовному значенні, що його фіксує загальномовний словник *перен., розм.* „Непотрібні, безмістовні фрази і т. ін. у викладі матеріалу; багатослів’я” [СУЛМ: 716].

До фразеологізмів зараховуємо вислів *мов маком засіяне*: „7 листопада 1925 р. Я просидів цілий день дома, кінчаючи коректу Шевченкового Щоденника. Аж очі від цієї коректи вилазять. Доводиться часто з лупою додивлятися до дрібнісенького писання (на фотографії, хоча воно і в оригіналі *мов маком засіяне*)” [298]. Значення названого вислову „списаний дрібними літерами аркуш паперу” підтверджується наведеним контекстом. СФУМ цього звороту не фіксує, хоч він часто вживається в усному мовленні.

Як варіанти загальномовних ФО розглядаємо вислови: *тільки мокреньке може лишитися від чогось, грізні накази гудуть як у порожню бочку, Пилипом із конопель раз у раз вискакує*, що функціонують у таких контекстах: „23 листопада 1924 р. Що грізніші накази, то менше послуху. Кожне робить по-своєму. Комусь, видно, не хочеться випустити В[асилен]ка – і *грізні накази гудуть, як у порожню бочку*. І ефект той самий: гуде, а чого – не знати і наслідків ніякісеньких” [164]; „5 березня 1926 р. Але перспектива війни, та ще проти сучасної техніки – брр... Неприятенько! *Тільки мокреньке може лишитися* від нашої пишної держави Десняків та Поліщуків” [349]; „4 січня 1927 р. Шелухін, як видно, доброго собі учня [Винниченка] здобув і може тішитися, що не він один *Пилипом з конопель раз у раз вискакує*” [450].

Фразеологізми з демінутивним компонентом зазнають авторської актуалізації в щоденникових записах С. Єфремова, пор.: *комарів носок, мокреньке, рядничочка*. Дослідники констатують, що „деривати із суфіксами демінутивності у фразеологізмах є виразниками як позитивної, так і негативної суб’єктивної оцінки” [Пономаренко 2003: 7].

Засвідчено низку ФО, які С. Єфремов уживає, модифікуючи загальнономовну структуру й увиразнюючи внутрішню форму або образний зміст фразеологізмів. Індивідуальну трансформацію ФО спостерігаємо в таких контекстах: „17 квітня 1926 р. Він [невдалий механізм] наскрізь, згори донизу прогнів і нікуди не годиться. І це видко всім, до останньої людини, дарма що ще й тепер – більше, ніж коли – знаходиться „услугаючих”, задля кар’єри або хвилинного заробітку **ладні стелитися на рядничочку**” [365]; „10 жовтня 1926 р. Це той самий Студинський, що в Галичині **стелеться перед поляками на рядничочку** і що його виключення з Академії за це на початку цього року вимагали большевики” [413 – 414]; „18 жовтня 1924 р. Її [К.М. Андрієвську] також „вчистили” в подяку за 35-літню справді таки саможертвовну працю. Та ще підступом: спершу створили були спеціальну для неї посаду..., а потім ту посаду скасували, як непотрібну. Плаче бідна. А робітник – з неї дуже добрий – і от **хоч на вулицю з довгою рукою йди**” [153]; „27 травня 1924 р. З „декларацією” в Києві, здається, справа не піде. Пробували Дорошкевич з К°, але й вони тепер кажуть, що треба „перечекати”. Ну, а як воно часто буває, що „промедление смерти подобно”, то – треба думати – **дурний замір так і помре в сповиточку**” [127]; „8 липня 1924 р. Міністерські штати й платня (своїм, звичайно), ніхто нічого не робить, ніхто нічого не тямить і не хоче тямити, усякий гарба, що може – і наслідки... які можуть бути, окрім банкрутства, наслідки. Пощастить ще **трохи урвати казенного пирога** – животітимуть ще якийсь час” [139].

Оскільки „свідомість мовця пов’язує весь вираз з ідеєю, символом якої він є” [Балли 1961: 102], то в мовній практиці автор, звертаючись до фразеологічних джерел, зберігає узагальнену семантику, саму „ідею” фразеологізму й дозволяє собі змінювати компоненти усталеного вислову, наприклад, семантика протиставлення *велике-мале*, наявне у ФО *робити з мухи слона*, зберігається й у варіантному авторському ФО *з макового зерна слона сотворить*, пор.: „2 січня 1927 р. Тільки недогадливість українських большевиків позбавляє Шелухіна чести стати їхнім співробітником. А він все-таки товчється об одвірок, не помічаючи, кому це здається. Маніякальна голова і в зненависті своїй нічого не поїдає, а ще й **з макового зерна слона сотворить**” [449].

Найчастіше ФО видозмінюються за рахунок доданих означень, напр.: „4 жовтня 1926 р. Розповідають про вчорашню ювілейну учту. Загальний голос – велика помпа (навіть до „генія” договорилися), але душі не було. Офіційальне славословіє. До того ж **до бочки ювілейного меду докинуто кілька ложок крутого запахуцого совітського дьогтю**” [411].

Поширені трансформації ФО ґрунтуються на введенні загальнономовного фразеологізму в авторську синтаксичну конструкцію, у самостійне речення з актуалізованими членами – компонентами ФО, пор.: „13 грудня 1928 р. На засідання Відділу прийшло від Президії повідомлення про те, що вона перевела Студинського на штатного академіка... Усіх на Відділі це обурило... Цікаво, з якими очима прийде на Відділ Студинський? А втім – що й питати: **Сірків багато бігає, у кожного можна очей позичити**” [709].

До загальнономовного словника не потрапили ФО, що мають виразне народнорозмовне походження і які використовує в емоційно-експресивних

контекстах С. Єфремов: „21 січня 1929 р. По місту ходять оповідання про арешт прокурора Зоріна з компанією. Вертався він з одного з „афінських вечорів”, які тепер ніби у великій серед комуністів моді, *п'яний, як ніч*, і на вулиці почав скандалити” [727]; „13 лютого 1929 р. *Товчуть, мов дятли носами*, в одно і однаковими словами, – благо, штамп немудрий дано” [734]; „25 лютого 1929 р. А втім, я занадто добре його [М. Грушевського] знаю, щоб повірити в його благородство. Мені було без краю гидко, як він мені говорив про свій протест, без краю гидко й тепер, коли він *хвоста між ноги пробує заховати*” [740]; „4 березня 1929 р. Характерно, що родичі Парасчині, які нам раз у раз говорили, що вона і брехуха, і горлата, що *б'ють* її самі, *як гамана*, що знають добре, коли вона од нас виходить – вийшли свідками з її боку” [743]; „16 березня 1929 р. Прочитав статтю Дорошкевича в останньому числі „Життя й Революція” – „Шевченко в селянських переказах”. Брехун і лакей, і то свідомий, бо ж знає, що бреше і лакействує... І так невміло, грубо лакействує, що, використовуючи його, навіть, самі комуністи і *за бузинову його палицю не мають*” [746].

Фразеологізми, якими послуговується С. Єфремов, передають концептуально-оцінювальну інформацію, тобто постають смисловим центром повідомлення [Ужченко 1972]. Вони виконують текстотвірну функцію, оскільки переважно завершують висловлювання, що містить іронічно-сатиричну оцінку. Емпіричний, культурно-історичний досвід автора мемуарів позначається на культурній конотації фразеологічних одиниць. Оскільки образна мотивованість фразем безпосередньо пов'язана зі світоглядом народу, то будь-які національні конотації лексичних номінацій як стрижневих слів у фраземах засвідчують вертикальний культурний контекст. Це стосується таких висловів, як *білими нитками шитий; заправила, мов за батька рідного; накрив мокрим рядном; сім мішків гречаної вовни; доведеться ту кашу їсти; мов горохом об стінку* та ін. Фразеологізми в закодованій формі передають інформацію про матеріальні й духовні ознаки життя етносу. У мемуарних текстах до лінгвокультурологічного змісту фразеологізмів додається авторський коментар, що засвідчує особливості соціальних умов, у яких створювався текст, та особливості психічного типу автора.

Література

Алефиренко 2006 – Алефиренко Н.Ф. Дискурсивно-когнитивная синеггетика языковых знаков вторичной номинации // Служитель фразеологічної музи: зб. наук. ст. – Луганськ: Альма-матер, 2006. – С. 14 – 30;
Балли 1961 – Балли Ш. Французская стилистика. – М.: Изд-во иностр. лит., 1961. – 364 с.;
Бибик 2006 – Бибик С.П. Фразеологізм як стилема // Служитель фразеологічної музи: зб. наук. ст. – Луганськ: Альма-матер, 2006. – С. 30 – 41;
Білоноженко, Гнатюк 1989 – Білоноженко В.М., Гнатюк І.С. Функціонування та лексикографічна розробка українських фразеологізмів. – К.: Наук. думка, 1989. – 156 с.;
Єфремов 1997 – Єфремов С. Щоденники, 1923 – 1929. – К.: Газета „Рада”, 1997. – 848 с.;
Леонт'єв 1964 – Леонт'єв А.Н. Мышление // Философская энциклопедия. – М., 1964. – Т. 3. – С. 543;
Пономаренко 2003 – Пономаренко А.Ю. Фразеологічні одиниці з демінутивним та аугментативним компонентом у сучасній українській мові:

автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. – К., 2003. – 20 с.; 8. **СУМ** – Словник української мови: в 11 т. – К., 1970 – 1980; **СФУМ** – Словник фразеологізмів української мови / уклад.: В.М. Білоноженко та ін. – К.: Наук. думка, 2003. – 1104 с.; **СУЛМ** – Сучасна українська літературна мова: Стилїстика / за ред. І.К. Білодіда. – К.: Наук. думка, 1973. – 453 с.; **Ужченко 1972** – Ужченко В.Д. Фразеологізм як смисловий центр повідомлення (на матеріалі творів Остапа Вишні) // Питання фразеології східнослов'янських мов: Тези респ. наук. конф. – К., 1972. – С. 51 – 52; **Ужченко В., Ужченко Д. 2005** – Ужченко В.Д., Ужченко Д.В. Фразеологія сучасної української мови: посіб. для студ. філол. ф-тів вищ. навч. закл. – Луганськ: Альма-матер, 2005. – 400 с.

The article deals with the functions of phraseological units in the memoirs text of Serhii Yefremov. Active use of phrasemes with cultural and national component in semantics has been marked. Conclusion about specific use of phraseological units in self descriptions of the author, descriptions of the other person's, figurative and emotional appraisal of time creation in the memoirs text has been highlighted in this article.

Key words: memoirs text, phraseological units, cultural and national component, self expressed.

К.І. Мізін (Кременчук)

УДК 81'373.7

КОГНІТИВНА ФРАЗЕОЛОГІЯ: ПРОБЛЕМА ФРАЗЕОЛОГІЧНОГО КОНЦЕПТУ ТА ФРАЗЕОЛОГІЧНОГО ФРЕЙМУ

Пропоновану статтю присвячено вивченню раціональності впровадження нового дослідницького інструментарію для когнітивної фразеології, а саме фразеологічного концепту та фразеологічного фрейму.

Ключові слова: когнітивна фразеологія, концепт, фразеологічний концепт, фрейм, фразеологічний фрейм.

На I Міжнародній науковій конференції „Фразеологія та когнітивістика” „офіційно” задекларовано нову лінгвістичну дисципліну – *когнітивна фразеологія*. А „неофіційно” лінгвісти вивчають „скарбницю душі народу” крізь призму когнітивістики та дискурсу (М. Алефіренко, Л. Золотих, А. Мелерович, В. Мокієнко, О. Селіванова, В.Телія та ін.) протягом уже двадцяти років. Ці вчені, власне, й окреслили контури когнітивної фразеології, тлом виникнення якої є нова для мовознавчого поступу ХХІ століття когнітивно-дискурсивна парадигма лінгвістики. Відтак, розвідки, спрямовані на дослідження фразеологічних систем різних мов крізь призму згаданої парадигми, набувають безсумнівної **актуальності**.

Аналіз питань, пов'язаних зі становленням когнітивної фразеології, свідчить про наукову **новизну** пропонованої статті та визначає її **мету** –

вивчення раціональності впровадження нового дослідницького інструментарію для цієї лінгвістичної дисципліни.

Насамперед зазначимо, що під час злиття усталено-традиційної мовознавчої галузі знання та радикально-нової відбувається насичення традиційного наукового підходу новим дослідницьким інструментарієм і, відповідно, новою термінологією. Інколи цей процес набуває науково необґрунтованого, не виправданого масштабу й характеру, „роздуваючи” до невизначеного обсягу терміносистему тієї чи іншої лінгвістичної дисципліни.

Такі нераціональні тенденції простежуються, на нашу думку, і під час становлення когнітивної фразеології, де поява термінів, за якими закріплені „розмиті” поняття, може повести фразеологів-когнітивістів у пошуку її дослідницького інструментарію хибним шляхом. Когнітивна фразеологія – це „експериментальний майданчик” для апробації метамовних та епістемологічних нововведень. Тут існує небезпека появи термінів-дублетів або громіздких, часто зайвих, термінів-латинізмів, які номінують „туманні” поняття.

Особливій критиці можуть піддатися, на нашу думку, два інструменти дослідження когнітивної фразеології – *фразеологічний концепт* і *фразеологічний фрейм* [див., напр., Алефіренко 2008с].

Фразеологічний концепт.

Відомо, що з когнітивною лінгвістикою пов’язаний концептуальний аналіз, специфічним завданням якого щодо фразеології є: 1) категоризація і концептуалізація світу; 2) концептуальний аналіз; 3) опис мовної картини світу [Кубрякова 2007: 85 – 86]. Концептуальний аналіз передбачає всебічне, водночас детальне, стратифікаційне „розкручування” концепту або концептів з метою вилучення концептуально значущої для тієї чи іншої лінгвокультури інформації, яка перманентно нашаровується на поняття, що формує концепт.

Як бачимо, однією з основних одиниць когнітивістики, а відтак і когнітивної фразеології, є концепт. Його дослідженню присвячено численні монографії, дисертації, наукові розвідки, тому висвітлити всі проблеми, пов’язані з феноменом концепту, у межах однієї статті взагалі неможливо.

Проте ми все таки хотіли б розглянути дещо спірний новотвір когнітивної фразеології – фразеологічний концепт [Алефіренко 2008с: 35]. Принциповим для нас є існування підстав для декларування фразеологічного концепту, бо сумніви щодо достатнього підґрунтя ідентифікації останнього висловлює навіть його автор – М. Алефіренко. Учений наголошує, що такий концепт об’єктивується фразеологічною одиницею (ФО) і в його багатослівній структурі домінують образний і модально-оцінний складники.

Як бачимо, поняття, а це власне стрижень концепту, навколо якого стратифікаційно нашаровуються етнокультурні смисли, повністю „завуальоване” в М. Алефіренка. Причина такого транспозиційного імплікування поняття у фразеологічному концепті криється, на нашу думку, у багатослівній структурі останнього, у межах якого відбувається симбіоз різних понять, у результаті чого постає феномен фразеологічного значення.

Чи має фразеологічний концепт специфіку, яка сигналізує про існування якісно нового поняття, відмінного від концепту? Для відповіді на це запитання слід апелювати насамперед до вузького й широкого розуміння концепту, які

характеризують його як лінгвоментальне утворення [Приходько 2008: 54]. Перше розуміння тлумачить концепт як найважливішу культурно значущу категорію внутрішнього світу людини (В. Карасик, Н. Красавський, З. Попова, Г. Слишкін, Ю. Степанов, І. Стернін та ін.); друге – як нашарування ціннісних конотацій на значення слова, тобто будь-який вербалізований зміст якоюсь мірою відзначений етнічною специфікою.

Останнє розуміння концепту стає в сучасній лінгвістиці домінуючим, що засвідчують численні дисертаційні дослідження, об'єктом яких часто є лише один концепт тієї чи іншої лінгвокультури. Це розуміння концепту має певний сенс, тому близьке й нам, оскільки кваліфікація концепту як найважливішої культурно значущої категорії внутрішнього світу людини є значною мірою суб'єктивною його характеристикою, яка звужує внаслідок невизначеності обсягу цієї категорії аналіз концептосфери того чи іншого етносу до десятка-двох основних концептів. Тому часто трапляються „перегини” в дослідженні деяких концептів, що вважаються ключовими для певної лінгвокультури, наприклад, гіперболічного значення для росіян набув концепт *русская душа* в численних працях когнітивістів, лінгвокультурологів, психолінгвістів та ін., які „роздули” російську душу до таких розмірів, що вона „затмарила” собою не менш етнокультурно значущі українську, німецьку чи англійську душі.

Часто подібні „перегини” викривляють концептуальну та мовну картини світу певного лінгвосоціуму, уявлення про його ментальність, психотип тощо. Це, у свою чергу, зводить етнокультурну характеристику мовних етносів до двох-трьох концептів, яка, наприклад, для росіян часто обмежується концептами *русская душа*, *удаль*, *авось*, для українців – *гопак*, *сало*, *рушник*, для німців – *Ordnung*, *Arbeit*, *Bier*, для англійців – *privacy*, *monarchy*, *pudding*.

Разом з тим, кожен код культури (Д. Гудков, В. Красних) презентовано не одним десятком ключових концептів. Коди культури постійно доповнюються новими, але й так очевидним є той факт, що концептокорпус природних мов формують дві-три сотні ключових або основних концептів (у кожній лінгвокультурі існують також численні неосновні концепти, оскільки концептосистемі, як і будь-якій системі взагалі, властиве іманентне відношення гіперо-гіпонімії), наприклад, для гастрономічного коду культури німців основними концептами є не лише *Bier* та *Wurst*, а й *Kartoffel*, *Milch*, *Kaffee* та ін., для українців етнокультурно значущими, крім *сала*, *борщу* й *галушок*, є *масло*, *мед*, *кутя*, *узвар* та ін. При цьому не всі ключові концепти представлені фразеологічною системою мови, наприклад, концептуалізація українського *узвару* відбулася без залучення фразеологічних потенцій мови. Такі випадки свідчать про нерегулярність і вибірковість фразеологічної концептуалізації об'єктивного світу, що свідчить не на користь декларування поняття „фразеологічний концепт”.

Ще однією перепоною на шляху впровадження згаданого поняття є сама дефініція концепту, яку пропонують фразеологи-когнітивісти: „Концепт – термін, який позначає одиницю ментальних ресурсів свідомості та інформаційної структури, що відображає знання й досвід людини. Це оперативна змістова одиниця пам'яті, ментального лексикону, концептуальної системи та мови мозку, а також усієї картини світу, віддзеркаленої в людській психіці” [Алефіренко 2008b: 31]. Заплутана дефініція. Особливу засторогу

викликає те, що концепт є оперативною змістовою одиницею і пам'яті, і ментального лексикону, і концептуальної системи, і мови мозку. У яких відношеннях знаходяться ці структури й системи та як вони взаємодіють у формуванні концептів? Де поділося понятійне начало концепту?

Тут могло б допомогти фразеологам-когнітивістам близьке нам визначення концепту А. Приходька [Приходько 2008: 293], у якому вдало сконденсовано основні його риси: концепт є ідеальним феноменом етно-соціо-психо-лінгво-культурного порядку, понятійне начало якого, проходячи крізь сито перцептивно-образних асоціацій, органічно сполучується з ціннісним і знаходить своє матеріальне втілення у знакових формах. Подібне тлумачення концепту й у С. Воркачова, В. Карасика та Н. Красавського.

Як бачимо, у цій дефініції чітко декларується структурованість концепту, що не узгоджується з твердженням М. Алефіренка [Алефиренко 2008а: 105] про вираження концептом неструктурованого або лише деякою мірою структурованого знання. На нашу думку, концепт, навіть у його метафоричному представленні, як „хмари” (З. Попова, І. Стернін), виявляє певну структуру. Тому ми підтримуємо думку А. Приходька [Приходько 2008: 55], що в концепті формується тришарова структура – понятійний, перцептивно-образний та ціннісний (валоративний) складники.

Отже, витoki концепту починаються від поняття, усебічного вивчення якого вимагає концептуальний аналіз. У наведених вище дефініціях концепту та фразеологічного концепту М. Алефіренка про поняття навіть не згадується, бо воно „заховане” образним і модально-оцінним складниками.

Проблема, на нашу думку, полягає у визнанні за концептом двоїстої природи як психічного й мовного феномену. Психічне начало – поняття, мовне – значення. М. Алефіренко інтуїтивно відчув: визначити в межах семантики ФО те поняття, яке слугувало б стрижнем формування фразеологічного концепту цієї ФО, є завданням занадто складним, оскільки фразеологічне значення являє собою амальгаму різних понять. При цьому фразеологізуються поняття з різними семіотичним статусом і рівнем категоризації та концептуалізації, бо кожна ФО є зоною перетину різних метафоричних просторів, культурних кодів, концептосфер, семіотичних опозицій тощо.

Тому незрозуміло, від якого поняття повинно починатися формування фразеологічного концепту. Однозначної відповіді поки що не існує. Відтак, упровадження поняття „фразеологічний концепт” ми вбачаємо передчасним. Фразеологія як система вторинної непрямо-похідної номінації будь-якої мови бере активну участь у розбудові концептів. Може й концепт формувати ФО, але в цьому випадку мова повинна йти про наявність гіперо-гіпонімічних відношень у концептокорпусах природних мов: концепти-гіпоніми розбудовують концепти-гіпероніми. Тут слід наголосити на виключно такому напрямку концептуалізації, що, знову ж таки, є аргументом не на користь існування фразеологічного концепту.

Фразеологічний фрейм.

Прийнявши кваліфікацію концепту А. Приходька, фразеологам-когнітивістам не потрібно було б вести пошук певної структурованої одиниці-інструменту для його „розкручування”, тобто для розкодування захованої в ньому інформації, бо концептуальний аналіз передбачав би в цьому випадку

детальне вивчення кожного зі складників цього концепту, насамперед валоративного, завдяки якому концепт власне й стає концептом.

Натомість тлумачення концепту як безструктурного феномену вимагає „прочитання” останнього за допомогою структурованих „упаковок” знання, наприклад, фреймів. Цей підхід бачимо в М. Алефіренка [Алефиренко 2008с]. Він вважає, що фреймовий підхід у фразеології спрямований на подолання демаркаційної прірви між лінгвальною та екстралінгвальною семантикою ФО, а фрейм у когнітивній фразеології є інтерпретаційною категорією, яка структурує субконцепти, що входять до неї, відповідно до мотивуючого фразеотворення дискурсивного контексту. Цей контекст набуває статусу зорового образу за допомогою актуальних і ретроспективних стереотипів мовлення-мислення та механізмів уяви [Алефиренко 2008с: 119, 105].

Отже, фрейм поєднує традиційні ментальні структури – поняття, уявлення та образи, структуруючи навіть субконцепти. Таке тлумачення передбачає значні за обсягом структури або блоки знань, які Ч. Філлмор і назвав фреймами. Хоча Ж. Фокон'є та Дж. Лакофф називають фрейми ментальними просторами, а Р. Лангакер (Ленекер) – когнітивними областями. Чому ж для аналізу фразеологічних концептів обрано фрейм?

Одні лінгвісти розглядають фрейм як особливий різновид концепту [див. Слышкин 2004: 30], інші – як систему, за якою організуються концепти [див. Приходько 2008: 23], зливаючись у концептуальні фрейми. На нашу думку, фрейм при концептуальному аналізі ФО – це модельована структура свідомості одного рівня з гештальтом, схемою, сценарієм (скриптом), картинкою (мисленнєвим образом), пропозиційною структурою та ін. Хоча нам можуть заперечити ті дослідники, які розглядають, сценарій і схему зокрема, як різновид концепту [див. Алефиренко 2008с; Селіванова 2004].

Утім, специфіка фразеологічної семантики вимагає порушення відношення включення між цими різними типами структур презентації знань, тому ми вважаємо їх меронімами, а до концепту – гіпонімами. Усі вони є сукупністю інформації, яка зберігається в пам'яті й забезпечує адекватну когнітивну обробку стандартних ситуацій [Маслова 2004: 59]. Відтак, не дивно, що Ю. Леденьов [Леденев 2008: 67] класифікує ФО за когнітивною основою на: 1) прототипні; 2) гештальтні; 3) фреймові; 4) сценарні. На його думку, когнітивна природа ФО є вторинним гештальтом, оскільки при всіх умовах ідіоматичність мовної презентації детермінується гештальтною природою когніції – окремий об'єкт (прототип), фрейм або цілий сценарій повинні опрацьовуватись мовним мисленням цілісно, у вигляді єдиного комунікативно неподільного фрагмента.

Однак М. Алефіренко обирає для опису фразеологічного концепту серед модельованих структур свідомості саме фрейм, вважаючи [Алефиренко 2008с: 105], що культурно маркований фрейм формується навколо деякої „сильної”, тобто ціннісно акцентованої, точки свідомості, від якої розходяться асоціативні вектори. Найактуальніші для носіїв мови асоціації формують ядро фразеологічного фрейму, найменш значущі – периферію. Чіткої межі такий фрейм не має, проте з віддаленням від ядра відбувається поступове затухання асоціацій. Мовна чи мовленнєва одиниця, за допомогою якої актуалізується й центральна точка фрейму, слугує його іменем.

Чи не збігається ця характеристика фрейму з концептною? Цілком. Тут є і поняття, і образ, і асоціації, і цінності. Незрозуміло, чим же відрізняється фразеологічний фрейм від концепту, фразеологічного концепту або просто фрейму. І чи існує альтернатива фразеологічному фрейму при аналізі концептів, у формуванні яких бере участь та чи інша ФО? Можливо, ефективним і, що важливо, несуперечливим та об'єднувальним тут був би підхід В. Маслової [Маслова 2004: 59], яка вважає, що вирішальним для опису концепту є його тип. Цю слушну ідею ми застосували для вивчення когнітивної семантики компаративних ФО [Мізін 2007: 37 – 38], бо „будівельними блоками” для цих одиниць можуть слугувати концепти різних типів, напр.: 1) картинки, напр.: англ. *(as) dry as a tumble* (досл.: сухий, наче мумія) – ‘висохлий як мумія’; 2) схеми, напр.: рос. *как сельдей в бочке* – ‘про скупчення великої кількості людей у тісному приміщенні’; 3) фрейми, напр.: *(as) safe as the bank* (досл.: надійний, наче банк) – ‘абсолютно надійний, безпечний’; 4) сценарії, напр.: укр. *біжить як вода* – ‘минає безповоротно (про життя, час)’; нім. *wie die Hasen laufen* (досл.: бігти, наче зайці) – ‘втікати юрбою; швидко бігти’. Проте досконала методика розпочатою нами концептуального аналізу компаративних ФО – це питання майбутніх розвідок.

Таким чином, проведений у цій розвідці аналіз раціональності впровадження нового дослідницького інструментарію, а саме фразеологічного концепту та фразеологічного фрейму, для когнітивної фразеології виявив, що метамовні та епістемологічні проблеми цієї нової лінгвістичної дисципліни сягають своєю невизначеністю й суперечливістю глибини одвічних загальномовних та загальнофразеологічних дилем. На нашу думку, дослідження фразеологічних концептів і фразеологічних фреймів не повинно претендувати на деяке нове відкриття в лінгвістиці, оскільки взаємодія багатьох пізнавальних систем, а відтак і різних наукових напрямів, у когнітивістиці не обов'язково приводить до нової методології. Насамперед слід вибрати правильну концепцію з безлічі вже наявних. Не виняток тут і когнітивна фразеологія, становлення якої лягло на плечі таких видатних фразеологів, як М. Алефіренко, Н. Кіріллова, В. Мокієнко та ін.

На перспективу залишається вирішення згаданих і не згаданих у пропонованій статті проблем когнітивної фразеології.

Література

Алефіренко 2008a – Алефіренко Н.Ф. Фразеология в свете современных лингвистических парадигм: монография.– М.: Элпис, 2008. – 271 с; **Алефіренко 2008b** – Алефіренко Н.Ф. Фразеология и когнитивистика: аспекты сопряжения // Фразеология и когнитивистика: материалы 1-й Междунар. науч. конф.: в 2 т. / отв. ред. проф. Н.Ф. Алефіренко. – Белгород: Изд-во БелГУ, 2008. – Т. 1: Идиоматика и познание. – С. 27 – 32; **Алефіренко 2008c** – Алефіренко Н.Ф. Фразеология и когнитивистика в аспекте лингвистического постмодернизма: монография / Н.Ф. Алефіренко. – Белгород: Изд-во БелГУ, 2008. – 152 с; **Кубрякова 2007** – Кубрякова Е.С. Как вписывается фразеология в новые направления лингвистических исследований // Язык. Человек. Дискурс. Кsięga dedykowana prof. Zw. Dr. Hab. M. Aleksiejence z okazji Jubileuszu 65-lecia urodzin. – Szczecin: Wyd. Print Group D.

Krzanowski, 2007. – С. 85 – 92; **Леденев 2008** – Леденев Ю.Ю. О вторичном гештальте в когнитивной структуре языковой идиомы // Фразеология и когнитивистика: матер. 1-й Междунар. науч. конф.: в 2 т. / отв. ред. проф. Н.Ф. Алефиренко. – Белгород: Изд-во БелГУ, 2008. – Т. 1: Идиоматика и познание. – С. 64 – 67; **Маслова 2004** – Маслова В.А. Введение в когнитивную лингвистику. – М.: Флинта : Наука, 2004. – 296 с; **Мізін 2007** – Мізін К.І. Компаративна фразеологія: монографія. – Кременчук: ПП Щербатих О.В., 2007. – 168 с.; **Приходько 2008** – Приходько А.М. Концепти і концептосистеми в когнітивно-дискурсивній парадигмі лінгвістики. – Запоріжжя: Прем'єр, 2008. – 332 с.; **Слышкин 2004** – Слышкин Г.Г. Лингвокультурный концепт как системное образование // Вестн. Волгоград. гос. ун-та. Сер. „Лингвистика и межкультурная коммуникация”. – 2004. – № 1. – С. 29 – 34.

The proposed paper deals with investigation of rationality of applying a new research instrument for cognitive phraseology, in particular, phraseological concept and phraseological frame.

Key words: cognitive phraseology, concept, phraseological concept, frame, phraseological frame.

І.В. Мілева (Луганськ)

УДК 811.161.2

ЛЕКСИЧНІ І ФРАЗЕОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ДАВНЬОГО Й СУЧАСНОГО ВЕСІЛЛЯ

У статті визначаються особливості лексики та фразеології, що відображають давні весільні обрядодії. Автор статті аналізує роботи XIX ст., порівнюючи давній фіксований матеріал із сучасними дослідженням.

Ключові слова: весільний звичай, атрибут, обрядодія, фразеологізм, лексема.

Людське життя нагадує своєрідне коло: народження-весілля-смерть, які супроводжуються соціальними обрядами: родильним, весільним, поховальним. Ці обряди та їх фіксація засобами мовного коду давно стали предметом уваги багатьох учених: деякі відомості про давні форми шлюбу слов'ян зафіксовані ще в літописах. Пізніше, наприклад, М. Грушевський, М. Аркас наголошували, що в наших предків-сіверян не існувало „правильного” шлюбу „браченья”, наречені „умикали” майбутніх жінок коло води, на ігрищах. Найдавніші записи українського весілля й зокрема звичаю українців, коли дівчина першою сватається до парубка, якого собі сподобала, зробив французький військовий інженер Ґ.-Л. де Боплан, який у 1630 – 1648 роках перебував в Україні.

У польському журналі за 1805 р. надруковано працю галичанина І. Червінського „Сватання, весілля і родини у люду руського на Русі Червоній...” (тобто Галичині), а в 1835 р. у Перемишлі побачило світ „Українське весілля” Й. Лозинського. Фольклорист О. Маркович у 1897 р.

видрукував цікаве видання „Малоросійське весілля”. Глухівчанин І. Кулжинський теж присвятив цьому обряду дослідження „Малоросійське весілля”, видане в 1877 р. Значно ґрунтовніші описи весілля другої половини ХІХ ст. здійснили П. Чубинський, І. Франко, М. Лисенко, Б. Грінченко. Дослідники „знаходили” в селах значну кількість весільних пісень. Відомо, що український етнограф і фольклорист П. Чубинський упродовж лише 1869 – 1870 років записав 1943 весільні пісні.

Мета нашої розвідки – проаналізувати весільну лексику й фразеологію, зафіксовану давніми пам’ятками, порівнюючи її із сучасними матеріалами.

Однією з відомих етнографічних робіт стало „Описание свадебных украинских простонародных обрядов, в Малой России и в слободской украинской губернии, також и в великороссийских слободах, населенных малороссиянами, употребляемых, сочиненное Григорием Калиновским в Санкт-Петербурге, 1777 г.”. Українською мовою робота була надрукована лише в 1970 р. у виданні Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Рильського. Перекладач унікального документа фольклорист М. Шубравська намагалась максимально зберегти особливості стилю і граматичних норм автора ХVІІІ ст. Г. Калиновський описав майже всі складові частини українського весілля: сватання, дівич-вечір, вінчання, подарунки батькам і родичам, продаж або викуп молодої, роздача короваю, покриття, комора та ін. Праця багата на символіку посуду, страв, одягу, весільного етикету. Так, уважаючи, що костюм є важливим джерелом вивчення етнічної історії населення, його соціально-класової структури, естетичних поглядів, автор детально описує одяг молодих, наприклад, у молодої була сорочка з вишитою візерунком горловиною, передом – так званою *пазухою*, сукняна строката спідниця – *плахта*, червоні козлові, з залізними високими підківками чоботи, червоний фартух – *запaska*, декілька разків червоних корольків – *намисто*, що є, за свідченням дослідника, втіленням мрії про щастя-долю, кохання.

За уявленнями тодішніх реципієнтів, рушник є обличчям оселі українки, мірилом працьовитості, урочистості, символом чистоти почуттів, вірності. Хустка, а ними обдаровують родичів, бояр, – це символ прихильності, згоди на заміжжя, переходу дівчини у владу чоловіка. Курка, якою пригощають у перший день шанованих гостей на весіллі, несуть до тестя і тещі на другий день весілля, – це символ турботливої вдачі молодого подружжя. Молоді й гості на другий день весілля частуються *паточним медом* як символом солодкого життя, солодких любовців, здоров’я. Хліб є символом добробуту, святості, пиріжки з різноманітною начинкою – символічна страва росту і благополуччя, що поєднувалась з культом місяця і формою нагадувала півмісяць або серп.

У весільних звичаях мешканців Кролевеччини ХVІІІ ст. наявні були і такі етнографічні деталі, які зникли сьогодні: запалення вогнища на шляху молодих, коли вони йдуть до молодого, що було своєрідним очищенням, оновленням молодої сім’ї; „роззування” молодою молодого при вході в комору, коли той умовно „б’є її халявою по спині і велить дістати з чобота гроші”. Значною була участь брата молодої, який беріг її честь. Це відгомін ще матриархату, коли главою роду була мати, а допомагав у вихованні дітей так

званий *бате* – брат матері, що в санскриті означає „помічник” або „старший син”. На весіллі за столом у перший день молоді нічого не їдять: саме таким чином хотіли підготувати молодих до першої шлюбної ночі.

Серед атрибутів весілля найчастіше у праці Г. Калиновського фігурують *рушник, мідні гроші, хлібні вироби, хустка, курка, мед*.

Ці ж атрибути фіксуються й у праці В. Іванова „Жизнь и творчество крестьян Харьковской области: Очерки по этнографии края” (1898 р.) – унікальній розвідці, у якій значна частина матеріалу присвячена весільним обрядодіям. Досліджуючи цю працю, В. Ужченко зазначив, що тлумачення весільного обряду часто вже не відповідає дійсності. Спочатку вони були не символом, а абсолютно визначеним поняттям або живою дією. З часом первісний смисл утрачається, але народ продовжує їх дотримуватися, інколи зовсім не розуміючи. Але під час вивчення народних весільних обрядів, повір’їв перед дослідниками постає завдання шукати їх безпосередній, прямий, буквальный смисл – це те саме, що лінгвісти пізніше назвали „внутрішньою формою” слова, виразу тощо [Ужченко 2006: 45].

Проаналізуємо особливості давньої весільної обрядовості слободи Нікольське (на основі праці В. Іванова) та реалізацію притаманних їй лексичних і фразеологічних одиниць.

Увійшовши до хати, старости хрестилися й давали в руки господарю принесений хліб. При цьому вони починали традиційною для української культури формулою-„розмовою” (подаємо тут і далі мовою оригіналу): „Здоровы днювалы, Боже поможы Вам!”. Їм звичайно відповідали приказкою: „Спасыби, Боже й вам поможы”. Звичайно починали розповідь свати: „Пытайты, добри люды, чого мы до васъ прийшлы? Хоч свать – не свать, а такъ добрый чоловікъ... А ось чого мы прийшлы: у васъ ѡе дивка, а у нас – парубок, такъ оце мы прийшли свататы за его вашу дивку”.

Під час розмови старостів дівчина обов’язково колупала пальцями глину в стіні печі. Звичай цей уже архаїзувався, але на його основі сформувалися варіативні сталі вирази на позначення цього процесу, пор. у сучасних східнослов’янських говірках: *колупати п’іч, колупати комин, колупати плитку, колупати ст’іну* [Магрицька 2003: 109]. Інформатори дають сім різних інтерпретацій значення цього варіативного виразу, серед них: „обрядова дія дівчини під час сватання в разі згоди на одруження”, „обрядова дія дівчини під час сватання в разі незгоди на одруження”, „обрядова дія, що сигналізує про одруження останньої дитини в сім’ї” тощо. У давній пам’ятці В. Іванов не вказує на „значення” цього процесу, але фразеологізм був поширеним, про що свідчать тогочасні твори, пор. у харків’янина Г. Квітки-Основ’яненка в художній інтерпретації: „Маруся, вийшовши із кімнати, засоромилась – Господи!, почервоніла, що твій мак, і, не поклонившись, зараз стала біля **печі** та й **колупала** її пальцем”, „Дочко!... Годі лишень **піч колупати**, а чи нема чим сих ловців-молодців пов’язати?” [Квітка 1983: 76; далі подаємо тільки сторінку].

В. Іванов указує і на традицію розрізати навпіл принесений старостами хліб, і, зазначає вчений, необов’язково його розрізала дівчина, це могли зробити інші з її дозволу. Ця обрядодія стала підосновою ряду сучасних фразеологізмів, зокрема й діалектних, наприклад: *перерізати хліб* „дати згоду

на одруження”: – *Наталка не гуляє. Вже хліб перерізали – ще на тому тижні* (Кр) [УВДС: 309], при чому найвиразніше виявляє себе семема „погодитися вийти заміж”: *відкусити хліб* – „символічно поріднитися”, *перерізати хліб* – „дати згоду на одруження”, *розрізати хліб на дві частини, хліб ламати* – „погоджуватися вийти заміж”, *хліб різати* – „сватати”, пор. у Квітки: „*Зібралися люди, лагодяться калач розділяти, змовляються, чим пана Забрюху дарувати*” [194].

Після того, як розрізали хліб, у ХІХ ст. розпивали *могоричь* і давали старостам *рушники* або хустки в подарунок. Рушник залишається невід’ємним атрибутом українського сватання і сьогодні. І.Магрицька, наприклад, фіксує 16 висловів зі стрижневим компонентом *рушник*, які розкривають „функцію” рушника на весіллі: *б’ілий рушнік* „рушник, яким підперезують молоду першого весільного дня”, *переуїзаний рушник, сватал’ний рушнік* „рушник, яким перев’язують старостів на сватанні”, *покріваний рушник* „рушник, яким махають над молодою / молодими під час обряду покривання” тощо [Магрицька 2003:129].

Розпивши *могорич* (*могорич* – любовна річ [Грінченко 1996, II: 438]), батьки жениха запрошували батьків нареченої на так звані *розглядыны* – знайомство з господарством молодого, пор. у Б. Грінченка: *розглядини*. – *На розглядини їдуть батько й мати молодої* [Там же, IV: 38]. Обрядодія стала основою для утворення сучасних, зокрема східнословобожанських фразеологізмів: *іти на розглядини, іти на оглядини*. – *Через деякий час батьки молодого після сватання йшли на оглядини: оглядати кімнати, вікна, де меблі будуть стояти; домовлятися про весілля* (Маньківка Сватівського р-ну), а також зразу *оглядини пить* „обряд уживання горілки на знак остаточної згоди батьків дівчини на шлюб” [УВДС: 218, 259].

У наддністрянських і надсянських говірках обряд знайомства з житлом, господарством своїх майбутніх сватів репрезентують назви *о’б’зорини* і більш поширене для українського населення *ро’з’л’адини* [Глібчук 2004: 121].

Через кілька днів гуляли *сватання* – це був етап закріплення згоди на шлюб. Зазвичай, початок сватання супроводжувався мовними формулами-вітаннями, на зразок: – *Дай, Божже, в’ечер добрый! пустить погрійться; – Мы чулы, шо у вас есть дивка, а у нас есть хлопец, чи не будем мы з ваьмы сватаьмы?* (слобода Кризька, с. 740).

Значну роль у весільних святах відігравав *старший боярин* – дійова особа весільного обряду з боку молодого, пор. у В. Даля: *большой боярин*. Виникнення лексеми *боярин* І.Магрицька пояснює так: „Слово *боярин* отримало обрядову маркованість ще за часів Київської Русі. Для того, щоб зрозуміти, чому цей термін став надбанням весільної лексики, слід зважити на те, що в реальних весільних драмах простий народ звичайно відтворював великосвітське життя. Так само, як князя Київської Русі оточували бояри, молодого на весіллі оточували товариші, названі *боярами*” [Магрицька 1998]. Б. Грінченко поряд з лексемою *боярин* фіксує й *шафер* [Грінченко 1996, I: 91]. Лексеми *шафер* і *дружок* активно вживаються на сучасному весіллі: – *Шо це у вас шафер якийсь рудий?* (Новопсков Луганської області); – *А дружок веселий, гарна свайба буде* (Старобільськ). Лексема *дружок* є традиційною східнословобожанською назвою одруженого родича молодого, що був головним

керівником весілля [Магрицька 1998]. Загальновідомо, що найменування з коренем *друж-*, у тому числі й деякі весільні лексеми, сягають псл. *drugъ ‘товариш, приятель’. Укладачі Етимологічного словника української мови вказують, що словосполучення типу ст.-сл. *другъ, друга* розвинули прикметникове й числівникове значення ‘інший, другий’, наявні у всіх слов’янських мовах. Давні та сучасні етнографічні матеріали містять відомості про те, що на Східній Слобожанщині близький одружений родич молодого не тільки керував весіллям, а й сватав дівчину; у його обрядові обов’язки входило відшукати заховану молоду, викупити для молодого місце за весільним столом, стежити, щоб у молодого не „вкрали” пару, він був гінцем молодого, правив першими кінями, оберігав молодого від можливого чаклунства, нікуди від нього не відходив, вручав подарунки протилежній весільній стороні, влаштовував у себе післявесільне частування і навіть проводив із молодою першу шлюбну ніч – отже, представляв інтереси обрядово пасивного молодого й діяв від його імені, був його активним субститутом. У наддністрянських і надсянських говірках цю дійову особу називають *д’ружба* [Глібчук 2004: 124]. Б. Грінченко фіксує три значення лексеми *дружба*, третє з них: „товаришъ жениха на свадьбѣ, приглашенный имъ изъ числа парней” [Грінченко 1996, I: 448]. Сучасний тлумачний словник розрізняє лексеми-омоніми *дружба*¹ „стосунки, в основі яких лежить взаємна прихильність” і *дружба*² „товариш молодого, що бере участь у весільному обряді” (з ремарками *застаріле, діалектне*) [Новий... 2000, I: 855].

Після обдарування батьки жениха запрошували батьків молодого та всіх гостей до себе, молодь залишалася на обряд, який називався *вареники йїсти*, пор. сучасне: *гуляти вареники* „весільний обряд: святкувати сватання неодруженими учасниками весілля” [УВДС: 52].

За день до весілля у слободі Нікольське у молодого й молодого печуть шишки, лежень, коровай або калач. *Шишки, лежень, калач, коровай* – назви різного весільного хліба, пор.: *шишка* „свадебный хлѣбъ особаго рода”, *лежень* „родъ большого калача, обрядовый свадебный хлѣбъ”, *коровай* – „свадебный хлѣбъ” [Грінченко 1996, II: 497, 353, 285].

Після обїду молоду наряжали й благословляли на так званий „пидвесилок”, як пояснює сам В.Іванов, *пидвесилок* – „дівичник”, пор. у Б. Грінченка: „Предсвадебный обрядъ въ субботу вечеромъ, на который собираются къ невѣстѣ дружки и родственники” [Там же, III: 163]. Звичай гуляти дівич-вечір існує і сьогодні. На його позначення використовуються діалектні лексеми *п’ідвеч’їрок, п’ідвес’їл’а* та варіанти лексеми *підвесілок* (п’ідвес’їлок, п’ідвес’їлок, подвес’їлок), які позначають і „обряд прощання молодого з парубкуванням”, і „святкування сватання одруженими учасниками весілля” [Магрицька 2003: 196 – 107].

Після батьківського благословення, молода з дружками йшла до батьків нареченого, де відбувався обряд приготування посаду для молодих. Лавку, де мали сидіти молоді, покривали повністю, щоб ті „жили у багатстві”, а потім *покрасою* оздоблювали ікону і стіл, за яким сиділи молоді (*покрасою* тоді називали пучок житньої соломи, який виконував функцію оберегу). Потім *молоду княгиню*, тобто „наречену”, благословляли, заводили за стіл і саджали на посад (пор. у Квітки: „Після цього посватаних і посадили, як звичайно, на

покуть, на посад” [214]), пригощали її та всіх гостей, благословляли вивести молоду з-за столу і проводжали її з друзками на вечорниці, куди йшли і жених з боярами. *Князь, княгиня* – поширені назви для позначення молодих на весіллі (пор. діалектні *князіня, княгинь, кнезь*). На думку етимологів, ці лексеми є давніми запозиченнями: *князь* < *кьнзь* < др.-в. *kuning* – „ватажок роду, племені” [ЕСУМ II: 475].

Вінчання відбувалося зазвичай у день весілля (у неділю). Сьогодні ця традиція відновлюється, і церковний шлюб набуває все більшої популярності. У сучасних українських діалектах його називають *в'енчан'а, в'інчан'а, в'інчан'їе, в'інчан'е, шл'у'боїко*. Номінація обряду вінчання мотивована тим, що під час здійснення шлюбного церковного обряду на голови молодих кладуть вінці. Це слово споріднене із псл. **věpъsь, věpъkъ*, які є суфіксальними утвореннями від *věpъ*, що пов'язане з дієсловом *viti* „вити” [ЕСУМ I: 400]. У цей день дотримують народних прикмет: хто із наречених першим стане на рушник, той буде головою сім'ї, або якщо під час вінчання в одного з молодих потухне чи більше згорить свічка, той скоро помре.

Якщо вінчання відбувалося раніше за декілька днів до весілля, то молоді відправлялися обідати до тих батьків, які жили ближче до церкви, а якщо в день весілля, то жених з *боярами*, а наречена з *друзками* розходилися по своїх домівках, де й обідали. Після обіду „знаряджали” жениха *поїздом* – так називали молодого, бояр та гостей з боку жениха. *Свашки* (родички жениха), *дружко* (головний розпорядник весілля), *світилка* (сестра жениха) та інші родичі нареченого сідали у *тарантаси*.

У досліджуваній слободі мати жениха тричі обсіпала поїзд хмелем, горіхами і старими мідними грошима. Після цього весільний поїзд вирушав до молодої. Проїжджаючи біля церкви, вони тричі її об'їжджали, потім жених зі *старшим боярином* тричі вклонялися їй лише після цього їхали на ту вулицю, де жила молода, яка у цей час ходила з друзками вулицею й чекала молодого. Після їх зустрічі жених цілував наречену, *піддружний* („керівник весілля від молодого”, пор. в сучасних діалектах *поддружій, пиидружій, піддружій* [Магрицька 2003: 107]) брав її і вів додому. Промовляючи поширену на той час мовну весільну формулу *не сама я йду, – ведуть мене молоду*, саджав її з друзками так, як на підвесілку.

У цей час жених з *поїздом* під'їжджали до зачинених воріт, біля яких стояли люди і не пускали *поїзда* без викупу. Лексема *поїзд* уживалася на позначення гостей молодого. У Б. Грінченка зафіксовано єдине значення для цієї лексеми: „Свадебный поѣздъ, свадебная процессія” [Грінченко 1996, III: 268], а матеріали сучасного тлумачного словника свідчать про семантизацію структури лексеми: 1. Ряд з'єднаних між собою залізничних вагонів; 2. Ряд візків, саней. З архаїчним значенням лексема входить до будови сучасного фразеологізму *весільний поїзд* „ряд візків, маней, що їдуть з учасниками весільного обряду [Новий..., III: 518].

Тоді дружко наливав *привратникамъ* („люди, які стояли на воротах і вимагали з весільного поїзда викуп”) чарку і давав їм по шишці, ті відчиняли ворота і *поїзд* заїжджав у двір. На порозі свати обмінювалися хлібом, випивали горілки з *перепійця*. Як пояснює І. Магрицька, це „полив'яний глечик, який зберігає родина на випадок весілля і вважає святинею, над якою гріх

жартувати й насміхатися” [Магрицька 2003: 104]. Потім дружко брав жениха за платок заводив у сіни, де його тричі благословляли, а потім вів за стіл до молодої.

Свати, приймаючи дарунки, зазвичай відповідали приказкою: „Спасыби сватови, сваси и молодий княгыни, шо рано вставала, та подаркы пряла, и насъ дарувала”. Після цього женихова свашка давала всім по шишці, а дружко розрізав коровай і пригощав усіх гостей і *запорожців* – чужих людей, які прийшли подивитися на весілля і стояли за порогом.

Увечері *покривали молоду* – свашки, співаючи ритуальних пісень, знімали з неї платок з віночком, змашували волосся горілкою, підбираючи його по-жіночому, та одягали на голову *очипокъ*. Отримавши батьківське благословення, молоді вклонялися батькам, брали ікону та дві хлібини. Батько навчав дітей приказкою: „Наты, диты, хлиб-силь, дбайты и майты, до цего хлиба прывавляйты. Слухайты батька й матери, и добрыхъ людей; друг друга любитъ и почитайты”. Після цього виносили придане молодої – *скриню* – становили його на тарантаси, молода зі свашками і світилками сідали в *тарантас*, і *весільний поїзд* від’їжджав до дому молодого. Почувши наближення весільного поїзда, який їхав з піснями, гості розводили на воротах вогонь, який нібито очищав від чар і замовлянь.

В.Іванов значне місце у своїй роботі відводить фіксаціям сталих вітань-примовок, які супроводжують практично весь процес весільного обряду. Так, свати, запрошуючи гостей нареченої, промовляли: „Мылосты просым въ отецкій домъ, не выборно, а всихъ покорно”. Цей звичай, за яким родичі молодої йшли або їхали другого весільного дня на частування до батьків молодого, називався *перезва*, з цим же значенням це слово відоме в діалектах і сьогодні. Батько жениха, обдаровуючи, говорив: „Дарую васъ, диты, щастемъ – здоровьемъ, умом добрымъ и викомъ довгымъ. Шо въ мене е, то й ваше, Не забувайты батька й матери; почитайте недилли, празныкы, посныи дни и старыхъ людей”. Мати, обдаровуючи, відповідала теж приказкою: „Дарую я вас, диты, щастемъ-здоровьемъ, а тоби, дочко, рогачъ та кочергу”. Див. ще весільні примовки інших слобід: *Чым богат, тым и рад* – „примовка, що свідчить про закінчення весілля”; *Спасыби бацькови, матери и молодий княгыни, шо рано вставала и нам подаркы пряла* – „так відповідають на весіллі, отримавши подарунки”.

З весільним обрядом пов’язано й ряд прислів’їв та приказок, що є цінним матеріалом для вивчення фразеології й пареміології: *свайба сорочку найде; женьцьця не напастъ, та якъ бы, ожынившысь, не пропасть; хто рано женицьця, – николю не каецьця; вин тоди буде женьцьця, як бугаи начнутъ тельцьця; суженого конемъ не обьидешъ; який йшав, таку й встритывъ; есть каятьтя, та нема воротья; невеста безъ миста, а женихъ без ума; за Богомъ, Параско, колы Люды трапыльсь; хочъ за старця, абы не остацьця; де не ходыв, а чарочку заробивъ*.

Отже, весільний обряд минулого може бути представлений як певний текст, як певна послідовність дій, ритуальних маніпуляцій з предметами-символами. Факти об’єктивної дійсності минулого закарбувалися в засобах мовного коду, які набувають культурної семантики як вербальні знаки символізованих весільних етнореалій.

Проаналізовані пам'ятки – багатюще етнографічне джерело. Вони є не просто зібранням реліктів столітнього минулого східних слобожан, а й значною мірою відтворюють на їх основі цілісну традиційну весільну „картину світу”, значною мірою – мовну.

Література

Глібчук 2004 – Глібчук Н. Із спостережень над весільною лексикою у наддністрянських та надсянських говірках // Вісн. Львів. нац. ун-ту. Серія філологія. – 2004. – Вип. 34. – Ч. II. – С. 120 – 126; **Грінченко 1996** – Грінченко Б. Словарь української мови. – Надрук. з вид. 1907 – 1909 рр. фотоспособом. – К.: Наук. думка, 1996. – Т. 1 – 4; **ЕСУМ** – Етимологічний словник української мови: в 7 т. / голов. ред. О.С. Мельничук. – К.: Наук. думка, 1982; 1985; 1989; 2003; 2006; **Іванов 1898** – Иванов В. Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии: Очерки по этнографии края. – Х., 1898; **Калиновський 1970** – Калиновський Г. Опис весільних українських протонародних обрядів // Весілля: у 2 кн. – К.: Наук.думка, 1970. – Кн. 1. – С. 68 – 74; **Квітка 1983** – Квітка-Основ'яненко Г. Вибрані твори. – К., 1983; **Магрицька 2003** – Магрицька І. Словник весільної лексики українських східнослобожанських говірок (Луганська область). – Луганськ: Знання, 2003. – 172 с.; **Магрицька 1998** – Магрицька І.В. Становлення і розвиток назв головних учасників весілля із коренем *друж-* у східнослобожанських говірках // Вісн. Луган. держ. пед. ун-ту ім. Т. Шевченка: Філол. науки. – 1998. – № 9. – С. 87 – 92; **Новий... 2000** – Новий тлумачний словник української мови: в 4 т. / укл. В. Яременко, О. Сліпушко. – К.: Аконіт, 2000. – Т. 1 – 4; **УВДС** – Ужченко В.Д., Ужченко Д.В. Фразеологічний словник східнослобожанських і степових говірок Донбасу. – 4-е вид. – Луганськ: Альма-матер, 2002. – 263 с.; **Ужченко 2006** – Ужченко В.Д., Ужченко Д.В. Столітній, східнослобожанський, фразеологічний // Лінгвістика: Зб. наук. пр. – Луганськ: Альма-матер, 2006. – № 1. – С. 41 – 63.

The lexical and phraseological peculiarities that reflect ancient wedding ceremonies are in the article. The author analyses texts of XIX century, compare linguistic facts in the modern reserches.

Key words: wedding ceremonies, sign, phraseological unit, lexical unit.

Р.В. Міняйло (Луганськ)

811.161'2

ІДЕЯ СТВОРЕННЯ СЛОВНИКА РИБАЛЬСЬКОЇ ЛЕКСИКИ І ФРАЗЕОЛОГІЇ ЦЕНТРАЛЬНО- ТА СХІДНОСЛОБОЖАНСЬКОГО АРЕАЛУ

Запропоновано фрагмент створюваного словника рибальської лексики і фразеології центрально- та східнослобожанського ареалу, обґрунтовано причини можливої появи такого словника, подано джерела говіркових матеріалів. У фрагментові відтворено принципи укладання словникових статей.

Ключові слова: рибальська лексика, рибальська фразеологія, центрально-та східнослобожанський ареал, риба, рибальський прилад.

Міркування щодо створення реєстру рибальської лексики і фразеології центрально- та східнослобожанського ареалу виникли в автора вже давно. Серед причин, що спонукали до роботи над укладанням словника, зокрема такі: 1) наявні словники та матеріали фольклорно-діалектологічних експедицій досліджуваного ареалу [ПСхСл; Сват98; СДЛЛ; СУСГ] подають рибальську лексику і фразеологію лише побіжно (переважає лексика будівництва, ткацтва, ковальства; фразеологічні ж звороти більше стосуються номінацій рис людини та людських стосунків, напр. *піймав як жабу на вудку* 'обдурив' [ССНП: 53], *вмішатися як сом у вершу* 'настирно, нахабно, неетично' [ФССТГ: 292]); 2) гендерний чинник (укладачі словників та інформатори здебільшого жінки) не дозволив уважно поглянути на таку «чоловічу» сферу, як рибальство; 3) більшість пов'язаних з річковими промислами слів і висловів – прадавні, бо ж відомо: перші мешканці селилися уздовж річок.

Реєстр словника головно складатимуть зібрані автором протягом останніх десяти років на Луганщині й Харківщині слова та стійкі сполучення слів на позначення назв риб та її поведінки, рибальських приладів та їхніх частин, дотичних водних об'єктів та рельєфу й інших понять, пов'язаних із традиційним побутом рибальських родин.

Надійним підґрунтям для укладання реєстру нашого словника є Словник Грінченка, у якому багато подібних слів і фразеологізмів. Надзвичайно цінним є те, що багато з них із локалізацією, напр. Вовчанський, Словоносербський, Харківський повіти, Харківська губернія тощо. Такі слова й вислови ми вводимо до нашого словника. Додаємо до реєстру й вибрані лексеми та стійкі сполуки зі Словника мови творів Г. Квітки-Основ'яненка, які так чи так пов'язані з рибальським промислом. Також ми скористалися зразками мови жителів східних районів Харківської області середини ХХ ст. [Лис54], які автор мав змогу порівнювати з власними записами рибальської лексики і фразеології сіл Дворічанського та Куп'янського р-нів. Окреслити тематичні групи фразеологічного фонду допомогли „Фразеологічний словник східнослобожанських і степових говірок Донбасу” В. Ужченка, Д. Ужченка (2005) та „Словник стійких народних порівнянь” О. Юрченка, А. Івченка (1993). Слова та вислови, а також назви населених пунктів, вилучені з зазначених вище джерел, подаємо в нашому словникові під позначкою *.

Пропонуємо фрагмент словника:

кабoша [ка|боша]. Циліндроподібна ловушка із внутрішнім конусом та глухою задньою стінкою, плетена з верболозу (у сучасних реаліях нерідко з проволоки). *Зим*

***каміиш** [ка|миш]. Очерет. **Підг* – СУСГ: 91

караван [кара|ван]. Поширена назва водоймищ у Дворічанському р-ні Харківської обл. *Кам*, **Кисл* (За свідченням старих людей, в цих місцях випасалися державні табуни) – Лис54: 139

карандаш [каран|даш]. Молода щука, щученя. *Білов, Крем, Кррч, Новайд*

***карасик**. Зм.-пестл. від карась. *Отсих ліньків укинй у юшку, а карасиків спряжи.* – СлКв: I, 644

кара́сь білий [ка'рас' бі'лій]. Риба: *Carassius auratus gibelio* Bloch. Невелика прісноводна риба родини корошових сріблястого кольору. *Кам, Лим II, Топ*

кара́сь кра́сний [ка'рас' красній]. Риба: *Carassius carassius* L. Невелика прісноводна риба родини корошових мідно-червоного кольору. *Кам, Лим II*

***карб́ована ри́ба.** Порізана, поранена риба, або така, з якої витягнуто нутроші (*Харків.*) – *СлГр: II, 221*

ка́рп, -пі [карп]. Короп: *Cyprinus carpio* L. *ЛиснII, Марк, Новр, Сват; *Мик – СУСГ: 92*

***каю́к**, зм. каючо́к. Невеликий рибальський човен для однієї людини (*Харків.*) – *СлГр: II, 229*

***квасок.** М'ясна або рибна юшка, зварена з солоними огірками. – *СлКв: I, 650*

кіте́ць [кі'тець]. Різновид пастки для риби: своєрідний лабіринт з очерету, який піднімається над рівнем води; риба запливає в нього, крутиться в одному напрямкові й не може випливати. *Кам, Лим II, Топ*

У нас то'д'і бу'ли луки-неуре'ходи тут // в'ін зроби'є к'ітець' / назив'айеиць':а / о'так / з оче'рету / ота'кої форми / о'так раз / раз // риба с'уда за'ходить' / тут к'рути'єць':а во'на / в од'ном напра'ул'ен'ї / і дал'і йшла / і тут к'рути'єць':а / во'на не' може вийти // назив'алос' к'ітець' // і о'це в'ін цей к'ітець' пров'їр'а'є / там / чи ї три д'н'а / чи ї чо'тири д'н'а / хаї п'їду / підт'хвати'ком раз / там і там // ну / плот'вич'ка / йа'ка там була // о'це плот'вич'ку ц'у в'ін лови'є / і зе'р'но // і заш'ч'от'ц'ого вижи'єли // (Кам)

кля́дка [к'ладка]. Дерев'яна надбудова (рівнобіжно розташовані до води дошки на прямовисних стовпцях) над поверхнею річки, озера, де сидить рибалка під час ловіння риби. *Кам, Лим II, Раїв*

кобі́ла [ко'била]. Рибальська снасть з каркасом із дерев'яних жердин у вигляді тригранної призми, обтягнутої з боків сіткою. *Крем, Кррч, Сват*

Кобила во'на та'ка / ну / по'хожа на не'ре'кинут'і фут'бол'н'і во'рота // (Кррч)

кобі́лка [ко'билка]. Те саме, що й кобіла. *Сват*

Кобилку п'їводи'мо до оче'рету, до куше'р'у і лови'мо ш'ч'ук // (Сват)

***ковш** [ко'ш]. Циліндро- або лійкоподібна ловушка із внутрішнім конусом та глухою задньою стінкою, плетена з верболозу (у сучасних реаліях нерідко з проволочи). *Зорик, Новн – СУСГ: 99*

***коловоро́т** 1. Прилад, яким під час зимової риболовлі рибалки свердлять лунки. *Коп; 2. Вир. Зам – СДЛЛ: 79*

***комі́ш** [ко'миш]. Те саме, що й каміш. *Коз – СДЛЛ: 79*

ко́роп [[короп]. Риба: *Cyprinus carpio* L. **ВерхД, *Гонч, *Міл, *НижД, *Преоб – Сват98: 87; Кам, Лим II*

***ко́роп зерка́льний** [ко'роп зе'р'кал'ній]. *Гонч, НижД – Сват98: 87*

***ко́роп обикнове́нний** [ко'роп оби'кно'вен'ї]. *НижД – Сват98: 87*

***костре́ць.** Окунь. *Підг – СУСГ: 104*

кошу́ля [ко'шул'а]. Ловушка із внутрішнім конусом та глухою задньою стінкою, плетена з верболозу (у сучасних реаліях нерідко з проволочи); середній зріз більший за верхній і нижній. *СтЛ*

красно́пер [красно́пер]. Риба: Scardinius erythrophthalmus. *Кам, Новр, Топ*

***краснопе́р** [красно́пер]. Те саме, що й красно́пер. *ВерхД, Преоб – Сват98: 87; Півн – ПСхСл: 196*

***краснопі́р** [красно́пір]. Те саме, що й красно́пер. *Міл – Сват98: 87*

красно́пірка, -ки [красно́пірка]. Те саме, що й красно́пер. *Заайд, Новр, Шульг*

краснопі́рка [красно́пірка]. Те саме, що й красно́пер. *Білов, Новпск; *Гонч, *НижД – Сват98: 87*

краснопо́рая [красно́п'орайа], сленг. Те саме, що й красно́пер. *Білк О / шче одну красно́п'оруйу ўло́виў // (Білк)*

краснопо́рка [красно́п'орка]. Те саме, що й красно́пер. *Кам, ЛіснП*

красня́нка [крас'н'анка]. Те саме, що й красно́пер. *Марк*

кра́сти [к'расти], сленг. Ловити рибу двом рибалкам поруч (на одному березі). *Білов*

криничкі́ [кринич'кі]. Проміжок річки з крижаною водою, яку дають підземні джерела. *Кам*

Помниш / йак ти була ма́лен'ка / п'лавали з то́бойу з крини́чок до п'ісоч'ника // (Кам)

крутогі́р [круто́гір]. Крутий берег річки. *Підг, Шульг*

кру́ча [к'руч'а]. Те саме, що й крутогі́р. *Міл, Риб'ян*

крючо́к [кр'уч'ок]. Гачок. **ВерхД, *Гонч, *Преоб – Сват98: 88; Кам, Лим П, ЛіснП, Марк, Топ*

***крючо́чок** [кр'уч'оч'ок]. Зм. від крючо́к. *Біллуц – ПСхСл: 46*

ку́барь [к'убар']. Циліндроподібна ловушка із внутрішнім конусом та глухою задньою стінкою, плетена з верболозу (у сучасних реаліях нерідко з проволочи). *Штер*

кубо́ша [кубо́ша]. Закидний рибальський прилад: сітка на гнучкому проволочному каркасі квадратної форми в момент закидання й на зразок чотиригранної піраміди, коли отвір стягують мотузкою; для лову переважно на болотах. *Крем, Кррч, Сват*

кувші́нка [куў'шинка]. Латаття біле. **Підг – СУСГ: 111; Шульг*

куга́ [куга]. Трубочаста рослина, осока. *Кам; *СлГр: II, 318*

ку́ль [кул']. Середня частина волока у вигляді мішка, куди потрапляє риба. *Бар, *Зорик – СУСГ: 112*

купа́льня [купал'н'а]. Чистий проміжок річки, без водоростей. *Кам, Риб'ян, Сват*

куши́рі [куши'р'і]. Жабурина, водорості. **Бул, *Підг – СУСГ: 114; Кам, Марк, Новпск, Сват, Старб*

**Визирає як жаба з куширю. Нерухомо й лупато дивиться. Харків. – ССНП: 53*

Умовні скорочення

Зм. – зменшене, зм.-пестл. – зменшено-пестливе, сленг. – сленгове, Харків. – Харківщина.

Умовні скорочення джерел

Лис54 – Лисиченко Л.А. Особливості говірок східних районів (Куп'янського і Дворічанського) Харківської області: дис. ... канд. філол. наук. – Х., 1954. – 188 с.; **ПСхСл** – Північно-східна Слобожанщина (Новопсковський, Біловодський, Міловський райони Луганської області): матеріали фольклор.-діалектол. експедицій / за ред. Сікорської З.С. – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2002. – 256 с.; **Сват 98** – Сватівщина: Матеріали фольклорно-діалектол. експедицій / За ред. З.С. Сікорської. – Луганськ: Осіріс, 1998. – 136 с.; **СлГр** – Словарь украинского языка. Собранный редакцией журнала „Кіевская Старина”: Репринтне видання / Ред., с добавлением собственного материала Б.Д. Гринченка: в 4 т. – К., 1996; **СлКв** – Словник мови творів Г.Квітки-Основ'яненка. – Х.: I т. – 1978, II, III т. – 1979; **ССНП** – Юрченко О.С., Івченко А.О. Словник стійких народних порівнянь. – Х.: Основа, 1993. – 176 с.; **СУСГ** – Словник українських східнослобожанських говірок / К. Глуховцева, В. Леснова, І. Ніколаєнко, Т. Терновська, В. Ужченко. – Луганськ: Альма-матер, 2002. – 234 с.; **ФССГ** – Ужченко В.Д., Ужченко Д.В. Фразеологічний словник східнослобожанських і степових говірок Донбасу. – 5-е вид. – Луганськ: Альма-матер, 2005. – 348 с.

Умовні скорочення населених пунктів

Бар – Бараниківка Біловодського р-ну; Біл – Біле Лутугинського р-ну; Білк – Білокуракине Білокуракинського р-ну; Біллуц – Білолуцьк Новопсковського р-ну; Білов – Біловодськ Біловодського р-ну; Бул – Булавинівка Новопсковського р-ну; ВерхД – Верхня Дуванка Сватівського р-ну; Гонч – Гончарівка Сватівського р-ну; Заайд – Заайдарівка Новопсковського р-ну; Зам – Замостя Слов'яносербського р-ну; Зим – Зимогір'я Слов'яносербського р-ну; Зорик – Зориківка Міловського р-ну; Кам – Кам'янка Дворічанського р-ну Харківськ. обл.; Кисл – Кислівка Куп'янського р-ну Харківськ. обл.; Коз – Козаківка Антрацитівського р-ну; Кол – Колодязне Дворічанського р-ну Харківськ. обл.; Коп – Копане Біловодського р-ну; Крем – Кремінна Кремінського р-ну; Кррч – Красноріченське Кремінського р-ну; Лим II – Лиман II Дворічанського р-ну Харківськ. обл.; ЛіснП – Лісна Поляна Марківського р-ну; Марк – Марківка Марківського р-ну; Мик – Микільське Міловського р-ну; Міл – Мілуватка Сватівського р-ну; Мілов – Мілове Міловського р-ну; НижВ – Нижня Вільхова Станично-Луганського р-ну; НижД – Нижня Дуванка Сватівського р-ну; Новайд – Новоайдар Новоайдарського р-ну; Новн – Новониканорівка Сватівського р-ну; Новпск – Новопсков Новопсковського р-ну; Новр – Новорозсош Новопсковського р-ну; Півн – Півнівка Міловського р-ну; Підг – Підгорівка Старобільського р-ну; Преоб – Преображенне Сватівського р-ну; Раїв – Раївка Слов'яносербського р-ну; Риб'ян – Риб'янцеве Новопсковського р-ну; Сват – Сватове Сватівського р-ну; СтЛ – Станично-Луганське Станично-Луганського р-ну; Топ – Тополі Дворічанського р-ну Харківськ. обл.; Трет – Третяківка Біловодського р-ну; Штер – Штерівка м. Красного Луча; Шульг – Шульгинка Старобільського р-ну.

In the article the author gives a fragment of the dialect vocabulary of fishing words and phraseological units of Central and East Sloboda, sources of the dialect material. The fragment shows the principles of the building of the vocabulary.

Key words: fishing words, fishing phraseological units, Central and East-Slobodgan dialect, fish, fishing mechanism.

В.І. Школяренко (Суми)

УДК 811.112.2'373.7

ФРАЗЕОЛОГІЧНА КАРТИНА СВІТУ ДАВНЬОВЕРХНЬОНІМЕЦЬКОГО ПЕРІОДУ

У статті досліджується проблема міфолого-релігійної світоглядної парадигми носіїв давньовірхньонімецької мови. Мовні одиниці, які відображають стиль життя, культурні традиції й специфіку світогляду, стали засобом формування мовної картини світу цієї епохи. З часом міфологічне світовідчуття переходить у сферу художньо-поетичних образів, впливаючи на формування німецької культури.

Ключові слова: фразеологічна картина світу, давньовірхньонімецький період, усталена одиниця.

Мовна концептуалізація світу – це процес духовно-вербального освоєння і сприйняття людиною реальної дійсності; фразеологічна концептуалізація дійсності постає частиною мовної концептуалізації й пов'язана з формуванням особливої, фразеологічної картини світу. За нашими спостереженнями, з поняттям фразеологічної концептуалізації світу співвідноситься поняття фразеологічної репрезентації концепту. У зв'язку з цим учені говорять про те, що фразеологічна картина світу того чи іншого народу – це уміння й мистецтво цього народу уявляти складні концепти у вигляді образів. Фразеологічна концептуалізація дійсності є, таким чином, особливим механізмом мови завдяки тому, що стійкі одиниці здійснюють трансляцію культури від одного покоління до іншого, зберігаючи „цінності концептосфери культури” [Телия 1996]. У процесі фразеологічної концептуалізації дійсності міститься значний потенціал виявлення специфіки, унікальності етнокультурних цінностей, механізмів їх стосунків із загальнонародською аксіосферою. У цьому ключі фразеологізми можна тлумачити як етноспецифічні оператори й маркери людської аксіосфери.

Картини світу, що малюються різними мовами, у чомусь між собою схожі, а в чомусь різні. Розходження між мовними картинами світу виявляють себе, перш за все, у лінгвоспецифічних словах, фразеологізмах, не перекладних на інші мови, які містять концепти, специфічні для певної мови. Дослідження лінгвоспецифічних слів і фразеологізмів у їх взаємозв'язку й у міжкультурній перспективі дозволяє вже сьогодні говорити про відновлення істотних фрагментів картини світу VIII – XVII століть та ідей, що її конституують. Картина світу при всіх найбільш недосконалих варіантах свого втілення завжди цілісна. Її характеризують єдність образів, погодженість частин. Найбільш фундаментальні культурні концепти погоджені зі структурою ключових метафор мови.

Для того, щоб зрозуміти поведінку, культуру, а, отже, і мову середньовічної людини, необхідно спробувати відтворити уявлення й цінності, властиві їй, виявити її „звички свідомості”, те, як вона оцінює дійсність, особливість її бачення світу. Одним словом, покладатися на ту модель світу, що склалася в конкретному історичному суспільстві. Мова фіксує категорії моделі світу. Вони так само стереотипні в мові, як і за її межами [Гуревич 1984: 29 – 30]. Таке мотивування фразеологічних одиниць (ФО) дозволяє реконструювати картину світу народу, мова якого досліджується.

Як основний компонент духовної культури, мова є необхідним засобом і умовою формування й еволюції інших компонентів культури. Дослідження мовного (фразеологічного) вираження картини світу давньоверхньонімецького (двн.) періоду нерозривно пов'язане зі з'ясуванням особливостей морального, соціально-історичного і духовно-культурного досвіду носіїв двн. мови як найважливішого екстралінгвального фрагмента дійсності, який по-своєму відображається в цілісній мовній картині світу кожного народу. „За кожним із фразеологізмів стоять концептуальні структури (як структури знання про позначену сутність)” [Кубрякова 2002: 8]. Сказане можна проілюструвати на прикладі явища антропоцентризму.

Антропоцентризм, характерний для середньовіччя, виявляється в тому, що середньовічна людина зіставляє себе з усім іншим світом і вимірює його власною міркою, яку вона знаходить у самій собі, у своєму тілі (свн. *hantlanc* „eine Hand lang”), у своїй діяльності (двн. *hantwerch* „Handwerk”), наприклад, категорії простору, сили (у тому числі влади й володіння чим-небудь), волі, а також багато фізичних дій або вираження емоцій у середньовіччі виражалися за допомогою соматизмів (*arm, hant, hals, bein, fuoz*). Так двн. вислови *in alla hant* „überallhin, in aller Welt” і *ze einwederro hende* „hin und her” мали просторове значення. Стійкі дієслівно-іменні усталені словосполучення (УС) з компонентами *arm, hant, bein* могли слугувати для вираження категорії сили (*under hende lāzen* „in jemandes Gewalt zurück lassen”, *anan henti wesan* „zur Verfügung stehen”, *ze hande gên/gân, in der hant haben, ze handen komen*, де *hant* має значення „Gewalt, Macht”), фізичної дії (*hantslac geban* „eine Ohrfeige geben”, *ze beine gên* „tiefen Eindruck machen”). Ряд соматизмів як компонентів фразеологічних одиниць і складних слів мають стійкі асоціації: *Herz* виражає почуття, *Kopf* – думки, *Ohr* – сприйняття на слух. Крім цього, за кожним з компонентів можуть бути свої історично й культурно обумовлені асоціації, пояснити які можна шляхом залучення широкого історичного контексту.

Вивчення комунікативної поведінки фразеологізмів у діахронії є необхідним для визначення уявлень і знань людини на певному історичному проміжку часу. На кожному часовому зрізі мова є продуктом багатовікового розвитку, а тому мовні (зокрема фразеологічні) факти певного хронологічного рівня є відображенням не синхронної цьому рівневі екстралінгвальної ситуації, а складним поєднанням різночасових сприйнять і тлумачень світу, які частково відповідають актуальному осмисленню його носіями мови. Тому слід відрізняти синхронне поєднання різночасових сприйнять і тлумачень від уявлень про світ, духовної культури етносу у певний хронологічний період. В окремих випадках ці поняття можуть бути тотожними для кожного періоду,

тому що мовна картина світу нав'язує носіям мови історично сформовані сприйняття (*Berg* і *bergen*) і включає відображення їх актуальних уявлень.

У нашому дослідженні ми використовуємо за аналогією з історичною класифікацією часу – „раннє Середньовіччя” – V – XI століття – відповідний культурологічний термін – міфолого-релігійна картина світу. Проникнення християнства на територію нинішньої Німеччини відноситься до VII століття. В епоху раннього середньовіччя, як свідчать етимологічні відомості, у німецькій мові слова, які номінували виключно міфопоетичні образи (*Wut* < *Wotan*, *Furor(e)*, *Panik*), використовуються вже в „емоційному” значенні.

Середньовіччя характеризується міфолого-релігійним типом свідомості. Релігійний світогляд не приходить на зміну міфологічному світогляду раптово. У межах самої міфології відбувається поступове переоформлення світоглядного змісту. Як відтворення дедалі ширшого поділу праці й розкладу родової общини дедалі більше посилюються відмінності між світами – „цим” та „тим”, видимим та невидимим. І щойно запановує ідея (і відповідне до неї світовідчуття), що „цей світ” (світ видимий, земний, людський) підпорядкований силам „того світу”, який починає сприйматися як світ вищий, – тоді в духовному житті людей запановує релігійне начало.

Релігія – це особлива форма свідомості, центральним стрижнем якої є віра в Бога-Творця всього навколишнього світу. Латинське слово *religo* позначає „знову збирати”, „повторно відвідувати”, „ще й ще раз вдивлятися”, а також – „добросовісність”, „усвідомлення вини”. Як видно, це слово дуже давнє й у ньому відображений довгий шлях давніх людей до самоусвідомлення, до здатності відкинути поспіх, глибоко вдуматися в те, що справді є важливим. Наслідком таких розмірковувань і стало переконання в тому, що весь навколишній світ має свого Творця. Тому й слово *religia* набуло значення „зв'язок з Богом”. Звичайно, віруюча людина й тепер, і в минулому усвідомлювала, що між її обмеженістю і всемогутністю Творця пролягає безодня. Але якраз релігія дає змогу долати її, спілкуватися з Богом. Це знали вже давні германці. Тому кожен жрець (*Opferpriester*) – дивн. *barawāri*; *bluostrāri*; *opfarāri* був мостом між „землею” і „небом”, між „матеріальним” і „духовним”, між людиною і Творцем. Також і папа римський з V століття – Верховний Понтифік (Понтіфекс Максимус – „верховний будівничий мостів”).

Давньовіснійнімецький період – це час формування німецької народності та її мови спочатку в рамках Франкської держави (до середини IX ст.) і, головним чином, після її розпаду та відокремлення її східних (зарейнських) територій – майбутньої Німеччини – у 843 р. при онуках Карла Великого. Розвиток німецьких племен відбувався в складних умовах співіснування варварського суспільства, побудованого на відносинах кровної спорідненості, і становлення ранньофеодального устрою, що супроводжувалося початком розвитку національної самосвідомості. Німцям цього періоду певною мірою властиві єдність суспільного буття, дух колективізму, покладання на героїв, приписування їм тієї ж сили, що й колективу в цілому, всесильність чудесного й магічного тощо. Член ранньофеодального суспільства ділив людей на своїх і чужих: чужих убивали для самозбереження, а не через ненависть до їхньої мови або вірувань. Убивали чужаків тільки тому, що власна смерть завжди була поруч, завжди

була присутня в уяві людини, формувала її світосприйняття [Гуревич 1990: 17]. Справжньою людиною нерідко вважався той, хто прагнув померти тільки в бою. Матеріал пам'яток германо-скандинавського епосу (IX – XIII ст.) свідчить про те, що ідеалом воїнства були бойові походи, криваві розправи, військова доблесть, уславлення вождя. Перемога в битві та її невід'ємний наслідок – слава – були лише певним перехідним етапом у житті воїна до невідворотного майбутнього, його долі. До буденного життя чоловіча половина германських спільнот, за свідченням Тацита, була не пристосована.

Формулюючи загальні тенденції, слід ураховувати специфіку дв. періоду. Так, найважливішим явищем раннього середньовіччя є аграризація населення, його професіоналізація й жорстке соціальне розмежування, що призвело пізніше фактично до заборони змінювати соціальний стан людини. Зазначимо, що становленню середньовіччя передував розкол римського світу після заснування імператором Константином у 324 році Константинополя – так званого Нового Риму. А в 330 році Константинополь стає резиденцією імператора, і відтоді Захід і Схід (Візантія) пішли у своєму розвитку різними шляхами. Приблизно в цей же час починається характерне для середніх віків змішування народів, яке, на думку дослідників, надало культурі середньовіччя особливого колориту. Саме в цей складний період формується уявлення про творчий потенціал нової релігії – християнства, про консолідуючу силу нового бога – Христа. Поступово християнська доктрина стає основним елементом світогляду середньовічної Європи. З часів раннього середньовіччя й у подальші періоди велася безперервна боротьба між церковними й світськими феодалами. У цій боротьбі нерідко перемагали перші й унаслідок цієї перемоги об'єднували у своїх руках усю повноту світської й духовної влади.

Про літературу німецьких племен доримського й дохристиянського часу відомо дуже мало. Палеографічні свідчення тієї епохи – окремі рунічні написи на скелях. Пісенна й інша літературна творчість німецьких племен існували лише в усній традиції. Рання німецька поезія була алітераційною, темами її були подвиги великих героїв, реальних і міфічних. Найдавніша зі збережених пам'яток германомовної літератури – переклад Біблії готською мовою, виконаний єпископом Ульффілою (383 р.). З лінгвістичного та богословського погляду переклад цікавий, але про власне готську літературу не говорить практично нічого. Проникнення християнства на територію нинішньої Німеччини відноситься до VII ст., коли західні місіонери заснували монастирі Сант-Галлен і Фульда, що в давньоверхньонімецький період стали центрами німецької культури. Германці вивчали там латинську мову, освоювали читання й письмо. Більшість літературних творів цієї епохи має релігійний характер (молитви, катехізис і т. ін.) або є перекладами з латини. Величезну просвітительську роль відіграв імператор Карл Великий (742–814), який усіляко заохочував літературну творчість (епоха т. зв. Каролінгського відродження).

Фульдський монастир зберіг для нас єдину значну пам'ятку давньоверхньонімецької поезії – „Пісню про Хільдебранта” („Hildebrandslied”, 800 р.), де анонімний автор у діалогічній формі оповідає про сутичку батька (Хільдебранта) і сина (Хадубранта) – воїнів-обранців двох протидіючих армій.

Дійшли до нас також кілька магічних заклинань, зокрема й два т. зв. Мерзебурських. В основному ж література цього періоду складається з перекладів і переспівів релігійних текстів з латинської мови на місцеву мову. Крім фрагментів начебто „Муспіллі” („Muspilli”) про кінець світу, заслуговує на згадку анонімний „Хеліанд” („Heliand”, 830 р.) – яскрава спроба познайомити саксів з життям Христа. Написаний алітераційним віршем, „Хеліанд” роз’яснює германцям діяння Христа, указуючи на знайомі їм положення. Пізніше Отфريد Вайсенбурський здійснив аналогічну спробу, склавши „Евангельську гармонію” (870 р.) для франків. Це перший відомий нам німецький письменник, який на відміну від автора „Хеліанда”, зосереджується на тлумаченні діянь Христа.

Протягом наступних півтора століть німецькомовна література відсутня, прогалину заповнюють латинські пам’ятки німецьких авторів. Така література культивувалася в усіх європейських країнах і аж до XVIII ст. відіграла в Німеччині значну роль. Зокрема, серед латинських праць X ст. назвемо поему „Вальтарій”, яка, імовірно, належить Еккехарду, ченцеві із Сант-Галлена, який переказує події німецьких героїчних сказань і діалоги черниці Гросвіти Гандерсхеймської. На межі тисячоліть Ноткер Німецький (950 – 1022 рр.) переробив для своїх сант-галленських студентів низку латинських текстів, виклавши їх сумішню німецької й латинської мов. „Фізіолог” („Physiologus”) – пам’ятка більш рання (приблизно в цей час вона стала популярною в Німеччині). Вона погоджує назви гір, рослин і тварин з християнською символікою. Близько 1050 р. було написано (також латинською мовою) „Руодліб”, де в історії життя молодого героя переплітаються мотиви німецької героїчної поезії й елліністичних сказань.

Безсумнівним є те, що німецька мова розвивалася під певним впливом латинської. У пам’ятках двн. періоду, представлених перекладами з латинської мови, є багато запозиченої лексики. У мові літератури двн. періоду, твори якої мають в основному церковний характер, відчувається залежність від латинського оригіналу. Проте не всі автори, які займалися перекладами або переробками латинських текстів, сліпо копіюють оригінал; Ноткер і Отфريد, зокрема, зберігають значну мовну свободу й використовують ресурси рідної мови. М. Гухман, яка досліджувала проблему розвитку німецьких літературних мов донаціонального періоду, пише про те, що німецька літературна мова, представлена переважно перекладними творами, розвивалася „за тією ж моделлю, що й готська письмово-літературна мова” [Гухман 1976: 19].

Фразеологія, поза всяким сумнівом, існувала ще в дописемний період. На стадії письмової фіксації мови, починаючи з перших пам’яток давньоверхньонімецького періоду, відзначається розвинена система УС ідіоматичного й неідіоматичного типу. Ідіоматика представлена у відносно малому обсязі. Окремі класи ФО розвиваються з різним ступенем інтенсивності. Так, дієслівно-іменні УС неідіоматичного типу особливо різноманітні в структурному й семантичному відношенні вже у двн. мові.

Слід зазначити, що аналіз мовного матеріалу двн. періоду не може претендувати на вичерпну повноту. Це пов’язується з тим, що збереглася невелика кількість пам’яток; деякі наявні у вторинних записах; значною

мірою письмові тексти є перекладами або обробками латинських оригіналів і, як можна припустити, у них сильним є вплив латини; можливе одиначне вживання дієслівного словосполучення, що не дозволяє з повною вірогідністю судити про його стійкість. Однак виявлений порівняно великий обсяг одиниць, розмаїтість словосполучень і системний характер утворення моделей дозволяють вважати отримані дані достатніми для того, щоб на основі аналізу простежити шляхи й особливості розвитку УС на ранньому етапі формування німецької мови.

Усього в текстах і словниках двн. періоду виявлено 867 УС, до яких входять 330 (38%) ідіоматичних та 537 (62%) неідіоматичних словосполучення. Серед них найбільшою кількістю представлено усталені дієслівні словосполучення (520 – 59%). Ми зафіксували 204 номінативних УС і 143 парних УС.

На нашу думку, кількісна перевага дієслівних УС є характерною рисою германських мов. Певний вплив латинської мови спостерігається в динаміці поширення й використання подібних висловлювань. Швидше за все, ми маємо справу з паралельним розвитком цих одиниць, оскільки (і з цим варто погодитися) „вплив однієї мови на граматичний лад іншої, особливо вплив „літературний”, через переклади, можливий лише тоді, коли граматична система підготовлена до змін, коли інновації зумовлені зсередини” [Смирницькая 1965: 269]. На думку В. Гака, конструкція „дієслово + іменник” є універсальною, тому що „трапляється в мовах різних типів” [Гак 1976: 88]. Він також звертає увагу на важливу роль подібних сполучень (у В. Гака – аналітичних структур), а їх використання, вважає дослідник, „є однією з типологічних характеристик мови” [Гак 1965: 133].

Як уже відзначалося, вивчення найдавніших етапів розвитку німецької мови ускладнюється недостатньою кількістю писемних пам’яток, насамперед, оригінальних. Однак, як показав аналіз літератури давнього періоду, збережені тексти дозволяють зробити деякі висновки про розвиток дієслівних словосполучень. Результати дослідження свідчать про те, що дієслівні УС представлені й у текстах оригінальної літератури, і в перекладних пам’ятках. В оригінальних текстах („Пісня про Хільдебранда”, „Муспіллі”, „Пісня про Людвіга”) виявлено невелику кількість (9) стійких дієслівних словосполучень: *stuol geban, huldi geban, urlub neman, reht habēn, giuualt habēn, in ruovu haben, hus giuinnan, ze demo suonu quetan, za wīze faran*. У пам’ятках, які виникли внаслідок обробки або перекладу латинського матеріалу (звід евангелій Татіана, твору Ноткера, віршованій переклад Отфрида), виявлено значно більше дієслівних УС, це дозволяє припустити, що досліджувані конструкції були поширені у двн. Це пов’язується й зі специфікою пам’яток, тобто тим, що вони являли собою, як відзначалося вище, переклад або обробку латинських релігійних текстів і, ймовірно, перекладачі якимось чином залежали від оригіналу.

Так, вибіркового аналізу дієслівних словосполучень, представлених у „Словнику до творів Ноткера”, дозволяє виявити кальки з латинської мови, наприклад: *ze niehte bringen – an nihilun deducere; ze demo tode bringen – detrahere in mortum* [Sehrt 1962: 21]. Кальки трапляються також у складі УС, які можна віднести до словосполучень фразеологічного типу. Зокрема,

відповідно до словника за ред. Е. Карг-Гастерштедта і Т. Фрінгса, словосполучення *iouuiht habēn* „Gewalt haben über” та *in (h)reve habēn* „schwanger sein” мають латинське джерело й „відтворені” за латинським зразком [Karg-Gasterstedt, Frings 1985: 563].

Разом з тим, можна говорити й про випадки, коли перекладачі не завжди додержувалися латинських зразків. Фрагмент, наведений із двн. словника за ред. Е. Карг-Гастерштедта і Т. Фрінгса, свідчить про те, що в більшості випадків за допомогою аналітичної конструкції „*antuurti geban*”, яка є, за Х. Бургером, калькою з латини [Burger 1977: 8], перекладалось латинське дієслово. Порівн.: *ergab in thes mit thulti suazaz antuurti* (vgl. *respondit*, Joh.8,54); *uuanda er (Christus) uuirt hier gefraget, unde er gibet hier antuurti* (vgl. *sed propheticae interrogationi respondit dominus, Cass*); *thero biscofoherti gab imo antuurti* (vgl. *respondit pontiflces, Ranggl. zu Joh. 18,7*) і т. ін. [Karg-Gasterstegt, Frings 1985: 160].

Х. Херінгер відзначає багато дієслівних словосполучень з іменником „*ende*”, що не завжди має латинські відповідники (*an ende bringen* – „perducere in finem”; *in ende bringen* – „consummare”, *in ende sezzan, ende tuon* – „finere, agere”) [Heringer 1968: 120]. За даними В. Реллеке, деякі перекладачі, серед них Отфрид, використовують у своїх роботах усталені дієслівні словосполучення („*Funktionsverbgefüge*”), а не синонімічне дієслово [Relleke 1974: 15]. Усе вище сказане свідчить про те, що подібні структури були характерними для німецької мови в найраніший період її розвитку.

Дієслівні УС трапляються, як уже відзначалося, в інших німецьких мовах на ранніх етапах їх формування (давньоісландській, давньоанглійській). Доказом тому, що вони властиві готській мові, є, наприклад, переклад фрагмента грецького тексту Біблії (від Матвія, розд.8, реч.32). У готському перекладі ми знаходимо: *jah qap in: gaggip! ip eis usgaggandans galipun in hairda sweine; jah sai, run gawaurhtedun sis alla so hairda and driuson in marein, jah gadaurhnodedun in watnam* [Чемоданов 1953: 173] (*run gawaurhtedun* – „зробили пробіг”).

Зіставлення двох текстів показує, що грецькому дієслову відповідає в готському тексті аналітична конструкція. Таким чином, незважаючи на те, що в деяких випадках спостерігається певний вплив латини, чого у двн. важко було уникнути, калькування відіграло, як нам здається, другорядну роль. Результати аналізу окремих пам’яток показують, що вживання дієслівних УС характерне для всіх текстів. У творах Ноткера ми зафіксували 185 словосполучень, Отфрида – 165 УС, Татіана – 98 УС.

Очевидним є той факт, що у формуванні дієслівних УС у пам’ятках беруть участь, головним чином, ті самі дієслова:

Ноткер – *tuon, habēn, bringen, queman, werdan*

Татіан – *habēn, tuon, geban*

Отфрид – *tuon, habēn, geban, (gi)gangan, queman*

Дієслова *tuon* і *haben* виявляють найбільшу активність, порівн.:

Ноткер – *tuon* 83

habēn 23

Отфрид – *tuon* 41

habēn 23

Татіан – *tuon* 25

habēn 30

Вони утворюють у текстах Отфрида 38,8%, Ноткера – 44,3%, Татіана – 56,1% усіх виявлених усталених словосполучень.

У більшості випадків досліджувані утворення мають нейтральне стилістичне забарвлення. Підставою до такого припущення є те, що ці словосполучення фіксуються в пам'ятках різних жанрів (оригінальні тексти: *urloup neman* („Ludwigslied”), *reht habēn* („Hildebrandslied”), *hus giwinnan* („Muspilli”); перекладні: *danc habēn, in forhtun chomen, ze demo tode bringen* і т.д. (Notker); *in riwa gigangan, teil habēn, bita tuon* та ін. (Otfrid); *touba tuon, suorgun habēn, reda geban* і т.д. (Tatian)).

Дехто з перекладачів (Отфрид і особливо Ноткер) намагалися використовувати у своїх роботах елементи народної мови, наприклад, в Отфрида трапляється стійке словосполучення *dia hant furi tuon* „(die schutzende) Hand vor (etw.) halten” [Eggers 1986: 236]. Приводом для такої характеристики стало, як нам здається, використання конкретного образу (рука, що затуляє, як захист). Трапляються УС, які відрізняються експресивністю (*ze tode trīban, jamar givahan, in muat werfan* та ін.). Це відбувається за рахунок різних переосмислень (метафоричного та метонімічного) УС або дієслівного компонента.

УС можуть мати загальнотекстову значимість, бути засобом розкриття теми, ідеї тексту. Так, Ноткер використовує словосполучення *segen geban, ze geloubo queman/ bringen, prediga tuon, gebet frummen, in sunta fallen* і т. ін.; Отфрид – *in gilouba gigangan, in himil gangan, gilouba habēn, wiha geban* та ін.; Татіан – *gibet tuon, in costunga fallan, in himil bringan, bibot haltan* і т. ін. Як бачимо, тематично ці УС пов'язані з релігійною сферою, християнською мораллю. З функцією вираження ідеї тексту пов'язане й досягнення особливої експресивності, яка виникає внаслідок повтору УС або компонентів УС. У Татіана трапляється повтор того самого словосполучення: *leitita inan in sines staluuirtes hus inti habeta sīn suorgun. Anderes tages brāhta zuuene pheninga, gab ... inti quad: habe sīn suorgun* [Notker 1933-1934: 184]. Отфрид, формально повторюючи переважно іменний компонент дієслівних УС, вносить у нього лексичну розмаїтість: *Thar stuantun tho ginuage inti habetun nan zi huahe, zi bismere harto mit iro selben warto* [Notker 1933-1934: 248]. Цим, на нашу думку, досягається велика експресивність висловлювання. Виразність досягається вживанням у складі УС двох іменників (*scama unde forhtun geban, hus unde hof geban*) або використанням означень (*zi ēuuigemo libe faran, in thaz ēuuīga fiur faran*).

На нашу думку, більше уваги заслуговують ті УС двн. періоду (переважно германські, не запозичені), що ґрунтуються на давніх поглядах і повір'ях, загальних для індоєвропейських народів, тому що із затемненням давніх вірувань і вимиранням забобонів ФО втрачають зміст і стають незрозумілими. Після християнізації Європи старі язичницькі божества поступово втратили свої позиції: їхній вплив на людину й влада над нею виявляється лише в збережених словах-символах, висловлюваннях, що мають споконвічно ритуальний зміст. Тому нас цікавить мовна (фразеологічна) модель світу як „суб'єктивний образ-гештальт об'єктивної дійсності” [Телия 1988] і спосіб мислення, що відповідав за сприйняття в двн. період.

Література

Гак 1976 – Гак В.Г. Номинализация сказуемого и устранение субъекта // Синтаксис и стилистика. – М.: Наука, 1976. – С.85 – 102; **Гак 1965** – Гак В.Г. Десемантизация языкового знака в аналитических структурах синтаксиса // Аналитические конструкции в языках различных типов. – М. – Л.: Наука, 1965. – С. 129 – 142; **Гуревич 1984** – Гуревич А.Я. Категории средневековой культуры. – М.: Просвещение, 1984. – 349 с.; **Гуревич 1990** – Гуревич А.Я. Средневековый мир: культура безмолвующего большинства. – М.: Искусство, 1990. – 395 с.; **Гухман 1976** – Гухман М.М. К типологии германских языков донационального периода // Типология германских языков. – М.: Наука, 1976. – С. 5 – 29; **Кубрякова 2002** – Кубрякова Е.С. Слово в дискурсе (новые подходы к его анализу) // Текст и дискурс: традиционный и когнитивно-функциональный аспекты исследования: сб. науч. тр. – Рязань: Ряз. гос. пед. ун-т им. С.А. Есенина. – 2002. – С. 7 – 11; **Смирницкая 1965** – Смирницкая О.А. Происхождение аналитической формы перфекта в древних германских языках: дис. ... канд. филол. наук. – М., 1965. – 319 с.; **Телия 1988** – Телия В.Н. Метафоризация и ее роль в создании языковой картины мира // Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира. – М.: Наука, 1988. – С. 173 – 204; **Телия 1996** – Телия В.Н. Русская фразеология: семантический, прагматический и культурологический аспекты. – М.: Школа „Языки рус. культуры”, 1996. – 286 с.; **Тимошенко 1897** – Тимошенко И.Е. Литературные первоисточники и прототипы трехсот русских пословиц и поговорок. – К., 1897. – 174 с.; **Чемоданов 1953** – Чемоданов Н.С. Хрестоматия по истории немецкого языка. – М.: Изд-во лит. на иностр. яз., 1953. – 347 с.; **Burger 1977** – Burger H. Probleme einer historischen Phraseologie // Beitrage zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur. – Tübingen, 1977. – Bd. 99. – H.1. – S. 1 – 24; **Eggers 1986** – Eggers H. Deutsche Sprachgeschichte. – Hamburg: Rowohlt Taschenbuch Verlag, 1986. – Bd. 1. – 559 s.; **Heringer 1968** – Heringer H.-J. Die Opposition von „kommen” und „bringen” als Funktionsverben. Untersuchungen zur grammatischen Wertigkeit und Aktionsart. – Düsseldorf: Schwan, 1968. – 130 s.; **Karg-Gasterstedt, Frings 1971-1985** – Althochdeutsches Wörterbuch / Hrsg. von E. Karg-Gasterstedt u.T. Frings. – 4Bde. – Berlin: Akademie Verlag, 1971-1985; **Notker 1933-1934** – Notkers des Deutschen Werke / Hrsg. von E.H. Sehrт u. T. Starck. – Halle (Saale): Max Niemeyer Verlag, 1933-1934. – Bd.1. – 403 s.; **Relleke 1974** – Relleke W. Funktionsverben in der althochdeutschen Literatur // Amsterdamer Beiträge zur alteren Germanistik. – 1974. – Bd.7. – S. 35 – 46; **Sehrт 1962** – Notker-Glossar. Ein Altdeutsch-Lateinisch-Neuhochdeutsches Wörterbuch zu Notkers des Deutschen Schriften von E.H. Sehrт. – Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 1962. – 343 s.

The article is devoted to the research work on the mythological-religious world outlook paradigm of Old Germans. Implementation of culturally-loaded language units, reflecting mode of life, cultural traditions and specific of the world cognition facilitated the formation of the language picture of the world of Old Germans. The mythological world outlook turned gradually into the sphere of artistic-poetical images. That had influence on the forming of German culture.

Key words: phraseological picture of the world, Old Germans, set expressions.

І.Я. Глуховцева (Луганськ)

УДК 811.161.2'42'28

**ТРАНСФОРМАЦІЯ СТІЙКИХ СТАЛИХ ВИРАЗІВ
ЯК ОДНА З КОРИННИХ ОЗНАК ПРЕЦЕДЕНТНОГО ТЕКСТУ**

У статті розглянуто прислів'я та приказки як прецедентні тексти, що мають ряд визначальних ознак порівняно з текстами інших мовленнєвих жанрів. Автор доводить, що трансформація прецедентного тексту пов'язана з корінною його властивістю – здатністю змінювати структуру, що дозволяє перетворювати стійкі сталі сполуки залежно від ситуації мовлення.

Ключові слова: стійкі сталі сполуки, прецедентний текст, паремія, трансформація стійких сталих виразів, трансформи.

Текст як явище поліфункціональне постійно перебуває в полі зору науковців. Існує більше 250 визначень поняття тексту, однак універсальної дефініції, яка мала б термінологічний характер, ще не вироблено [Поберезька 2008: 39]. Наразі текст вивчається в різних аспектах, найважливіші серед яких такі: онтологічний – з'ясовується характер існування тексту, його статус, відмінності усного й писемного текстів; гносеологічний – аналізується характер відображення об'єктивної дійсності в тексті; власне лінгвістичний – досліджується мовленнєве оформлення тексту; психологічний – студіюється характер сприйняття тексту; прагматичний – встановлюється характер ставлення автора до об'єктивної дійсності та змістового матеріалу. У цьому разі глибинна структура тексту, яка визначає відношення знаків до об'єктивної дійсності, значення знаків, зміст та інформацію одиниць різного рівня, протиставляється поверхневій структурі, вони обидві пов'язуються з прагматикою, тобто з відношенням знаків до їх інтерпретаторів, до тих, хто продукує і декорує знаки [Загнітко 2008: 41]. Прагматичний аспект набуває особливої актуальності у зв'язку з уведенням у науковий обіг поняття прецедентний текст, хоч самі особливості таких текстів достатньо не вивчені. Ю. Караулов подає визначення прецедентного тексту, враховуючи різні аспекти вивчення тексту як такого. Тому, на думку автора, це передусім значущі для тієї чи іншої особистості в пізнавальному та емоційному відношенні висловлювання; це також тексти, що мають надособистісний характер, тобто добре відомі й широкому оточенню цієї особистості, урахувавши її попередників і сучасників; це зокрема й тексти, звернення до яких поновлюється неодноразово в дискурсі цієї мовної особистості [Караулов 1987: 216]. Отже, вивчення прецедентного тексту завжди пов'язане з

питаннями комунікативної діяльності мовної особистості, її ідіолексиконом тощо. Прецедентні тексти можуть включати цитати з творів світової літератури і фольклору, класичні крилаті вислови, а також цитати з популярних пісень, кінофільмів, реклами. Знання прецедентних текстів свідчать про належність особистості до певної епохи, вони відображають культурний рівень соціуму та його членів, національну належність особистості, її світогляд й одночасно є яскравою характеристикою конкретної особистості [Иванцова 2002: 195].

У цій статті аналізуються прислів'я та приказки як окремі жанри прецедентних текстів. Завдання дослідження вбачаємо в тому, щоб виявити особливості трансформації загальновідомих прислів'їв у сучасному усному мовленні та періодичній пресі.

Відомо, що прислів'я клішовані повністю, вони складаються з одних і тих же постійних членів, а тому не змінюються в мовленні й називаються замкненими структурами. Приказки клішовані не повністю, вони мають компоненти, що можуть змінюватися, їх можна доповнити окремими словами, тому їх відносять до незамкнених структур. Залежно від ступеня узагальнення дійсності прислів'я називаються узагальнюючими, якщо в них ідеться про якусь закономірність, регулярно повторюване явище чи звичай, і частковими, якщо в них мова йде про якісь окремі події, а то й просто про випадкові явища [Пермяков 1970: 9 – 10]. Для прислів'їв і приказок, особливо замкненого типу, узагальнюючих, властива стійкість компонентного складу, яка передбачає однакове лексичне наповнення, незалежно від мети й ситуації використання, тобто лексико-семантичну незмінність.

Багато прислів'їв та приказок цього типу утворено за відповідними моделями-формулами, характерними для прислів'їв різних народів [Прислів'я та приказки 1980: 39], що також свідчить про клішованість і стійкість компонентного складу прислів'їв та приказок, а також сприяє їм.

Однак увагу вчених привертають також процеси трансформації стійких сталих сполук, передусім фразеологізмів, а потім і прислів'їв та приказок як активної тенденції розвитку мови. Уперше можливість оказіональних змін у семантиці, структурі та синтаксичному оформленні фразеологічних одиниць помітив Ш. Баллі, який писав, що письменники часто намагаються поновити стійкі сполучення слів, подібно до того, як вони поновлюють образи [Баллі 1961: 107]. О. Кунін указав на можливість видозмін форми фразеологічної одиниці і розрізняв кілька типів таких змін: перестановка компонентів, скорочення або розширення компонентного складу, заміна одного компонента іншим [Кунін 1970: 11]. Тому в 40 – 50-х роках ХХ ст. цілком очевидно стала відносність семантико-синтаксичної та граматичної стійкості низки фразеологічних одиниць (з цього приводу на особливу увагу заслуговують спостереження В. Виноградова [Виноградов 1946; Виноградов 1969]). В україністиці першими процеси авторського оновлення фразеологізмів описували І. Чередниченко [Чередниченко 1952], І. Білодід [Білодід 1955], А. Коваль [Коваль 1956], С. Дідик [Дідик 1969].

У науковій літературі відображено особливості трансформації стійких сталих сполук, наголошується на відмінностях між трансформацією та варіюванням компонентного складу у фразеологізмах чи пареміях. Так,

В. Вакуров трансформацію розглядає як перетворення семантики і структури фразеологічних одиниць [Вакуров 1983: 101]. М. Шанський трансформацію трактує як зміну, переоформлення, оновлення значення і структури [Шанський 1985: 150 – 155]. В. Ковальов пов'язує її з семантичним обігруванням і перетворенням складу фразеологізмів [Ковалёв 1985: 67 – 72]. І. Арнольд трансформацією фразеологізмів називає такі „релевантні зміни в лексичному складі, синтаксичній структурі, семантиці, при яких узуально-стала форма фразеологізму протиставляється його оказіональній формі” [Арнольд 1990: 86]. Дослідники звертають увагу на мету трансформації стійких сталих сполук та функцію сполук. На думку А. Молоткова, „вживання фразеологізму в незвичайному для нього значенні зумовлено насамперед порушенням звичайних відношень і зв'язків зі словами в мовленні, тобто можливістю сполучення зі словами такого лексичного ряду, з якими фразеологізм як мовна одиниця, що має своє певне лексичне значення, у межах норм сполучатися не може” [Молотков 1977: 192 – 193]. О. Пономарів фразеологічну трансформацію визначає як „видозміну фразеологічних одиниць з певною стилістичною настановою” [Пономарів 1999: 127]. Н. Бойченко трансформацією стійких сполук вважає такі „зміни, які викликані їх актуалізацією в особливих контекстуальних умовах, що увиразнюють повідомлення шляхом вираження експресивної інформації” [Бойченко 2002: 168]. Це дає можливість В. Білоноженко та І. Гнатюк вважати, що трансформація – явище оказіональне, воно завжди має виразне стилістичне забарвлення [Білоноженко, Гнатюк 1989: 107]. Тому Н. Кочукова доводить, що „трансформацію слід кваліфікувати як видозміну компонентного складу фразеологічних одиниць, що спричиняє зрушення в їхній семантиці, унаслідок чого узуальна форма фразеологічної одиниці протиставляється її оказіональній формі. Отже, трансформація стійких сполучень слів – це свідоме перетворення авторами їхньої форми для надання їм додаткової експресії й досягнення потрібного стилістичного ефекту” [Кочукова 2004: 44].

У наш час трансформація стійких сталих виразів, зокрема прислів'їв та приказок, бачиться як одна з ознак прецедентного тексту, здатного змінюватися залежно від ситуації мовлення. Лексичні одиниці, що наповнюють зміст прислів'я, у більшості випадків вільно функціонують у мові, можуть входити до складу синтаксичних словосполучень, у багатьох випадках уживатися в прямому й переносному значеннях. Це дозволяє мовцеві, урахувавши внутрішню форму слова, його системні зв'язки з іншими словами – здатність мати синоніми, вступати в антонімічні відношення з окремими словами, наявність чи відсутність омонімів в окремій лексичній одиниці співзвучних слів, – замінювати одні одиниці іншими, що призводить до повної чи часткової зміни змісту сталих виразів.

Сам зміст стійких сталих сполук також є одним з важливих чинників, які враховуються при трансформації. Надзвичайна місткість і внутрішня складність прислів'їв [Пермяков 1970: 8] дозволяють розглядати їх як філософські константи, поради, короткі рекомендації, закономірності, загальновідомі істини, які знає кожен пересічний мовець як представник цієї мовної спільноти. Проте В. Мокієнко називає паремії одиницями з високою квотою „кумулятивності” [Вальтер, Мокиєнко 2005: 6], адже вони –

віддзеркалення минулого способу життя, історії, культури. У той час як демократизація суспільного життя, що неминуче виявляється в мові, зумовлює переосмислення усталених істин, а це сприяє трансформації відомих афоризмів, загальноживаних прислів'їв, приказок, загадок, повір'їв тощо. Такі трансформи, виникаючи переважно на базі традиційних паремій, існують як самостійні стійкі вирази, вони мають своє значення, характеризуються власною сферою вживання, конотацією, проте не втрачають свого зв'язку з первинним сталим зворотом, адже конотація новоствореного виразу буде зрозумілою тільки при зіставленні традиційного значення прислів'я та приказки з новим. У цьому випадку загальновідомі прислів'я та приказки служать немовби фоном, який забезпечує сприйняття й усвідомлення конотації, якої набувають новоутворені вирази. „Власне кажучи, „ефект упізнавання” будь-якої трансформи прислів'я – необхідна умова її популярності й функціонування” [Вальтер, Мокиєнко 2005: 12].

Дотримання схеми-моделі, за якою будуються прислів'я, при утворенні антиприслів'їв дозволяє: співвіднести новоутворений вислів з уже відомим; викликати додаткові асоціації, актуалізувати первинні й вторинні конотації у зв'язку з вторинною експресивізацією виразу; стисло й точно схарактеризувати предмет, явище, дію тощо; домогтися реалізації моралізаторської функції висловлювання; об'єктивно відтворити різні дискурсивні сфери, сприяючи при цьому критичній оцінці їх.

Вивчення функціональної активності прислів'їв та приказок в усному мовленні жителів Східної України засвідчує, що трансформації найчастіше зазнають найбільш уживані стійкі сталі сполуки. Так, прислів'я *Скажи мені, хто твій друг, і я скажу тобі, хто ти* стало джерелом, за нашими підрахунками, для 35 антиприслів'їв, *Баба з воза – кобилі легше* – для 19, *Сім разів відмір, один – відріж* – для 17; *Одна голова добре, а дві – краще* – для 16, *Чим далі в ліс, тим більше дров* – для 15, *Не такий страшний чорт, як його малюють*, а також *Скрізь добре, де нас немає* – для 12, *Автомобіль не розкіш, а засіб пересування* та *Хто не ризикує, той не п'є шампанського* – для 11, *На безриб'ї і рак риба, Хто рано встає, тому Бог дає, Любиш кататися – люби і санчата возити* – для 10, *Добре сміється той, хто сміється останнім* та *Робота не вовк, у ліс не втече* – для 9; *Апетит приходить під час їжі* та *Зустрічають по одягу, а проводжають по розуму* – для 8, *Скільки вовка не годуй, все одно у ліс дивиться* та *Вчення – світло, а невчення – темрява* – для 7.

Прислів'я *Одна голова добре, дві краще* побудоване за схемою два В краще за одне А, у яку може вкладатися різний зміст: *Одна головня і в печі гасне, а дві і в полі горять*; *Одному на трісочці прядеться, а другому й веретенце не хоче*; *Одному аж горлом вертає, а другий з голоду здихає*; *Один тримає рожен, а другий їсть печеню* [Прислів'я 1989].

За такою ж схемою-моделлю будуються прислів'я і в інших слов'янських мовах, зокрема, російській: *Одно „нынче” лучше двух „завтра”*; *Одна голова и в печи тухнет, а две и в поле курятся*; *Одному не страшно, вдвоём веселей*; *Один говорит – красно, два говорят – пестро* [Разумов 1958]; *Одному страшно, а двоим нет*; *Один и дома горюет, а двое и в поле воюют*; *Одна*

удача идет, другую ведет [Жигулев 1960]; *Ум хорошо, а два лучше, Лучшие видят очи, чем око* [Прислів'я та 2003].

Українські прислів'я *Одна голова добре, а дві ліпше (краще); чотири ока ліпше бачать, ніж двоє* співвідносні з латинськими *Nemo solus satis sapit* (ніхто одинцем не буває мудрим), *Plus vident oculi quam oculus* (що двоє очей, то не одне око); німецьким *Vier Augen seht mehr als zwei* (чотири ока ліпше бачать, ніж двоє); англійськими *Two heads are better than one* (дві голови ліпше, ніж одна), *Four eyes see more than two* (чотири ока ліпше бачать, ніж двоє); польським *Co dwie głowy, to nie jedna* (що дві голови, то не одна) [Прислів'я та 2003].

Значення 'у важкій ситуації ліпше бути вдвох, ніж одному', укладене в латинський вислів *Nemo solus satis sapit*, належить римському комедіографу Титу Макцію Плавту (250-184 рр. до Р.Х.) [Прислів'я та 2003], отже, цей сталий вислів дуже давній і поширений у багатьох мовах.

Прислів'я *Одна голова добре, а дві краще* широковідоме й загальноновживане в українському мовленні, а тому стало основою для великої кількості антиприслів'їв: *Дві голови добре, але одна симпатичніше; Кат: „Одна голова – добре, а дві – краще”;* *Лис-жартівник: „Одна голова добре, а коли на ній ще й золотий гребінець – краще!”* [ЛЗ; ЛУ 2005, №25, 30 червня, с.8]; *Один головень – добре, а два – краще* [ЛЗ; Пер. 1997, №7, липень, с.13]; *Один танець хорошо, а два краще; Одна голова – добре, а дві – краще. Так виникла кінна міліція; Одна голова – добре, а друга – краща* [АЧ; Пер. 1999, №4, квітень, с.15]; *Одна голова – добре, а з тілом – краще; Одна голова – добре, а на плечах – краще; Одна голова – добре, а на трьох – краще* [ОП; СВ 2005, №94, 12 серпня, с.4]; *Одна голова добре, а дві некрасиво; Одна голова добре, а з розумом – ще краще* [ОП; ЛУ 2000, №3, 20 січня, с.8]; *Одна голова добре, а з тубом ще краще; Одна голова хорошо, а все тіло краще; Одна голова – добре, а дві – краще, та все ж не варто роздувати штат керівного апарату* [БС; Пер. 1998, №4, квітень, с.11]; *Отримувати зарплатню – добре, а нараховувати її іншим – ще краще.*²

Усі перетворення, яких зазнав загальновідомий вислів, можна звести до кількох груп. Першу з них складають антиприслів'я, у яких змінам піддається іменник *голова*, причому виявлене обігрування значень багатозначного слова – 'голова – частина тіла людини' і 'голова – розум, свідомість' (*Дві голови добре, але одна симпатичніше; Кат: „Одна голова – добре, а дві – краще”;* *Лис-жартівник: „Одна голова добре, а коли на ній ще й золотий гребінець – краще!”* [ЛЗ; ЛУ 2005, №25, 30 червня, с.8]); заміну лексеми *голова* співзвучним дериватом *головень* 'прісноводна риба родини коропових із товстою головою і широким лобом' [ВТССУМ 2005: 250] (*Один головень – добре, а два – краще* [ЛЗ; Пер. 1997, №7, липень, с.13]); заміщення семантичного конкретизатора *голова* іншим іменником (*Один танець хорошо, а два краще; Одна голова – добре, а з тілом – краще*).

² Відсутність покликання на джерело біля антиприслів'я свідчить про те, що воно функціонує в усному мовленні жителів Сходу України.

Випробуваним прийомом трансформації прислів'їв є поширення загальнозживаного вислову: *Одна голова – добре, а дві – краще. Так виникла кінна міліція; Одна голова – добре, а дві – краще, та все ж не варто роздувати штат керівного апарату* [БС; Пер. 1998, №4, квітень, с.11]. Звичайно, у таких випадках можлива й зміна значення слова *голова* (*Одна голова – добре, а дві – краще. Так виникла кінна міліція*).

Окрему групу трансформ складають антиприслів'я, у яких зазнало змін обрамлення вислову *один...два (другий)*: *Одна голова – добре, а на плечах – краще; Одна голова – добре, а на трьох – краще* [ОП; СВ 2005, №94, 12 серпня, с.4].

Важливими компонентами аналізованого вислову є прислівники *добре, краще*, які можуть замінюватися у першій частині чи в другій, а то й в обох: *Одна голова добре, а дві некрасиво; Одна голова – початок, а дві – кінець; Одна голова погана, а друга ще гірша*.

Найменшу групу складають трансформи, у яких залишилась тільки схема-формула, а всі інші компоненти змінені. У цьому разі вислів набуває абсолютно нового значення, однак зв'язок з прислів'ям очевидний завдяки дотриманню моделі побудови вислову: *отримувати зарплатню – добре, а нараховувати її іншим – ще краще*.

Прислів'я *Хто не працює, той не їсть* побудоване за схемою Хто [не] ... , той [не] ..., у яку може вкладатися різний зміст: *Хто по морю не плавав, то той біди не бачив; Хто на морозі не бував, той і лиха не видав; Хто не вмів гарно відпочивати, той не може й добре працювати; Хто не працює, той голоду не чує; Хто не працює, той не помиляється; Хто нічого не робить, той ніколи не має часу; Хто не зачне, той певно не скінчить; Хто не з'їсть борщу, той і каші їсти не буде*. Ці вислови споріднені з тими, що побудовані за схемами: Хто [не] ... , той ... (*Хто не пашиє, той зимою з торбою пляше*); Хто ... , той [не] ... (*Хто на землі сидить, той не боїться, що впаде; Хто по кладці мудро ступає, той ся в болоті не купає; Хто влітку буде співати, той у зимі не буде танцювати; Хто літом жару боїться, той зимою не має чим грітися; Хто літом працює, той зимою не голодує; Хто глибоко оре, той хліба не їсть; Хто добре косить, той їсти не просить; Хто нашу хату минає, той щастя не має; Хто кочує, той дома не ночує; Хто воркоче, той робити не хоче; Хто вже звук чужим жить, той і не здужає робить*); Хто ... , той ... (*Хто шукає за болотом, той знайде його; Хто переплив море, той знає горе; Хто дує в огонь, той діждеться іскор в очах; Хто в четвер скаче, той у п'ятницю плаче; Хто чужим волом оре, той криві борозни тягне; Хто оре і сіє, той молотить і віє; Хто сіно невчасно косить, той часто у стріхи корму просить; Хто перший сіє, той перший збирає; Хто гострий, той косить; Хто кидає каменем до неба, той дістане ним по голові; Хто худобу б'є, той потім без неї буде; Хто хоче собаку вдарити, той кия знайде; Хто подорожує, той світ видає і розуму здобуває; Хто до роботи, той і до їжі; Хто з молоду працює, той на старість панує; Хто коротко говорить, той скоро робить; Хто лінивий до їди, той лінивий до роботи; Хто робить криво, той ходить певно; Хто товче, той хліб пече; Хто з язичком, той з пиріжком; Хто ласо їсть, той твердо спить; Хто не робить, той голий ходить*) [Прислів'я 1989].

За подібними схемами будуються прислів'я і в інших слов'янських мовах, зокрема, у російській: *Кто любит Родину и народ, тот настоящий патриот; Кто солому не едал, тот царской власти не видал; Кто оружием умело владеет, тот врагов одолеет; Кто мечтает о победе, тот не думает о смерти; Кто незванный лезет к нам, тот получит по зубам; Кто смерти не несет врагу, тот перед Родиной в долгу; Кто много болтает, тот врагу помогает; Кто бежит, тот и догоняет; Кто ест скоро, тот и работает споро; Кто ленив, тот и сонлив; Кто надеется на соседей, тот уснет без ужина; Кто сеет и веет, тот не обеднеет; Кто собою не управит, тот другого на разум не наставит; Кто малым недоволен, тот и большого недостойн; Кто силен, тот догадлив не бывает; Кто сильнее, тот и правее; Кто в нраве крут, тот никому не друг; Кто гнев свой одолевает, тот крепок бывает; Кто не упивается вином, тот крепок бывает умом; Кто в море побывал, тот лужи не боится; Кто мечтает о победе, тот не думает о смерти; Кто дрожит, тот и бежит; Кто не рискует, тот не выигрывает; Кто родителей почитает, тот вовек не погибает; Кто в нужде не бывал, тот ее не знавал; Кто за добром не пойдет, тот его не найдет; Кто не умеет беречь гроша, тот не сбережет и миллионы* [Разумов 1958].

Прислів'я *Хто не працює, той не їсть* стало базою для таких антиприслів'їв: *Кого вибрали, той і їсть* [ОП; ЛУ 2001, №6, 15 лютого, с.8]; *На кого працюють, ті й їдять* [ОП; ЛУ 2001, №20, 31 травня, с.8]; *На кого працюють, той і їсть* [ОП; ЛУ 2003, №20, 22 травня, с.8]; *Судячи з того, хто їсть, працюють сьогодні самі лише трутні* [ОП; ЛУ 2001, №45, 6 грудня, с.8]; *Сьогодні багато хто ще працює, але вже не їсть* [ОП; ЛУ 2000, №15, 27 квітня, с.8]; *Хто не перепродує, той не їсть* [ОП; СВ 1995, №3, 6 січня, с.4]; *Хто не працює, того армія врятує; Хто не працює, того не їдять; Хто не працює, той їсть багато; Хто не працює, той навчає інших – як треба працювати* [СЮ; ЛУ 1998, №42, 5 листопада, с.8]; *Хто не працює, той не закушує* [ОП; ЛУ 2002, №48, 26 грудня, с.8]; *Хто не працює, той поламався; Хто обважує, той і їсть* [ОП; СВ 2000, №113, 27 жовтня, с.4]; *Хто працює, той мільйони не заробляє!* [ОП; ЛУ 2001, №20, 31 травня, с.8]; *Хто працює, той не їсть*.

Семантично значущими для цього прислів'я є дієслова *працювати* і *їсти*. Тому найчастіше у трансформах замінене одне з них, завдяки чому інше дієслово набуває незвичної конотації. Так, заміщення лексеми *працювати* іншими дієсловами спричинює негативну конотацію дієслова *їсти*: *Кого вибрали, той і їсть* [ОП; ЛУ 2001, №6, 15 лютого, с.8]; *Хто обважує, той і їсть* [ОП; СВ 2000, №113, 27 жовтня, с.4]. Зміна семантичних конкретизаторів у цьому разі поєднана зі зникненням часток. Менших змін значення зазнає прислів'я, якщо частки наявні: *Хто не перепродує, той не їсть* [ОП; СВ 1995, №3, 6 січня, с.4]; *Хто не працює, той не закушує* [ОП; ЛУ 2002, №48, 26 грудня, с.8]; *Хто не працює, той поламався*. Заступлення дієслова *їсти* сприяє значним змінам другої частини вислову, що стає причиною зміни значення прислів'я: *Хто не працює, того армія врятує*. Нерідко в цьому разі друга частина прислів'я потребує змістового, а значить і вербального доповнення: *Хто не працює, той навчає інших – як треба працювати* [СЮ; ЛУ 1998, №42,

5 листопада, с.8]; *Хто працює, той мільйони не заробляє!* [ОП; ЛУ 2001, №20, 31 травня, с.8].

В окремих трансформах змінені форми слів, але значення прислів'я і в цьому випадку зазнає значного зміщення: *Хто не працює, того не їдять*.

Чималу групу трансформ складають такі, у яких змін зазнали займенники і частки (*На кого працюють, ті й їдять* [ОП; ЛУ 2001, №20, 31 травня, с.8]; *На кого працюють, той і їсть* [ОП; ЛУ 2003, №20, 22 травня, с.8]). Значної експресивізації зазнає антиприслів'я, якщо заміщені займенники й частки лише в одній частині вислову: *Сьогодні багато хто ще працює, але вже не їсть* [ОП; ЛУ 2000, №15, 27 квітня, с.8]. Протилежного значення набуває прислів'я, якщо в ньому опускається частка в першій частині: *Хто працює, той не їсть*, зокрема значення дієслова *їсти* розширюється.

Окремі трансформи побудовані на обігруванні значення прислів'я *Хто не працює, той не їсть*. Завдяки використанню такого прийому автор досягає значного стилістичного ефекту: *Судячи з того, хто їсть, працюють сьогодні самі лише трутні* [ОП; ЛУ 2001, №45, 6 грудня, с.8].

Отже, трансформація прислів'їв та приказок – корінна властивість прецедентних текстів, у яких лексичні одиниці, що наповнюють зміст прислів'я, у більшості випадків вільно функціонують у мові, можуть входити до складу синтаксичних словосполучень, уживаються в прямому й переносному значенні. Перебудова загальноновживаних висловів призводить до утворення антиприслів'їв, висловів, що характеризуються новою семантикою, але не втратили зв'язок з усталеним висловом. Зв'язок новотвору із загальновідомою паремією досягається переважно завдяки тому, що, зазвичай, формула-схема побудови нового вислову не порушується, що дає змогу співвіднести значення усталених прислів'їв та приказок і їх трансформ.

Експресивізація трансформи може бути викликана: заміною одного або кількох компонентів, які входили до складу прислів'їв чи приказок; обігруванням значень багатозначних слів чи грою співзвучними словами, поширенням загальновідомого вислову, зміною обрамлення тощо.

Список використаних джерел

ВТССУМ – Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К.; Ірпінь: Перун, 2005. – С. 1728; **Жигулев А. М.** Русские военные пословицы и поговорки. Сост. А. М. Жигулев. – М., Воениздат, 1960. – 159 с.; **Прислів'я та приказки шістьма мовами**: близько 2200 одиниць / укл. Г. Бігун. 2-е вид., випр. і доп. – К.: Тандем, 2003. – 320 с.; **Прислів'я та приказки**: Природа. Господарська діяльність людини / АН УРСР. Ін-т мистецтвознав., фольклору та етнографії ім. М.Т. Рильського; упоряд. М. М. Пазяк; відп. ред. С.В. Мишанич. – К.: Наук. думка, 1989. – 480 с.; **Разумов А.** Мудрое слово. Русские пословицы и поговорки / сост. А.А. Разумов. – М., Детиздат, 1958. – 239 с.

Список використаної літератури

Арнольд И. В. Стилистика современного английского языка: учеб. пособие для студентов пед. ин-тов по специальности „Иностранный яз.“. – М.: Просвещение, 1996. – 3000 с.; **Балли Ш.** Французская стилистика: пер. с фр. –

М.: Иностран. лит., 1961. – 394 с.; **Білодід І. К.** Питання розвитку мови української радянської художньої прози (Переважно післявоєнного періоду, 1945 – 1950 рр.). – К.: Вид-во АН УРСР, 1955. – 328 с.; **Білоноженко В.М., Гнатюк І.С.** Функціонування та лексикографічна розробка українських фразеологізмів. – К.: Наук. думка, 1989. – 153 с.; **Бойченко Н. О.** Стійкі дієслівні сполуки у публіцистичному тексті: типологічні ознаки та експресивний потенціал: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2002. – 192 с.; **Вакуров В. Н.** Основы стилистики фразеологических единиц: (на материале современного фельетона). – М.: МГУ. – 1983. – 175 с.; **Вальтер Х., Мокиенко В. М.** Антипословицы русского народа. – СПб.: Нева, 2005. – 576 с.; **Виноградов В. В.** О взаимодействии лексико-семантических уровней с грамматическими в структуре языка // Мысли о современном русском языке. – М.: Просвещение, 1969. – С.15 – 21; **Виноградов В. В.** Основные понятия русской фразеологии как лингвистической дисциплины // Труды юбилейной науч. сессии ЛГУ. Секция филол. наук. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1946. – С.45 – 69; **Дідик С.С.** Фразеологізми у творах О. Гаврилюка // Вісн. Львів. держ. ун-ту. Серія філол. – Вип. 6. – Л., 1969. – С.45 – 48; **Загнітко А.** Теорія сучасного синтаксису. – Донецьк: ДонНУ, 2008. – 294 с.; **Иванцова Е.В.** Феномен диалектной языковой личности. – Томск: Изд-во Том. ун-та, 2002. – 312 с.; **Караулов Ю.** Русский язык и языковая личность. – М., 1987. – 262 с.; **Ковалев В.П.** Выразительные средства художественной речи. – К.: Рад. школа, 1985. – 136 с.; **Коваль А.П.** Прийоми використання фразеологізмів у публіцистично-критич-них статтях Івана Франка // Наук. зап. Київ. ун-ту. – Вип. 7. – Т. 15. – К., 1956. – С.77 – 95; **Кочукова Н.І.** Експресивно-виражальні можливості трансформованих стійких сполучень слів (на матеріалі української преси кінця ХХ – початку ХХІ століття): дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. – Слов'янськ, 2004. – 182 с.; **Кунин А.В.** Английская фразеология: Теоретический курс. – М.: Высш. шк., 1970. – 344 с.; **Молотков А.И.** Основы фразеологии русского языка. – Л.: Наука, 1977. – 280 с.; **Пермяков Г.Л.** От поговорки до сказки (Заметки по общей теории клише). – М., 1970. – 372 с.; **Поберезька Г.Г., Волинець І.М.** Лінгвістичні основи документознавства та інформаційної діяльності: навч. посіб. / за ред. І. П. Ющука. – К.: Знання, 2008. – 351 с.; **Пономарів О.Д.** Стилїстика сучасної української мови: Підручник. – К.: Либідь, 1993. – 248 с.; **Прислів'я та приказки:** Природа. Господарська діяльність людини. – К.: Наук. думка, 1989. – 480 с.; **Чередниченко І.Г.** Нариси з української фразеології. – К.: Рад. шк., 1952. – 144 с.; **Шанский Н.М.** Фразеология современного русского языка. – М.: Высш. шк., 1985. – 160 с.

Список умовних скорочень

АЧ – Анатолій Чубинський, **БС** – Борис Слюсар, **ЛЗ** – Леонід Забара, **ОП** – Олександр Перлюк, **СЮ** – Сергій Юхненко.
ЛУ – „Літературна Україна”, **Пер.** – „Перець”, **СВ** – „Сільські вісті”.

In the article proverbs and sayings as precedent texts which have particular features are analysed. The author provides that transformation of precedent text is connected with its capacity to change the structure.

Key-words: firm word combination, precedent text, proverb, un-proverb, transformation of firm word combinations.

Н.О. Олексієнко (Луганськ)

УДК 811.161.2'373

**ФРАЗЕОЛОГІЗМИ З КОМПОНЕНТАМИ-ЗООНІМАМИ *кіт*, *кішка*
У СХІДНОСЛОБОЖАНСЬКИХ ТА СХІДНОСТЕПОВИХ ГОВІРКАХ
(ІДЕОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ)**

*У статті визначається місце компонентів **кіт** / **кішка** у фразеологічній системі східнослобожанських і східностепових говірок, виявляються експліцитні та імпліцитні семи зоонімів у складі фразеологічних одиниць, згруповуються вислови за ідеографічним принципом, проводиться паралель між виразами літературної мови й фразеологізмами інших говірок.*

Ключові слова: зоонім, зоофразеологізм, зооконцепт, ареальна фразеологічна одиниця, ідеографія.

У сучасній когнітивній лінгвістиці, де мова розглядається як засіб отримання, зберігання, обробки й використання знань, різко зросла потреба в глибинному аналізі фразеологічних систем усіх ареалів, особливо новітніх, до яких належать східнослобожанські та східностепові говірки (ССГ). Дослідження діалектних фразеологічних одиниць, зокрема з компонентами-фітонімами та зоонімами, безпосередньо відбиває мовленнєву ситуацію ареалу, його мовну картину світу, результати сприйняття людиною навколишнього середовища.

Свідченням інтенсивності образних конкретизаторів (ОК) „як екстралінгвістичної опори” є його фразеотворча активність. Високою фразеопродуктивністю у ССГ відзначаються близько 75 компонентів-образів, які „у складі ареальних фразеологічних одиниць (АФО) формують фразеологічну „картину світу” регіону [Ужченко 2003: 113]. Серед них близько 30 ОК – компоненти-зооніми: баран (14 фіксацій), бик (19), горобець (39), заєць (55), їжак (26), кінь (44), кіт (43), кішка (11), кобила (29), коза (41), півень (25), риба (21) тощо. Ця статистика яскраво відбиває специфіку у виборі ціннісних пріоритерів ареального континууму, тісний семантичний зв'язок між образною характеристикою якостей людини й обширом екстралінгвістичної інформації, імпліцитно включеної до зоонімної концептосфери. До найбільш уживаних у ССГ належать зооніми *кіт*, *кішка*, які й стали об'єктом нашого дослідження.

Метою статті є спроба визначити місце компонентів **кіт** / **кішка** у фразеологічній системі ССГ, установити головні чинники, які вплинули на

внутрішню форму фразем, виявити експліцитні та імпліцитні семи зоонімів у складі АФО, згрупувати вислови за семантикою, провести паралель між виразами літературної мови й фразеологізмами інших говірок. Основними джерелами дослідження є картотека автора, реєстр „Фразеологічного словника східнословобанських і степових говірок Донбасу” В. Ужченка та Д. Ужченка [УВДСл] на 6019 реєстрових одиниць, додатки до дисертацій Д. Ужченка [УжченкоД], Р. Міняйла [Міняйло].

Кота (кішку) вважали за небезпечну істоту, що стоїть на грані двох світів – реального і потойбічного, ...його поява віщує нещастя чи невдачу [Войтович: 527]. Ця тварина створена Богом, однак усе-таки „нечиста”, бо колись кіт з’їв чорта [Жайворонок: 288]. У народних уявленнях тварина наділена різноманітними демонічними рисами (найпоширенішим є повір’я про обернення відьми на кішку, в образі кішки може з’являтися й чорт), використовується в магічних ритуалах (віра в те, що в чорного kota або кішки є кістка, здатна зробити людину невидимою) та народній медицині [див. СД: 637–640]. Тварині властива двоїста символіка: 1) *кіт (кішка)* як „нечиста” тварина є символом невдачі (коли кішка перебіжить дорогу – на нещастя), зубожіння (до кого прибудеться кіт, той неодмінно зубожіє), хвороби (якщо спати з котом, з’явиться нежить) тощо; 2) *кіт (кішка)* як оберіг (триколірна кішка оберігає дім від пожежі) [див. Войтович: 527].

Українські словники фіксують: „**кіт** – свійська тварина родини котячих, що знищує мишей і щурів; самець кішки”, а „**кішка** – самка kota” [СУМ IV: 171 – 172]. У російських тлумачних словниках, навпаки, зазначено: **кішка** – „домашнее млекопитающее животное..., к которому относится также тигр, лев и т.п...”, **кіт** – „самець кошки” [Ожегов 1987: 258–259]. Ця незначна розбіжність у лексичному тлумаченні „формує в російській і українській мовах різні уявлення, асоціації” [Вовк 2007: 50].

В українській говірковій фразеології є частотними вирази із стрижневими компонентами-концептами *кіт / кішка* (перший є найбільш фразеопродуктивним) з найрізноманітнішою семантикою й конотацією. У ССГ зафіксовані й фраземи з компонентами *котик, кошеня, котя* та прикметниками *котячий* і *кошачий*. Усі зібрані фразеологізми ми розподілили за ідеографічним принципом і розташували за кількісним наповненням.

До першої групи ввійшли фразеологізми на позначення **поведінки** і **стану людини**. У цій категорії тварині приписані такі специфічні для ССГ атрибути: **шкідливість** (*наробити як кіт на попелі* „дуже нашкочити” [УВДСл: 160]), **задоволеність** (*жмуритися як кіт на сонці* „задоволено” [УВДСл: 160]), **несподіваність** (*напасти як кіт на мишу* „несподівано” [ВК]), **незручність** (*сидіти як кіт на проводах* „незручно, невпевнено” [УВДСл: 160]), **надмірність** (*бігати як кішка підпечена* (вираз має підвищений ступінь вияву дії: „дуже”, „надто”) [УВДСл: 160]), **п’янство** (*до кошачого няву (писку)* „дуже, сильно; багато, до знемоги” [УВДСл: 225]). Фразеологізми, яким властива сема „**жадібність**”, імовірно, виникли як варіанти до літературних висловів *кідатися як (мов, ніби і т. ін.) кіт до м’яси, накинутися як (мов, ніби і т. ін.) кіт до сала, поглядати як (мов, ніби і т. ін.) кіт на сало* [СФУМ: 298]. Для фразеології ССГ більш релевантними є АФО з образними визначниками (ОВ) *масло, м’ясо*: *дивитися як кіт на масло, поглядати (дивитися) як кіт на*

м'ясо „ласо, жадібно” [УВДСл: 159, 160], у той час, як на Львівщині активніше функціонує вираз *дивит сі як кіт на сало* „ласо, жадібно позирає”, більш наближений до літературного [ЮІС: 68]. Зоофразеологізмами в ареалі репрезентоване й поняття „робити повільно (мляво, неохоче)”: *тягнути (тягти) kota за хвіст, тягнути (тягти) kota з підворотні* [УВДСл: 159], *тягнути (тягти) кішку за хвіст* [УВДСл: 160]; пор. літературне *тягти (тягнути) сірка́ (кота́, ку́цого) за хвіст (за хвоста)* „зволікати, не поспішати з чим-небудь” [СФУМ: 729 – 730]. АФО як *кіт (кішка) язиком злизав кого* вживається з нейтральним значенням „безслідно зник хто; безслідно зникло що” [УВДСл: 160]. Проте його відповідник в іншій говірці стосується лише певної особи: терн. *пропав як кіт на ярмарку* „безслідно зник” [ЮІС: 69].

Значна частина зоофразеологізмів з компонентами *кіт / кішка* відбиває **суспільні та родинні стосунки** між людьми. Активним є уявлення про *kota* як еталон **комфортності, безтурботності** (*жити як кіт у сметані, жити як кіт у маслі* [УВДСл: 160], *жити як кіт у масляницю, жити як коти* [Міняйло: 224], *купатися як кіт у молоці* [ВК]) не лише у ССГ, пор. поліс. *живе як кіт у маслі (сметані), цар у державі як кіт у коморі* [Добр: 18], лемк. *добри як ма́чці в упала́чці* [ВархІ: 82]. Не залишилась без уваги й тема взаємостосунків людей, де тварина є уособленням постійної **ворожнечі, сварки**: *як два коти над салом* [УВДСл: 159], *жити як кішка з мишкою* [УВДСл: 160], *жити як кіт з кішкою* (фіксується й зі значенням „жити у злагоді, мирно”) [УВДСл: 159]. Внутрішня форма фразеологізмів значною мірою ґрунтується на уявленні етносу про стереотипність поведінки тварини. Значення „жити без злагоди, постійно ворогуючи, сварячись” реалізується також у фраземах інших говірок: гуляйпіль. *як кіт і собака* [Грица 1996: 147], хмельн. *жисє як кіт з псом, черніг. не помиряться як два коти над салом, херсон. гризеться як кішка з собакою* [ЮІС: 68–69], зполіс. *йак кут (= кіт) с суба́куйу* [Арк: 97], поліс. *не мирять як коти над рибою* [Добр: 16], лемк. *жы́ти як пес з ма́чком* [ВархІ: 100]. До цієї групи можна віднести й фразеологізми *наказать kota мишами* „покарати про людське око” [УВДСл: 159], *дружить як блоха з котом* „зовсім не (дружить); паразитує” [УВДСл: 42], які є специфічними лише для ССГ.

Третю групу складають вирази на позначення **фізичних особливостей і зовнішнього вигляду людини**. Лексеми *кіт, кошеня* є еталонами малого розміру: *коту по вуха* [УВДСл: 159], *як кошеня* „невисокий на зріст, низенький” [ВК]; пор. гуляйпіль. *коту під п'яту* [Грица 1996: 147], поліс. *виріс як кіт навсидячки* [Добр: 17]. Зоофразеологізми зі значенням „зовсім не схожий” побудовані за схемою „схожий + ОК (*кіт*) + на + ОВ (назва іншої тварини)”. Функції ОВ, члена „дихотомічної опозиції в компаративних ЗФ, який „визначає” параметри силового поля фауноніма-конкретизатора” [УжченкоД: 151 – виноска] виконують реалії *кобила, свиня, собака: схожий як кіт на собаку* [УВДСл: 160], *схожий як кіт на кобилу* [УВДСл: 159], *схожий (похожий) як свиня на kota [тільки шерсть не така]* [УВДСл: 280]. Непривабливу зовнішність людини характеризує ареалізм *хоч (хоть) котів бий*, який побутує у ССГ зі значенням „дуже повний, одутлий; деформований ожирінням (перев. про обличчя)” [УВДСл: 159]. З характеристикою естетичного вигляду людини пов'язані фразеологічні одиниці, у яких реалізується семантика броду: *як котики смоктали кого* [УВДСл: 176], *як*

кошенята смоктали кого [УВДСл: 177], *коти качали* кого [Міняйло: 224] зі значенням „хто-небудь брудний”. У ССГ зоофразеологізм *кішка драна* „неохайна людина” [УВДСл: 160] може бути використаний не лише по відношенню до жінки, а й, зрідка, до чоловіка. Російський літературний вислів *драная кошка* є „еталоном” розпусної поведінки жінки [Вовк 2008: 52].

До четвертої групи ввійшли фразеологізми з компонентами *кіт / кішка* на позначення **фізіологічних станів людини**. Фразеологічні одиниці *котів давити* „міцно спати”, *придушити kota* „заснути” [УВДСл: 159] пов’язані з частим порівнянням *kota* з людиною (частіше дитиною), яка любить поспати. Тому раніше перед тим, як уперше покласти дитину до колиски, туди клали kota, щоб дитина добре спала [Гура: 98]. Сюди ж відносимо й вислів *[i] kota з’їв би* „дуже голодний” [УВДСл: 159]. На позначення втоми, поганого стану здоров’я функціонують фразеологізми, в основі яких життєві сценарії та уявлення: *втомлений як кіт після качалки* „дуже сильно втомлений” [УВДСл: 160]), *у роті як коти нагадили* „дуже погано (після вживання спиртних напоїв)” [ВК]; у говірках Полісся Г. Доброльожа серед висловів, пов’язаних з фізіологією людини, зафіксувала лише фразеологізми *заліг як кошеня в грубі, спить як кіт на припічку* зі значенням „міцно спати” [Добр: 17].

П’ята група представлена фразеологізмами зі стрижневими компонентами *кіт / кішка* на позначення **інтелектуальної сфери, рис характеру, поведінки, емоцій, почуттів, переживань людини**. Серед семантичних вербалізацій на позначення „ледачої людини” відзначаємо АФО *вивернутися як кіт на припічку* „розлягтися; байдикувати” [УВДСл: 159], *коту хвіст крутити* [ВК]. Фразеологізми з аналогічною семантикою активно функціонують і в інших говірках: поліс. *лежить, і`ек коут у подушках* [Грищ: 167], півд.карп. *робити за kota* „байдикувати”, *кішка (мачка) мисы (бл`уда, чибр`а) мийе* „про ліниву господарку” [Лавер 1975: 180, 185]). Зоофразеологізми ссл., сст. *мудрий як музикове котя* [УВДСл: 176 – 177] і гуц. *[ро]зумне] йат музикове кот`е* [Олійник 2002: 103] спільні в образній основі й структурі, проте семантика їх різна. У ССГ вислів має значення „зовсім безтурботна людина (любитель музики на весіллі)”, а в гуцульській говірці – „дуже розумний (про дитину)”. Специфічними для ССГ є ареальні фразеологічні одиниці з переважно негативною конотацією, у яких *кіт, кішка* є уособленням **спритності** (*кіт мартівський* „швидкий, спритний хлопець (особливо до дівчат)” [УВДСл: 159]), **брехливості** (*кішкою спину гнути* „казати неправду” [УВДСл: 160]), **владності** (*крутити як кіт вусами* „командувати” [УВДСл: 159]), **досвідченості** (*кішку з`їсти* на чому „бувалий, з досвідом” [УВДСл: 160]), **марності сподівання** (*посилати кішку по сало* „марно сподіватися на позитивний результат” [ВК]), **чванливості** (*ламатися як кіт у галстуку* „чванитися” [Міняйло: 224]), **почуття любові** (*любити як кіт лозину* „зовсім не любити” [УВДСл: 159]). Для східноукраїнського регіону характерним є табування реалій, пов’язаних з народженням дитини: *котик приніс* [УВДСл: 176].

В окрему групу виділяються фразеологізми на позначення **абстрактних понять**, зокрема, **кількості** (*і коти не їдять, [i] кішка їсти не буде* зі значенням „несмачний, поганий” (про страви) [УВДСл: 159, 160]) і **якості** (*на кішку велике, на собаку мале* зі значенням „нікому не підходить за розміром”

[УВДСл: 160], як *котячих сліз (сльоз)* [УВДСл: 287], *котячі сльози* „дуже мало; невелика кількість чого-небудь” [ВК]; пор. лемк. як *ма́чка наплаче* „дуже мало” [ВархІ: 82]).

Таким чином, мовна свідомість мешканців східного регіону за допомогою фразеологічних одиниць з компонентами фауни (зоонімами **кіт** та **кішка**) позначає, подекуди жартівливо, іронічно, зневажливо, грубо різноманітні реалії людського існування. В основі внутрішньої форми аналізованих виразів – зв’язок тварини з міфами і легендами, вірування та уявлення етносу про стереотипи дій тварини, життєві сценарії тощо. Активним у межах ССГ виявляється уявлення про тварину як еталон *шкідливості, задоволеності, несподіваності, незручності, надмірності, спритності, брехливості, владності, досвідченості, марності сподівання, чванливості, нетотожності, бруду, голоду* тощо, у тому числі й зафіксовані на загальнономовному рівні ознаки *жадібності, повільності, комфортності, безтурботності, постійної ворожнечі, сварки, байдюкування*. Лексеми **кіт** і **кішка** є „своїми” активними зооконцептами, тому дослідження стійких виразів із фразеопродуктивними компонентами потребує подальшого всебічного вивчення: установлення конотативного аспекту семантичної структури й культурно-національної семантики, символіки, з’ясування їх ролі як знаків української етнокультури, визначення ідеографічних груп тощо.

Умовні скорочення назв говірок

Гуляйпіль. – гуляйпільська; **гуц.** – гуцульська; **зполіс.** – західнополіська; **лемк.** – лемківська; **львів.** – львівська; **півд.карп.** – південнокарпатська; **поліс.** – поліська; **ссл.** – східнослобожанська; **сст.** – східностепова; **терн.** – тернопільська; **херсон.** – херсонська; **хмельн.** – хмельницька; **черніг.** – чернігівська.

Література і джерела

Арк – Аркушин Г. Сказав, як два зв’язав: Народні вислови та загадки із Західного Полісся і західної частини Волині. – Люблін – Луцьк, 2003. – 177 с. („Фразеологія” – с. 76 – 133); **ВархІ** – Вархол Н., Івченко А. Фразеологічний словник лемківських говірок Східної Словащини. – Братислава: Словацьке пед. вид-во, 1990. – 259 с.; **ВК** – Власна картотека; **Вовк 2008** – Вовк Н.В. Семантика и функции ФЕ с компонентом „кошка” в русском языке (в сопоставлении с украинским языком) // Ученые зап. Таврич. нац. ун-та им. В.И. Вернадского. (Наук. журн.). – Серія „Філологія”. – Симферополь, 2007. – Т. 20. – № 6. – С. 49 – 55; **Войнович** – Войтович В.В. Українська міфологія. – К.: Либідь, 2002. – 664 с.; **Грица 1996** – Грица Т.Г. Матеріали до фразеологічного словника Гуляйпільського району Запорізької області // Фразеологія говорів Гуляйпільського району Запорізької області: дис. ... канд. філол. наук. – Х., 1996. – С. 121 – 181; **Гриц** – Грищенко П.П. Матеріали для діалектного фразеологічного словаря українського Полісся (село Лучанки Овручського району Житомирської області) // Вопр. фразеології. 8: Тр. Самарканд. ун-та им. А. Навои. Н.с. – Самарканд, 1975. – Вып. 272. – С. 162 – 177; **Гура** – Гура А.В. Символика животных в славянской народной традиции. – М.: Индрик, 1997. – 912с.; **Добр** – Доброльожа Г.М. Ідеографічний словник

поліських народних порівнянь з компаративними об'єктами – назвами тварин. – К.: Волинь, 1997. – 53 с.; **Жайворонок** – Жайворонок В.В. Знаки української етнокультури: словник-довідник. – К.: Довіра, 2006. – 703 с.; **Лавер 1975** – Лавер В.И. Семантико-структурные варианты диалектных фразеологизмов в южно-карпатских украинских говорах и их лингвогеографическая интерпретация // Вопр. фразеологии. 8: Тр. Самарканд. ун-та им. А. Навои. Н.с. – Самарканд, 1975. – Вып. 272. – С. 178 – 191; **Міняйло** – Міняйло Р.В. Активні процеси в ареальній фразеології сходу України: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. – Луганськ, 2001. – 261 с.; **Ожегов 1987** – Ожегов С.И. Словарь русского языка. – М.: Рус. яз., 1987; **Олійник 2002** – Олійник М. Я. Фразеологія гуцульських говірок: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. – Л., 2002. – 222 с.; **СД** – Славянские древности: Этнолингвистический словарь / под общ. ред. Н.И. Толстого. – М.: Междунар. отношения. – 1999. – Т. 2. – 699 с.; **СУМ** – Словник української мови: в 11 т. – К.: Наук. думка, 1970 – 1980. – Т. 1 – 11; **СФУМ** – Словник фразеологізмів української мови / уклад.: В.М. Білоноженко та ін. – К.: Наук. думка, 2003. – 1104 с.; **УВДСл** – Ужченко В.Д., Ужченко Д.В. Фразеологічний словник східнословобожанських і степових говірок Донбасу. – 5-е вид. – Луганськ: Альма-матер, 2005. – 348 с.; **УжченкоД** – Ужченко Д.В. Семантика українських зоофразеологізмів в етнокультурному висвітленні: дис. ... канд. філол. наук. – Луганськ, 2000. – 248 с.; **ЮІС** – Юрченко О.С., Івченко А.О. Словник стійких народних порівнянь. – Х.: Основа, 1993. – 176 с.

A place of CAT (male) / CAT (female) components is being defined in the phraseological system of easternslobozhansky and easternsteppe dialects. The author is underlining the explicite and implicite sems of zoophraseological units, making out groups according to the ideographic principle and compares local phraseological phrases with their literal equivalents and other local sayings

Key words: faunonim, zooidiom, zooconcept, dialectic phraseological units, ideographic.

О.О. Яцкевич (Харків)

УДК 811.161.2'373.7

КОНЦЕПТ „ВОЛЯ” В УКРАЇНСЬКІЙ ФРАЗЕОЛОГІЧНІЙ КАРТИНІ СВІТУ

Стаття присвячена аналізу фразеологічної складової лінгвокультурного концепту „Воля”. Вивчаються особливості фразеологічного бачення світу. Когнітивна парадигма дослідження зумовлює пошук нових методів. Таким є метод моделювання фразеологічної частини концепту, впроваджений О. Левченко. У статті представлені результати першого етапу аналізу за цим методом.

Ключові слова: лінгвокультурний концепт, абстрактний концепт, фразеологічна одиниця, фреймове моделювання, мовна картина світу.

Сучасний стан розвитку науки про мову позначено великою увагою до проблем лінгвокультурології. Зацікавленість дослідників різних наук вивченням культурних концептів має результатом укладання концептуаріїв різних культур. Початком такого роду робіт вважають концептуарій, укладений Ю. Степановим. До вивчення лінгвокультурних концептів зверталися і звертаються мовознавці різних країн: Н. Арутюнова, Т. Булигіна, В. Колесов, Д. Лихачов, Г. Слишкін, Ю. Степанов, В. Телія, О. Шмельов (Росія), В. Маслова (Білорусь), Є. Бартмінський, С. Небжеговська, А. Пайдзінська (Польща), Г. Вежбицька (Австралія), І. Голубовська, С. Жаботинська, В. Жайворонок, В. Кононенко, О. Левченко, Т. Радзівська, О. Селіванова, В. Ужченко (Україна) та ін. Серед культурних концептів, що вивчаються на матеріалі української мови, виділяють групи конкретних понять: земля, хата, хліб, батько, мати, калина, степ (В. Жайворонок, В. Кононенко, В. Ужченко, Л. Мельник, Ю. Лебеденко, О. Єфименко) та абстрактні імена: воля, доля, лихо, недоля, свято, думка, гадка, ідея (І. Голубовська, В. Жайворонок, В. Кононенко, Т. Радзівська).

Особливу увагу лінгвокультурологів на сучасному етапі привертає вивчення абстрактних концептів, імена яких важко піддаються дефінуванню (А. Бабушкін, Т. Снітко, С. Воркачов, В. Карасик), не розкриваються цілком у словникових тлумаченнях, є плинними і калейдоскопічними (С. Воркачов) та не мають дискурсивної представленості, а вживаються носіями інтуїтивно (Г. Вежбицька, Т. Космеда, Л. Чернейко), тобто їх інваріантний зміст „значно менший за варіативну частину, похідну від досвіду особистості” [Чернейко Л., 1995: 74]. Попри все такі концепти, як і будь-які абстрактні сутності, мають речові параметри (пор.: речові конотації абстрактних іменників В. Успенського, зауваги В. Телії, Л. Чернейко). Лінгвокультурний концепт становить, у термінах різних дослідників, єдність поняття, образу та символу (В. Колесов), поняттєвої, образної та ціннісної складових (С. Воркачов, В. Карасик, Г. Слишкін), логічної й сублогічної зони (Л. Чернейко). Культурні концепти вербалізуються лексичними, фразеологічними, пареміологічними засобами. Таким чином, аналіз лінгвокультурного концепту має охоплювати різні рівні, зокрема фразеологічний.

Фразеологічний рівень вербалізації культурного концепту має певну специфіку порівняно з лексичним. На думку вчених, „своєрідність фразеологічного значення проявляється у вторинному відтворенні мовної картини світу, збагаченому досвідом інтелектуально-емоційного засвоєння носіями мови відповідного „шматочка” дійсності” [Алефиренко 2000: 129]. Особливістю фразеологічного значення є його образність. На користь залучення фразеологічного матеріалу до аналізу культурних концептів свідчить думка про те, що „аналіз у площині лексичного рівня не дає „стереозображення”. Погляд із концептуального рівня знімає зазначену суперечність: коли слово входить до фразеологічної одиниці, відкривається інший аспект концепту, а саме, символічність, якої набуває той чи інший компонент. Саме концепт містить і „фігуративний”, і „буквальний” аспект” [Левченко 2005: 81].

О. Левченко пропонує методику моделювання „фразеологічної” частини концепту, яка об'єднує двовекторне спрямування дослідження: „від знака

вербального рівня до концепту та від концепту до вербального знака” [Левченко 2005: 84]. На першому етапі, з одного боку, групуються фразеологічні одиниці (ФО) за спільним опорним словом (іменем концепту), а в деяких випадках і за певною тематичною групою слів-символів, які пов’язуються з певним концептом („синонімами з погляду метафоричності”); з другого боку, відбувається відбір ФО, що вербалізують концепт, за певними семантичними маркерами в дефініції. Наступним етапом є, відповідно, фреймове моделювання концепту, позначеного опорним словом (зокрема символом), та процедура визначення метафоричних та метонімічних принципів вербалізації концепту.

Отже, метою нашого дослідження є виявлення специфіки фразеологічної вербалізації концепту „Воля” відносно його поняттєвої складової. Завдання дослідження співпадають з етапами вищезазначеної методики та мають результатом фреймове моделювання концепту „Воля” за даними фразеології.

У напрямку „знак-смысл” аналізу підлягало 66 ФО зі словом-компонентом *воля* (36), дериватами (15) та аналогами (15). Калейдоскопічність абстрактного концепту, на нашу думку, виявляється в тому, що в різних ситуаціях актуалізуються різні концептуальні ознаки, а інші відходять на другий план, затухають: „у процесі розумової діяльності відбувається актуалізація принаймні однієї й згортання інших структурних частин концепту – фреймів” [Левченко 2003: 112]. На мовному рівні їм відповідають семи або семантичні ознаки імені концепту. За семантикою слова-компонента *воля* всі ФО розподілено на чотири групи, які умовно отримали назви: 1) бажання, 2) сила, 3) право і 4) привілля.

До першої групи „бажання” ввійшли ФО, в яких компонент *воля* переважно позначає власне бажання суб’єкта воління: *остання воля* „бажання, розпорядження, висловлене перед смертю; заповіт”; *мимо волі* „всупереч бажанню; несамохить”; *по (своїй) волі* „як хто хоче, за своїм уподобанням; за власним бажанням, без примусу” та інші. У деяких ФО це значення видозмінюється: *волити волю*, *заст.* „виконувати чий-небудь бажання, слухати когось”, - тобто, чуже бажання, яке однак розцінюється як таке, що співпадає із власним. Словосполучення *добра воля* первинно позначало „відсутність примусу” і протиставлялось *обов’язку* чи *примусу*: *Не підеш по добрій волі, то підеш по неволі* (народне прислів’я). Проте ФО *люди доброї волі* має значення „ті, що бажають народові добра, миру”. Соціальна психологія класифікує людську волю як деструктивну чи конструктивну, тобто людиною керують добрі чи злі бажання, а тому з’являється політичне поняття *доброї волі* як прагнення, бажання врегулювати конфлікти мирним шляхом та не допустити розв’язання війни (пор.: *миротворці*, *акт доброї волі*). Зараз семантика *доброї волі* обов’язково включає моральний компонент – непримусове, власне бажання робити добро на користь суспільства чи окремих індивідів, не отримуючи за це матеріальної винагороди. Він наявний у дериватах *доброволець*, *добровільний*, *волонтер* (запозичення з англійської, похідне від лат. *voluntas* – воля, бажання).

„Бажання” вважається етимологічним значенням слова *воля*. На сучасному етапі *воля* як чисте бажання, не ускладнене іншими додатковими імплікаціями, вживається лише як компонент вищезазначених фразеологізмів.

На це вказує також і той факт, що лексема *воля* у значенні „бажання” не є домінантою відповідного синонімічного ряду, а отже, має додаткові семи.

Дві ФО займають позицію на межі з іншим смислом – „право; свобода вибору”, бо мають семантику бажання і прагматику права, свободи: *воля ваша* „як хочете, як бажаєте” уживається із прагматичним значенням згоди на те, щоб хтось учиняв, як хоче. ФО *вольному воля* „як хочеш” уживається із прагматикою несхвалення того, що хтось учиняє на свій розсуд, ймовірно, завдяки її релігійному модусу вживання: *Вольному воля, а спасенному рай*.

У цій частині концепту наявна також опозиція *власне бажання* :: *примус*, яка експлікується у значенні таких ФО: *з доброї (по добрій) волі* „без примусу, добровільно”; *із своєї (власної) волі* „за власним бажанням, без примусу”, а також у внутрішній формі ФО *по волі-неволі; по волі чи по неволі* „так чи інакше, все одно”.

Друга група „сила” має такі семи, актуальні для слова-компонента *воля*: „влада, сила, вплив” та „ієрархічні відносини”. Волю-силу експліковано небагатьма ФО: *здатися на волю* „дати можливість кому-, чому-небудь розпоряджатися собою; залежати від когось, чогось”; *диктувати свою волю* „нав’язувати кому-небудь свої погляди і змушувати його діяти відповідно до них”; *мати волю над ким* „вільно розпоряджатися ким-небудь; впливати на когось”; *не мати [своєї] волі (сили волі)* „легко піддаватися різним впливам; бути нестійким, нерішучим, безвольним і т. ін.”; *здатися на божу волю* „припинити будь-який опір чому-небудь, покластися на долю; що буде, те й буде, як складуться обставини” тощо. Як на фразеологічному, так і на лексичному рівні, цей смисл пов’язаний з архаїчною частиною концепту, наявністю ієрархічних відносин у природі й суспільстві, де сильний має владу, впливає, підкорює слабкого, має абсолютну волю, яка межує зі сваволею, переходить у неї. Слабший натомість має волю у смислі свободи вибору, тобто певної зони вибору, обмеженої волею сильного та іншими факторами (біологічними й соціальними). Також ця частина концепту пов’язана з віруваннями в Бога й долю. Про згасання, чи, можливо, евфемізацію засобів вираження цього смислу свідчить архаїзація словосполучень *воля царя, князя / панська воля*, заміна слова *воля* в цьому значенні словами *наказ, розпорядження, рішення (суду, влади, парламенту)*, у відповідних контекстах, яке відбулося за часів Радянського Союзу і зберігається досі. Натомість з’являються нові словосполучення-терміни на зразок *політична воля*, які в ненауковій свідомості мають розмиту семантику та осмислюються інакше, ніж у політології [Золотарьов 2007: 16].

До суб’єктів волі-сили відносять не тільки людей, істот, а й персоніфіковані об’єкти, зокрема явища внутрішнього світу людини – думки, почуття, настрої, наприклад: „*Він віддався на волю своїм думкам*” (Панас Мирний). Цей смисл вербалізується у вільних словосполученнях *волею долі / випадку / обставин*, наявних як в українській, так і в інших слов’янських мовах.

Особливістю ФО цієї групи є вказівка на ієрархічні відносини між об’єктом і суб’єктом волі-сили, присутня експліцитно чи імпліцитно на різних рівнях прочитання ФО, наприклад, слово-компонент *Бог* є символом на позначення абсолютної влади і сили; звернення до метафоричного значення

дієслів *диктувати*, *здатися* вказує на статусну нерівність, про те ж саме свідчить просторова метафора „верх” у ФО *мати волю над кимось*. Навіть ФО *не мати [своїї] волі (сили волі)* вказує на внутрішнього детермінатора, який зумовлює людські вчинки, тобто роздвоєність людської натури.

Що ж до семантики цих ФО, то лише частина експлікує власне концепт „воля” (його сегмент – „воля-влада”): *диктувати свою волю кому*, *мати волю над ким*, інші ж, навпаки, вказують на негімплікаціонал концепту, тобто наявність того, що якраз і обмежує волю (воля :: неволя, примус, залежність, безвілля): *віддаватися (віддатися) на волю кому, чому, здатися на волю кого, чю, не мати [своїї] волі (сили волі)*. *Божя воля* згадується у зв’язку із ситуаціями, в яких людина не може нічого вирішити і покладається на вищі сили, на Бога, долю, обставини. Такі ФО швидше експлікують концепт „доля”, хоча відомо, що ці два концепти переплітаються у свідомості слов’ян (О. Потебня, М. Костомаров).

Актуальна сема компоненту *воля* у третій групі ФО – „право, свобода вибору”: *воля друку* „право вільно висловлювати в пресі свої думки, ідеї”; *своя воля кому* „хтось має право робити що-небудь на свій розсуд”; *воля слова* „право вільно висловлювати свої думки, ідеї”. Право – це завжди гарантована свобода, тобто наявність зони власного вибору, можливості обирати й діяти на свій розсуд. Свобода відрізняється від первісної необмеженої волі наявністю меж, які нівелюють можливість конфліктів різноспрямованих індивідуальних воль та влаштовують індивідів, тобто не відчуваються ними (О. Кошелєв, Г. Вежбицька). Межі встановлюються в різних сферах людського співіснування: матеріальних, духовних. Компонент *воля* в цьому значенні синонімічний до слова *свобода*, яке, з певних причин, не отримало в українській мові такого поширення, як у російській (про це свідчить кількість дериватів та ФО з цими словами).

У четвертій групі ФО на перший план семантики слова-компонента *воля* виходить ознака „відсутність меж, простір”, яка есплікується в прямому чи переносному смислі: *на волю* (назовні); *по волі* (надворі); *дати волю слъзам* (не стримувати вияв почуттів); *пустити на волю* (перестати контролювати). Відмінність цієї групи від попередньої – у протиставленні біологічного і соціального в концептуалізації волі. Тут наявна імплікація: дозвіл власному тілу на необмежені дії призводить до негативних наслідків – коли людські органи (реальні чи уявні) беруть верх над розумом. Людина ніби роздвоюється на біологічне і соціальне „я”, і якщо біологічне бере верх, це погано. Біологічне може стосуватися інстинктів, потягів, табуйованих соціальною поведінкою, надмірний вияв почуттів також отримує несхвальну оцінку. Тому семантика волі стосується біологічного – бажання, потяг, вихід за межі етичних канонів, а прагматика – соціального – оцінка „несхвально”, бо неетично або соціально небезпечно. Отже, прагматично слово-компонент *воля* тут протиставляється *свободі* за ознакою „вседозволеність, відсутність меж”: пор. *дати волю язикові* // **дати свободу язикові* (*неможливо), але *свобода слова* // *воля слова*).

Аналогами „волі” як концепту внутрішнього світу людини є компоненти *дух*, *характер*: *сильна воля* = *сильний характер* = *сильний духом* [Фрумкіна 2001: 298]. Тому ФО з відповідними компонентами також можуть

бути засобами вербалізації концепту „воля”, їх вибір відбувався шляхом поєднання напрямів „знак – смисл” і „смисл – знак”: наприклад, ФО з **характером** „хто-небудь виявляє твердість, силу волі, наполегливість, витримку, принциповість, стійкість у чому-небудь” та **показувати / показати характер** „виявляти впертість, стійкість і т. ін. у чому-небудь” експлікують концепт „воля”, а ФО у **характері** *чиємось* „властиве, притаманне, звичне комусь” - ні.

ФО з компонентом *дух* переважно апелюють до морально-релігійного виміру волі: **скріпляти / скріпити дух (сили)** „робити кого-небудь морально стійким, непохитним”, **піднімати дух** „надихати, підбадьорювати кого-небудь”. Тому вони позитивно конотовані (у другому прикладі більше йдеться про настрій, проте християнська мораль навчає, що перебування в поганому настрої – гріх).

Якщо використання конкретних назв у складі ФО, що вербалізують абстрактний концепт, пояснюється процесом концептуалізації абстрактного через конкретне (чуттєві образи, позамовні знання з часом перетворюються на стійкі асоціації, спричиняють появу символів), то абстрактне ім'я як компонент ФО покликане виконувати інші функції. Найчастіше аналіз ФО з абстрактним компонентом проводиться на двох рівнях: *рівень внутрішньої форми* дозволяє буквально прочитувати семантику сполучуваності, щоб зрозуміти, яким чином концептуалізовано абстрактну сутність. *Рівень цілісної семантики* свідчить про те, що така ФО найчастіше не номінує, а вказує на прагматику, комунікативну ситуацію (**воля ваша** = згоден), або уточнює семантику самого абстрактного імені (яка саме воля мається на увазі: *своя / його / добра / лиха*, напр. **з власної волі** = без примусу; **волити волю** *чию* = виконувати чийсь волю). Сполучуваність абстрактного імені різниться залежно від концептного сегмента, який вербалізовано, що полегшує розуміння семантики: „воля-бажання” має посесивну сполучуваність: *своя / власна / ваша*, атрибутивну: *добра / лиха / остання*, а також сполучається з дієсловами відповідної семантики: *волити / ламати*; „воля-сила” має суб'єкта, наділеного силою, владою, що виявляється прямо: *воля божя, сила волі*, чи опосередковано (асоціативно): *диктувати / мати волю над* (дії суб'єкта зумовлені його ієрархічно вищим статусом), *здатися / віддатися на волю* (дії суб'єкта зумовлені його ієрархічно нижчим становищем). „Воля-привілля” найчастіше сполучається з дієсловами з семантикою дозволу, відсутності обмеження: *дати / пустити на волю*, бенефіціантом є орган, що виконує фізіологічні чи психічні функції: *ноги / руки / серце / язик*; вона також сполучається з прийменниками місця й руху: *на / по волі*. Пізніші утворення – ФО, у яких *воля* постає синонімом до *свободи, права*. Тут сполучуваність відображає сферу поширення права: *воля друку / слова*.

Буквальне прочитання сполучуваності компонента *воля* у складі ФО дозволяє виявити такі характеристики волі як гештальту (тобто цілісного психічного образу): вона тверда, бо її „ламають” (**ламати волю**); вона, як і людина, має оцінні атрибути *добра / лиха (люди доброї волі)*; має певне місцезнаходження, яке можна обминути (**мимо волі**), або сама стає локусом (**на волі; по волі**); її можна виразити словами (**диктувати свою волю**); це –

артефакт, з яким можна проводити певні дії: мати, віддавати, давати (*дати волю; не мати волі*); вона має конкретного носія (*божа воля*).

Щодо символічності, якої набуває слово у складі фразеологізму, то на абстрактне ім'я ця властивість не поширюється, принаймні аналізом не зафіксовано жодних особливих символічних значень слова *воля* у складі ФО (таку ж думку відстоює Г. Скляревська).

У напрямку „смысл – знак” із тлумачних, фразеологічних словників, словників фразеологічних синонімів, антонімів (усього 8 словників) було вибрано понад 600 ФО на позначення концепту „воля”, які утворили такі тематичні групи (ТГ) (число вказує на кількість ФО):

ТГ 1 „Вольова характеристика особистості”: 1) провідна риса характеру людини: а) людина з сильною волею – 5; б) людина зі слабкою волею – 19; с) деспотичний характер – 5; 2) безвілля як психічний стан - 5; 3) морально-вольові риси характеру: а) героїзм - 1; б) активна життєва позиція - 2 / пасивна життєва позиція – 1; в) принциповість, стійкість у поглядах, наполегливість, непіддатливість – 19 / безпринципність, нетвердість, непослідовність, безвольність – 1; 4) вольова поведінка: а) незалежність – 7; б) упертість – 7; в) самостійність – 9 / несамостійність – 4 ; г) сваволя – 3; д) рішучість, детермінізм – 16 / нерішучість, боротьба мотивів – 7 / невтручання, крайнехатство – 1.

ТГ 2 „Відношення до чужої волі”: 1) непокірність – 1; 2) відстоювання прав на свободу волі – 4; 3) опиратися – 12; 4) слухняність, податливість, покірливість - 14; 5) коритися - 25; 6) не висловлювати протест - 6.

ТГ 3 „Вольова регуляція”: 1) самовладання – 9; 2) гальмування – 8; 3) дотримання правил поведінки, моральних норм, нормативних установок – 3; 4) ініціація – 7; 5) вольовий імпульс – 1; 6) відсутність регуляції – 24; 7) мимовільно – 3; 8) вольове зусилля – 20.

ТГ 4 „Воля як бажання, намір, прагнення, рішення”: 1) намір, прагнення – 9; 2) високе прагнення – 2; 3) бажання – 6; 4) предмет бажання, прагнення – 1; 5) прийняти рішення - 1.

ТГ 5 „Воля як творче начало”: 1) наявність творчої волі – 2; 2) сутність творчої волі – 1.

ТГ 1 – 5 експлікують концептний сегмент „воля - явище психіки”.

ТГ 6 „Незалежність, самостійність, привілля”: 1) незалежно – 1; 2) неодружений – 1; 3) гарне життя, привілля – 2; 4) жити привільно – 14 / жити в поганих умовах – 2; 5) добровільне уярмлення, втрата незалежності – 3 // заміжжя – 6; 6) відчуття невимушеності – 2; 7) відчуття незалежності – 2; 8) незалежна поведінка – 4; 9) повний достаток – 2; 10) свобода, відсутність обмежень – 4; 11) надання свободи / права / дозволу – 2; 12) удосталь – 1; 13) наявність прав, можливість діяти на власний розсуд – 5 / відсутність простору для дій – 1; 14) простір – 2; 15) відсутність примусу, добра воля індивіда – 3; 16) місце, де живеться привільно – 1; 17) вихід за межі дозволеного, сваволя – 3; 18) незайнятність роботою, обов'язками – 3.

ТГ 7 „Перехід у вільний стан, звільнення”: 1) відпускати на волю – 2; 2) послаблення контролю, утиску – 5; 3) надання волі дій, слова - 2; 4) надання розлучення – 1; 5) надання можливості вільного розвитку – 1; 6) звільнення з-під гніту, насильства, кріпацтва – 7; 7) звільнення від того, що заважає вільно

діяти – 4; 8) звільнення з-під контролю, залежності – 1; 9) звільнення з полону – 1; 10) звільнення від стану напруги – 2.

ТГ 8 „Воля як волевиявлення, вибір, свобода вибору”: 1) проголосувати за когось / проти когось – 3; 2) вибирати – 1.

ТГ 6 – 8 експлікують концептний сегмент „воля – свобода, незалежність”.

ТГ 9 „Сила, вплив, влада, примус”: 1) верховодити, впливати на когось, керувати кимось, мати владу над кимось – 12; 2) влада керівництво – 1; 3) заклик – 2; 4) обмеження сваволі когось – 23; 5) обмеження свободи дій, діяльності когось – 28; 6) посилення утиску, вимог у діяльності – 4; 7) внаслідок посилення утиску, насилля – 1; 8) підкорення своїй владі – 5; 9) жіночі / чоловічі чари – 6// піддатися на ці чари – 1; 10) позбавлення можновладця влади – 2; 11) втрата влади – 3; 12) підкорення своїй волі, примус, знущання – 44; 13) катування, ламання чиеїсь волі – 2; 14) перебування під гнітом, утиском (концепт „неволя” межує з даним концептом як наслідок потрапляння під чийось владу) – 5; 15) позбавити волі, ув’язнити, взяти в полон, заслати на каторгу – 6; 16) відправити в солдати – 4; 17) місце ув’язнення – 2; 18) ставати експлуататором, набувати влади, ставати впливовішим – 4; 19) обмеження свободи дій і нав’язування своєї волі – 28; 20) хитрістю підкорювати собі когось і обмежувати волю когось – 8; 21) залежність – 17; 22) заміжжя – 1; 23) потрапляння в неволю, утрата незалежності – 9; 24) місце (справжнє чи уявне), де перебувають не з власної волі – 2; 25) суб’єкти неволі – 2; 26) суб’єкти волі: авторитетна, впливова особа – 9 / неавторитетна особа (з волею якої не рахуються) – 5.

ТГ 10 „Міфічні уявлення про волю”: 1) зла воля – 10; 2) добра воля – 3.

ТГ 9 – 10 експлікують концептний сегмент „воля – сила, влада”.

Розподіл за тематичними групами ФО, вилучених у напрямку „смысл – знак”, ще раз підтверджує існування у свідомості етносу концепту „воля” у вигляді складного утворення, в якому наявні сегменти. Проте виділені раніше за даними дефінітивного аналізу імені сегменти „бажання”, „сила”, „свобода” у фразеологічній картині дещо видозмінюються: „воля – явище психіки”, „воля – сила, влада”, „воля – свобода, незалежність” – у цьому, на нашу думку, полягає специфіка фразеологічної вербалізації концепту „воля”.

Проведений аналіз засвідчив, що концепт „воля” у фразеологічній картині світу або членується на певні частини, тобто низка ФО дискретизує вольові складники, елементи волі: вольовий стан, риса характеру, поведінка, імпульс, намір, вольове зусилля, образ уявної мети, ціннісний компонент, або характеризується як цілісне утворення, прототип: слабка, сильна, добре, погано, зла, добра тощо (з огляду на елементи фразеологічне бачення наближається до наукового, проте з огляду оцінки воно далеке від такого). Звертає на себе увагу перетин з іншими концептосферами як внутрішнього (розумова сфера, свідомість, несвідоме, емоційна сфера, сфера бажань, потягів, інстинктів), так і зовнішнього світу: доля, влада, необхідність, неволя, які ніби „розминають” межі концепту „Воля”.

Кількісний аналіз дає змогу бачити, яким концептуальним зонам віддається перевага на фразеологічному рівні вербалізації. Так, якщо влада, зовнішній вплив, примус, наказ на лексичному рівні все рідше номінується

лексемою *воля*, то така тенденція може розцінюватися як табування, бо ця концептуальна зона отримує найдетальнішу номенклатуру на фразеологічному рівні (44 ФО на позначення смислу „підкорення своїй волі, примус, знущання”). Інші зони, що активно номінуються, включають такі смисли: „обмеження свободи дій, діяльності когось” – 28 ФО, „коритися” – 25 ФО, „відсутність регуляції” – 24 ФО, „обмеження сваволі когось” – 23 ФО. Ураховуючи специфіку фразеологічної номінації, у фокусі якої постають зони відхилення від норми, найчастіше марковані негативно, можна зробити припущення, що виділені зони якраз концептуалізуються у свідомості носія як ненормативні.

Подальший аналіз фразеологічного матеріалу полягатиме у встановленні метафоричних і метонімічних принципів вербалізації концепту „Воля”, що сприятиме розумінню шляхів концептуалізації абстрактної сутності в етнічній свідомості.

Література

Алефиренко 2000 – Алефиренко Н.Ф., Золотых Л.Г. Проблемы фразеологического значения и смысла (в аспекте межуровневого взаимодействия): монография. – Астрахань: Изд-во Астрахан. гос. пед. ун-та, 2000. – 220 с.; **Золотарьов 2007** – Золотарьов В. Воля – річ добровільна [Інтернет ресурс] // www.nardep.com/data/upload/publication/main/ua/255/16.pdf; **Левченко 2003** – Левченко О.П. Лінгвокультурологія та її термінна система // Вісн. Нац. ун-ту „Львів. політехніка” – 2003. – № 490. – С. 105 – 113; **Левченко 2005** – Левченко О.П. Фразеологічна символіка: лінгвокультурол. аспект: монографія. – Л.: ЛРІДУ НАДУ, 2005. – 352 с.; **Фрумкина 2001** – Фрумкина Р.М. Психолінгвістика: учеб. для студентов высш. учеб. заведений – М.: Академия, 2001. – 320 с.; **Чернейко 1995** – Чернейко Л.О. Гештальтная структура абстрактного имени // Филол. науки. – 1995. – № 4. – С. 73 – 83.

The article deals with the issues of cultural concepts. The peculiarities of phaseological level of conceptualisation are studied. A new method introduced by Olena Levchenko is used to model the phraseological corpus of the Ukrainian concept of Will-Freedom-Might.

Key words: linguistic-cultural concept, abstract concept, phraseological unit, frame modelling, linguistic world image.

ТЕКСТ. ДИСКУРС

А.С. Зеленько (Луганськ)

УДК 821.161.2 Гоголь1/7.08

СПЕЦИФІКА СТИЛЮ МИКОЛИ ГОГОЛЯ – НАСЛІДОК УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКОЇ ВЗАЄМОДІЇ

Автор статті на основі аналізу творчості Миколи Гоголя витлумачує один з моментів російсько-української взаємодії.

Ключові слова: Гоголь, взаємодія, літературна мова, українська, російська.

Колишні тоталітарні догми про зверхність старшого брата у сфері культури, мовотворчості нині піддані сумніву науковцями держав-неофітів і певною мірою спростовуються. Зрозуміло, що у радянський період питання про українсько-російську культурну і українсько-російську мовну взаємодію науково, у повному обсязі фактично не ставилося, бо радянське трактування позбавлене об'єктивності через політично шовіністичну заангажованість переважної більшості учених, політичних і громадських діячів все ще мало усвідомлюючої себе колишньої метрополії Росії.

Отже, до останнього часу становлення української літературної мови не аналізувалося в аспекті українсько-російської взаємодії; взаємодія української літературної з російською, польською, іншими мовами стала предметом аналізу в останнє десятиліття, про що свідчить наявність розвідок про різні взаємодії в „Українській енциклопедії” [Укр. енциклопедія 2000: 681 – 688].

Українсько-російська взаємодія багатоаспектна дія, а не одномоментний акт. Вона може бути прослідкована на основі типологічного діахронічного дослідження пам'яток писемності з давніх часів і до сьогодні, а також типологічного діахронічного дослідження мови російських письменників-українців та українських письменників в Україні. У даному випадку йдеться про інстратний вплив російської літературної мови. Між іншим, на матеріалі східнослов'янських говірок діахронічно в аспектах субстрату, суперстрату й адстрату українсько-російська взаємодія уже проаналізована К. Глуховцевою [Глуховцева 2005].

Колишня радянська тоталітарна методологія робила українсько-російську (чи точніше російсько-українську) взаємодію одновекторною, бо не зважалося навіть на українську південно-західну домінуючу початку XVIII ст.

Зрозуміло, що Російська імперія як велика багатонаціональна держава вбирала в себе не лише російські, але й інонаціональні матеріальні й духовні потенції. Колишній первинний візантійський імпульс під час татарсько-монгольського поневолення й тривалої експансії Росії на схід з метою загарбання нових земель нівелювався, і забезпечуючи невисокий екстенсивний розвиток держави. Логічним було, що духовний вакуум у культурному житті Росії став заповнюватися південно-західним руським впливом, започаткованим Петром I, який за рахунок Києво-Могилянської академії й українського вищого духовенства реформував церкву й освіту тодішньої Росії.

Природним було інтенсивне використання південно-західних здобутків у сфері науки, освіти, церкви, у розвитку літературної мови. Подальші німецький та французький впливи стали похідними від першого і в порівнянні з першим не йшли.

Названа проблема як частина більшої проблеми – про українсько-російську мистецьку й лінгвістичну взаємодію аналізується визначним художником і теоретиком мистецтвознавства західної діаспори Богданом Стебельським. Під цим кутом зору заслуговують на увагу його розвідки „Вплив Галича на церковну архітектуру і скульптуру Володимиро-Суздальщини”, „Українізми у творах Миколи Гоголя і русизми у творах

Миколи Хвильового”, вміщені у збірнику статей та есе Богдана Стебельського [Стебельський 1991: 94 – 116; 214 – 234].

Становлення української мови, її лексики, інших підсистем здебільшого пояснювалось однобоким впливом російської мови на українську, білоруську, про що свідчать роботи П. Філіна [Филин 1972], І. Козирєва [Козырев 1983], колективні монографії „Сопоставительное исследование русского и украинского языков” [Историческая типология 1986]. Про прадавні спадкоємні традиції України, її культури у Радянському Союзі не писали. Про це могла з’явитися книга чи розвідка у діаспорі Канади. Тим більше, не могло йтися про впливи України на Росію. Про це знову ж таки писати могли у Канаді. Авторіві вдалося познайомитися з книгою „Культурні впливи України на Московію” [Культурні впливи 1958] та розвідкою Богдана Стебельського [Стебельський 1991]. До речі, доцільно зіставити з першою опубліковану у Києві серйозну монографію.

Ця одновекторна методика характеризувала й дослідження творчості Миколи Гоголя. Українська мова для письменника була „мовою душі”. Специфічна гоголівська мова, на жаль, шовіністично налаштованими письменниками й журналістами Росії Ф. Булгаріним, М. Гречем, М. Кукольником, О. Сенковським трактувалася як брудний малоруський жарт. Сам же Микола Гоголь сприйняв українську мову, як і побут, звичаї, обряди, народну творчість, що надали його манері ритмомелодійності, музикальності, глибокого ліризму. Вони ж споріднювали творчість письменника з народною піснею, думою, казкою.

Письменник М. Гоголь – вершина в процесі українсько-російської художньої взаємодії у ХІХ ст. Мова творів М. Гоголя – взірць органічної взаємодії української та російської літературної мови й ширше української й російської культур. Мовотворчість російської літературної мови визначається значною мірою українсько-російською взаємодією.

Усупереч традиційному офіційному витлумаченню походження і статусу української мови як малоруського наріччя сам письменник вважав, що українська мова сформована у ХІІІ-ХІV ст., коли з’явилося козацтво, що вона, незважаючи на численні лексичні запозичення татарських і польських лексем, суто слов’янська, українська національна.

Ярослав Дзира, співробітник Інституту Історії АН України [Дзира 2004] після нагадувань про те, що Микола Гоголь знав українську, шанував її, користувався нею, спілкуючись із земляками М. Прокоповичем, О. Данилевським, українцями-ученими М. Прокоповичем, О. Боденським і навіть з поляками Адамом Міцкевичем, Броніславом Залеським, констатує, що „аналізуючи мову і стиль українських повістей Гоголя, дослідники вже давно аргументовано довели, що художник думав по-українському” [Дзира 2004]. Тут же автор розвідки висловлює сумнів, чи зумів би письменник майстерно перекласти російською мовою українські сполуки, ідіоми, фразеологізми, емоційні образи, відчуттєві явища, кристалеві звороти про кохання [Дзира 2004]. При цьому згадує про національні й колоритні імена та прізвища персонажів його творів.

Стильова специфіка творчості Миколи Гоголя заслуговує на увагу й аналіз її під кутом зору сучасної наукової парадигми з використанням

чотирьох (чи хоча б двох у когнітивній лінгвістиці) моделей світу у синергетичному детермінізмі. Це вимагає відійти від наукового (чи тим більше безпосереднього) спостереження й аналізувати визначений предмет на мікро-, мега- й макроструктурному рівнях. Нами не робиться глибокий конкретний аналіз матеріалу, а висловлюється гіпотеза й окреслюється напрямок реалізації проблеми.

У художній моделі світу Миколи Гоголя органічно злилися російська художня традиція, що на той час поставала наслідком синтезу російського розмовного мовлення, книжної російської на основі старослов'янської мови та розмовно-побутового українського мовлення й української усної народної творчості у різному їх співвідношенні стосовно періоду української тематики й наступного, що стосувався російської тематики.

Після цитування робіт російських мовознавців В. Виноградова та А. Єфімова, які відзначали новаторство у формуванні російської літературної мови, Б. Стебельський наводить рядки менш відомого дослідника мови письменника Д. Мірошника, який твердить, що Микола Гоголь „вніс в самі принципи, методи і способи літературного освоєння всіх багатств всенародної мови. Гоголь не лише поширив межі літературної мови, збагатив її багатьма словами, висловами і зворотами народних говірок, але теж навчив російських письменників у багатьох засобах, бо відкрив невичерпну винахідливість в творенні словесно-мистецьких засобів. Дальший розвиток стилів російської прози йшов не так на конто придбання нових, ще незнаних у літературі засобів всенародної мови, радше на конто творчого розвитку і стилістичної досконалості різних мовних засобів” [Стебельський 1991: 216-217].

Б. Стебельський аргументовано доводить, що не можна особливості стилю письменника зводити до питання про використання ним українізмів. До речі, при цьому учений використовує роботи, присвячені названим українізмам В. Чапленка [Чапленко 1948] та Д. Мірошника [Мірошник 1953].

Маємо констатувати, що лексичні запозичення української мови у творах з українською проблематикою не єдиний засіб, а лише один з кількох; в них відчутний внутрішній вплив української традиції, зокрема української усної народної творчості, по-перше, епіграфи з творів І. Котляревського, В. Гоголя, І. Гулака-Артемівського, по-друге, численні імена персонажів, по-третє, виявлені в мові діючих осіб українські прислів'я й приказки, зокрема, по-четверте.

Між іншим, навіть класифікації українізмів за Д. Мірошником та В. Чапленком промовисто свідчать, що функціонально не можна ототожнювати українізми у творчості Миколи Гоголя з діалектизмами, екзотизмами у творах багатьох інших письменників.

У вступному слові до „Вечорів на хуторі поблизу Диканьки” пасічник Рудий Панько пропонує словник українізмів. Д. Мірошник, виявляється, розрізняв слова української мови, яким відповідали лексеми російської мови з тим же значенням, але інші щодо фонемного складу; слова, спільні за коренем з лексемами російської мови, але з різними афіксами; слова, тотожні з російськими відповідниками, але з іншим значенням; складні лексеми, утворені українським та спільним для української й російської мов коренями.

А. Єфімов виділив такі тематичні групи українізмів: назви спорідненості (*батько, мати, дитина, дядько*), назви споруд, озброєння, хатнього начиння (*діжа, макітра, сволок*), назви городини (*буряк, деревій, цибуля*), назви харчування, страв, напоїв (*галушки, горілка, книш, товченики*), назви одягу, взуття, біжутерії (*кобеняк, очіпок, сукня, хустка*). Особливо звертається увага на використання власних назв – особистих імен, українських прізвищ.

В. Чапленко виділяє прямі свідомі діалектизми, непрямо свідомі використані письменником, мимохідь посталі, що утворені М. Гоголем шляхом схрещення української й російської лексем. Прямі діалектизми ученим членуються на лексичні діалогічні звороти, фразеологічні сполучення. Автор розвідки констатує, що українізми не стали еквівалентами варваризмів чи екзотизмів, як не зумовлені вони нібито незнанням російської мови. Про це свідчить кваліфіковане, диференціальне використання у різних творах для відтворення колориту зображеного, зокрема різних персонажів, у творах з українською проблематикою, по-перше, а також елементів просторіччя, соціальних жаргонізмів купців, чиновників, дворян, галицизмів у мовленні аристократів, церковнослов'янізмів у мовленні духовенства, по-друге. Робилося те письменником в епоху, так би мовити, революції становлення російської літературної мови, що супроводилося у творчості М. Гоголя синтезом російського розмовного мовлення та книжної писемно-ділової мови.

Микола Гоголь, як і багато інших письменників, учених, творив українську культуру, українську літературу, українську науку, збагачуючи російську культуру й науку, як інші представники українського народу робив це на благо інших культур, літератур, наук. Не лише в українських повістях, але й в усій творчості Гоголь дивився на історію українського й російського народу очима українця – пасічника Рудого Панька, як сприймав й усе життя Російської імперії, відтворене на російському матеріалі. Про його про українське світобачення свідчить розвідка „Размышление Мазепы” (1834 – 1835).

Проникливо-оптимістичне світосприйняття у „Миргородских рассказах” та „Вечерах на хуторе близ Диканьки” у петербурзьких повістях трансформується у песимістичне відтворення злиденної сучасної письменнику дійсності. У поемі „Мертвые души” обидві стихії поєднуються: більш віддалено приглушено звучить романтична мажорна нота з приводу майбутнього й зло саркастично мінорно-сучасна. Адже у повістях петербурзького періоду художньо відтворюється життя російського чиновництва шляхом використання розмовно-побутового мовлення російської мови. У поемі „Мертвые души” художня модель світу двоїста, бо відображення парадоксів кріпосництва за допомогою розмовно-побутового мовлення російської мови поєднується з поетичними пейзажними й ліричними уривками, створеними за допомогою алегорично-метафоричних фольклорних засобів української мови для відтворення не лише зовнішньої форми, але й внутрішньої форми та змісту зображуваного. Спершу проникливе оптимістично-жартівливе світобачення й світовідчуття героїкою України-Руси у перших двох збірках письменника з часом трансформується у песимістичне відтворення морального злиденного життя сучасної Росії й завершується

зневірою, посталим при цьому цинізмом та духовним й фізичним крахом письменника.

У нас, непсихолога, також постає питання, а чи культурно-мовне роздвоєння письменника Миколи Гоголя не стало причиною його психічної хвороби і трагічного кінця митця. Скажімо, відомо про те, що неможливість навчатися дітям евенків Причорномор'я рідною мовою стала однією з причин відсталості розумового їх розвитку, бо, як твердять психологи Благовещенська, „при руйнуванні національного почуття, при слабкому національному самоусвідомленні відбувається затримка розвитку особистості, не формуються позитивні цінності” [Васильєв 1989].

Отже, констатуємо, що як російську літературну мову формували численні представники інших народів, носії інших мов, так нині українську літературну мову творять не лише ті, хто розмовляв українською мовою, але й ті, хто в основному спілкувався нарідною мовою. Доречно згадати з цього приводу науковців О. Потебню, О. Бодянського, автора першої граматики української мови, написаної французькою мовою, І. Ужевича. Отже, констатуємо, що опосередковано українську літературну мову утверджував через ознайомлення з українською мовою, українським фольклором визначний земляк, випускник вищої школи Ніжина Микола Гоголь.

Література

Будде 1902 – Будде Е.Ф. Значение Гоголя в истории русского литературного языка. – М., 1902; **Васильєв 1989** – Васильєв Г. Язык разный – дом общий // Учитель. газ. – 1989. – 4 апр.; **Виноградов 1953** – Виноградов В.В. Язык Гоголя и его значение в истории русского языка // Материалы и исследования по истории русского литературного языка. – Т. III. – М.: АН СССР, 1953; **Глуховцева 2005** – Глуховцева К.Д. Динаміка українських східнословобожанських говірок: монографія. – Луганськ: Альма-матер, 2005. – 592 с.; **Дзира 2004** – Дзира Я. Заповіт Миколи Гоголя: Відокремитись і проголосити свою незалежність // Слово Просвіти: Тижневик Всеукр. т-ва „Просвіта” імені Тараса Шевченка. – 2004. – № 17. – С. 13; **Ефимов А.И. 1953** – Ефимов А.И. История русского литературного языка. – М., 1953; **Историческая типология 1986** – Историческая типология славянских языков. Фонетика, Словообразование, лексика и фразеология. – К.: Наук. думка, 1986. – 270 с.; **Козырев 1983** – Козырев И.С. Формирование словарных составов русского и белорусского языков. Семантическая лексика: учеб. пособие. – Мн.: Вышш. шк., 1983; **Культурні впливи 1958** – Культурні впливи України на Московію (і Українсько-російський словник початку XVII віку). – Вінніпег: Видання й накладом у ВАН, 1958 р. – 38 с.; **Мирошник 1953** – Мирошник Д. Роль украинской лексики в повестях Н.В. Гоголя // Рус. яз. в шк. – 1953. – № 1; **Сопоставительное 1991** – Сопоставительное исследование русского и украинского языков: лексика и фразеология (синхронический и диахронический аспект) / Г.П. Ижакевич, П.Е. Гриценко, В.И. Кононенко и др.; отв. ред. Г.П. Ижакевич. – К.: Наук. думка, 1991. – 381 с.; **Стебельський 1991** – Стебельський Б. Вплив Галича на церковну архітектуру і скульптуру Володимиро-Суздальщини // Богдан Стебельський. Ідеї і творчість. Торонто, 1991. – С. 94 – 116; **Стебельський 1991** – Стебельський Б. Українізми в творах

Миколи Гоголя та русизми в творах Миколи Хвильового // Богдан Стебельський. Ідеї і творчість: зб. ст. та есеїв. – Торонто, 1991. – С. 214 – 234; **Укр. енциклопедія 2000** – Українська мова. Енциклопедія / редкол.: Русанівський В.М., Тараненко О.О (співголови), Зяблюк М.П. та ін. – К.: Укр. енкцикл., 2000. – 752 с.; **Филин 1972** – Филин Ф.П. Происхождение русского, украинского и белорусского языков. Ист.-диалектол. очерк. – Л.: Наук, 1972. – 655 с.; **Чапленко 1948** – Чапленко В. Українізми в мові М. Гоголя. – Авгзбург, 1948.

The article is devoted to the creative power and life of Mykola Gogol. The author describes his work as one of the moments of Russian-Ukrainian interaction.

Key words: Gogol, interaction, literary speech, Ukrainian, Russian.

Н.А. Луценко (Донецк)

УДК 801.311

ЭТИМОЛОГИЧЕСКИЕ ЭТЮДЫ

У статті викладаються погляди автора на походження ряду слів (вони позначені в заголовках етюдів). Виклад у його концептуальній частині спирається на ідею предикативності слова. Автор також виходить із того, що слова початково, щоб „утримати” своє значення, вимушені були змінюватися фонетично. Відправний пункт фонетичних переутворень – збіг приголосних, котрий є джерелом пом’якшень, вставок, фонетичних нароцень і т. ін. Як і попередні доробки етимологічної серії, пропонується стаття показує, наскільки важливими є висновки й узагальнення, які може дати досвід діахронічних етюдів, зовнішньо не пов’язаних і до того ж критичних до традиції.

Ключові слова: лексична етимологія, звукові переходи, семантичні парадигми, предикативна природа слова.

С течением времени методологические требования, предъявляемые к той или иной области науки, как известно, возрастают. Применительно к этимологии говорит об этом пока сложно, поскольку её методологические и методические основания только в последнее время начали пытаться представить обобщённо. При этом мало что можно было бы отметить в качестве достижений этимологии в области, касающейся её принципов. Авторы обобщающих работ не предлагают новых концепций и методов, а ограничиваются изложением того, что есть, в основном избегая оценок и критических суждений. Подобный отказ от оценок, в сущности, является признанием субъективности и самотёка в качестве основных признаков развития этимологии как науки. Между тем очевидно, что возможности общетеоретического усовершенствования этимологического изучения слов в лингвистике далеко не исчерпаны. Эти возможности могут и должны реализоваться при проведении конкретных этимологических разысканий. В наших диахронических исследованиях мы исходим из идеи внутренней предикативной сущности слова, из наличия семантических парадигм (рядов) и

типов переходов значений, используем наблюдения, касающиеся различных проявлений *y* (*y* > *va*, *y* > *z[h]a* и др.), а также стыка согласных – источника смягчений, вставок и других изменений, отражающих действовавшую в прошлом в языке тенденцию к экстенсивному фонетическому развитию слов. Использование подобных идей (они могли бы быть определены и как усовершенствования) позволяет нам предложить собственные версии, касающиеся происхождения тех или иных лексических элементов языка.

БДЕТЬ, укр. ДБАТИ

Ср.: *Колхоз на свои средства сторожа определил. Ходит с берданкой, бдит до рассвета* (В.Кожевников. Знакомьтесь, Балувев). Глагол *бдеть* в словарях дан в контексте иноязычных аналогов (болг. *бдя*, чешск. *bditi* и т.п.) – без семантической и фонетической реконструкции (ср. [ЭССЯ 1976: 109] и др.). Между тем своей семантикой это слово отсылает к (открытым) глазам, и, так как глаза были названы по ‘воде’ (см. этюды о словах *глаз*, *озеро* [Луценко 2007: 47-48]), допустимо постулировать соответствие между основой *бде-//бдя-* (*бдя* > *бде*; *a* переходил в *e* между двумя мягкими) и ‘водным’ примитивом *ву*. Трансформация *ву* в *бдя* в частности может быть описана так: *ву* > *вz[h]a* {> *в’жа* > *вижа*; ср. *вижу* и укр. *дивовижа* ‘диво’ при *дивитися* ‘смотреть’ || < ‘глаз’} > *вда* > *бда* ~ *бдя* > *бде-ть*. Несомненно, сюда и *видя*, *видеть* (< ‘глаз’; ...*вда* > *в’да* > *в’дя* > *видя* || > *увидеть* и др. > *видеть*), а также *ведать*, укр. *відати* и пр. (‘знать’ < ‘видеть’; ...*в’да* > *веда* ~ *віда* || > *изведать*, укр. *вивідати* и др. > *ведать*, *відати*). Наличие в болгарском частицы *виж* ‘смотри’ наводит на мысль, что русск. *вишь*, возможно, восходит не к *видишь* [ЭСРЯ 1968: 113], а к *вижа* (см. выше; ср. гидроним *Виша*). В [ЭСРЯ 1965: 66] в качестве параллели к *бдеть* дано блр. *дбаць* ‘бдеть’, что, на наш взгляд, вполне правомерно (...*бда* > *дба-ць*) и что объясняет, почему в белорусском и украинском нет непосредственных соответствий к *бдеть*. Укр. *дбати* ‘заботиться’, ‘радеть’, ‘беспокоиться’ уже отошло от той конкретности, которая присуща семантике *бдеть* и *дбаць*. Это, однако, не исключает того, что названные слова являются родственными.

ВРЯД ЛИ

В современном речевом узусе слово *вряд* употребляется только совместно с частицей *ли* (и всё сочетание тоже считается частицей). Тем самым выполняется требование предикативной самодостаточности для обсуждаемой составной частицы, что необходимо тогда, когда языковой элемент выступает в качестве надстройки над содержанием всего высказывания. В данном случае выражается сомнение в том, что нечто имело или будет иметь место. Ср.: – *Лучше бы вы убили меня, – сказал он* (Егорий), – *вряд ли я смогу снести это. – И, не оглядываясь, пошёл по берегу, через поляны и красные косогоры...* (А.Толстой. Егорий – волчий пастырь). Каким образом ‘получилось’ это значение, ведь как отмечено нами в другом месте, слово *ряд* исходно связано с обозначением ‘руки’? Достаточно ясно, что часть *вряд* частицы *вряд ли* представляет собой соединение предлога *в* с формой *ряд*, причём *в* здесь является функциональным аналогом флексии творительного падежа, т.е. *вряд* = *рядом* (см. [Луценко 2004: 6]). Значение пространственной

и, далее, событийной близости действительно мотивировано смыслом ‘рука’ – диал. *одва* ‘едва’, литерат. *едва* формально и семантически коррелируют не только с таким (неочевидным) смысловым дериватом ‘руки’, как числительное *два* [Март 1934: 259], но и с *одолеть, доля, делать, деятель*, укр. *долати* ‘преодолевать’ и др. Однако сигнализируемое частицей *вряд ли* модальное значение сомнения в достоверности высказывания, на наш взгляд, следует соотносить не со смыслом ‘рука’, а с его пучковым соответствием – ‘рекой’. Дело в том, что, как уже отчасти говорилось (см. этюд о слове *река*), река некогда относилась к предметам, которые могли, препятствуя деятельности, поставить под вопрос или отменить реализацию задуманного – заставить повернуть назад, склонить к необходимости отказаться от совершения какого-либо действия, вынудить вернуться ни с чем и т.п. Кроме того, следует иметь в виду, что в речевом употреблении даже формально именной модальный определитель не может оставаться именем. Поэтому *вряд*, будучи по происхождению именной составляющей частицы *вряд ли*, в высказывании реализует не предметное значение, а приписывает изображаемой ситуации значение фактической неопределённости. По своей сути, данное значение, собственно говоря, очевидно, и является обобщённой субъективно-прагматической („возвратной”) интерпретацией связки смыслов ‘река’ ~ ‘преграда’. Из этого следует, что линейный предикативный коррелят к *вряд*, словечко *ли*, тоже, вероятно, причастен к обозначению ‘воды’ ~ ‘реки’ (ср. *ли* и *лить*).

ВЯЗАТЬ

Ср.: *Да вот что: добыть в хозяйственной части простой красной бязи, рвать её – и вязать себе повязки и банты* (А.Солженицын. Март Семнадцатого). Впору просить прощения у читателя за некое однообразие предлагаемых этимологий. Но что поделать – такова логика материала: и глагол *вязать* ‘завязывая, соединять, скреплять’, не получивший пока надлежащего объяснения в этимологических словарях (ср. [ЭСРЯ 1968: 242-243; Черных 1994, т. I: 175]), приходится соотносить с „водным” примитивом *ву* (см. о *взять* и др.). В этом случае даже не особенно важно, что конкретно шифрует разбираемый глагол – ‘воду’ ~ ‘реку’ или ‘руку’ (‘вода’ ~ ‘река’ > ‘берег’ ~ ‘рука’): и о реках, и о руках можно в равной степени говорить, что они нечто соединяют. Конкретно преобразование *ву* в основу *вяза-* и глагол *вязать* можно представить следующим образом: *ву* > *вz[h]a* {> *воz* || > укр. *возкий*} > *вzа* [~ *лzа*; ср. польск. *lza* ‘слеза’ || < ‘вода’] > *в’zа* (~ *в’zя*) > *вяз* (~ *вязь* > *связь*; ср. гидронимы *Вяз, Вязь, Вязок, Вязовка, Вязовик, Связма* и многие другие) > *вяза* || > *связать* и пр. > *вязать*. Подчеркнём, что глагол *вязнуть*, прилагательное *вязкий* и словообразовательно и семантически близкие к ним слова непосредственно с *вязать* не коррелируют. Они скрыто отсылают к ‘грязи’, т.е. их семантика построена на номинативном единстве обозначений воды и её продукта, грязи (ср. русск. *кал* и финск. *kala* ‘рыба’ || < ‘вода’).

ДВИГАТЬ

Глагол *двигать*, происхождение которого объясняется весьма многообразно [ЭСРЯ 1973: 23-24], для нас интересен тем, что использование технического смычного в его фонетической структуре (см. ниже) не связано со

сдвигом *в > л* (ср. этюды о словах *длань*, *глаз* и др.). На это повлияла, скорее всего, аналогия с *две*, *два*, о родстве с которыми разбираемого глагола также говорят исследователи [ЭССЯ 1978: 168; ЕСУМ II: 17]. В свою очередь **d(ь)va*, вслед за О.Н.Трубачёвым, сближается этимологами с нем. *Zweig* ‘ветвь’ (прежде – ‘развилка’). „Развилка, подпорка, служившая рычагом, – отмечал в этой связи О.Н.Трубачёв, – помогала осуществлять движение, обозначавшееся глаголом **dvigati*, т.е. первоначально – ‘поднимать, двигать вверх’” [ЭССЯ 1978: 168]. Между тем, например, данные русского языка (и не только его) не подтверждают того, что изначально глагол *двигать* имел значение ‘поднимать, двигать вверх’. Во всех своих значениях *двигать* отсылает к горизонтальному направлению описываемых этим словом действий. Это касается и *двигаться*. Данный факт, в совокупности с наблюдением, согласно которому номинация движения связана с ‘водой’ ~ ‘рекой’ [Март 1934: 89], позволяет нам происхождение глагола *двигать* соотнести с экстенсивным развитием примитива *ву* ‘вода’. Как уже было отмечено, в этом развитии допущено лишь одно небольшое отклонение – несмотря на использование *д*, сдвига *в > л* не произошло (*ву > вг[h]а > в’га > вига > двига-ть*). Указанный сдвиг, напротив, представлен в глаголе *лягать*. Любопытно, что из составляющих „большого” семантического ряда ‘вода’ ~ ‘река’ ~ ‘берег’ ~ ‘рука’ (~ ‘нога’) говорящие „выбрали” для него прежде всего смысл ‘нога’ (вне идеи движения, но в единстве с рукой, с её функцией удара), потому названный глагол и значит ‘бить, ударять ногой’ (...*вига > лига > лягать*; о номинативном единстве ‘руки’ и ‘ноги’ см. [Март 1934: 223]; ср. ещё диал. *лягать* ‘качать’ || < ‘вода’). Можно говорить также о родстве *двигать* и *ехать*, укр. *їхати* (*ву > вг[h]а > вха > їха > иха > еха ~ їха-* || < ‘вода’), *бегать* (...*вг[h]а > бга > б’га > бега-ть* || < ‘вода’), *бежать* (...*бга > бж’а ~ бжа > б’жа > бежа-ть* || < ‘вода’), *уха* (...*вха > уха* || < ‘вода’) и др. Вопреки одному из мнений [ЭСРЯ 1973: 23], гот. *duwigan* ‘двигать’ с „лишним” *и* <лат.> – явное славянское заимствование.

ЖИВОЙ

Критическое прочтение соответствующих источников даёт основание для заключения: прилагательное *живой* надлежащих семантических и фонетических диахронических разъяснений пока не получило. Что значит изначально быть живым? Двигаться? Иметь работающее сердце? Между тем сам фонетический облик названного слова „подсказывает”: 1) его можно соотносить с примитивом *гу* ‘рот’ (ср. *ни гугу* – см. этюды о словах *хула*, *зиять*), следовательно, с одной стороны, 2) быть живым = дышать, быть дышащим (‘рот’ > ‘дыхание’ > ‘дышащий’ || ~ ‘живой’). С другой стороны, в области смыслов ‘рот’ парадигматически связан с ‘рукой’, более того, *гу* = *ру* в *рука*. Отсюда 3) *живой* – это и подвижный, проявляющийся через подвижность, энергию, силу (‘рука’ > ‘движение’ > ‘подвижный’ || ~ ‘живой’). В фонетическом плане конкретно преобразование *гу* в форму на *-а* (первичную) можно представить следующим образом: *г[h]у > гва > ж’ва > жива ~ жив ~ живой*. Данную реконструкцию подтверждает укр. *гоїти* ‘заживлять’ – от *гой* ‘жив’, восходящего к тому же примитиву: *г[h]у > гва > гја > гой* (*загойти > гоїти*). Ср. ст.-сл. **живь творити** ‘оживлять’, **живити** ‘то же’, русск. *живить*, *животворящий*, *живительный* и т.п. Интересно, что

указанное *гой* в составе былинного выражения *гой еси* означает не столько ‘жив’, сколько ‘здоров’ (*гой еси* = ‘будь здоров’ || < ‘будь жив’). Это отчасти видно из следующего диалога между Добрыней Никитичем в одежде скомороха и князем Владимиром: „Уж ты *гой еси*, Владимир да стольн-от киевской! Ты поишь ле, кормишь приежжих да добрых молодцов?” Отвечает Владимир да таково слово: „Уж ты *здравствуйшь*, удала да скоморошина! У мяя все-де места нынче признаты, Только есть одно тебе местечко на печушки” [Былины Печоры 2001, т. 1: 258]. Подтверждением сказанного здесь является корреляция позиционно однородных *гой еси* – *здравствуйшь*. С *жив*, *живой* родственно и *жила*: *г[h]у* > *гва* > *ж’ва* > *ж’ла* > *жила* (‘рот’ > ‘проход’ || > ‘жила’). Объяснения, связанные с возведением *жив* (*жи-в/ь*) к *жить* [Откупщиков 2001: 8-9] и вообще толкованием корня *жи-* как генеративной основы других слов [Цыганенко 1989: 131], на наш взгляд, следует отклонить.

ЗРЯ

Ср.: *Сколько сделано для народной свободы! – и неужели всё зря?* (А.Солженицын. Март Семнадцатого). Слово *зря* считается „застывшей формой деепричастия” от *зърѣти* ‘видеть’ [Цыганенко 1989: 148; Черных 1994, т. I: 330]. При этом обоснование семантики ‘напрасно’ у *зря* с этим глаголом не соотносится. Её связывают с народным выражением *делать на зря* = ‘на глаз’, ‘наугад’, „откуда дальнейшее – ‘необдуманно, напрасно’” [Цыганенко 1989: 148]. В *делать на зря* *зря* действительно значит ‘глаз’, однако и семантически ‘видеть’ по ‘глазу’, и формально *зреть* от *зря* (...*зря* > *узреть* > *зреть*; переход *а* > *е[h]* происходил между двумя мягкими). К тому же к смыслу ‘глаз’ значение ‘напрасно’ никакого отношения не имеет. Как нам уже известно, глаз был назван по ‘воде’, а это позволяет иначе объяснить содержание разбираемого слова. Вода, будучи жидкостью без цвета и запаха, с точки зрения какой-либо деятельности как раз и воспринимается в качестве символа безрезультатности, контрпродуктивности, бессодержательности и пустоты: *не бульон, а вода; в этом произведении много воды; в ответе была одна вода* и т.п. Именно к воде как ‘пустоте’ и отсылает внутренне наречие *зря*. В фонетическом и смысловом отношении *зря* можно сопоставлять с примитивом *су* ‘вода’ (~ ‘тьма’; *су* > *сг[h]а* > *зга* > *зра* [> *зор*, ср. *зоркий*, укр. *зір* ‘зрение’] > *зря*), следовательно, толковать как родственное словам *зга*, *озеро*, *озорной* (= ‘пустой’, ‘лёгкий’), франц. *zéro* ‘ноль’ и др. (см. этюды о словах *озеро*, *зга* [Луценко 2006: 66]).

Укр. КАТ

О слове *кат*, считая его западнославянским, Г.А.Ильинский писал, что „оно совершенно неясно по происхождению” и что „от объяснения его отказались” Ф.Миклошич, Э.Бернекер и А.Г.Преображенский [Ильинский 1919: 151-152]. Отклонив некоторые сопоставления других лингвистов (например, с латышск. *kaite* ‘вред’, ‘недуг’, *kaitāt* ‘вредить’), Ильинский предположил, что, как и существительное *палач*, слово *кат* мотивировано корнем со значением ‘резать’: 1) **pal-* ‘резать’ (*pal-* + *аць*, с отсылкой в том числе к *palica*, *palьka*); 2) *sket(h)-* ‘резать’ (с отсылкой к болг. *четина* ‘щетина’ и др., а также праслав. *šćetъ*, *šćetina*, *šćetьka*) [Там же: 152]. Позднее были предприняты другие сближения: с *катать*, *каяться*, *хватать* и пр. [ЭСРЯ 1982: 88-89], оценённые как не очень надёжные (Фасмер II: 208; ЕСУМ II:

401). Нами в этюде о слове *палач* (написан раньше, чем данный) уточнено наблюдение Ф.Дица, касающееся связи смыслов ‘палач’ – ‘палка’: ‘палка’ – дериват ‘руки’, следовательно, ‘палач’ – функциональное соответствие ‘руки’ (‘рука’ > ‘палач’; см. ниже). Последнее позволяет нам сближать имя *кат* с примитивом *ку*, который „задействован” в качестве предлога: укр. диал. *ку* ‘к’, чешск. *ku* ‘то же’, польск. *ku* ‘то же’ и др. Этот предлог через значение пространственной близости отсылает к ‘руке’ ~ ‘берегу’ ~ ‘воде’ ~ ‘реке’ (ср. этюды о словах *чета*, *кидать*, *около*). Конкретно процесс образования слова *кат* из названного примитива может быть описан следующим образом: *ку* > *к₂[h]а* > *кта* > *кат* || > *ката* (> *ката-ть* || < ‘вода’); ср. др.-греч. *κατά* ‘около’, ‘приблизительно’ (< ‘рука’). Сюда и *качать* (...*кта* > *кт’а* > *кча* > *кач* > *качать* || < ‘вода’), *катить* (...*кт’а* > *кат’* > *катя* || > *покатить* и др. > *катить* || < ‘вода’), укр. *качка* ‘утка’ (*кач-ка* || < ‘вода’) и др.

ОПОРА

Имя *опора* обычно считается отглагольным по происхождению [ЭССЯ 2001: 260: **obpora* < **obperti*; ЕСУМ IV: 355]. Было бы более логично, однако, предположить другое: перенос „готового” названия с предмета – типичной опоры в реальной действительности – на все прочие опоры. Разумеется, нужно только не ошибиться с выбором подобного предмета. Как кажется, наиболее типичными для нас являются опоры таких сооружений, как мосты. Но по своей функции они являются „двойниками” берега, следовательно, поскольку берег получил своё название от ‘воды’ ~ ‘реки’ (см. этюд о субстантиве *брег*), слово *опора* необходимо соотносить с именованями каких-либо водных объектов, руки (‘берег’ > ‘рука’) и действий руки, силы (‘рука’ > ‘сила’) и т.п. В другом месте уже шла речь о том, что примитив *ву* ‘вода’ мог выступать и в „форме” *пу* (см. этюд о древнерусском ониме *Пьяна* [Луценко 2006: 72]). В его „ручной” ипостаси данный вариант *ву* представлен в укр. *пук*, *пучка*, *пукати* ‘стучать’ и др. Из этого *пу* в принципе несложно вывести существительное *опора* и некоторые другие, содержательно соотносительные с ним слова: *пу* > *п₂[h]а* > *пра* {~ *про*; ср. укр. *Дні-про*, где *про* = ‘вода’, но в *прорва* *про* = ‘берег’ – см. этюд об этом слове; ~ *пря* = укр. *пря* ‘противостояние’} > *опра* > *опор* (= ‘сила’? [*во весь опор*]; ср. укр. *опір* ‘сопротивление’ || < ‘преграда’ < ‘река’) > *опора*. С точки зрения сказанного, показательно русск. диал. *опоры* ‘скалистый берег на Лене’ [ЭССЯ 2001: 260]. Сюда и *пара* ‘один из элементов парного соответствия’ (*найти пару* || < ‘берег’; ...*пра* > *пар* > *пара*), укр. *пара* ‘пар’ (< ‘вода’), *пар-* в *паркан* ‘забор’ (< ‘преграда’ < ‘река’), русск. диал. *пора* ‘сила’ (< ‘рука’; ...*пра* > *пор* > *пора*; ср. гидронимы *Пора*, *Порка* и др.), *порён* ‘силён’, *опореть* ‘окрепнуть’ и пр., а также *порка* ‘избиение’ (< ‘рука’), *пороть* ‘избивать’, *спор*, *напор*, *отпор*, *подпорка*, *напирать*, *припирать* и т.д. Понятно, что слово *опора* значительно расширило сферу своего приложения по причине простоты и значимости функции соответствующей первичной реалии. Например, в составе выражения *надежда и опора* оно обозначает не статический, а акциональный предмет – социально значимый источник помощи и поддержки.

РЕКА

Ср.: *Было холодно; река сильно волновалась, и у берегов скоплялась пена* (Н.Успенский. Сельская аптека). В прошлом реки были серьёзной

естественной преградой на пути, останавливали продвижение вперёд, поэтому слова, представляющие так или иначе идею противодействия, пересечения дороги, отсылающие назад, к предыдущему и т.п. – *перечить, прекословить, упрекать, упрёк, вопреки, поперёк, поперечный* и т.п. – отнюдь не случайно в русском языке фонетически перекликаются со словом *река*. Эти слова, кроме того, указывают на прежний (параллельный) вид корня существительного *река* – *прек-//прёк-*, что очень важно с точки зрения восстановления истории нашего слова. Дело в том, что наличие технического смычного перед *р'* в *прек-//прёк-* свидетельствует: на месте *р'* прежде стоял *г[h]* или йот, чьё усиление в *р'* артикуляционно обеспечил как раз смычный (ср. укр. *ганити* ‘ругать, бранить’ и русск. *бранить, ясный и красный* и др.). Хотя *h* и *j* могут чередоваться (ср. укр. *porig – porij, batig – batij*), материал „подсказывает”, что это, вероятнее всего, был йот, т.е. *река* – из *ека*, корень же имел варианты *ек-*, *ёк-*. При этом *e* – это, конечно, изменивший свою конфигурацию приставной (перед стыком согласных) *и* (*i > je*), а *ка* с восстановленным прежним стыком = *ква*. Таким образом, имя *река* некогда имело вид *иква*, что подтверждают, собственно, такие гидронимы, как *Иква, Иковка, Икава* и под. [СГУ 1979: 221]. Из отмеченного следует, что слово *река* диахронически соотносительно с примитивом *ку* (*ку > ква > иква > еква > ека > река*), из которого происходят, как показано в других местах изложения, многочисленные репрезентанты составляющих пучка ‘вода’ ~ ‘река’ ~ ‘берег’ ~ ‘рука’: *кал, скала, Калка, около, калять, Ока, око, купать, крапать*, укр. *каламуть, коло* (предлог), *крапля*, финск. *kala* ‘рыба’, лат. *aqua* и т.д. Сюда и *ёкать, ёкнуть* ‘хлопнуть, стукнуть, ударить’ (Даль I, 517; о *ёкать* см. и отдельный этюд [Луценко 2007: 59-60]). Так как в языке „водное” связано со „звукоизобразительным” [Топоров 2006: 204 и сл.], то среди „родственников” слова *река* следует назвать и *екотать* ‘кричать, орать’ (Даль, там же), жарг. *трёкать* ‘сплетничать, болтать’, *гикать, крик* и др., и такие слова, как *речь, речевой, речистый, наречие, изречь, наречение, изрекать, пререкания, зарок, пророк, рокот, отрекаться* и пр.

Укр. СТАВ

Исследуя исторические взаимоотношения каких-либо имени и глагола, необходимо иметь в виду два направления деривации: 1) имя > глагол; 2) глагол > имя. В сложных случаях исходить нужно прежде всего из первого направления – в силу того, что вообще (глоттогонически) глагол происходит от имени, а не наоборот. При объяснении происхождения укр. *став*, русск. диал. *став* (Даль IV, 311), польск. *staw* ‘пруд’ был принят постулат о производности *став, staw* от *стати* (ЕСУМ V: 389), *стать* (*ставить* – Даль, там же), *stać* [Brückner 2000: 515], возможность же образования названного имени как-либо иначе не была рассмотрена. Между тем цитируемое А.Брюкнером выражение XIV в. *stawy albo jeziora* (s. 514), как кажется, хотя бы отчасти предполагает, что в случае со „ставами” речь идёт просто о воде. Аналогично, укр. диал. *став* ‘мокрое место у реки, где косят траву’ (Полесье), конечно же, сообщает только о наличии воды на месте косьбы, а не указывает на артефакт – запруду, плотину, дамбу и т.п. Типологически ср. *пруд* и диал. *прудить* ‘лить много, испускать струёй’, ‘мочиться в постель’ (< ‘вода’; Даль III, 529). Стало быть, истолковывать слово *став* как мотивированное глаголом

имя совсем не обязательно. Следует отметить, что среди „водных” протолексем достаточно распространенным является примитив *су* [Карпенко 1989: 21]. К нему без каких-либо сложностей и может быть возведено обсуждаемое имя: *су* > *сва* > *ства* (> *ста* || > *стја* > *стой* ~ *стай* > *стоя* ~ *стая*) > *став* (> *става*) || > *ставок*, *ставочок*. Опираясь, далее, на соотнесённость таких фонетических дериватов *су*, как *ста*, *став*, *става*, *стоя*, *стая* (см. выше), с семантическим рядом ‘вода’ ~ ‘река’ ~ ‘берег’ ~ ‘рука’, а также некоторыми звеньями его „ответвлений” (‘вода’ ~ ‘покой’, ‘вода’ ~ ‘покров’, ‘река’ ~ ‘длина, протяжённость’, ‘река’ ~ ‘зад, возврат’, ‘рука’ ~ ‘близость’, ‘рука’ ~ ‘соединение’, ‘вода’ ~ ‘движение’ и др.), можно непротиворечиво истолковать форму и значение множества других слов – ср. русск. диал. *став* ‘кукиш’ (< ‘рука’), *ставка* ‘палатка’ (< ‘покров’), *стая* ‘крытый двор’, *рекостава*; *заставь*, *стоять*, *стойло*, *застой*, *стая*, *стойка*, *ставить*, *приставать* (к берегу), *пристань*, *наставать*, *отставать*, *доставлять*, *поставлять*, *застава*, *устав*, *сустав*, укр. *стайня* ‘конюшня’, диал. *ставка* ‘тропинка’, ‘длина пройденной дороги’, болг. *стая* ‘комната’ и т.д. При этом важно иметь в виду, что вода в тех или иных её проявлениях одновременно мыслилась и как преграда, поэтому наличие у обозначающих изначально ‘воду’/‘пруд’ слов таких значений, как ‘затвор’, ‘гать’, ‘запруда’, ‘дамба’ и т.п. (равно как и наоборот), вполне закономерно.

ЧИСТЫЙ

Есть основания считать, что на известном этапе в вистеме вокализма гласный *i* выступал как фонологически краткий. Фонологическая краткость *i* требовала того, чтобы после него шло сдвоение согласных, образующее имплозивно-эксплозивную связку – своеобразную преграду развитию долготы. Подобный принцип, кстати сказать, лежит в основе икавизма в украинском, где *i* реализуется в закрытом слоге (*сходу* – *схид* – *східний*). Но в случае, о котором здесь идёт речь, необходимо говорить об *i* первоначально открытого слога, *i*, являющемся, как правило, следствием вокализации стыковой мягкости. Для того, чтобы „запереть” краткость этого *i*, использовалось удвоение последующего согласного, которое могло сопровождаться дальнейшими фонетическими изменениями. Всё сказанное имеет непосредственное отношение к тому, как возникло прилагательное *чистый*. Опыт выполнения нами других этюдов, вероятно, уже подготовил читателя к тому, что реконструировать мы должны прежде всего форму *чиста*. Очевидно, что в её звуковой структуре *и* – вокализация мягкости, *ч* из *к*, *ст* из *тт*, *тт* восходит, как теперь ясно, к *т*, *т* к *г[h]* (*та* < *га*), *га* же – рефлекс *у*. Таким образом, всё слово *чиста* возводится к примитиву *ку* ‘вода’ (*ку* > *кг[h]а* > *кта* > *чта* > *чита* > *читта* > *чиста*; см. этюд о слове *река* и др.). Как можно полагать, прилагательное *чистый* исходно значило ‘такой, как вода’, ‘вымытый (водой)’. Но, возможно, при создании разбираемого слова чистоту ассоциировали не с водой вообще, а с каким-либо конкретным водным (в широком смысле) объектом – ср. выражения *чистый как слеза*, *чистый как роса*, *чистый как свежий снег*, *чистый как родник* и др. (наряду с *чистый как вода*). Существенно, что со стадией **читта*, предшественником формы *чиста* (см. выше) допустимо сопоставлять итал. *città* ‘город’ – ср. этюд о слове *град*, где как раз показано, что именование города скрывает в себе название не

искусственной, а естественной преграды, воды/реки (см. и скр. *cittá* ‘ум’, ‘мышление’ [< ‘рука’ {~ ‘ум’} || < ‘берег’ ~ ‘река’]). Следует отметить, что фонетическое и морфологическое развитие формы-„стадии” *чиста* привело далее к слову *честь* (*чиста* > *честя* > *честь*; см. переход *мысля* > *мысль*), которое исходно значит прежде всего ‘чистота’ (ср. *береги честь смолоду*, *честь офицера*, *девичья честь*, *рабочая честь* и пр.). Другие значения этого имени „привязаны” к ‘воде’ ~ ‘покрову’ ~ ‘верху’ или ‘берегу’ ~ ‘верху’. Так, если идею чистоты несут в себе такие, производные от имени *честь* слова, как *честный*, *честно*, *честность*, то в *честолюбивый*, напротив, представлена отсылка к воде как ‘покрову’ ~ ‘верху’ ~ ‘почёту’ ~ ‘власти’.

Литература

- Былины Печоры 2001** – Былины Печоры: в 2 т. – СПб.; М., 2001. – Т. 1. – 773 с.; Т. 2. – 784 с.; **ЕСУМ** – Етимологічний словник української мови. – Т. 2. – К., 1985. – 571 с.; Т. 4. – К., 2004. – 655 с.; Т. 5. – К., 2006. – 704 с.; **Ильинский 1919** – Ильинский Г.А. Славянские этимологии // Известия ОРЯС Рос. Акад. наук. – Т. XXIII, кн. 1. – Петроград, 1919. – С. 125 – 182; **Карпенко 1989** – Карпенко О.П. Назви річок Нижньої Правобережної Наддніпрянщини. – К., 1989. – 192 с.; **Луценко 2004** – Луценко Н.А. О специфической функции предлогов в составе фразеологических единиц // Вопросы гуманизации и модернизации коммуникационных и учебных инфраструктур в странах Ближнего Востока и Черноморского побережья: Материалы Междунар. науч.-практ. конф. – Ч. 2. – Афины; М.; Краснодар, 2004. – С. 4 – 9; **Луценко 2006** – Луценко Н.А. Из новых этимологических наблюдений // Вісн. Донецьк. ун-ту. Серія Б. Гуманітарні науки. – 2006. – № 1 – 2. – С. 63 – 76; **Луценко 2007** – Луценко Н.А. Истории слов. К типологии семантических и звуковых изменений в языке. – Горловка, 2007. – 100 с.; **Марр 1934** – Марр Н.Я. Избранные работы. – Т. 3. – М.; Л., 1934. – 423 с.; **Откупщиков 2001** – Откупщиков Ю.В. Очерки по этимологии. – СПб., 2001. – 480 с.; **СГУ 1979** – Словник гідронімів України. – К., 1979. – 783 с.; **Топоров 2006** – Топоров В.Н. Исследования по этимологии и семантике. – Т. 2, кн. 2. – М., 2006. – 728 с.; **Цыганенко 1989** – Цыганенко Г.П. Этимологический словарь русского языка. – К., 1989. – 511 с.; **Черных 1994** – Черных П.Я. Историко-этимологический словарь современного русского языка: в 2 т. – М., 1994. – Т. I. – 623 с. – Т. II. – 560 с.; **ЭСРЯ 1965** – Этимологический словарь русского языка. – Т. I. – Вып. 2. Авт.-сост. Н.М. Шанский. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1965. – 271 с.; **ЭСРЯ 1968** – Этимологический словарь русского языка. – Т. I. – Вып. 3 / под рук. и ред. Н.М. Шанского. – М., 1968. – 284 с.; **ЭСРЯ 1973** – Этимологический словарь русского языка. – Т. I. – Вып. 5 / под ред. Н.М. Шанского. – М., 1973. – 304 с.; **ЭСРЯ 1982** – Этимологический словарь русского языка. – Т. II. – Вып. 8 / под рук. и ред. Н.М. Шанского. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1982. – 471 с.; **ЭССЯ 1976** – Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд. – Вып. 3. – М., 1976. – 200 с.; **ЭССЯ 1978** – Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд. – Вып. 5. – М., 1978. – 232 с.; **ЭССЯ 2001** – Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд. – Вып. 28. – М., 2001. –

268 с.; **Brückner 2000** – Brückner A. Słownik etymologiczny języka polskiego. – Warszawa, 2000. – 806 s.

The article highlights the author's ideas on the origin of a number of words (they are given in the titles of etudes). In its conceptual part the layout of material has the predicativity of the word in its centre. The author also stems from the idea that originally to "keep" their meaning had to permanently change in point of phonetics. The initial point of phonetic transformations is the juncture of consonants causing softening, insertions, phonetic additions etc. just like the previous articles of the etymological series, this article shows how important are the conclusions and generalizations, which the diachronic etudes can give, outwardly disconnected and critical in relation to the tradition as they are.

Keywords: lexical etymology, sound transitions, semantic paradigms, predicative nature of the word.

Л.М. Синельникова, Т.П. Терновська (Луганськ)

УДК 811.161.2'367.626'27

ЗАЙМЕННИК У ПИТАЛЬНО-ВІДПОВІДНОМУ РЕЖИМІ КОМУНІКАЦІЇ

У статті йдеться про роль займенників у мотивації когнітивних і мовленнєвих дій співрозмовників у питально-відповідному режимі комунікації.

Ключові слова: адресат, адресант, ілокутивна настанова, дискурсивна ситуація, когнітивна множина, дейксис.

Запитання – природна когнітивно-комунікативна потреба адресата, його прагматично доречна позиція, що свідчить про труднощі в ідентифікації предмета, об'єкта мовлення, незрозумілість ілокутивних настанов адресанта. „Що стосується намірів мовця, то для будь-якого звичайного запитання вони постійні – запитання завжди виражає необізнаність мовця й містить заклик до слухача цю необізнаність розсіяти” [Янко 1994: 101].

Референційні знання учасників комунікації можуть не збігатися. Запитання сприяють правильній оцінці дискурсивної ситуації через уточнення стану когнітивних множин мовців. До відповіді знання не знаходиться в когнітивній множині того, хто питає, і „транзакції, що починаються із запитання, закінчуються тільки після того, як на запитання отримана відповідь” [Йокояма 2005: 162]. Дискурс виявляє діалогічну свідомість співрозмовників. Запитання в інтеракції – це осмислене незнання, що супроводжується бажанням його зняти [Рябцева 1990: 71]. Дихотомія „знання – незнання” лежить в основі дискурсивних транзакцій, організованих із допомогою запитань.

Займенники в запитаннях ініціюють той чи інший вид знання, що переміщується. Кожному різновиду знання відповідає свій клас запитань, організований займенниковою семантикою. Відповіді на запитання також можуть мати стосунок до певного типу знання. Так, займенники своєрідно кодують метайнформаційне знання. Дейксис – основна метайнформаційна роль

займенників. Беручи участь у кодуванні інформації, вони „згортають” пропозицію, котра в дискурсі може бути розгорнутою – у вигляді перепитань, уточнень тощо, тобто допомагають процесу переміщення знання.

Ті різновиди знання, які не містяться в когнітивній множині одного із суб’єктів мовлення, можуть бути переміщені в когнітивну множину співрозмовника з допомогою як займенникових, так і незайменникових запитань. Вид необхідного знання, його специфіка визначають вибір запитання. Займенникові запитання не обмежують можливості відповідей (*Хто це? Що сталося?*), незайменникові запитання – обмежують (пор.: *Павло працює за спеціальністю? Учора був дощ?* – відповіді обмежені варіантами „так” або „ні”). Два різновиди запиту формують різні структури мовних висловлювань.

Предметом нашого дослідження стали займенникові запитання, у складі яких займенники виявляють одну з багатьох дискурсивних функцій.

Бажання зрозуміти дискурсивну ситуацію може бути метою трансакції, яка в такому випадку найчастіше створюється займенниковими запитаннями. Питальні займенники (*хто, що, який, чий, котрий, скільки* та ін.) у таких трансакціях відіграють провідну роль. Зміст запитання й розвиток дискурсивної ситуації виявляються узгодженими, оскільки все спрямоване на отримання релевантного для адресата знання. Тільки займенникові запитання формують дискурсивну ситуацію, у якій мовець не має наміру обмежувати можливості відповіді. Питальне слово в дискусії когнітивно значуще, воно „синкретично робить вказівку і на ілюктивну мету, і на невідоме мовцеві – змінну величину: при семантичному розкладі питання *Хто тут мешкає?* отримуємо *Зроби так, щоб я знав, хто тут мешкає?*” [Янко 1994: 103].

Запитальна репліка – свідчення нестачі інформації. Прагматичний стимул – отримати недостатню інформацію. І одночасно діє комунікативний стимул: відповідаючи на запит, адресант вибудовує пояснювальний (аргументативний) ряд. Запитання свідчить про значущість для одного із співрозмовників того, що стало причиною прогалини у спілкуванні. Відповідна дискурсивна ситуація оцінюється мовцями й обирається спосіб побудови запитання – займенниковий чи незайменниковий.

У займенникових запитаннях поєднуються семантичний і прагматично зумовлений зміст. Їхнє когнітивне призначення в дискурсі – змінити стан справ, що склався до запитання через актуалізацію стану незнання.

Зв’язок між запитанням і відповіддю – це показник ступеня досягнутого на початковому етапі комунікації контакту, а також можливості (бажання) сполучити когнітивні множини для досягнення мети спілкування. Напр.: – *Благословляю тебе, дитино моя. Чого ти прийшла до храму Божого?* – *Я... Я випадково... Я не сподівалася, що ви тут. У лісі ж нікого немає... Для кого ви служите службу?* – *Не для кого, а кому. Господові служу, доню моя, а для цього мені глядачі не потрібні. І ти прийшла сюди не випадково. Чогось шукаєш, доню?* – *Шукаю, отче. Правди... Спокою... Захисту...* (О.Романчук).

Запитання – наслідок асиметрії в когнітивних уявленнях мовців. Займенник у запитанні стає когнітивно акцентованим, він робить запит про недостатнє знання. Таке запитання свідчить про те, що рівень інформованості одного співрозмовника перевищує рівень інформативності іншого: *Але коли*

оповів йому про криваве кільце, яке мене захоплювало, скочив дід на ноги й важко заходив, пильно зирячи на мене. – Оце воно і є, призначення твоєї долі! – скрикнув він. – Воно, воно – коло!..Хто потрапляє в нього, того нерозумно пориває у світ, і ніщо його не спинить. – А що воно значить? – спитав я з трепетом. – Вогняне кільце – це наше життя! Придивися, – махнув він рукою, – цілий світ у колах... (В. Шевчук).

Запитання – це неповні трансакції, оскільки передавання знань не може закінчитися, поки не буде отримана відповідь на запитання; відмова відповідати на запитання означає вихід із діалогу. Якщо когнітивні множини не наближені й у співрозмовників (чи одного з них) не виникає бажання їх наблизити, продовження спілкування стає сумнівним: *Ляля розхвилювалася. Її руки почали тремтіти. Вона нервово гортала альбомчик. – Не робіть цього! Ляля й Масюня обернулися. На порозі стояв блідий Чижик. – Чому? Поясни нам. Що це таке? – Вам не треба цього знати! – тихо відповів Чижик і вийшов з кімнати (М. Гримич); Критик з діляцькою діловитістю сказав з нальоту Григорові: – Читав ваші оповідання. – Ну й що? – буркнув Григір. – Вони справили на мене гарне враження. – Та що ви кажете? – колючо, насмішувато вимовив Григір. – Справді. Я думаю написати десь про вас, – уже трохи спантеличено сказав критик. – Як знаєте, – буркнув Григір і втратив до критика будь-який інтерес (В. Захарченко).*

Будучи дейктичними операторами, займенники беруть участь в актуальній прагматичній ситуації, котра збігається з комунікативною. „Комунікативний смисл мовленнєвих дій – залучити адресата до зміни навколишнього світу, спонукати його до реакції на зміст висловлювання” [Рябцева 1994: 85]. Для продовження діалогу реакція обов’язково повинна бути.

І запитання, і відповідь своєрідно експлікують ілокутивні цілі мовців. „Запитання – це, по суті, директив, що вимагає того, щоб на нього відповіли, подібно до того, як усяке твердження – це директив, який вимагає, щоб його прийняли” [Йокояма 2005: 139]. Якщо при твердженні адресат може не брати участі в діалозі, то при запитанні його участь є обов’язковою. Ігнорування запитання породжує особливий дискурс, при якому висловлювання приймається, включається в когнітивну множину, але не підтримується. Як невербальні форми підтвердження, так і вербальні (так, бачу, зрозуміло, обов’язково, зроблю тощо) в інтеракції є високо інформативними. Напр.: – *Про що ви думаєте, Софіє Андріївно? – тихо запитав Орест. – Про життя і смерть. – Про нього? – Так (О. Романчук). Займенник (про)нього вказує на особу, відому обом мовцям. Тому слово-речення так цілком задовольняє запитувача.*

Займенникові запитання в дискурсі можуть сигналізувати про конфліктність комунікативних цілей (ілокутивних настанов), про що свідчить небажання узгоджувати когнітивні множини: *Погляди присутніх були прикуті до звірятка. – Усі в цьому світі хочуть любові... – тихо промовила баба Вера і подивилася на Христину. – Що? – перелякалася вона. – Що? Чого ви на мене так дивитесь? – Бо я так само потребую любові, як це кошеня, – озвався Рюрик. – Чого тобі бракувало? – спитала Христина... – Якої любові тобі бракувало ще? Ти мав дружину, дітей, батьків. Чого ще ти хотів? – Я*

потребував любові.... – повторив Рюрик... Христина розгубилася (М. Гримич); – Та **про кого** ви всі говорите, чорт забирай?! – не втримався я. – **Кого** ховаєте на вашому клятому острові?! Сестри загрозливо ошкірилися: – Геть звідси! (І. Роздобудько).

Реакція на запитання у формі запитання виявляє настанову адресата на блокування відповіді й свідчить про небажання продовжувати трансакцію: *Клацнула хвіртка. У Софії підігнулись ноги. Ігор кинувся до вікна. – **Хто** це до нас? – А **чому** до нас? <...> Серце її тремтіло і, здавалось, зараз вискочить. Іще хвилина – і Арсен відчинить двері. **Що** буде?* (Л. Романчук).

Запитання характеризують суб'єктів комунікативної ситуації, визначають рівень орієнтації в ній, виявляють рольову позицію запитувача й відповідача. Питально-відповідний блок формує загальний емоційний настрій мовців – емпатію або конфронтацію, згоду чи незгоду.

Діалог – це оперативна форма обміну інформацією, у соціопсихологічному трактуванні він постає як „принцип соціальної й психологічної взаємодії, принцип взаємного керування один одним” [Романов, Ходырев 2001: 33]. У діалогічній інтеракції „запитання – відповідь” визначаються позиції співрозмовників, відбувається з'ясування стосунків. Займенник у репліці на відповідь свідчить про готовність приєднатися до ілюктивних настанов мовця або, навпаки, усунитися від них. Напр.: – *Рік народження?* – **Хто** ж його знає? – *Місце народження?* – Та **яке** ж місце? *В матері всі й народилися. – Батьки ваші – хто вони, де? – А де* ж? *Мати вмерли, як Василя народили, а батька махновці зарубали* (П. Загребельний).

Відповідь на запитання може демонструвати модально (оцінно) забарвлене знання, що ретроспективно відображається у функціональній семантиці займенника. Окрім того, відповідь може стимулювати виникнення нової дискурсивної ситуації, у якій займенники можуть зазвучати по-новому – з новим значеннєвим наповненням і конотативним супроводом: *Відчув, як чиясь рука полізла мені в груди й пожадно нишпорила там. – **Щось** знайшов? – спитав регент. – Ну чого мовчиш? – Та ж **нічого**, – роздратовано відповів той, що шукав. – Обнишпорив усі куточки. – Шукай іще!* – крикнув регент. – **Воно** там мусить бути! – **Що воно?** – запитав я. – А **те**, що різнить тебе від нас, – сказав регент. Я засміявся. – Даремна ваша праця, – мовив. – **Бо його** треба шукати не в моїх грудях, а у ваших... (В. Шевчук).

У момент завершення поставленого запитання релевантне знання перебуває у того, до кого звернене запитання. Недостатність отриманої інформації або недовіра до сказаного виявляється у вигляді перепитування або відповіді запитанням на запитання. У ролі другої репліки часто виступають займенники, які підтверджують прийняття інформації як нового знання в ситуації кооперативного партнерства або виражають спростування, незгоду. Така дискурсивна ситуація нерідко виявляється емоційно напруженою: *Скидалося, що в нього (лікаря) просто немає слів, щоб висловити подив, розпач, обурення і ще купу різних почуттів, котрі опанували його. – **І це все?** – нарешті видихнув він. Пан Вітольд невпевнено хитнув головою. – А **як** могло бути інакше?* (І. Роздобудько); – Так, – мовив тихий голос. – Але не все мені ясно. Скажи, старче: чи кожен, хто шукає, знаходить незвідане, чи нам, молодим, судилося перейти тільки ваші стежки? – Кожен у цьому світі

шукає себе, – сказав я. – Не зовсім розумію, **що воно**: шукати себе? – спитав голос (В. Шевчук).

Запитання – комунікативна дія, спрямована на отримання додаткової інформації. В ідеалі до відповіді ставиться вимога семантичної повноцінності. Займенник може бути способом приховування інформації. Адресат уловлює такого типу ілокутивну настанову мовця й робить відповідний запит або кілька запитів. Відповідь займенником на займенникове запитання може поставити під сумнів саме існування референтів або підтвердити небажання експлікувати ретельно сховану інформацію: – *Все одно... Я більше не можу... Я вже не можу... – Чого не можете? – тихо кинула Людмила. – Не можу, всього не можу!* – живо повернувся він до неї (В. Винниченко); – *Тоді не уявляю, чим ви збираєтесь підкорювати мільйони?.. – А нічим! Просто я роблю те, що мені подобається!* (І. Роздобудько).

„Недостатня акцентованість мовцем ілокутивних намірів”, що може реалізуватися в займенниковому запитанні, спричиняє комунікативну невдачу. Напр., у повісті М. Хвильового „Вальдшнепи” Дмитро Карамазов згадав, що в роки громадянської війни він повинен був розстріляти свою теперішню дружину Ганну. Не ввівши її в хід своїх думок, він раптом каже: – *Я зараз думав про тебе й подумав, що ти воскресла. Як це розуміти?* Ганна, не знаючи ходу міркувань Дмитра, не може ідентифікувати ілокутивного наміру його висловлювання, а тому відповідає: – *Ти, Дімі, страшенно неясно говориш... У чому там справа? Карамазов мовчав* [Бацевич 2000: 130].

Когнітивний дисонанс, що виникає внаслідок розходження думок і психічних настанов учасників діалогу, можна вважати модифікацією дискурсивного вектора, здійснюваною за допомогою займенників, які організують ситуацію „обманутого чекання” в діалозі, оскільки запит про знання, релевантне для запитувача, не є таким для відповідача. Відбувається неузгодженість реплік за ілокутивною функцією: – *Треба самому робити, а не критикувати других, – тихо промовила Людмила. – А де робити? Де? – наче тільки й чекаючи цього, з болем скрикнув Максим. – Що робити?.. Що? – Все, скрізь* (В. Винниченко). У репліках цього діалогу спостерігаємо розбіжність між референтійним запитом (*Що робити? Де робити?*) і відповіддю, що ґрунтується на метаінформаційному знанні (*Все, скрізь*).

Кілька недистанційованих займенникових запитань – знак підвищеного (аж до афективного) емоційного стану мовця: – *Що ви хочете почути? – накинулася Масюня на Гайгера. – Відповідь на питання, чому ми всі такі? Такі дивні? На питання, чому ми не вилазимо з депресій? Чому нас мучать різні манії? Кошмари у снах? Оце ви хотіли почути?* (М. Гримич).

Здатність до саморефлексії проявляється в запитаннях до самого себе, мета яких – розібратися у власному розумінні чогось, переконати себе в довірі чи недовірі адресатові. Внутрішні, не звернені до співрозмовника, запитання супроводжуються дієсловами думки: „*А, – здогадалась вона, – в такій ситуації чоловік мав би знайти якийсь привід, щоб напроситися в гості, а він цього не зробив. Дивно. Але й добре <...> Про що з ним розмовляти? Хто він? Звідки? Де його сім'я? Де він, зрештою, працює? Ну майор, ну то й що?*” (Л. Романчук); *Дивився на розмитий водою світ, де нерозмитими лишилися тільки мої думки, і сльози підступали мені під горло . „Ну що ти шукаєш у*

цьому світі, бідний блукачу? – запитував я сам себе. – **Що** сподіваєшся знайти, адже й шляхи можуть бути манівцями?.. **Яка** сила штовхнула тебе у світ доріг, де вже не однієї зазнав прикрості, і **чому** не хочеш повернутися додому? **Чому** не бажаєш зажити звичайним мирним життям, **що** тобі заважа? (В. Шевчук); А те, що я бачила між рядків, змушувало тамувати віддих і годинами думати про жінку з Магдали й жінку з Назарету. **Що** легше: страждати чи спостерігати за стражданням?.. (І. Роздобудько).

При відсутності дієслова думки запитання не втрачають свого призначення – подавати внутрішнє мовлення: Рюрик – це не той чоловік, про кого вона мріяла, хто міг би зробити її щасливою... А **хто** міг би зробити її щасливою? Її... **Хто** може роздивитися в ній справжню Масюню? (М. Гримич); Софія дивилася на зорі, що діамантами звисали з чорного неба над головою (...) і кидала виклик небу. **За що? За що** ви забрали в мене Арсена? **Кому** заважало наше щастя? (О. Романчук).

Запитання й відповідь самому собі – прийом психологізації розповіді. Такого типу запитання полівалентні, вони, зазвичай, організують дискурс із вільною відповіддю, у якій може бути подана будь-яка інформація, без тематичного й оцінного обмеження. У жанрі есе відповіді на таке запитання дозволяють висловити думку, передати якимось розгорнене особистісне уявлення про щось: **Що** ж дорожче: земля чи кров? **Як** розуміють це герої Стельмаха? Може, має рацію Данило, який прийшов до висновку, що „земля дорожча за кров”? Ні, всією логікою подій і характерів, усією логікою ідейно-сміслового розвитку поняття крові письменник підводить нас до інших висновків (М. Коцюбинська); Гесіод розповідав, як музи вчили його пісень біля підніжжя Гелікону, де він нас батьківські вівці. А Шевченко? **Які** музи вчили його, коли він нас ягнята за селом? Гайдамацькі музи, музи степів, Дніпра, сивих туманів, диких бур'янів і козацького реготу (П. Загребельний); А **що** ж тоді традиціоналісти? Традиціоналізм теж ніяка не лайка, не більше, ніж модернізм. Традиціоналісти завжди в конфлікті з новаторами сьогодення. Але їм подадуть руку новатори завтрашнього дня (Ю. Шевельов).

Займенникове запитання може виконувати функцію непрямого мовленнєвого акту – „несправжнього запитання, на яке мовець не намагається отримати відповідь, оскільки має іншу ілюктивну настанову. Такого типу запитання належить до прийомів „лінгвістичної демагогії” [Николаєва 1998], внутрішньої мотивації, лише зовні переданої у вербальній формі запитання: **А в скількох** інших поїздках побував Григір?! **Хто** розкаже про ті поїздки, воскресить у споминах минуле, в якому він був живий, поривчато-діяльний, непоступливий? (Є. Гуцало).

Займенники в діалозі можуть не тільки ініціювати переміщення різних знань, але й бути риторично визначеними як імплікатури дискурсу. У писемному тексті імплікатури нерідко маркуються через курсив, розрядження, заміну всіх малих букв слова великими: – *Я щойно її бачив!* – *Кого її?* – автоматично запитав Анатолій, хоча й без пояснень зрозумів, про кого йде мова. – *Її!* – ймовірно від напруження Ананій став косити лівим оком. – **Вона** зненацька з'явилася в моїй голові. **Я** не встиг заблокуватися, **вона** повністю заволоділа моєю свідомістю (В. Слапчук).

Риторичні запитання в дискурсі мають власну прагматику: вони не потребують підтримки предикаційним знанням, що спирається на фізичні свідчення про ті чи інші події: *Чи знаєте ви, чим вимірюється щастя? Ота сама ефемерна субстанція, про сутність якої сперечаються філософи, якої прагнуть досягти, заслужити, здобути* (Л. Романчук); *Але в яких лікарнях можна вилікувати душу? Коли біль для душі – мов пісня для птаха?* (Є. Гуцало).

Риторичне запитання – це не запитання в загальноприйнятому значенні, це прийом управління мисленням іншого. „Для чого ж ставиться таке запитання? Безумовно, не заради краси стилю. Справа в тому, що саме із запитання починається думання, запитання – пускова точка розумового процесу, і, ставлячи запитання, мовець так чи інакше сподівається „включити” мислення співрозмовника й спрямувати його в потрібне рiчище (нав’язати логіку)” [Грамматика общения 1999: 167].

Від риторичних запитань – прямий шлях до рефлексивів, оформлених у вигляді запитань: *Кетлін <...> мерцій пройшла на своє місце, потріпотіла Дейву крізь вікно трьома пальцями. Здається, він все-таки не повищав, а став ще кущішим за ці роки. Власне, яке це має значення?* (П. Загребельний).

Отже, займенники в питально-відповідних трансакціях наділені особливою когнітивною функцією. Займенникове запитання не дає можливості співрозмовникові відхилитися від визначеної змістом запитання дискурсивної ситуації. Воно стимулює активність суб’єктів мовлення, змінює місцезнаходження релевантного знання, породжує різноманітні мовленнєві реакції.

Запитання може зсунути комунікативну мету адресанта, і залежно від того, хто перериває комунікацію запитанням, можуть змінюватися рольові пріоритети й лідерство суб’єктів спілкування.

Питально-відповідний режим комунікації виявляє роль займенників у мотивації когнітивних і мовленнєвих дій співрозмовників.

Література

Бацевич 2000 – Бацевич Ф. Основи комунікативної девіатології. – Л.: ЛНУ ім. Івана Франка, 2000. – 236 с.; **Грамматика общения 1999** – Крижанская Ю.С., Третьяков В.П. Грамматика общения. – 2-е изд. – М.: Смысл; Академ. проект, 1999. – 279 с.; **Йокояма 2005** – Йокояма О. Когнитивная модель дискурса и русский порядок слов. – М.: Языки слав. культур, 2005. – 424 с.; **Николаева 1998** – Николаева Т.М. „Лингвистическая демагогия” // Прагматика и проблемы интенциональности: Сб. науч. тр. – М.: АН СССР, Ин-т языкознания, 1988. – С.154 – 165; **Романов, Ходырев 2001** – Романов А.А., Ходырев А.А. Управленческая риторика: учеб. для студентов вузов эконом. специальностей. – М.: Лилия, 2001. – 216 с.; **Рябцева 1990** – Рябцева Н.К. Вопрос как препятствие // Концептуальный анализ: методы, результаты, перспективы: тезисы конф. – М.: АН СССР, Ин-т языкознания, 1990. – С. 71; **Рябцева 1994** – Рябцева Н.К. Коммуникативный модус и метаречь // Логический анализ языка. Язык речевых действий. – М.: Наука, 1994. – С. 82 – 92; **Янко 1994** – Янко Т.Е. Описание мира и речевые действия //

Логический анализ языка. Язык речевых действий. – М.: Наука, 1994. – С. 99 – 105.

The pronoun's role of the motification of cognitive and speech acts of the enterlocutor in the interrogative condition of the communication are in the article.

Key words: addressee, discorse situation, cognitive multitude, daksise.

І.А. Бехта (Львів)

УДК 81'46

ХУДОЖНЬО-ЕСТЕТИЧНІ КОНЦЕПТИ АНГЛОМОВНОГО ЛІТЕРАТУРНО-ХУДОЖНЬОГО ТВОРУ ПОСТМОДЕРНІЗМУ

Статтю присвячено дослідженню художньо-естетичних концептів англomовного літературно-художнього твору постмодернізму. Вирізняючись закритим характером свого ментально-інформаційного простору, дискурс постмодернізму формує концептосистему у вигляді двоступеневої ієрархії – концептами літературно-художнього напрямку (ЛХН-концепти) і концептами літературно-художнього твору (ЛХТ-концепти).

Ключові слова: постмодернізм, постмодерністський дискурс, концепт, колаж, фрагмент, монтаж, бриколаж, симулякр.

Межі епох модернізму та постмодернізму й досі є предметом для суперечок [Дубровский 2001; Ильин 2001; Bell, Poellner 1998; Eysteinnsson 1990; Gaggi 1989; McHale 1999]. Постмодернізм – феномен вельми поширений за обсягом і масштабами. У сучасній англomовній постмодерністській літературі увага приділяється, з одного боку, індивідуальній манері митця, його власному баченню людини та світу, а з іншого, – духовній напрузі, пошуку „внутрішньої ідеї”, бо екзистенційність стає важливою складовою сучасної літератури. Це пов'язується з метафоричною насиченістю твору, поєднаною з навмисно заниженим мовним планом; наявністю оксюмору та антитези, гіперболи та гротеску; складної композиції та архітектоніки твору, його фрагментарності. Постмодернізм – це філософія дедалі роздрібненішого і варіативнішого світу, світу плинного і нестійкого, тобто світу, де не може бути абсолютних – і, отже, непорушних – вимірів, а відтак і неспростовних суджень. Шляхи й методи пізнання такого світу – інтуїтивні, а звідси й цілковито суб'єктивні. Увага пересувається з макроструктур на мініструктури. Подібна філософія значно полегшує і концептуалізацію екзистенційних параметрів людини, де втрачає сенс усе обов'язкове і програмово структуроване.

Словом, те, що називають тепер постмодернізмом – надзвичайно багатопланове явище, відчутне в усіх прошарках сучасної культури [Громько 2002: 176; Butler 2002: 13; Fokkema 1986: 1]. Тематична широта публікацій англomовних письменників-постмодерністів, метафоричність їхніх дискурсів, значна компілятивність думки, ультрадіалектичні формулювання, велика

кількість неологізмів, вишуканість стилю – все це створює серйозні труднощі при спробі визначити їхні художньо-естетичні, тим більше концептуальні новації. Нарація в художніх творах постмодернізму таких письменників, як Дж. Барт, Р. Федерман, Дж. Ірвінг, Дж. Фаулз, А. Байєтт, Д. Бартельм та ін., набуває кліпоїдного характеру, вона дробиться на довільні фрагменти, незвичні конгломерати фрагментів – творчий монтаж реальності. Терміни **колаж, фрагмент, монтаж** [ВЭФ 2001: 491; Sitney 1990: 5-8; Thomas 1983: 83], які зводимо до єдиного об'єднувального терміна **художні технікації**, були конвенційно введені у літературно-художню критику з метою ідентифікації нелінійних відтинків тексту. Вони позначають практику деконструкції конвенційних зовнішніх форм англомовних літературно-художніх творів.

художні технікації літературно-художнього твору

колаж фрагмент монтаж пастиш бриколаж

Термін **фрагмент** недавно увійшов у літературну практику, поза тим терміни **колаж, монтаж** при аналізі художнього твору віддавна використовують синонімічно. Англомовний постмодерністський текст і його деструктивні функції – перерваність, фрагментованість, дисгармонійність, інтертекстуальність, еклектизм, еротизм – найхарактерніші концептуальні риси постмодерністського твору (у широкому сенсі слова), тобто і постмодерністського артефакту, і дискурсу як такого. В англомовній літературі *колаж* характерний для поетик XX ст. англоамериканського модернізму (Е. Паунд, Дж. Джойс), американських постмодерністів (Д. Бартельма, В. Берроуз). Колажованість тексту свідчить про порушення стабільності його структурування й початок гри з читачем у рекомбінацію елементів, що своєю передумовою має іронічне уявлення – своєрідне гіперпародіювання (**пастиш**) тексту. З одного боку, це постійне змішування різностильових та різнопланових елементів, перенесення традиційних сюжетів у неспівмірні їм стильові рамки, з іншого – це наслідування без моделі або пародіювання умовної моделі: Дж. Фаулз у романі „*The French Lieutenant's Woman*” (1980) [Fowles 1980] іронічно переповідає сюжет вікторіанського роману: „*The basement kitchen of Mrs. Poulteney's large Regency house, which stood, an elegantly clear simile of her social status, in a commanding position on one of the steep hills behind Lyme Regis, would no doubt seem today almost intolerable for its functional inadequacies. Though the occupants in 1867 would have been quite clear as to who was the tyrant in their lives, the more real monster, to an age like ours, would beyond doubt have been the enormous kitchen range that occupied all the inner wall of the large and ill-lit room*” [Fowlers, 1980: 21]. Пастиш – це тотальне пародіювання, в якому жодний з елементів тексту не постає як оригінальний – усі вони є пародійними наслідуваннями забутих або невідомих оригіналів. Утілюючись у такий спосіб засобами **колажу, пастишу**, твориться амбівалентний текст з нестійкою хаотичною структурою. Еволюція колажу в модернізмі супроводжується поглибленням такого фундаментального принципу його побудови, як принципу різнорідності, згодом набуває форм **бриколажу** як моделювання конструкцій з елементів, що належать до різнорідних сфер предметності, ряду вербальних та невербальних семантичних ігор в літературі постмодернізму. Якщо назвати бриколажем

потребу запозичувати поняття з більш-менш зв'язної чи порушеної текстової єдності, з'ясується, що бріколером є будь-який дискурс. К. Леві-Строс описує бріколаж як діяльність інтелектуальну та міфопоетичну [цит. за Деррида 2000: 360].

У постмодернізмі ідея колажу осмислюється в контексті постмодерністської чутливості як парадигмальної програми бачення світу: плюрального, хаотизованого і фрагментованого. **Колаж** набуває статусу універсального способу організації текстового і всього культурного простору, ідентифікуючись у концептах *ризома* і *лабіринт*, семантично пов'язаних з поняттям *колаж*. Текст інтерпретується в постмодерністській філософії як колаж культурно-семіотичних кодів чи організована за принципом колажу конструкція цитат, гра яких утворює поліфонічно семантичний простір. За таких умов феномен колажності специфікується постмодернізмом через поняття *пастизи*, яке вводить у семантику колажу припущення аксіологічної рівності значень кожного з елементів колажу. Постмодернізм задає орієнтацію на культурний поліцентризм у всіх його виявах.

Характерним концептом постмодерністської прози є **інтертекстуальність** [Лукин 2005: 112; Intertextuality 1990: 190], що також цікавить лінгвістів, які вивчають проблематику лінгвістики тексту: Р.-А. де Богранд і В.У. Дресслер у „*Вступі до лінгвістики тексту*” (1981) визначають інтертекстуальність як „залежність між творенням чи рецепцією конкретного тексту і знаннями учасників комунікації інших текстів” [Beaugrande, Dressler 1981: 188]. Вони виводять з поняття *текстовості* потребу „вивчення впливу інтертекстуальності як засобу контролю комунікативної діяльності в цілому” [Beaugrande, Dressler 1981: 215].

Ми дотримуємося думки тих дослідників (представників комунікативно-дискурсного аналізу), які вважають, що надмірне буквальне наслідування принципу інтертекстуальності у її філософському вимірі робить марною будь-яку комунікацію. Ми слідом за Л. Деленбах, П. Ван ден Хевель трактуємо інтертекстуальність конкретніше, розуміючи її як взаємодію різних видів внутрішньотекстової комунікації: **оповідного дискурсу** – дискурсу наратора про дискурс персонажів, дискурсу одного персонажа про дискурс іншого. Тобто нас цікавить та ж проблема, що й М. Бахтіна – взаємодія *свого* та *чужого* слова в літературно-художньому творі. Значення концепції інтертекстуальності виходить за рамки суто теоретичного осмислення сучасного культурного процесу, бо вона відповіла на глибинний запит світової культури ХХ ст. з її явним чи неявним потягом до духовної інтеграції. Набуваючи популярності у світі мистецтва, вона, як жодна інша категорія, вплинула на саму художню практику, на самосвідомість сучасного митця.

Особливе місце серед об'єктивних концептів естетики постмодернізму займає концепт **гіпертексту** – форма нелінійного письма, що стимулює тенденції нелінійності у сучасному мисленні. Форма мислення вступає в суперечність із формою письма: нелінійний рух думки важко фіксувати у лінійному тексті. Безмежний текст, який потребує простору для мандрів думки, нині вже не може бути поданий на письмі лінійно, у формі книжки. Лінійні тексти репрезентували завершений і замкнутий зміст у вигляді впорядкованої ієрархічної структури, а „нелінійне письмо, розвиваючи

одновимірність тексту, надає простір рухові думки, змогу рухатися в різних напрямках, здійснювати переходи в інші виміри” [Субботин 1993: 40].

Дослідники гіпертексту не дійшли згоди у питанні його визначення: „гіпертекст – це лише засіб нелінійного подання інформації” [Хартунг, Брейдо 1996: 63], або „гіпертекст – засіб зв’язної мережі гнізд для подання інформації, в яких читачам дозволено прокладати шлях у нелінійний спосіб, розширюючи межі та множинність шляхів читання” [Визель 1999: 173], зрештою гіпертекст – „текст певної структури, що передбачає можливість вибирати послідовність виведення й читання інформації, тобто текст так званої нелінійної структури” [Дедова 2001: 24].

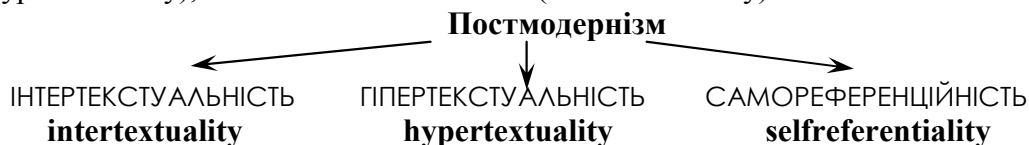
Аналіз англomовних літературно-художніх творів дає змогу констатувати, що своєрідність гіпертексту англomовного постмодерністського дискурсу виявляється, зокрема, через його нелінійність і гіпертекстуальність. Нелінійність унеможливує пересування текстом в наперед заданому напрямі інформаційних одиниць (такого напрямку не існує). Читач змушений вгадувати авторську логіку в послідовності дискурсного викладу – адже відсутнє те, що називаємо „початком” і „кінцем”. Гіпертекстуальність [Intertextuality 1990: 2] втілюється у відкритості й незавершеності нелінійного гіпертексту, що може бути дописаний як у ході творчої роботи автора-письменника, так і за рахунок зовнішніх, чужих текстів. Додавання нових текстів та виносok розширює інформаційний простір гіпертексту, не порушуючи сутності наявних одиниць і зв’язків. Щодо особливостей побудови й рецепції гіпертексту, то не можна залишати поза увагою кореляцію таких понять, як гіпертекстуальність та інтертекстуальність. Якщо інтертекстуальність – це присутність у письмовому тексті певної кількості раніше створених текстів, які можуть існувати й поза волею автора, то гіпертекстуальність – це демонстрація та уточнення закладених у тексті зв’язків; поза цією системою матеріалізованих зв’язків гіпертекст не існує. Відтак гіпертекстуальність матеріалізує алюзії.

Оповідний дискурс – художня комунікація текстових комунікантів: наратора та персонажів, яка існує в умовно реальному світі уяви автора-письменника, відтворює основні риси мовленнєвого структурування як індикатива і являє собою діалог між його автором, читачем і дослідником. Сутність художньої вербальної комунікації зводимо до оповідного дискурсу, який уважаємо усним або писемним текстом, створеним актом оповідання. Художній текст є взаємодією висловлювань наратора і персонажів, зв’язки між елементами яких визначаються соціокультурним контекстом використання і носять транскріптивний характер. Відтак текст як основну одиницю дискурсу розмежовуємо на дискурс наратора (поданий дескриптивною, наративною, аргументативною формами), що становить усі дієгетичні твердження нарації (невербальних) подій, а також оцінні та коментуючі висловлювання наратора) та *дискурс персонажів* (поданий через способи репродукції персонажного мовомислення: прямим, непрямим, невластиво-прямим дискурсом, які творять нарацію вербальних подій). Усі частини тексту, а отже, дискурси, не розрізнені, а взаємопов’язані, з’єднувальною ланкою між ними є інтегративний дискурс. Він утілює зв’язок між текстовими комунікантами, який може бути лінійного, нелінійного або ризоматичного характеру, виражаючи одну з категорій тексту – когерентність. Таким чином, оповідний

дискурс – набір стратегій і тактик текстових комунікантів, які становлять модель художнього дискурсу, рубриковану наратором і персонажами. Утім відмінність художнього дискурсу від інших культурноорієнтованих дискурсів полягає у його вторинності до первинних жанрів мовлення.

У пошуках цілісної методики дослідження форм і способів *оповідного дискурсу* звертаємося до когнітивної моделі вивчення мови, що ґрунтується на дворівневій теорії значення – протиставлення *концептуального рівня* \leftrightarrow *семантичному* – [Bierwisch 1983] і вважаємо, що серед типів художньо-естетичних концептів перспективними для вивчення є категорійні концепти (**ЛХН-концепти**) літературно-художнього напрямку і концепти стереотипів літературно-художньої поведінки та маніфестації задуму автора-письменника (**ЛХТ-концепти**). Адже когнітивні структури пов'язані між собою спільним завданням – поясненням процесів засвоєння, опрацювання і трансформації знань, які визначають сутність людського розуму. Переваги когнітивної лінгвістики і когнітивного підходу до мови вбачаємо в широкій перспективі розгляду мови в її різноманітних і багатоманітних зв'язках з людиною, з її інтелектом, з розумовими й пізнавальними процесами, які вона здійснює, а також з тими механізмами і структурами, що лежать в їхній основі.

З викладеного констатуємо, що **ЛХН-концептами** постмодернізму будуть ІНТЕРТЕКСТУАЛЬНІСТЬ (intertextuality), ГІПЕРТЕКСТУАЛЬНІСТЬ (hypertextuality), САМОРЕФЕРЕНЦІЙНІСТЬ (selfreferentiality).

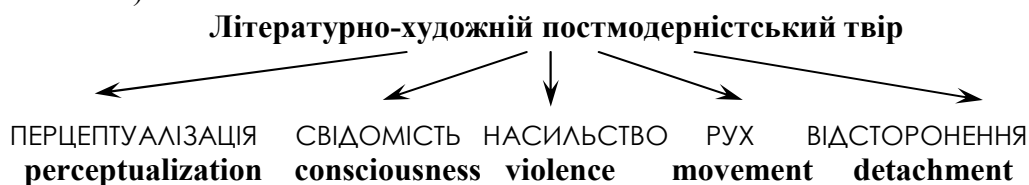
– *Постмодернізм інтертекстуальний* зводиться до еkleктики однієї або кількох знакових систем, узятих з різних культурних сфер, епох, індивідуальних практик, що супроводжується виникненням нових або додаткових значень, до знаків впливу жанру, текстуально закріплених цитатних відсилань. Це залежність між креатурою або рецепцією конкретного тексту і знаннями учасників комунікації інших текстів. Це засіб співпричетного, паратекстуального, метатекстуального, гіпертекстуального, архітекстуального (Дж. Жанетт) контролю комунікативної діяльності в цілому, коли в тексті **наявні** цитати з інших текстів; зв'язок тексту з його назвою, епіграфом, післямовою; коментарі свого інтертексту (тексту, який переписується, змінюється, цитується, продовжується іншим текстом); пародія на інший текст; жанрові зв'язки з іншим текстом. **Постмодернізм інтертекстуальний** провадить до рівнів текстуальної організації, основаної на еkleктиці пояснень, у яких розкривається ідеологія твору і стратегія структурування художньої реальності.

– *Постмодернізм гіпертекстуальний* – форма нелінійного письма, що підтримує і стимулює тенденції нелінійності в сучасному мисленні. Це засіб нелінійного подання інформації, засіб зв'язної мережі гнізд для подання інформації, в яких дозволено прокладати шлях у нелінійний спосіб, розширюючи межі та множинність шляхів читання. Це – текст певної структури, що передбачає можливість вибирати послідовність виведення й читання інформації, текст так званої нелінійної структури (G. Landow). Читач

змушений вгадувати авторську логіку в послідовності дискурсного викладу – адже відсутнє те, що називаємо „початком” і „кінцем”.

– *Постмодернізм самореференційний* – центральний концепт літературно-художнього постмодернізму, що виявляється в типах і формах постмодерністської манери оповіді, яка в певний спосіб робить оповідь суттю тексту. У лінгвістичному вияві свідомість осідає радше на рівні мови, ніж на оповіді, адже використовується техніка, яка привертає увагу до атомарнішого рівня оповіді – мови, над якою вона (оповідь) створена. Пародійна гра із стилем письма, який маніфестує обізнаність тексту, створює палімпсестну форму викладу, що не є явно самореференційною. Самореференційність текстів впливає з пародіювання художніми жанрами, маніпулюючи використанням мови, яка звертає на себе увагу через спосіб, у який вона використовується, радше ніж, що вона становить денотативно. Актуалізуючи проблеми *мови, писання і читання*, приховані форми оповіді концентрують увагу читача на тексті без експліцитного згадування про них як про проблеми.

Унаслідок аналізу англосовієтських творів постмодернізму були виокремлені такі **ЛХТ-концепти**: ПЕРЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ (perceptualization), СВІДОМІСТЬ (consciousness), НАСИЛЬСТВО (violence), РУХ (movement), ВІДСТОРОНЕННЯ (detachment).

У постмодерністському літературно-художньому творі концепти як інтерпретатори смислів піддаються подальшому уточненню й модифікації. Акценти переносяться на інші типи – образи світу, образи деталей тощо. Те саме стосується й фабульного ряду, який у постмодерністській літературі балансує на межі реальності та уявлення про неї. Проте попри невизначеність та розгубленість персонажа, стверджуємо, що репрезентовані в дослідженні письменники подають його (героя свого часу), котрий не завжди виглядає як цілісна особа. Як засіб естетичного освоєння світу і внаслідок його соціальної дезорієнтації він не може залишатися сталим під впливом зміни суспільно-естетичних парадигм. Відтак продовжуємо, як у випадку з модерністськими творами, спостерігати деміфологізацію реальності → дезорієнтацію індивіда → деперсоналізацію особистості.

Одним з аспектів просвітницької думки в період постмодернізму є ідея прозорості мови, ідея, що слова слугують репрезентаціями думок чи речей і не мають поза тим іншої функції. На відміну від періоду модернізму сучасне суспільство залежить від ідеї, що означувачі завжди вказують на означуване і що реальність належить означуваному. У постмодернізмі, проте, є лише знаки. Ідея будь-якої стабільної чи постійної реальності щезає, і разом з нею – ідея означуваних, на яку вказують знаки. Радше для постмодерних суспільств існують лише знаки, які не мають означуваних. Подібний шлях цього в тому, що у постмодерному суспільстві немає оригіналів, лише копії або, за Ж. Бодрійяром, *симулякри* [Бодрійяр 2004: 12]. Іншою версією є концепція

віртуальної реальності – реальності, створеної симуляцією, для якої немає оригіналу. Це особливо очевидно у симуляціях комп'ютерних ігор.

Антропологічний тип, на який орієнтовано постмодернізм, відмінний від модерністського, – це космополіт, вільний від догмату культурних традицій і норм, який розуміє всю їх умовність; це щирий щодо власних природних інстинктів „шизоїд” [термін Ж. Делеза і Ф. Гваттарі – цит. за Громыко 2002], який цінує споживацтво, в тому числі й споживання інформації, обмін блоками інформаційних текстів; це інтелектуал, який володіє правилами мовної гри і легко звільняється від них [Громыко 2002: 176]. Деконструктивістські пропозиції, внесені постмодернізмом, не дають змоги обговорювати ані онтологічності текстів, ані істинності дій, бо вони створені для процесу деонтологізації світу знань і знань про світ. Виходячи з філософської системи координат, у якій опинилася людина ХХ ст., екзистенціалізації художньої свідомості, домінанта постмодернізму, як складова єдиної культурної авангардної парадигми ХХ ст., фаза моделювання культурно-історичних комунікативних практик текстової епохи ХХ ст., має антропологічний характер. Художні знахідки у постмодерністській поезиці дали змогу об'ємніше зобразити власний світ чи власний погляд на нього.

Переорієнтація наукових інтересів у сучасній лінгвістиці виявляється не тільки в перенесенні уваги від об'єкта до суб'єкта, а й у переході до вивчення одиниць, які відрізняються ступенем складності, таким, як вияв кореляції між мовою та мовленням. Унаслідок теоретико-практичного аналізу англomовного літературно-художнього напрямку постмодернізму вважаємо, що його художньо-естетична понятійна класифікація, що провадить до утворення концептів, концептоструктур і всієї постмодерністської концептосистеми у мозку людини, лежить у площині парадигми авангарду. Вона ж, у свою чергу, ґрунтується на презумпції, що зв'язок мистецтва з дійсністю перебуває у трансформаційному процесі і не має ані обов'язкового характеру, ані стабільних форм утілення. Саме це дає змогу мистецтву підтримувати та оновлювати справжній контакт з дійсністю, основою на деміфологізації реальності, дезорієнтації людини та деперсоналізації особистості. Звідси вбачаємо трансфер методологічної бази від реалізоцентричної та модерністської парадигми до естетики постмодернізму.

Одна з базових ознак художньо-естетичної концептуалізації англomовного постмодернізму – екзистенційна проблематика. Основні мотиви концептуалізовані й артикульовані цими художніми напрями – абсурдності світу й відчуженості індивіда, екзистенційні мотиви самотності, страждання, дезорієнтації, мотиви маргіальності особи. Коріння всього приховане в існуючій системі, яка спотворює суспільство як цілісність, а найважливіше – саму людину, руйнує її особистість, дезорієнтує, позбавляє самостійності у вчинках і думках. Тут виходимо на механізм свідомісної метаморфози художнього образу. Це тема іншої ґрунтовної розмови, утім означимо її схематично так: деміфологізація → дезорієнтація → деперсоналізація.

Література

Бодріяр 2004 – Бодріяр Ж. Симулякри і симуляція / пер. з фр. В. Ховхун. – К.: Основи, 2004. – 230 с.; **Визель 1999** – Визель М. Гипертексты по ту

сторону и эту сторону экрана // *Иностр. лит.* – 1999. – № 10. – С. 170 – 177; **Всемирная (ВЭФ) 2001** – Всемирная энциклопедия: философия / гл. науч. ред. и сост. А.А. Грищанов. – М.: АСТ; Мн.: Харвест, Современ. литератор, 2001. – 1312 с.; **Громыко 2002** – Громыко Н.В. Интернет и постмодернизм – их значение для современного образования // *Вопр. философии.* – 2002. – № 2. – С. 175 – 180; **Дедова 2001** – Дедова О. Лингвистическая концепция гипертекста: основные понятия и терминологическая парадигма // *Вестн. Моск. ун-та. Сер. 9. Филология.* – 2001. – № 4. – С. 22 – 36; **Деррида 2000** – Деррида Ж. Письмо и различие / пер. с фр. А. Гараджи, В. Лапицкого и С. Фокина / сост. и общ. ред. В. Лапицкого. – СПб.: Академ. проект, 2000. – 432 с.; **Дубровский 2001** – Дубровский Д.И. Постмодернистская мода // *Вопр. философии.* – 2001. – № 8. – С. 42 – 55; **Ильин 2001** – Ильин И.П. Постмодернизм. Словарь терминов. – М.: ИНИОН РАН (отд. литературоведения) – INTRADA, 2001. – 384 с.; **Лукин 2005** – Лукин В.А. Художественный текст: основы лингвистической теории. Аналитический минимум. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Ось-89, 2005. – 560 с.; **Субботин 1993** – Субботин М.М. Теория и практика нелинейного письма (взгляд сквозь призму „Грамматологии” Ж. Дерриды) // *Вопр. философии.* – 1993. – № 3. – С. 33 – 39; **Хартунг, Крейдо 1996** – Хартунг Ю., Брейдо Е. Гипертекст как объект лингвистического анализа // *Вестн. Моск. ун-та. Сер. 9. Филология.* – 1996. – № 3. – С. 61 – 77; **Beaugrande 1981** – Beaugrande R.-A. de, Dressler W. *Introduction to Text Linguistics.* – L. & N. Y.: Longman, 1981. – 269 p.; **Bell, Poellner 1998** – Bell M., Poellner P. *Myth and the Making of Modernity. The Problem of Grounding in Early Twentieth-Century Literature.* – Amsterdam-Atlanta: Rodopi, 1998. – 260 p.; **Bierwisch 1983** – Bierwisch M. *Formal and Lexical Semantics* // *Proc. of the XIIIth International Congress of Linguistics.* – Tokyo, 1983. – P. 122 – 136; **Butler 2002** – Butler C. *Postmodernism. A Very Short Introduction.* – Oxford: OUP, 2002. – 142 p.; **Eysteinson 1990** – Eysteinson A. *The Concept of Modernism* – Ithaca & L.: Cornell University Press, 1990. – 265 p.; **Fokkema 1986** – Fokkema D.W. *The semantic and syntactic organization of postmodernist text* // *Approaching postmodernism. Papers presented at a workshop on postmodernism, 1984, Univ. of Utrecht.* – Amsterdam: John Benjamins Publishing Company, 1986. – P. 81 – 98; **Fowles 1980** – Fowles J. *The French Lieutenant’s Woman.* – Triad, Granada, 1980. – 399 p.; **Gaggi 1989** – Gaggi S. *Modern/Postmodern. A study in twentieth-century arts and ideas.* – Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1989. – 205 p.; **Intertextuality 1990** – *Intertextuality. Theories and Practice* // Ed. by M. Worton and J. Still. – Manchester & N.Y.: Manchester University Press, 1990. – 190 p.; **McHale 1999** – McHale B. *Postmodernist Fiction.* – L.: Routledge, 1999. – 265 p.; **Sitney 1990** – Sitney A. *Modernist Montage. The Obscurity of Vision in Cinema and Literature.* – N.Y.: Columbia University Press, 1990. – 250 p.; **Thomas 1983** – Thomas J.J. *Collage. Space. Montage* // *Collage.* Ed. J.P. Plottel. – N. Y.: New York Literary Forum, 1983. – № 10-11. – P. 79 – 102.

The article deals with aesthetic concepts of the English fictional writing of the post-modern period. Being characterized with the embedded frame of its mentally informational space, the discourse of the English postmodernist literature arranges

the two layer hierarchical conceptual system with the help of: concepts of literary trend (LT-concepts) and concepts of fictional work (FW-concepts).

Key words: postmodernism, postmodernist discourse, concept, collage, segment, montage, bricolage, simulacra.

Г.Л. Вусик (Бердянськ)

УДК 811.161.2'42

СПЕЦИФІЧНІ РИСИ ПОЛІТИЧНОГО ДИСКУРСУ ЗМІ

У статті визначаються специфічні риси політичного дискурсу ЗМІ, аналізуються й узагальнюються різні підходи до розуміння проблеми.

Ключові слова: політичний дискурс, політична мова, маніпулювання свідомістю.

Сьогодні в Україні спостерігається підвищення уваги до застосування різноманітних маніпулятивних технологій, особливо в контексті виборчого процесу. Відповідно постає проблема вироблення дієвих механізмів, які б забезпечували обмеження маніпулятивного впливу на суспільство. У зв'язку з цим дослідження дискурсивного простору політичної мови ЗМІ може сприяти вирішенню цієї проблеми. Таким чином, вивчення специфічних рис політичного дискурсу ЗМІ є важливим як у теоретичному, так і в практичному аспектах. Але на відміну від західної політичної науки, де дослідження політичної мови стали вже традиційними, у вітчизняній науці ця проблема залишається ще маловивченою. Та все ж досвід політичної діяльності останніх років в Україні зумовив зростання наукового інтересу до дослідження проблем політичного дискурсу ЗМІ. Сучасне суспільство стає більш динамічним, і політична комунікація в ньому набуває все вагомішого значення. Одним із найважливіших її компонентів є політична мова. Аналіз її функціонування в суспільстві дає можливість не тільки дослідити особливості самої проблеми політичної мови, а й отримати уявлення про розвиток усєї системи політичної комунікації. Тому тема статті наразі набуває все більшої актуальності.

Перш ніж визначати специфічні риси, розглянемо погляди науковців стосовно самого поняття „політичний дискурс”.

Сучасні науковці пропонують різні визначення політичного дискурсу. О. Гайдулін зазначає, що політичний дискурс, зазвичай, розуміється „як практичне структурування вербально-сислової реальності через комунікативну взаємодію суб'єктів владних інтенцій у політичній реальності” [Гайдулін 1997: 23 – 25]. На його думку, політичний дискурс – це вербалізація політичних ідей для їх реалізації у політичній дії.

Е. Шейгал вважає, що під політичним дискурсом слід розуміти „будь-які мовні утворення, суб'єкт, адресат або зміст яких належить до сфери політики”

[Шейгал 1999: 42]. Дослідниця уважно простежує „переплетіння” політичного дискурсу з іншими типами дискурсів – юридичним, науковим, педагогічним, художнім, побутовим, дискурсом ЗМІ тощо. Структуроутворюючі ознаки політичного дискурсу у її викладі мають такий вигляд: інституційність, смислова невизначеність, що межує з фантомністю, ідеологічна полісемія. Оскільки цей статус вимагає дотримання певної дистанції у спілкуванні, між політиками й народом завжди існує символічна „прірва”. І хоч в сучасному політичному дискурсі дистанція між лідером і масами руйнується завдяки ЗМІ, політичний дискурс тяжіє до авторитарності.

На думку Н. Герасименко, про політичний дискурс можна говорити як про „суму мовних утворень у певному паралінгвістичному контексті – контексті політичної діяльності, політичних поглядів і переконань, включно з негативними її проявами (ухиляння від політичної діяльності, відсутність політичних переконань)” [Герасименко 1998: 22].

А. Белова вважає, що політичний дискурс існує в усній і письмовій формі. До усної форми можна віднести публічні виступи політиків високого рангу, їх інтерв'ю, виступи на радіо й телебаченні, прес-конференції, парламентські дебати, блоки політичних новин у теле- та радіопередачах. До письмової форми політичного дискурсу належать різні документи – договори, протоколи, угоди, рубрики політичних новин у пресі й такі форми політичної реклами, як політичні плакати і листівки [Белова 1997].

Усі ці визначення можна віднести до широкого розуміння політичного дискурсу, для якого характерне включення до цього поняття будь-якого актуального використання мови в соціально-політичній сфері, тобто політичний дискурс – це слово про політику, система суджень, наповнених політичним змістом. Згідно з вузьким розумінням, політичний дискурс – це лише дискурс політиків. Його складають урядові обговорення, парламентські дебати, партійні програми та виступи політиків. Прихильник такого трактування голландський лінгвіст Т.А. Дейк зазначає, що дискурс є політичним, коли він супроводжує політичний акт у відповідній політичній ситуації; тобто, політичний дискурс формується в контексті функціонування політичних інститутів (сесії парламенту, засідання уряду, з'їзди партій) [Дейк 1989].

Часто дослідники проблем політичної мови використовують і термін „політичний дискурс”, і термін „політична мова” і, зазвичай, уживають їх як синоніми. Принаймні, вони не зазначають, що якимось розрізняють ці поняття. Лише дехто намагається розмежувати їх. Зокрема, це робить А. Баранов. На його думку, політичний дискурс – це сукупність усіх мовних актів, які використовуються в політичних дискусіях, а також правил публічної політики, які оформилися згідно з традицією та були перевірені досвідом. Під політичною мовою вчений розуміє особливу знакову систему, призначену саме для політичної комунікації [Баранов: 108 – 118]. Тобто, поняття „політична мова” (за Барановим) є ширшим за поняття „політичний дискурс”.

Проаналізувавши й узагальнивши різні підходи до розуміння проблеми, політичний дискурс можна визначити як сукупність вербальних структур, що використовуються у сфері політики і справляють вплив на політичну свідомість індивідів та їх участь у перебігу політичних процесів.

З'ясувати сутність політичного дискурсу неможливо без визначення його видів. Але й це не просте питання. Німецький дослідник В. Бергедорф включає до складу політичної мови такі підсистеми: мова законодавства та адміністративно-правова термінологія, адміністративна мова чи мова управління, мова переговорів, мова політичного виховання, мова політичної пропаганди. Американський дослідник М. Еделман, установивши взаємозв'язок між стилістичними структурами політичної мови та її політичними цілями, відокремив чотири основні різновиди політичного дискурсу на основі політичної стилістики: мову умовлянь, мову закону, адміністративну мову та мову угод.

Залежно від форми функціонування і передачі інформації, політичну мову можна поділити на вербальну – мову слів та символічну – мову спеціальних знаків, умовних сигналів, емблем, ритуальних дій тощо. Політичний дискурс поділяється також на спеціальну професійну мову політичних відомств (інструкцій, переговорів, розпоряджень, листування тощо) та загальнозрозумілу і більш доступну мову публічних політичних виступів (політичної інформації, доповідей, повідомлень, мітингів, парламентських дебатів тощо).

Загалом, на нашу думку, до політичного дискурсу можна віднести, перш за все, мову публічних виступів політичних діячів у різних її проявах: заяви, інтерв'ю, радіо- і телезвернення, прес-конференції, радіо- і теледебати, виступи в будь-якій аудиторії з будь-якої нагоди. Важливим видом політичного дискурсу є мова функціонування політичних інститутів (мова урядових засідань, партійних з'їздів тощо). Особливо тут привертає увагу парламентська мова, головна складова якої – мова дебатів. До політичного дискурсу належить і мова політичної пропаганди і політичної реклами як в усній, так і в письмовій формі (у першу чергу – мова листівок, плакатів, радіо- та відеороликів). Специфічним видом політичної мови є мова політичних документів (закони, договори, угоди, меморандуми, декларації, програми і статuti політичних партій, протоколи засідань).

Багато проявів політичного дискурсу зустрічаємо в мові засобів масової інформації. До них належать, зокрема, мова передач на політичні теми, блоків політичних новин на радіо й телебаченні, рубрик, які відводяться політичним подіям у пресі, статей на політичні теми, заяв політичних коментаторів та оглядачів, матеріалів спеціалізованих видань стосовно різних аспектів політики тощо. Окремим видом можна вважати мову виборів, у якій перетинаються й іноді набувають своєрідного значення згадані вище різновиди політичного дискурсу.

Політичному дискурсу притаманні й інші специфічні характеристики. Більшість дослідників сходиться на тому, що найхарактернішою особливістю політичної мови є багатозначність її основної термінології. З цим тісно пов'язана така характеристика політичної мови, як її полемічність, простіше кажучи – спрямованість на формування негативного ставлення до політичних супротивників, нав'язування громадськості своїх цінностей та оцінок. Це, зокрема, призводить до того, що одні й ті ж терміни прихильники різних політичних поглядів сприймають неоднозначно, а часто й зовсім протилежно (комунізм, фашизм, демократія тощо).

Політична мова за стилем близька до публіцистичної і, на відміну від „спеціалізованих мов”, характеризується переважно спрямованістю на масову аудиторію. Для політичної мови, завдяки об’єктивно притаманним їй особливостям, характерна заданість на вплив: спрямованість на навіювання певних поглядів, зміну намірів, думок, мотивацій дій. Тому вона „присвоюється” владою і стає засобом поширення потрібних цій владі політичних ідей і цінностей.

Серед характеристик політичного дискурсу – його невизначеність. Політичним текстам не властива логічна стрункість. Перевага віддається загальним формулюванням, а не конкретним фактам. Часто використовуються мовні шаблони й стереотипи. Незручні вислови замінюються умовними, а то й такими, що нічого не означають. Політичний дискурс також віддає перевагу коментуванню, а не інформації. Важливою особливістю політичної мови є спрямованість її аргументів переважно на почуття, а не на розум.

Політична мова виконує в суспільстві певні функції. Одні з них перегукуються із загальними функціями мови, інші притаманні лише їй.

Основною функцією політичної мови є інформаційна, оскільки вона, в першу чергу, є засобом передачі інформації політичного змісту. З інформаційною тісно пов’язана комунікативна функція, яка полягає в тому, що за допомогою політичної мови налагоджується спілкування, взаємодія між суб’єктами політики, зокрема – між владою і громадянами.

Політична мова виконує й інтерпретаційно-оцінну функцію, оскільки мовні знаки завжди несуть у собі певну оцінку, яка, накладаючись на інформацію, що передається за їх допомогою, надає їй певної інтерпретації.

Важливою є функція формування політичної свідомості. За допомогою політичної мови відбувається відображення політичної дійсності, за її посередництвом формуються політичні цінності, ідеали, норми, правила політичної поведінки, уявлення про політичні інститути, про відносини між владою і громадянами тощо.

Однією з визначальних функцій, яка виділяє політичну мову із загального мовного контексту, є функція переконання й контролю. Використання виражальних можливостей мови, підбір мовних знаків, наділення термінів і понять певними значеннями – усе це в політичній мові спрямовується на здійснення впливу як на індивідуальну, так і на масову політичну свідомість і контроль за поведінкою громадян. Для політичної мови такий вплив є визначальним в політичній комунікації. Вона може виконувати й функцію маніпулювання, оскільки особливості, об’єктивно притаманні мові й комунікації, дозволяють здійснювати приховане управління свідомістю і поведінкою людей у бажаному для суб’єктів влади напрямі.

Отже, політичний дискурс є складним і різноаспектним феноменом, який має багато проявів та особливостей.

Література

Баранов 1997 – Баранов А.Н. Политический дискурс: прощание с ритуалом? // Человек. – 1997. – № 6. – С. 108 – 118; **Белова 1997** – Белова А.Д. Лингвистические аспекты аргументации. – К.: Из-во Киев. ун-та, 1997. – 311 с.; **Гайдунін 1997** – Гайдунін О.О. Політичний дискурс як прaksiологічна

складова політологічного навчання // Соц.-гуманітарна освіта України. – К.: Генеза, 1997. – С. 23 – 25; Герасименко 1998 – Герасименко Н.А. Информация и fascinación в политическом дискурсе // Политический дискурс в России. – 1998. – С. 22; Дэйк 1989 – Дэйк Т.А. Язык. Познание. Коммуникация / пер. с англ.: сб. работ под ред. В.И. Герасимова. – М.: Прогресс, 1989. – 312 с; Шейгал 1999 – Шейгал Е.И. Семиотическое пространство политического дискурса // Полит. дискурс в России. – 1999. – №3. – С. 42.

The article researches the role of discourse in modern means of communications.

Key words: mass communication, mass media, political communications.

Т.І. Должикова, Т.П. Зубова (Луганськ)

УДК 811.161.2'38+929 Забужко

ЖАРГОНІЗМИ В МОВІ ТВОРІВ ОКСАНИ ЗАБУЖКО

Статтю присвячено функціонуванню нелітературних форм загальнонародної мови, зокрема жаргонізмів, у творчості Оксани Забужко. Дослідження здійснене на матеріалі роману „Польові дослідження з українського сексу”.

Ключові слова: загальнонаціональна мова, жаргон, жаргонізм, сленг, сленгізм, експресивність.

Жодна літературна мова, якою б співучою та мелодійною вона не була, не може виступати єдиним засобом спілкування між членами певного соціуму. Природно, що поруч з нею функціонують і нелітературні форми загальнонаціональної мови: просторіччя, територіальні діалекти, жаргони. Якщо просторічні форми і територіальні діалектизми виникають у мовленні спонтанно, то жаргони створюються усвідомлено і з рядом настанов. Таких настанов можна назвати принаймні п'ять:

1. Вказівка на належність особи, що використовує жаргон, до певної групи (створення ефекту „свій-чужий”);
2. Надання мовленню додаткової експресії та емоційності;
3. Номінація понять, на позначення яких немає окремих лексем у літературній мові;
4. Протиставлення традиційним способам мовного усвідомлення дійсності;
5. Створення втаємниченої атмосфери в певній групі [Сорока 1999: 6].

Молодіжне середовище – одне з найпродуктивніших для виникнення жаргонів. Адже саме молоді найбільш притаманне бажання самовисловитися й самоствердитися, протиставити себе іншим, насамперед старшому поколінню. Це робиться передусім за допомогою мови, яка стає засобом не стільки подання інформації про певні реалії, скільки висловлення свого ставлення до цих реалій. Сьогодні явище, яке традиційно називають молодіжним жаргоном, надзвичайно поширило межі функціонування порівняно з іншими

корпоративними жаргонами, має значно ширшу соціальну базу та більш розвинутий словник. Але з часом втрачає сенс і саме означення „молодіжний”: сленговим лексиконом користуються в неофіційному мовленні представники різних вікових груп, а не лише молодь – насамперед українська богема, школярі, а іноді навіть люди похилого віку. Тому термін „молодіжний жаргон” уже не відбиває природи самого явища, яке він позначає, стає для нього „завузьким”, замість нього вживається термін „сленг”. „Сленг” позначає і вульгарну мову, і професійні жаргонізми, і розмовну мову, нові слова й старі слова в нових значеннях.

Відхилення чи норма – сленг у художній літературі? Своєрідний вибух ненормативної лексики в новітній українській літературі є абсолютно нормальною реакцією на роки мовного пуризму і жорсткої цензури. Сучасні письменники відображують живе мовлення, пишуть так, як говорять, а не так, як мають говорити. Через це – використання в художніх текстах жаргонізмів, професіоналізмів, просторіччя, навіть нецензурної лексики.

У стильовому розмаїтті українських текстів дев’яностих років минулого століття мовний феномен Оксани Забужко відразу привернув до себе увагу насамперед незвичністю, нешаблонністю лексики та образних засобів, вільним поводженням з тодішніми стильовими нормами літературного слововжитку [Ткач 2003: 20]. Метою нашої розвідки є дослідження позалітературних елементів у мові творів письменниці, а саме – сленгізмів. На особливу увагу заслуговує у цьому плані твір Оксани Забужко „Польові дослідження з українського сексу”, який в цілому можна сприймати як феміністичний роман. Але тут немає того чоловікенависництва, притаманного класичному фемінізму. Це – екзистенційна біографія чи то героїні чи то авторки: текст являє собою потік свідомості тридцяти з лишком-річної жінки, куди час від часу вплітається то російська мова, то сленг, то вишукана українська літературна мова, то власні вірші. А найголовніше, що чи не вперше в історії українського слолва друкованим способом відтворюється великоруська експресивна лексика. У текстах письменниці наявна велика кількість сленгізмів, які можна поділити на такі групи:

а) назви чоловіків та жінок з виразно негативним забарвленням: **мудак**, **піжон**, **фраєр**, **котяра**, **лотра** („Першого ж вечора, на тому мистецькому фестивалі, де все й почалося, – а він тоді з місця розігнався до тебе, мов іно на тебе й чекав: „Пані Оксано, я – Микола К., може, вам показати місто, може, звозити на замок, у мене машина”, – до славного замку було хвилин десять пішої прогульки по тихих, обсаджених здобними бароковими церковцями бруковагих вуличок, **піжон** дешевий, подумала ти, прикусивши посмішку, провінційний **фраєр**, ич як нарцисично задбаний – біленький комірчик з-під светра, доглянуті нігті (це в художника!), німічний, якраз у міру, запах дезику – **котяра** з сивим „йоржиком” і шельмівським зеленооким прижмуром, трохи приношений, розволочений артистичний шарм, сухі зморшки усміху, побрижені мішки під очима” [Забужко 2002: 15]. „Спиши слова, татуїровку зроблю, грубо й розв’язно підхоплює з неї зовсім інша жінка, цинічка з явно приблатньонними, ніби з „зони” вивезеними манерами, зугарна, в разі коли що, й матом засандалити: якщо людина в цілому (кожна!) – одна велика в’язниця, то звичайно раніше та **лотра** мешкала в ній десь у

найдалшій камері, виходячи назовні рідко, тільки коли доводилося напряду круто й солоно, та й то ніби напоказ” [Забужко 2002: 12]);

б) назви молодих людей, які передають фамільярне чи зверхнє ставлення мовця до особи, про яку йдеться: **дівочка, пацан, пацанок, промокашка** („Старалася щиро, на совість, а що ні фіга не вийшло, то чесніше одразу здати карти – не гравець із мене й зараз, далі буде ще хреновіше: провітку не видно, а сили вже не ті: **не дівочка**” [Забужко 2002: 11]. „Вона ж іще дитя зовсім, ще й не тямить, що з нею”, – ділилася з ним на зворотньому шляху в авті, – стенув плечима: „А кого це валить? **Промокашка, та й все**”, – а однак „промокашка” була першою, хто впізнав між ними присутність наростаючої, самозароджуваної любові” [Забужко 2002: 93]);

в) назви, що передають нейтральне або дружнє ставлення до особи (найчастіше вживаються як звертання): **корєш, чувак, чувіха** („Прости. Любив, я знаю, – любив, як умів: в собі, а не з себе, і мені перепали, такі ж як мишці – обрушинами під стіл, – тільки промінний од захвату погляд, що часом проривався коротким, скупим пригортанням, ледь не сором’язливим, грубувато-хлоп’яцьким тицянням кудись у шию: „Кльова ти **чувіха**” [Забужко 2002: 41]);

г) прикметники та прислівники, що вживаються для характеристики людини, предмета, явища, дії: **дебільний, довбаний, забацаний, забембаний, зашуганий, класний, кльовий, крутий** („Але в тебе нема вибору, золотце, не тому, що не зуміла б змінити мову, – пречудово зуміла б, якби трохи помарудитись, – а тому, що залято тебе – на вірність мертвим, усім тим, хто так само несогірше міг би писати – по-російськи, по-польськи, дехто й по-німецьки, і жити зовсім інше життя, а натомість шпурляв себе, як дрова, в догоряюче багаття української, і ні фіга з того не поставало, крім понівечених доль і нечитаних книжок, а однак сьогодні єти, котра через усіх тих людей переступити – негодна, негодна і все, іскорки їхньої присутності нема-нема та й укидаються в повсякденному, навзагал геть спопілавілому бутті.ю і оце й є твоя родина, родове твоє древо, аристократко **забацана** (прошу пробачення за непризвоїто довгий відступ, леді й джентельмени, тим більше, що до нашої теми він, властиво, не тичеться)” [Забужко 2002: 34]. „Ти мені скажи – тобі з чоловіком добре було?” – „Дуже!” – рубонула зопалу щиро, як ляпаса відважила, – аж скулився: ну бо сил уже нестало вивертати себе через горло, примилятися, глитаючи обиду за обидою, та безецно, мов шльондра за плату, демонструвати, який то він, хай йому абищо, **кльовий**” [Забужко 2002: 37]);

г) слова, що позначають агресивні дії: **замахати, нагрукати, найжджати** („Але він повертав до неї надтріснуте гірким усміхом обличчя – Господи, яку болісну, невтолену спрагу зроджував колісь у ній цей профіль: мовби, добу не пивши, дивилася на поміщений за товстим склом, запітнілий од зимна гранчак з водою, і от, іно скло й зосталося, – дивився очима хворої тварини: „Вже знов починаєш **нагрукати**?”” [Забужко 2002: 41]. „Ні чорта ви не знаєте, та й ні до чого воно вам, у вас свої, не мени муторні ночі, ви вкорочуєте собі віку в ошатних сабербіальних будиночках, облєтєних плющем, бо нема з ким їсти індика на Thanksgiving, тільки я вже **замахалась** од власної всесвітньої спочутливості, **замахалась** бачити, куди не піткнєсь, –

іно горе, горе і горе, – чи то я так влаштована, чи то моє „гостро трагічне світовідчуття”, як антена комашиного вусика, всюди виловлює запах горя, і я кречучи повзу на нього” [Забужко 2002: 83];

д) назви працівників правоохоронних органів: мент, ментрега („Згодом, уже студенткою, році десь у вісімдесятому, вибравшись із зайчиком-залицяльником у більшій компанії до театру, на якусь хітову московську гастроль, – навмання, бо квитків не мали, регочучи на все горло, перекидаючись сніжками реплік, итурмували знадвору касу з тлумом таких, як самі: передноворічний вечір, молодість, ніхто не хотів розходитися, і тому з’явилися **менти**, – привалила згряя воронків, в’оралися в гурму сірі шинелі, заходили, здіймаючи по ній буруни, і чорт його зна, як воно так скоїлося: ще перед хвилиною все було ніби – пригода, жарт, ну не потрапили б досередини, то поїхали б на Хрещатик каву пити, подумаєш, велике діло!” [Забужко 2002: 108]);

е) слова, що позначають розумові процеси: в’їхати, пробуксувати („Тут Елен трошки **пробуксовує**, тут усе-таки митцем, чи, як сказала б діаспора, мисткинею, треба бути, але поза тим – поза тим тримається пречудово, бурхливо й темпераментно витанцьовуючи на відкритій платформі поїзда, котрий мчить її по колії до межової риси того дня, в якому нарешті – осяде, зсулуться, погасне, ніби викрутять із неї остаточно безужиткові лампочки, і, може, також зачастить до психоаналітика, як шістдесятилітня Каті з сусіднього відділу, котру рік як покинув чоловік, і тепер її жодним способом не випхати на пенсію, а може, нищечком спиватиметься в себе в домі, займатиметься медитацією або заведе пса – самозрозуміло, породистого” [Забужко 2002: 50]. „Поясни мені одну штуку. Поясни, бо я щось ніяк не **в’їду**” [Забужко 2002: 70]);

е) нестандартні слова та вирази, що за своїми функціями наближаються до вигуків та підсилювальних часток: блін, йолки-палки, на фіг, йо-майю („Ніт, не була мазохісткою – була, **йолки-палки**, нормальною жінкою, чие тіло тішилося, даруючи радість іншому, та що там казати – класною бабою була, „девочка сладенькая”, „фантастическая женщина”, „stud woman”, мусуй-мусуй тепер в пам’яті, як книгу відгуків (вигуків) – з тих хвилин, коли мужчини не брешуть, може, хоч дрібку рівноваги тим собі повернеш” [Забужко 2002: 27]. „Все спочатку, все в нас починається спочатку, я ще мушу піти до церкви й поставити свічку – що Бог поміг мені до тебе приїхати, так-так, кивала вона, всі страхіття позаду, всі ці пожежі, розтрощені авта й тіла, безумні перельоти, **ні фіга собі історійка!**” [Забужко 2002: 91]).

Отже, Оксана Забужко застосовує сленг для надання висловлюваному емоційності та експресивності, увиразнення характеристик, посилення впливу на читача, відтворення найрізноманітніших відтінків почуттів. Інтерес письменниці до сленгізмів пояснюється відсутністю в літературній мові розгалуженої системи емоційно забарвлених назв для відповідних понять. Таким чином, аналіз тексту „Польові дослідження з українського сексу” дозволив не тільки говорити про особливості використання цього нелітературного шару слів та виразів, функції, які може виконувати сленг у художньому творі, а також виявити риси українського сленгу як органічної

частини мовної системи, функціонування якої свідчить, що українська мова розвивається.

Література

Забужко 2002 – Забужко О.С. Польові дослідження з українського сексу: Роман. – вид. 4-е, випр. – К.: Факт, 2002. – 115 с.; **Ткач 2003** – Ткач Л. Літературно-писемна традиція як джерело лексико-стильових інновацій О. Забужко // Урок української. – 2003. – № 8 – 9. – С. 20 – 23; **Сорока 1999** – Сорока В. Сленг у творах Оксани Забужко та Юрія Андруховича // Укр. мова та л-ра – 1999. – № 4. – С. 5 – 6.

The article is devoted functioning of unliterary forms of national language, in particular jargon, in creation of Oksana Zabuzhko. The research is carried out on material a novel researches of the “Fields from Ukrainian sex”.

Keywords: national language, jargon, jargon words, slang, slang words, expressiveness.

О.Є. Клещова (Луганськ)

УДК 821.161.2 – 92.09 + 929 Багряний

КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ ВЛАСНОЇ НАЗВИ „ХРУЩОВ” У ПУБЛІЦИСТИЦІ ІВАНА БАГРЯНОГО

У статті досліджується концептуальність власної назви – прізвище „Хрущов” у публіцистичній спадщині І. Багряного.

Ключові слова: Хрущов, „московський Малахій”, „сталінський послідиш”, „перший сталінець”, „сталінський учень”, „сталінення”.

Значне місце в публіцистичних текстах І. Багряного займають власні назви. За іменним покажчиком, який супроводжує книгу „Публіцистика” Івана Багряного, можна простежити частотність уживання певних прізвищ. Тут лише треба, по-перше, ураховувати, що не завжди вони експліковані, а по-друге, нерідко вживаються похідні утворення.

Мета статті – показати концептуалізацію власних назв (на прикладі постаті Микити Хрущова) у публіцистичній творчості І. Багряного.

Найбільш часто вживані імена в письменника-публіциста: В. Ленін, Й. Сталін, М. Хрущов, М. Хвильовий, А. Гітлер, Д. Кеннеді, Т. Шевченко. Ці імена є важливим фрагментом мовної картини світу письменника.

Значне місце в публіцистиці І. Багряного займає постать Микити Хрущова, наступника Сталіна в керівництві КПРС, майже вся діяльність якого на цьому посту минула перед очима публіциста. І. Багряний не дожив до кінця політичної кар’єри М. Хрущова. Так зване „колективне” керівництво зняло М. Хрущова з усіх посад і відправило на пенсію 14 жовтня 1964 р. (тобто більше, ніж через рік по смерті письменника). Щоправда, в останніх статтях І. Багряний практично пророкував йому безславний кінець. Свідченням тому є й уживання зниженої лексики щодо Хрущова (*п’яниця, паяц, циркач, тріпло, брехунець, хвастунець, окомиллювач, дурень* тощо).

На складному політичному шляху Хрущов розвінчав культ особи Сталіна, жорстоко придушив Угорську революцію, проголосив політику мирного співіснування, побудував берлінський мур, поставив світ на межу третьої світової війни в Карибській кризі тощо. Але прикметно, що І. Багрянний ніколи не співчував цьому діячеві. Для публіциста він – „сталінський послідиш”, „сталінський учень”, „сталінення” тощо. Тільки що „калібром трохи менший”. Тому він цілком належить до *сталінців, сталінієнт, деспотенєнт*, нічим принциповим від Сталіна не відрізняючись.

Перші роки, коли М. Хрущова було обрано Першим секретарем ЦК КПРС, публіцист часто обмежувався окремими заувагами щодо нього, вдаючись до своєї найгострішої зброї. Пор.: *хрущовське „колективне керівництво” (цей трест сталінських соратників)* [Багрянний 1996: 445; далі подаємо лише сторінку] (до речі, стаття має назву „Трест убивць ставить ставку на дурня”; присвячена вона „секретній” промові Хрущова на XX з’їзді КПРС). Про „секретну” промову Хрущова І. Багрянний пише дошкульно, як про пропагандистські „чудеса в решеті” [445].

Власне, до XX з’їзду Хрущов ще не сприймався як індивідуальність, ховаючись у тіні „колективного керівництва”. Як окрема індивідуальність він постає саме після XX з’їзду, після липневого (1957 р.) Пленуму ЦК, коли йому вдалося розгромити так звану антипартійну групу Молотова, Кагановича, Маленкова та ін.

І. Багрянний характеризує Хрущова як *першого сталінця* [446], „а по сталіновій смерті перший диктатор у цілیم тресті убивць Микита Хрущов розвінчує власного „батька” [446].

Ще з’являється зневажлива множина від прізвища цього героя: „... нехай їм (британській королівській родині – О.К.) доля дітей одного монарха, позвірячому задавлених в льоху на Уралі руками оцих Хрущових і булганіних” [454] (публіцист натякає на долю монарха Росії Миколи II і його дітей; до речі, російський монарх був у родинних зв’язках з британською королівською родиною – О.К.). Пор. також: „сталінська гвардія: всі ті (ці!) кагановичі й ворошилови, молотови й хрущови, мікояни й маленкови” [466]; „... вся комуністична прославлена „інженерія людських душ” зазнала ... фіаско, опинилася в жахливому ідейному (духовному) тупику. Та що з цього тупика її (літературу – О.К.) не виведуть ані сталінської школи душоуби й циніки, ані сталінські лауреати – ні хрущови, ні шолохови” [466]. У таких випадках відбувається своєрідна деіндивідуалізація назви особистості. Після самовбивства О. Фадеева в багатьох виникло враження, що настає повний крах комуністичної системи. Публіцист переконано пише: „...Мусять уступити з арени всі zdeгенеровані жерці московського комунізму – хрущови й кагановичі”. До них публіцист зараховує й М. Шолохова („а також всі шолохови”) [466]. Цим сподіванням тоді ще не судилося збутися. Але І.Багрянний демонструє безперспективність спроб звалити всі гріхи на одного Сталіна – „Бо ж не сам Сталін мордував і розпинав людей.., а все це робили молотови, кагановичі, ворошилови, мікояни, булганіни...” [503].

Навіть імені Сталіна не оминув цей стилістичний прийом публіциста (перетворення прізвищ відомих осіб в загальні назви): „...сталіни, хрущови, мікояни й інші” [560].

Далі в ході самовикриття й саморозкриття героя посилюються глузливі нотки в текстах І. Багрянного, які часто переходять у відкриту зневагу й навіть презирство.

Про антисталінську кампанію, яку розпочав Хрущов, публіцист говорить: „хрущовська „антисталінська” вистава” [498]. І тут свою роль відіграють лапки, що виражають сумнів автора. „Хрущовське галасливе очищення риз ленінізму” [498].

Багатослів'я М. Хрущова І. Багрянний характеризує іншою власною назвою, переведеною в розряд загальних: „велика сила слів”, що їх **вергнув ніагарою** Микита Хрущов ... на ХХ з'їзді” [503]; „**ніагара чаклунських слів**” [503]; „московська хрущовська **ніагара брехні**” [506], „**ніагарою брудних слів Хрущов** маскує далі страшну дійсність” [507]; „Так ось з хрущовського блудословного феєрверку, з **ніагари брехні**, раптом вилазить правда” [507]. Так трансформується назва знаменитої американської ріки Ніагари й прославленого однойменного водоспаду.

І. Багрянний може порівняти Хрущова перифрастично з античною сиреною-співухою (солодкоспівною) [506], а може й без усяких естетичних пом'якшень цілком знижено назвати його „безпардонним брехуном” [506]; „хрущовська безпардонна брехня” [508]. Використовує І. Багрянний і народну фразеологію, коли пише: „...шило правди” уперто вилазить з усього хрущовського цього міха брехні” [506]. Ніколи публіцист не щадить Хрущова – „...цього **паяца**, що так розливається словоблудієм з трибуни ХХ з'їзду сталінської гвардії” [504].

І. Багрянний дошкульно зазначає: Хрущов – „фаховий, спеціально вповноважений від ЦК КППС **замилювач очей**” [507].

Хрущова І. Багрянний негативно оцінює за допомогою перифрастичного звороту з іменем хворого на шизофренію героя п'єси М. Куліша „Народний **Малахій**”: „Хрущов, цей московський **Малахій**” [674].

Під час візиту М. Хрущова до США 1960 р. його чекали неприємні несподіванки. „Перша, несподівана, і як для початку, то дуже тяжка поразка спіткала Хрущова щойно він висадився на смітнику глухого, занедбаного причалу в Нью-йоркськiм порту, американські трудящі не визнали „пролетарського месію”, цього московського Малахія (якщо можна його так назвати, не ображаючи честі і **Малахія**, не ображаючи і самого **Куліша**) і зустріли його тюканням, свистом, криком” [674].

Вдаючись до „звірячої” термінології, І. Багрянний досягає максимальної експресивності публіцистичних текстів: „Хрущов раптом зірвався і заклацав зубами ... все „колективне керівництво” раптом заклацало сталінськими зубами. Та як заклацало!” [512]. Так відбувається „...при одній думці про інакомислячих і незгідних з генеральною лінією” [512]. Вираз сталінськими зубами показує, що І. Багрянний ніколи не вірив у щирість намірів М. Хрущова й КППС провести „розсталіновування” СРСР. КППС і її „колективне керівництво”, на його думку, і надалі залишається озброєним хижими сталінськими зубами. Недарма в хронологічно близьких публіцистичних текстах І. Багрянного натрапляємо на такі вислови: „вовча мораль цих борців за престол” [550], „...цих сталінських послідишів, учнів і послідовників великого макіавелліста” [550] тощо.

Про липневий (1957 р.) Пленум ЦК КПРС, коли відбулося відсторонення від влади так званої „антипартійної групи”, публіцист говорить, що це було побоїще „людей вовчої моралі” [550], „вовча драчка” [551].

Відома всьому світові жорстокість Хрущова, крім „звірячої” лексики типу *вовча мораль, заклацав зубами, ведмідь* тощо, схарактеризована інколи словами інших тематичних груп. Пор. „хрущовський ніж не відтяв Гомулці голови” [515].

І. Багрянний часто порівнює сталінський і гітлерівський режими. Хрущов теж потрапляє в цю парадигму. Пор. „Недарма поведінку Хрущова на пресовій конференції порівнювано до Гітлера” [665]. Хрущов – сталінський гауляйтер (на Україні – О.К.). Пор. в контексті: „Так довго, як довго Хрущов є носієм стягу російської імперії, нічого доброго сподіватися від нього не можна. Нічого іншого, як те, що він уже раз Україні дав був, будиши її сталінським гауляйтером. Тепер він став фюрером цілої імперії” [557]. Цим публіцист підкреслює, по-перше, духовну близькість „червоних” і „брунатних” фашистів, а, по-друге, спогадом про недавніх претендентів на володіння світом він викликає більшу ненависть і до „червоних фашистів”. Між претендентами на „російський престол”, отже, публіцист не вбачає ніякої принципової різниці.

„Нещадний мілітаристський чобіт Хрущова й КПРС” [455]. Пор. також *черевик*. Суперечлива політика Хрущова спонукає публіциста урізноманітнити лексику й фразеологію своїх текстів. Він уживає то фразеологізм „*попустити віжки*” [770] суто народного селянського походження, то вислів „Хрущов із своєю агресивною політикою” [794], то його діяльність порівнюється з цирком і Хрущову приписується циркацький талант „*жонглювання словами*” [805] (пор. також *еквілібристика Сталіна*). Хрущов для І. Багрянного – *циркач на політичній арені* [807], *хрущовське циркацтво* [806], *окозамілювач і циркач балаганного калібру* [807]. До речі, стаття так і названа публіцистом „Цирк” (1962 р. – за півтора року до падіння Хрущова).

Поряд з цим І. Багрянний прямо звинувачує Хрущова в *брехливості, крутійстві, пустодзвонстві*, використовуючи лексеми із семою ‘неправда’. Промови Хрущова для нього – *злива брехні і крутійства* [806] (пор. *ніагари брехні*), *безпардонна брехня і безличність* [811], і взагалі СРСР у його розумінні – „*країна безмежної забріханості*” [617]. Про світоглядну вартість промов Хрущова публіцист відгукується так: „*хрущовська дірка від ідейного бублика*” [466], трансформуючи цим народний фразеологізм шляхом додавання слів-конкретизаторів.

Апофеозом нищівної критики є таке речення-присуд Хрущову: „*Та найліпшим показником кризи в комуністичному таборі є хоч би оцей виступ Хрущова. Оце поводитир? Оцей брехунець і „тріпло” (кажучи радянською термінологією), оцей хвастунець і нікчемний окозамілювач калібру балаганного циркача – оце поводитир світового комунізму? Тоді далі вже йти нікуди*” [807].

Через півтора року Хрущова його соратники відправили у відставку. Пророчими виявилися передбачення публіциста. Не можна не подивуватися влучності оцінок І. Багрянним особи Хрущова. До речі, соратників Хрущова публіцист незадовго перед тим назвав „хрущовськими холоуями” [769].

Таким чином, мова публіцистики І. Багрянного віддзеркалює світобачення письменника. Через мову публіцист висловлює авторське кредо, створює індивідуально-авторську мовну картину світу. Часто власні назви концептуалізуються, їх смислові функції іноді набувають символічного значення.

Література

Багрянний 1996 – Багрянний І. Публіцистика: Доповіді, статті, памфлети, рефлексії, есе / упоряд. О. Коновал. – К.: Смолоскип, 1996. – 856 с.

In the article the conceptualness of the own name – last name of „Khrushchev” is probed in the publicism inheritance of Ivan Bahrianyi.

Key words: Khrushchev, „Moscow Malachi”, „Stalin poslidysh”, „first stalinetes”, „Stalin disciple”, „stalinenia”.

И.Н. Кошман (Киев)

УДК 81'373.45:81'38=161.1

ФУНКЦИОНИРОВАНИЕ ЕДИНИЦЫ ПАН В РУССКОЯЗЫЧНЫХ ТЕКСТАХ³

*У статті йдеться про використання в російських публіцистичних текстах України українського вкраплення **пан** для називання третьої особи. Описуються комунікативні ситуації, у яких можлива поява цієї етикетної одиниці.*

Ключові слова: варіант мови, українське вкраплення, етикетна форма, комунікативна мета, лінгвокультурне співтовариство, публіцистичний текст.

Одним из важнейших положений, сформулированных лингвистикой второй половины XX века, является положение о том, что национальный язык не является гомогенным. В работах М. Гухман, А. Домашнева, Г. Степанова, Э. Туманян, В. Ярцевой и других утверждается, что любой национальный язык в тот или иной исторический отрезок времени представляет собой неповторимую совокупность неких типовых форм существования языка.

Ю. Караулов включает в сферу русского национального языка восемь составляющих [Караулов 1991: 9]. Одна из составляющих в перечне форм существования – неисконная русская речь, используемая в странах, соседствующих с метрополией. Таковую речь можно рассматривать как собрание региональных вариантов, поскольку разнообразное национальное окружение предполагает разнообразие вариантов русской речи – „речевая практика, использование русского языка в иноязычном окружении обнаруживает более или менее значительные отклонения от общерусского

³ Статья написана на основе доклада, сделанного на Восьмых Шмелевских чтениях в Институте русского языка им. В. В. Виноградова (февраль 2008 г.).

языкового стандарта, которые являются следствием интерференции, влияния языка коренного населения” [Крысин 2000: 157].

Русская речь Украины, несомненно, представляет собой один из таких вариантов. Его отличия от русского языка метрополии (и, прежде всего, от современного литературного языка) проявляются на всех ярусах языковой системы, что многократно описывалось, в частности, в рамках исследования украинско-русского двуязычия и проблем культуры речи [КРР 1976; Ижакевич 1985; УРД 1988].

Наиболее очевидной чертой, характеризующей русскую речь современной Украины, является активное использование разнообразных украинских конструкций. Это обусловлено, прежде всего, экстралингвистическими причинами: изменившимся статусом украинского языка и существенным расширением сферы его функционирования. Тематические группы украинских единиц, включаемых в русские тексты, разнообразны: это и наименования исторических реалий, и актуальные номинации – ключевые слова, и лексические единицы, обозначающие аутентичные предметы, и „осколки” бюрократического языка, и прецедентные тексты.

Подобные конструкции, вовлекаемые в русский текст, нельзя, видимо, считать результатом интерференции – если понимать интерференцию как отклонение от языковых норм в речи двуязычных говорящих вследствие недостаточного владения этими нормами [Хауген 1972: 69]. Важной характеристикой отступлений от языковых норм такого рода является ненамеренность.

Вводимые же в современные русские тексты украинские конструкции являются результатом сознательного выбора и всегда связаны с реализацией определенных коммуникативных целей („коммуникативное удобство”, „потребность в точности” [Гловинская 2001: 437 – 438], выражение отношения и оценок, языковая игра и т. д.). Украинские единицы используются коммуникантами для как возможно более адекватного отражения картины мира, присущей украинскому лингвокультурному сообществу. Они функционируют как феномены, создающие „эффект привязки дискурса к точному (геонациональному) месту” и акцентирующие „явное или неявное противопоставление русского и не-русского” [Караулов 1992: 9].

Русские тексты газет и журналов Украины дают представление об основных процессах, характерных для современной русской речи Украины как особого регионального варианта, и свидетельствуют о „масштабах изменений”, произошедших в последние годы. Это обусловлено как свойствами самой публицистической речи (связь с бытованием „своего” социума, тематическая всеядность, открытость для любых языковых новаций), так и тем, что в этой сфере русский язык имеет минимальные ограничения в функционировании.

Целью данного описания является выявление некоторых особенностей употребления единицы *пан* в русскоязычных публицистических текстах Украины. Материалом для исследования послужили тексты из газет „Вечерний Луганск” (ВЛ), „Ведомости-плюс” (ВП), „День” (Д), „Дело” (Дл),

„Зеркало недели” (ЗН), „Луганчане” (Л), „Молодогвардеец” (М), „Юг” (Ю) и журнала „Профиль” (П).

Описываемая словоформа фиксируется русскими толковыми словарями. В словаре Д. Ушакова у лексемы **пан** выделяется четыре значения: „1. Польский помещик; 2. То же, что господин в 1 значении – по отношению к поляку (дореволюц.); 3. Барин, господин (*обл. устар.*); 4. *перен.* Независимый человек, полный хозяин (*устар., разг., шутл. или ирон.*)” [ТСРЯ 1996: 30]. В четырехтомном толковом словаре под редакцией А. Евгеньевой **пан** определяется как трехзначная единица: „1. В старой Польше, Литве, а также в дореволюционное время на Украине и в Белоруссии помещик, дворянин; 2. Хозяин, господин по отношению к прислуге, к подчиненным в дореволюционное время на Украине и в Белоруссии; 3. Вежливое обращение к мужчине (в Польше, Чехословакии, Литве)” [СРЯ 1984: 16]. Словарь С. Ожегова и Н. Шведовой отмечает у этой единицы только одно значение: „В старой Польше, Литве, а также в Белоруссии и на Украине до революции: помещик, барин (сейчас употребляется как обращение к взрослому мужчине в Чехословакии и Польше)” [Ожегов, Шведова 1999: 491].

Таким образом, независимо от количества выделяемых значений и наличия/отсутствия стилистической оценки этой лексеме приписывается статус иноязычного вкрапления: в толкования входят указания на принадлежность к „нерусскому миру” („польский”, „в старой Польше и Литве, а также в дореволюционное время на Украине и в Белоруссии”, „Чехословакия” и под.). „Нерусскость” лексемы подтверждается и включением ее в „Толковый словарь иноязычных слов”, в котором у слова **пан** выделяется два значения: „1. *ист.* Помещик, барин в старой Польше, Литве; 2. В современной Польше: обращение к взрослому мужчине (или вежливое упоминание о нем)” [Крысин 2005: 559].

Украинские толковые словари четко фиксируют включенность лексической единицы **пан** в „украинский мир” и представляют семантическую структуру этой лексемы более сложной. В „Словнику української мови” у описываемой лексемы выделяются не только три значения, но и нейтральные и стилистически маркированные оттенки значений: „1. Поміщик у старій Польщі, Литві, дореволюційній Україні і Білорусії // *перен., ірон., зневажл.* Людина, яка виділяється розбещеною поведінкою, нетрудовими звичками, надто витонченими манерами і т. ін.; 2. Той, хто займав привілейоване становище в дореволюційному суспільстві, належав до забезпечених верств міського населення, інтелігенції // Той, хто має владу над іншими; володар, хазяїн; 3. У старій Польщі, Литві, дореволюційній Україні і Білорусії – ввічлива форма звертання або називання стосовно до осіб чоловічої статі привілейованих верств суспільства // У сучасній дійсності – ввічлива форма згадування або звертання, звичайно до офіційного представника чи громадянина іншої держави // *ірон.* Особа, яка не користується в кого-небудь повагою або викликає презирство своєю поведінкою // Звичайно із словом-прикладкою – шаноблива форма звертання до чоловіка в усній народній мові” [СУМ 1975: 41]. Несколько отличается описание словоформы **пан** в вышедшем значительно позже „Великому тлумачному словнику сучасної української мови”: „1. Поміщик у старих Польщі, Литві, дореволюційних

Україні та Білорусії // *перен., ірон., зневажл.* Людина, яка вирізняється розбещеною поведінкою, нетрудовими звичками, підкреслено витонченими манерами і т. ін.; 2. Той, хто мав привілейоване становище у дореволюційному суспільстві, належав до забезпечених верств міського населення, інтелігенції // Той, хто має владу над іншими, володар, хазяїн; 3. В Україні та деяких інших країнах – ввічлива форма звертання або називання стосовно до осіб чоловічої статі // У сучасній дійсності – ввічлива форма згадування або звертання *Пан посол, Пан міністр* // *ірон.* Особа, яка не користується в когонебудь повагою або викликає презирство своєю поведінкою // Звичайно зі словом-прикладкою – шаноблива форма звертання до чоловіка в усній народній мові” [ВТССУМ 2003: 701].

Сопоставление толкований, предлагаемых украинскими словарями, позволяет сделать вывод о семантических изменениях словоформы *пан*, которые и фиксируются ВТССУМ. В большей степени это касается этикетного значения – *пан 3*. В его описании, предлагаемом ВТССУМ, отсутствуют указания на отнесенность к прошлому (дореволюционному времени) и принадлежность к высшим слоям общества, а также акцентируется внимание на украинской составляющей значения. Также в этом словаре описание оттенка *пан 3* не содержит указания на то, что эта этикетная формула применима к ограниченному кругу лиц – только к официальным лицам или иностранным гражданам. Таким образом, ВТССУМ отмечает „возвращение” в активное употребление этикетной формулы *пан*. Причем эта формула мыслится свободной от идеологических, сословных и территориальных ограничений.

Формула *пан* – единица, принадлежащая функционально-семантическому полю вежливости, в котором „представлен обширный класс лексем со значением интенционального и эмоционального состояния уважительности, почтительности, корректности, галантности и др.” [Формановская 2002: 187]. Она отражает специфику национально-речевого поведения, ее функционирование имеет свою историю в украинском культурном пространстве.

Несмотря на то что актуализация словоформы *пан* не всеми воспринимается однозначно из-за стереотипного восприятия, рожденного идеологической пропагандой, и, отчасти, языкового нигилизма [Богдан 1998, 154], эта этикетная формула достаточно активна в современной украинской речи. Она используется в разных коммуникативных ситуациях, поскольку с ее помощью заполняются весьма важные „ячейки” украинского речевого этикета – обращение и упоминание третьего лица.

Русские тексты СМИ отражают процесс активизации вежливой формы *пан* в украинской речи и дают основание говорить о ее семантических преобразованиях в русских текстах. Особый интерес представляют случаи употребления этой лексемы в функции упоминания третьего лица.

Упоминание третьего лица реже других этикетных формул становится предметом лингвистических описаний, хотя оно вместе с обращением и самоименованием „составляет одну из важнейших групп среди других речевых средств передачи этикетной информации” [Гольдин 1978: 110]. Упоминание третьего лица не входит в перечни важнейших проявлений

речевого этикета, предлагаемых словарями [Дускаева, Протопопова 2003: 355; Формановская 2003: 575]. Е. Гольдин отмечает это этикетное средство, описывая, главным образом, обращения и самоименования, и пишет о том, что для всех них могут использоваться одни и те же средства выражения [Гольдин 1978: 106].

Подобно любому этикетному средству употребление словоформы **пан** как средства упоминания третьего лица регулируется определенными правилами [Лендел 1977: 193; Скорбатьюк 1977: 307]. Помочь их выявить могут подробные описания обращения – эти этикетные средства должны обнаруживать некоторое сходство, поскольку объединение их в пределах одной этикетной группы вряд ли случайно. По мнению Н. Формановской, обращения принадлежат к особому типу речевых актов – контактивам [Формановская 2002: 117]. Этот речевой акт определяется „компонентами непосредственности речевого общения, когда собеседники, „я” и „ты”, встречаются „здесь” и „сейчас” [там же: 86]. Кроме этого, она отмечает, что выбор обращения зависит от таких параметров, как симметрия/асимметрия ролевых позиций, степень знакомства, характер взаимоотношений адресанта и адресата, а также от официальности/неофициальности обстановки общения [там же: 91].

В отличие от обращений, упоминание третьего лица входит в речевой акт репрезентативов, т. е. является компонентом сообщения о каком-либо положении дел, не связанным непосредственно с ситуацией общения. Пространственно-временная ориентация в этом случае осуществляется иными средствами (грамматическими и лексическими), а не этикетной формулой, и не ограничивается исключительно параметрами „здесь” и „сейчас”. Поскольку речевой акт репрезентативов не соотносится с определенной ситуацией общения, нерелевантным для его описания будет параметр „официальность/неофициальность обстановки общения”. Остальные же параметры из перечисляемых Н. Формановской, видимо, важны для выбора вежливой формы (с поправкой на роли – адресант и упоминаемое лицо).

Можно выделить несколько типов употребления этикетной формулы **пан** в функции упоминания третьего лица.

Первый тип: *Во Львовском горкоме партии говорят, что заместителю главы облгосадминистрации Фролову, конечно, повезло – он имел возможность снять сына Филарета Колессы, 95-летнего пана Миколу. Композитор, дирижер, учитель многих поколений музыкантов, он и по сей день остается в строю. Очень живой, динамичный, эмоциональный – ну просто находка для кино (ЗН 1999, № 17: 16); Доминантой в исследованиях Сверстюка о Гоголе является украинство нашего писателя, хотя пан Евгений ни на минуту не забывает об его универсальном, общечеловеческом значении (ЗН 2003, №48: 21); Например, среди цветных гравюр по дереву пана Романа доминируют „Високий замок” во Львове, „Гайдамаки”, „Козацька сльота”, „Великий Митрополит” (портрет Андрея Шептицкого), „УПА” (Д 2004, 6.02: 6); Коллектив издательства „Факт” отменил запланированную поездку в Луцк, где практически безвыездно проживает писатель, и пан Василь согласился: действительно, сейчас, наоборот, нужно ехать в Киев... (ЗН 2004, № 51: 12); Возможно, пану Ивану обидно, что по*

версии рейтинга он уже не является безусловным лидером среди издателей детских книг... (ЗН 2005, № 12: 19).

В этом случае вежливая форма **пан** используется по отношению к людям творческих профессий – артистам, музыкантам, писателям, художникам. Адресант чаще всего не знаком с упоминаемым лицом или это может быть знакомство не близкое, носящее формальный характер. В контекстах такого рода адресант выказывает симпатию, расположение к третьему лицу, передает уважительное отношение к нему и его творчеству. Ослабленная официальность и позитивная оценка обуславливают конструкцию **пан + имя**. Однако только этими смыслами употребление словоформы **пан** не ограничивается – как это было бы в соответствующем украинском тексте. **Пан** вводит в контекст указание на то, что речь идет о носителе украинского языка, представителе украинской культуры. Вероятно, поэтому в этом случае часто выбирается украинский вариант имени – *Васьль, Мыкола*.

Второй тип: *Да о чем говорить: пан Олекса всего один день был гидом нашей журналистской группы (посетившей в конце сентября с.г. Херсонщину в рамках пресс-тура, организованного Херсонской облгосадминистрацией и Государственной туристической администрацией Украины), но даже за эти несколько часов сумел по-настоящему влюбить всех нас в свою малую родину (ЗН 2002, № 38: 23); – Украинцы крайне редко едут в Португалию понежиться под солнцем на золотых пляжах провинции Алгарви или послушать профессионалов-исполнителей фаду (романсов), – начал разговор о работе в Португалии пан Андрей, один из многих, кому знаком вкус заграничного хлеба (ЗН 2003, №20: 9); Погостите в самой настоящей бойковской хате, увидите там ходаки, ребрачки, коцюбу. Не знаете, что это такое? А я не собираюсь вам рассказывать: у пана Юрия, уж поверьте на слово, это получается куда лучше (ЗН 2006, №26: 23).*

Контексты этого типа включают этикетную формулу **пан**, указывающую, что адресант и упоминаемое лицо обладают равным статусом (прежде всего социальным). Они знакомы, и между ними установились неофициальные, доверительные, дружеские отношения, что и отражает конструкция **пан + имя**. Как и в первом случае, вежливая форма **пан** вносит в контекст указание на то, что упоминаемое лицо является украиноговорящим. Поэтому здесь также может использоваться украинский вариант имени.

Третий тип: *Сегодня мой собеседник пан Осип Зинкевич. Гражданин Америки по паспорту и украинец душой. О хозяине многое расскажет его жилище. Обычный дом недалеко от Московской площади в грязном переулке поражает, едва вы переступите порог. И не так легко сразу ответить, чем именно (ЗН 2003, № 23: 13); Наш разговор состоялся в киевской квартире пана Антоновича. Она похожа на своего хозяина: на вид проста и непритязательна, но вместе с тем необычайно гармонична. На видном месте портрет счастливых, улыбающихся супругов... А под столом нераспечатанные упаковки с двухтомными „Спогадами” – автобиографической книгой Омеляна Мыколовича... (ЗН 2004, № 40: 26); Когда я спросил пана Станислава, посетит ли он когда-нибудь Львов, Лэм ответил, что его туда довольно часто приглашали, но под разными предложениями он отказывался (П 2007, №16: 53).*

Адресант употребляет вежливую формулу в этом случае по отношению к иностранному гражданину – этническому украинцу или поляку. Отношения адресанта и упоминаемого лица подчеркнута уважительные, корректные, сдержанные. Этот тип реализуется в разных конструкциях – **пан + имя + фамилия**, **пан + фамилия**, **пан + имя**.

Четвертый тип: *Главный гость **пан Гузар** отведал всего, начиная от настоящей украинской гарбузової каши, запеченной в тыкве, блинами со сметаной, солений и заканчивая „справжнім українським перваком”* (Л 2005, № 33: 15); *Приезжают из Москвы Киркоров, Басков. Вчера **пан Виктюк** бегал по дизайнерскому центру – дай мне это, и это, и это* (Дл 2007, 22.03: 9).

В контекстах такого рода описываются бытовые, „несерьезные” положения дел. Упоминаемое лицо в этом случае должно быть „на слуху”, достаточно известным. Неформальность, „приземленность” описываемого положения дел в соединении с официальностью конструкции **пан + фамилия** создают комический эффект. Отношение адресанта лишено пиетета, он немного фамильярен и подшучивает над упоминаемым лицом.

Пятый тип: *„Театр умер. Но да здравствует ли театр?!” – хотелось произнести после посещения премьерного показа нового проекта **пана Жолдака-Тобилевича IV** „Гамлет. Сны”* (ЗН 2002, № 21: 17); *Просто скажу, что в свое время **пан Дуда** пел свою „Гандзю” для Эдуарда Гурвица, но в политику не вмешивался, а потому воспринимался артистом. Теперь поет все ту же „Гандзю” уже для Руслана Боделана и так вдохновенно комментирует происходящее в стране и городе, что видишь в нем не артиста народного, а мэрского пропагандиста* (Ю 2005, №20: 1).

В этом случае, подобно первому типу, речь идет о людях творческих профессий. Использование официальной конструкции **пан + фамилия** вносит в контекст значение неодобрения, иронии.

Шестой тип: *Козыри „трудоуников” и „витренковцев” просты и неубиенны. Навешивание всех и всяческих ярлыков на противников и экс-друзей („бандеровцы”, „агенты МВФ”, „буржуины”), игра на ненависти как к „новым украинцам”, так и к колеблющимся большевикам, в конце концов, прямота поступков: как у Витренко, пришедшей на передачу к **пану Лапикуре** и в „клетку” к Пиховшеку-Вересню с обещаниями „всех судить после прихода к власти”, так и у Марченко, защитившего „честь дамы” и „чистоту идеи”* (ЗН 1998, №11: 1); ***Пан Иван Малкович** – человек-легенда украинского книгоиздательства. Его знаменитое „А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА” – символ красивой детской украинской книжки...* (ЗН 2003, № 37: 22); *К тендерным документам депутатов просто не допускают, хотя среди нас есть специалисты, разбирающиеся в строительстве, – продолжает **пан Чижмар*** (ЗН 2005, № 2: 8); *На нем они фактически сместили (официально по его личному заявлению) **пана Домбровского** (креатуру Юценко) с места председателя Конституционного суда Украины и назначили нового исполняющего обязанности главы КС **пана Пшеничного*** (М 2007, № 21: 2).

Определяющим для выбора формулы **пан** в данном случае является официальный статус упоминаемого лица. Это „должностная” вежливость. Лицо, которое называется, занимает достаточно высокое служебное

положение. Отношение адресанта формально, нейтрально и сводится, по сути, к констатации официального статуса.

Седьмой тип: *А наш посол, пан Билоблоцкий, если не ошибаюсь, впервые показался из своей московской резиденции в конце года, в дни трагедии на Дубровке, чтобы получить свою порцию мата от эфэсбешника, а может, милиционера, охранявшего „штаб антитеррористической операции” – мол, шляются тут всякие... (ЗН 2002, № 50: 5); Не для того ли пан Рахивский и опубличил информацию об этом более чем странном этапировании? (2000 2005, № 26: А1); Стоит также заметить, что сам пан „перший заступник” не принимал участия в заседании сессии 9 января... (ВП 2006, 03.02: 2); Вот и совсем недавно, под конец года, добившись права на одноразовый приезд в Киев в составе какой-то межгосударственной делегации, Затулин был вознагражден за моральные страдания своим братом по разуму из „антикризисного правительства” паном Азаровым, вручившим ему ни много ни мало... орден „За возрождение Украины” (ВЛ 2006, №52: 2); Пан Докаленко, президент Национальной телекомпании, очевидно, с благословения культуррегента Табачника и министра Богуцкого, решил 9 марта, в святой для украинцев День памяти Тараса Шевченко, провести отборочный концерт Евровидения (Ф 2007, №8: 75).*

В подобных контекстах этикетная формула используется для называния лица, представителя власти. Речь идет о членах правительства, высших министерских чиновниках, местных руководителях и т. д. Официальный статус подчеркивается конструкцией **пан + фамилия** или **пан + должность**. Адресант и упоминаемое лицо не знакомы или это формальное знакомство. Положение дел, описываемое в этих контекстах, связано с выполнением служебных обязанностей. И отношение адресанта – это отношение к деятельности упоминаемого лица, оценка его профессионализма, соответствия должности, служебной состоятельности (иные составляющие личности при этом игнорируются). Этикетная формула **пан** в этом случае переосмысливается – с ее помощью выражается негативное отношение к действиям должностного лица. Интересно и то, что в этом случае не имеет значения, на каком языке говорит лицо, о котором идет речь.

Кроме того, во всех случаях, употребляя формулу **пан**, адресант представляет себя не только выразителем отношений или оценок, но и личностью, входящей в украинское лингвокультурное сообщество, показывает, что он знает украинские вежливые формулы и считается с традициями их употребления. Следует подчеркнуть особо – вводя в текст украинскую вежливую формулу, адресант проявляет языковую корректность и толерантность.

Таким образом, русскоязычные тексты СМИ Украины отражают изменение языковой ситуации. Активное использование украинских вкраплений – яркий стилистический штрих и средство маркирования „украинского мира”. Украинские вкрапления могут употребляться в русских текстах в „украинских значениях”. Результатом межъязыкового взаимодействия являются семантические изменения вкраплений – они обогащаются новыми смыслами.

Литература

Богдан 1998 – Богдан С. К. Мовний етикет українців: традиції і сучасність. – К.: Рідна мова, 1998. – 475 с.; **ВТССУМ 2003** – Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К.: Ірпінь, 2003. – 1440 с.; **Гловинская 2001** – Гловинская М. Я. Общие и специфические процессы в языке метрополии и эмиграции // Язык русского зарубежья: Общие процессы и речевые портреты / отв. ред. Е. Н. Земская. – М., Вена, 2001. – С. 341 – 483; **Гольдин 1978** – Гольдин Е. В. Этикет и речь. – Саратов, 1978; **Дускаева, Протопопова 2003** – Дускаева Л. Р., Протопопова О. В. Речевой этикет // Стилистический энциклопедический словарь русского языка / под ред. М. Н. Кожинной. – М.: М.: Флинта: Наука, 2003. – С. 354 – 368; **Ижакевич 1985** – Ижакевич Г. И. Русская речь в украинском языковом окружении // Культура русской речи в условиях национально-русского двуязычия (Проблемы лексики) / отв. ред. Н. Г. Михайловская. – М.: Наука, 1985. – С. 30 – 42; **Караулов 1991** – Караулов Ю. Н. О состоянии русского языка современности. – М., 1991. – 66 с.; **Караулов 1992** – Караулов Ю. Н. О русском языке зарубежья // Вопр. языкознания. – 1992. – № 6. – С. 5 – 18; **Крысин 2000** – Крысин Л. П. О некоторых особенностях двуязычия при близком родстве контактирующих языков // Речевое общение в условиях языковой неоднородности / под ред. Л. П. Крысина. – М.: Эдиториал УРСС, 2000. – С. 153 – 161; **Крысин 2005** – Крысин Л. П. Толковый словарь иноязычных слов. – М.: Эксмо, 2005. – 994 с.; **КРР 1976** – Культура русской речи на Украине. – К.: Наук. думка, 1976; **Лендел 1977** – Лендел Ж. Обращения, приветствия и прощания в речевом этикете современных венгров // Национально-культурная специфика речевого поведения. – М.: Наука, 1977. – С. 193 – 218; **Ожегов, Шведова 1999** – Ожегов С. И., Шведова Н. Ю. Толковый словарь русского языка. – М.: Азбуковник, 1999. – 944 с.; **Скорбатюк 1977** – Скорбатюк И. Д. Некоторые аспекты выражения вежливости в корейском языке // Национально-культурная специфика речевого поведения. – М.: Наука, 1977. – С. 306 – 319; **СРЯ 1984** – Словарь русского языка: в 4 т. / под ред. А. П. Евгеньевой. – М.: Рус. яз., 1984. – Т. 3. – 752 с.; **СУМ 1975** – Словник української мови: в 11 т. / ред. кол.: І. К. Білодід та ін. – К.: Наук. думка, 1975. – Т. 6. – 832 с.; **ТСРЯ 1996** – Толковый словарь русского языка: в 4 т. / под ред. проф. Д. Ушакова. – М.: ТЕРРА, 1996. – Т. 3. – 712 с.; **УРД 1988** – Украинско-русское двуязычие: Социоллингвист. аспект / отв. ред. Т. К. Черторижская. – К.: Наук. думка, 1988. – 180 с.; **Формановская 2002** – Формановская Н. И. Речевое общение: коммуникативно-прагматический подход. – М.: Рус. яз., 2002. – 216 с.; **Формановская 2003** – Формановская Н. И. Речевой этикет // Культура русской речи: Энцикл. словарь-справочник / под ред. Л. Ю. Иванова. – М.: Флинта: Наука, 2003. – С. 575 – 578; **Хауген 1972** – Хауген Э. Языковой контакт // Новое в лингвистике. – Вып. VI. Языковые контакты / сост. В. Ю Розенцвейг. – М.: Прогресс, 1972. – С. 61 – 80.

*The article deals with the use of the Ukrainian inclusion **pan** for addressing the third person. The communicative situations where this etiquette unit may be used are described.*

Key words: variety of language, Ukrainian inclusion, etiquette form, communicative aim, linguistic and cultural community, publicistic text.

Г.П. Клімчук (Кривий Ріг)

УДК 811.161.2'373+811.161.2'373.7:821.161.2-92

ФУНКЦІОНАЛЬНО-ПРАГМАТИЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ БІБЛЕЇЗМІВ У ПУБЛІЦИСТИЦІ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

Статтю присвячено дослідженню біблійних одиниць у публіцистичній спадщині Михайла Грушевського. Здійснено аналіз структурно-семантичних і функціональних особливостей біблійних фразеологізмів.

Ключові слова: біблеїзми, фразеологізми, структурно-семантичні особливості, функціонування, стилістично-прагматичний ефект.

Світова культура тривалий час перебуває під значним впливом християнських віровчень. Цей факт не міг не відбитися в дзеркалі української мови. Святе Письмо та його мовний стиль, релігійно-поетична символіка, насичена образність, афористика, а найголовніше дидактичний і смисловий зміст надихає творчість багатьох поколінь письменників, публіцистів та художників.

Біблія – плідне джерело, яке споконвіків використовується для збагачення лексичного й фразеологічного фонду більшості мов світу. Усталені крилаті вислови, цитати, узяті з Книги Книг, постають „готовими інтелектуально-емоційними блоками, стереотипами, зразками і вживаються як інструмент, що полегшує і прискорює здійснення переходу мовної особистості з „фактологічного” контексту думки на „ментальний” і навпаки” [Набока 2006: 1].

Останнім часом у лінгвістичній літературі з’явилася значна кількість робіт, присвячених аналізу біблеїзмів. Увагу мовознавців привертають їх структурно-семантичні особливості [Дубровина 2001], етимологія ([Колоїд 2002; Коваль 2001], специфіка функціонування в різних мовах [Набока 2006; Черкас 2004], використання у творах художньої літератури [Матвеев 2001; Верещагин 1993]. Разом з тим, незважаючи на солідну кількість філологічних розробок теорії біблеїзмів, дослідження цих мовних одиниць на матеріалі української мови є фрагментарними. Належно неопрацьованою залишається й українська публіцистика, хоч представлена вона яскравими зразками багатьох видатних суспільних діячів, на творчості яких позначився вплив біблійних сюжетів та образів.

Наше дослідження – це спроба висвітлити традицію засвоєння та інтерпретації біблійних сюжетів і мотивів у політичному доробку відомого

громадського діяча Михайла Грушевського. Досягнення мети передбачає розв'язання таких завдань:

- розкрити зміст поняття „біблеїзми” й розмежувати їх види;
- проаналізувати прагматичну дію та стилістичні завдання лексичних і фразеологічних одиниць біблійного походження в публіцистичних творах Михайла Грушевського.

В українському культурному житті на кінець XIX – початок XX століття припадає період релігійної просвіти. У цей час значно активізується суспільний інтерес до Святого Письма, причому як з боку інтелігенції, так і серед широких народних мас. Тому прикметною рисою української літературної мови на відповідному історичному етапі була посиленість „пристрасть” до алюзій та ремінісценцій з Біблії.

Як справедливо відзначила Л. Гарновецька-Ткач, „образні звороти і сталі образні вислови-афоризми, пов'язані з мотивами і сюжетами Євангелія, були яскравою стилістичною ознакою західноукраїнської публіцистики кінця XIX – початку XX ст. і мали яскравий текстотворчий характер; добір таких висловів зумовлювався обставинами боротьби за утвердження національної свідомості українців, у якій важливу роль відіграли морально-етичні моменти” [Гарновецька-Ткач 2000: 302].

Суспільно-політична спадщина Михайла Грушевського, який тривалий період свого життя працював і творив на теренах Галичини, не була винятком. Його мова відбила провідні тенденції функціонування лексичних та фразеологічних одиниць у тогочасному українському середовищі, вона щедро пересипана біблеїзмами.

До „біблеїзмів” у пропонованій роботі ми зараховуємо окремі слова та фразеологізми, що беруть свій початок з Біблії або опосередковано пов'язані з нею.

Публіцист уміло послуговується значною кількістю лексем, слів-символів, джерелом яких є Святе Письмо. Умовно їх можна поділити на дві групи: 1) власні назви (топоніми та антропоніми): *Бог, Господь, Ісус, Адам, Єзикііл, Гамалііл, Єрихон, Єгипет* та ін.; 2) загальні слова-символи: *ангел, апостол, пророк, легіон* і т. ін.

Біблеїзми-антропоніми у свідомості реципієнта завжди асоціюються з відомостями про конкретних персонажів із текстів Нового та Старого Заповіту, рисами їх характеру, способом життя і вчинками. У суспільно-політичних творах М. Грушевського імена відомих біблійних героїв набувають узагальненого значення й переносно вживаються для позначення осіб, що є носіями конкретних моральних, духовних чи фізичних людських якостей.

Варто зауважити, що добір лексичного складу в статтях Михайла Грушевського виразно демонструє особливості тогочасної української політики: віроломство, лицемірство, ренегатство, жорстокість та розбрат. Очевидно, тому серед назв релігійних персонажів переважають оніми, що негативно характеризують людей, зокрема *Ірод, Каїн, Іуда, Пилат* тощо. Пор.: *Бігство українського слова в австрійській Єгипет від гоненій великих і малих бюрократичних Іродів, розуміється, могло тільки ослабити моральні зв'язки українського національного руху з великоруським життям* [Грушевський 2005 I: 17]. Як видно з наведеного контексту, біблійний антропонім *Ірод*, що

співвідноситься з образом жорстокого царя, який, боячись бути скинутим з престолу, стратив багатьох іудеїв, репрезентує вже не саму особу повелителя, а його характерну рису – жорстокість і переслідування супротивників. Завдяки авторському переосмисленню читач сприймає російських великопосадовців як нещадних і бездушних переслідувачів, подібних до Ірода. Це допомагає мовцю загострити увагу адресата на національних проблемах, викликати обурення колонізаційною політикою Росії.

Біблеїзмів-топонімів у періодиці відомого історика зафіксовано небагато. Здебільшого вони мають символічне значення та є засобом потужного емоційного впливу на реципієнта. Так, слово *Єгипет* у Михайла Грушевського уособлює підневільну працю, рабство й залежність, наприклад: *Але російські бюрократичні сфери зісталися вірними політиці „єдинобразия” і привітали цей перехід так, якби справді хотіли українство вигнати назад до Єгипту* [Грушевський 2005 I: 18].

Символічного змісту набувають і загальні назви, завдяки яким адресант досягає певного стилістичного й прагматичного ефекту. Зокрема, в одній зі статей автор майстерно обіграє образ фарисеїв, про яких часто згадується в Євангелії: *Треба або безцеремонності невіжі, або хитрого фарисейства, щоб ставши спиною до сього всього, розводити теревені на тему „бути чи не бути” – чи заходиться коло українського національного розвитку, чи вважати се діло пропащим?* [Грушевський 2005 I: 24]. Відомо, що фарисеями називали представників релігійно-політичної секти в Іудеї. Вони відзначалися фанатизмом і дріб'язково-ретельним виконанням правил зовнішнього благочестя. У світовій літературі за словом „фарисей” закріпилося значення „лицемір”. Унаслідок абсолютизації цієї характерної риси конкретних біблійних персонажів Михайло Грушевський утворює абстрактне поняття „фарисейство”, за допомогою якого викриває та висміює моральне зубожіння зденаціоналізованих земляків, що стоять осторонь важливих народних проблем. Це допомагає акцентувати увагу суспільності на гострій потребі духовного самоствердження українців.

Потужним фактором впливу на свідомість українського громадянства є й неодноразове звернення публіциста до лексем *бичі* й *скорпіони*, яким притаманне виразне емоційно-оцінне наповнення, наприклад: *Спішно кидаючи так сильно і тривко уфортифіковані позиції перед приходом армії народних репрезентантів, російські держателі бичів і скорпіонів мусили на цих позиціях полишити багато запасів й знарядів бюрократичного обскурантизму, й серед них опинився той так сильно стережений і хоронений паладій „єдності русского народа” – указ 1876р.* [Грушевський 2002: 441]. Відомо, що слова *бичі* й *скорпіони* ввійшли в нашу мову з Біблії, де розповідається про Ровоама, сина царя Соломона, який у відповідь на прохання ізраїльтян полегшити податки заявив: „Батько мій карав вас бичами, а я каратиму вас скорпіонами” (тобто батогами з кількома відгалуженнями, на кінцях яких прикріплювалися схожі до жала скорпіона металеві загострення) [Матвеев 2001: 9]. У адресанта ці лексеми-біблеїзми набувають особливої експресивності й вживаються для викриття російських урядових утисків, репресій і поневолень українського народу та його мови. У них лунає

прихований заклик громадського діяча „Стрясти з себе рабський дух і навчитися більше шанувати себе і свій народ...” [Грушевський 2005 I: 43].

Помітне місце в публіцистиці Михайла Грушевського відводиться біблійним фразеологічним словосполученням. До них відносимо усталені звороти, що прямо або опосередковано пов'язані зі Святим Письмом.

У науковій літературі фразеологізмом прийнято вважати лексико-граматичну єдність двох і більше нарізно оформлених компонентів, граматично організованих за моделлю словосполучення чи речення, яка, маючи цілісне значення, відтворюється в мові за традицією, автоматично [СУЛІМ 1973: 336].

З погляду синтаксичної організації більшість усталених комплексів біблійного походження в газетних статтях ученого побудовані за структурою словосполучень, співвідносяться з якимось одним словом об'єктивної дійсності та виконують роль окремого члена речення. У мовознавстві цей різновид фразеологічних одиниць прийнято називати ідіомами [СУЛІМ 1973: 343].

Біблійні фраземи відіграють важливу роль у побудові суспільно-політичних творів. Зазвичай вони є джерелом особливої експресії та образної виразності публіцистичної праці, наприклад: *Здавалося, ... кождий камінь буде кричати під загуслою кров'ю жертв революції й контрреволюції* [Грушевський 2002: 348]. Експресивна з Євангелія *кождий камінь кричить* у наведеному прикладі значно посилює емоційний вплив тексту, допомагає авторові висловити свій осуд, жах та величезне обурення невинними людськими втратами під час революційних подій 1905 р.

Більшість ідіом із Біблії в періодиці громадського діяча має традиційне, зафіксоване за ними в словниках значення. Так, вислів *камінь спотикання* використовується світовою спільнотою для передачі труднощів і перешкод, які трапляються в житті людини. Аналогічний зміст вкладає в цей вислів і Михайло Грушевський, оповідаючи про перепони, які зустрічає українська наукова література на шляху до свого читача: *Всяке серйозне наукове видання – це страшний камінь преткновения і соблазна для всіх ворогів українства, і треба ним якгустіше засипати всі дороги* [Грушевський 2005 II: 54]. Ілюстрований контекст свідчить, що біблійний фразеологізм сприяє більш емоційному та образному вираженню осуду та занепокоєння антиукраїнською мовною політикою російського уряду.

Мовні одиниці із Святого Письма не лише служать важливим „будівельним матеріалом” для творів Михайла Грушевського, автор вкладає в традиційну семантику цих одиниць новий суспільно-політичний зміст, завдяки чому загострює увагу реципієнта до злободенних та актуальних проблем українського національного життя, наприклад: *Доказують, що російська культура так глибоко ввійшла в українське життя, в українську **плоть і кров**, що Тургенєв і Пушкін для Українця являються такими ж близькими національними письменниками, як Шевченко, і російська літературна мова Українцям ближча, ніж „видумана” українська* [Грушевський 1991: 12] (пор.: *плоть і кров* – усе єство, щось нероздільне); *Сеї чудовий рецепт для поневоленого народу ...був і зостається **альфою і омегою** політичної мудрості для певних груп галицької суспільності...* [Грушевський 2005 I: 98]

(пор.: *альфа і омега* – початок і кінець, суть чогось, все існуюче). Як видно з прикладів, наповнення біблійних ідіом соціальним забарвленням підвищує експресивно-емоційну виразність висловлюваної думки, допомагає досягти прагматичного ефекту.

Серед чималої кількості біблеїзмів у спадщині публіциста увагу дослідника своїм підкреслено агітаційним характером привертає фразеологізм *земля обітована*, який у статтях ученого символізує державність, соборність та незалежність українських земель, національне відродження свого народу. І це цілком закономірно, адже, як відомо, Михайло Грушевський був першим Президентом України, наприклад: *Вони не дійшли до тої обітованої землі, не дійдемо може й ми – але ми підведемо до неї наших дітей і внуків – коли будемо сильні, діяльні, ідейні* [Грушевський 2005 II: 3]. У наведеному контексті аналізована словосполука не просто надає висловленню урочистості та піднесеності, її мета – спонукати читачів до діяльності, активності, мобілізації всіх сил у боротьбі за політичну й національну самостійність.

Відомо, що атрибутивна домінанта більшості фразеологічних одиниць, джерелом яких є Свята Книга, орієнтована на осудження недоліків людини й схвалення її достоїнств і чеснот. У зв'язку з цим багато біблійних висловів, крім емоційної та експресивної, виконують ще й оцінну функцію.

Михайло Грушевський у своїх публікаціях надає перевагу негативно забарвленим аксіологічним зворотам, що виражають такі людські вади, як гріховність, порочність, зрада, обман, лицемірство, жорстокість, бездіяльність, байдужість (пор.: *первородний гріх* [Грушевський 2002: 274] – „тяжкий злочин”; *камінні серця* [Грушевський 2005 I: 163] – „крайня межа черствості, бездушності”; *каїнова робота* [Грушевський 2005 II: 161] – „злочинна справа, убивство”; *плювати в лице* [Грушевський 2005 II: 177] – „виявляти до когось зневагу, презирство”; *не поворухнути пальцем* [Грушевський 2002: 164] – „зовсім нічого не зробити для здійснення якоїсь справи”; *закривати очі* [Грушевський 2002: 317] – „навмисне не помічати чогось дуже суттєвого, не звертати на нього уваги”; *порожні слова* [Грушевський 2002: 175] – „слова, які не мають ніякої ваги”; *козел отпущення* [Грушевський 2005 I: 136] – „людина, на яку звалюють чужу провину, відповідальність за чийсь негативні вчинки” та ін.): *І хоч вони себе звивають друзями народу, а сховати жала гадючого не вміють. Печать Іуди* наложило на їх саме життя вже і мета їх відома народові [Грушевський 2005 II: 286] (*печать Іуди* – тавро зради); *Ця пропозиція була дуже спокусливою для тодішнього в усіх відношеннях обділеного українського суспільства Галичини, ...але логіка фактів, логіка національного українського руху негайно здобула перемогу, і сочевична юшка національних поступок, за яку мали бути продані найжиттєвіші інтереси українського руху, була відкинута* [Грушевський 2005 II: 123] (*продатися за сочевичну юшку* – поступитися чимось важливим і вагомим заради дріб'язкової користі; спокутитися на нікчемні вигоди). Наповнені суспільно-політичним змістом такі біблійні одиниці з чітко вираженою негативно-оцінною й викривальною семантикою забезпечують досягнення максимальної експресії висловлювання та мають неабиякий виховний вплив на реципієнта.

Значно менша увага приділяється ідіомам з позитивним оцінним значенням (пор.: *Святий Дух* [Грушевський 1991: 52] – „третя особа Святої

Тройці, Дух істини”; *хліб насущний* [Грушевський 2002: 166] – „основа фізичного та духовного існування, щось життєво необхідне”; *наріжний камінь* [Грушевський 2005 II: 122] – „основа чогось”; *відбирати кукіль від зерна* [Грушевський 2005 II: 214] – „відмежовувати несуттєве від суттєвого”). Для прикладу: *Чи не згадає він (український народ – Г.К.) за Галичину, сю бідну, нещасливу Галичину, що в найтяжчі часи українського лихоліття вдовиними лептами світила огник національної української культури, народної свідомості і вказувала ним дорогу українським братам?* [Грушевський 2002: 377] (*вдовина лепта* – порівняно невеликий, убогий, але великий за своєю моральною цінністю вклад; чийсь непосильний внесок). Завдяки залученню подібних фразем з інгерентно вираженою позитивною оцінкою адресант апелює до емоційно-чуттєвих уявлень і духовних цінностей читача, його світогляду й совісті. У його творах такі біблійні вислови постають джерелом моральних і естетичних характеристик зображуваних подій та явищ, критерієм духовної досконалості та благородства помислів конкретних політичних діячів. Вони допомагають автору формувати позитивне ставлення адресатів до відповідних соціальних подій чи осіб.

Регулярним відтворенням у мові Михайла Грушевського відзначаються фразеологізми, організовані за моделлю речень. Більшість таких мовних одиниць функціонує в статтях у вигляді сентенцій, настанов, побажань, повчань, порад чи застережень. Вони місткі думкою, афористичні й разом із тим прості та загальнозрозумілі. Семантична домінанта цих мовних одиниць має яскраво виражену морально-дидактичну спрямованість і високе стилістичне забарвлення, наприклад: *„Царство Боже здобувається зусиллями”, і так само повнота національного життя не досягнеться квієтичним „непротивленням злону”* [Грушевський 2005 I: 94]. Вплітаючи в канву твору ілюстрований вислів повчального змісту, історик апелює до національних почуттів українського громадянства, закликає реципієнта до подолання національної інертності, до дієвості. Він намагається переконати, що для досягнення бажаного результату потрібно докласти чимало праці та старань.

Ідеологічно співзвучні з тогочасними соціальними й духовними проблемами біблійні фразеологічні одиниці, виражені структурою речення, набувають у публікаціях особливої актуальності, художньої виразності та емоційності: *Тут не киснути, не мерехлюдію розводити треба. Жатва многа, ділателів мало. Ворушіться, люди добрі, проявляйте себе, користайте з свободи!* [Грушевський 2005 I: 130]. Як видно з ілюстрації, автор відкрито звертається до громадськості із закликом до рішучих дій. Залучення афоризму допомагає йому влучно та образно викрити характерну рису тогочасного українського громадянського життя – духовну малодушність натовпу і жертвовність поодиноких людей, осудити пасивне споглядання громадськості на актуальні національні проблеми.

Новим соціальним змістом наповнює адресант і відомий євангельський вираз *Довлѣет днєви злоба єго*, що вживається в значенні: *Досить для кожного дня своєї турботи* (пор.: *Пильнуймо своєї мови, поліпшаймо її, але не затуркуймо голови ані собі, ані людям надмірним перфекціонізмом. Довлѣет днєви злоба єго* [Грушевський 2005 II: 229]). Розміщений після емоційного

звернення мовця до читачів, цей вислів значно підвищує експресивність висловлення, постає логічним умовиводом до всього сказаного та яскраво відображає авторську позицію щодо правописних суперечок.

Уміло акцентовані біблійні афоризми дають змогу не лише асоціативно переосмислити суспільно-політичні явища, але й звернутися до багатьох загальнолюдських морально-етичних проблем. Публіцист намагається виховати читача за законами христової моралі, згідно з якими не можна обмежитися задоволенням тільки матеріальних потреб. Духовні запити, на думку вченого, є ціннішими, вищими від усяких благ: „**Не одним хлібом живий чоловік**”. *Се забувається тепер часто, і се грозить великою небезпекою нашому національному розвоєві* [Грушевський 2005 I: 198].

Актуальна проблема людської духовності порушується і в такому контексті: *Мертвим треба зіставити ховати своїх мерців, а тим, що пускаються в путь в шуканнях оновленого державного устрою і розкріпачення горожан і народів Російської імперії, не годиться обтяжати себе сумами і ризами старого імперіалістичного інвентарю* [Грушевський 2005 I: 451]. Біблійний афоризм дає відверто зрозуміти, що для побудови нового майбутнього, „нової землі свободи”, потрібно звільнитися від пережитків минулого та порвати з централізмом й імперіалізмом. Саркастично викриваючи прихильників „імперіалістичного інвентарю”, видатний суспільно-політичний діяч переслідує приховану мету – він намагається виховати в українців почуття національної „окремішності”.

Отже, біблійні словосполучення є важливим текстотворчим елементом публіцистичних праць Михайла Грушевського. Завдяки їх семантичній домінанті суспільно-політична періодика діяча має яскраво виражену морально-дидактичну та прагматичну спрямованість.

Широко представлені в статтях публіциста слова-біблеїзми набувають символічного змісту, апелюють до світогляду й переконань реципієнта та постають засобом потужного емоційного впливу на читача.

Прикметною рисою біблійних фразеологізмів є поліфункціональність. Ці мовні одиниці використовуються для реалізації конкретного стилістичного й прагматичного ефекту, вони не лише допомагають провести паралелі між описуваними суспільно-політичними подіями й повчальними сюжетами притч і проповідей зі Святого Письма, але й постають своєрідними аксіологічними характеристиками, образними узагальненнями, логічними умовиводами до аналізованих соціальних явищ та епізодів. У публікаціях Михайла Грушевського такі біблійні вислови виконують роль ідеологічно-політичної зброї з метою просвіти українських народних мас.

Література

Біблія 1988 – Біблія, або Книги Святого Письма Старого і Нового Заповіту із мови давньоєврейської і грецької на українську наново перекладена: 988 – 1988, ювілейне видання з нагоди тисячоліття християнства. – 1524 с. з карт.; **Верещагин 1993** – Верещагин Е.М. Библиейская стихия русского языка // Рус. речь. – 1993. – № 1. – С. 90 – 98; **Грушевський 2002** – Грушевський М.С. Твори: у 50 т. / редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; голов. ред. П. Сохань. – Л.: Світ, 2002. – Т. 1: Сер. „Суспільно-політичні

твори (1894 – 1907)”. – 2002. – 592 с.; **Грушевський 2005 I** – Грушевський М.С. Твори: у 50 т. / редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; голов. ред. П. Сохань. – Л.: Світ, 2002. – Т. 2: Сер. „Суспільно-політичні твори (1907–1914)”. – 2005. – 704 с.; **Грушевський 2005 II** – Грушевський М.С. Твори: у 50 т. / редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; голов. ред. П. Сохань. – Л.: Світ, 2002. – Т. 3: Сер. „Суспільно-політичні твори (1907 – березень 1917)”. – 2005. – 792 с.; **Грушевський 1991** – Грушевський Михайло. На порозі Нової України: Гадки і мрії. – К.: Наук. думка, 1991. – 128 с.; **Дубровина 2001** – Дубровина К.Н. Особенности библейской фразеологии в русском языке // Філол. науки. – 2001. – № 1. – С. 91 – 98; **Колоїз 2002** – Колоїз Ж.В., Бакум З.П. Слово Благості: Словник-довідник фразем біблійного походження. – Кривий Ріг: І.В.І., 2002. – 96 с.; **Коваль 2001** – Коваль А.П. Спочатку було слово: Крилаті вислови біблійного походження в укр. мові. – К.: Либідь, 2001. – 312 с.; **Матвеев 2001** – Матвеев Б.И. Библизмы в прозе М.Е.Салтыкова-Щедрина // Рус. речь. – 2001. – № 2. – С. 3 – 12; **Набока 2006** – Набока О.М. Біблеїзми з Євангелія від Матвія у мові та мовленні (на матеріалі англомовних словників та газетних текстів): автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.04 – германські мови / Набока Олена Миколаївна. – Одеса, 2006. – 18 с.; **СУЛМ 1973** – Сучасна українська літературна мова. Лексика і фразеологія / за ред. акад. І.К. Білодіда. – К.: Наук. думка, 1973. – 438 с.; **Тарновецька-Ткач 2000** – Тарновецька-Ткач Л. Сильовий статус церковнослов'янізмів в українській літературній мові Буковини кінця ХІХ – початку ХХ ст. // Лінгвіст. студії: зб. наук. пр. – Вип. 6. – Донецьк: ДонДУ, 2000. – С. 296 – 304; **Черкас 2004** – Черкас Н.В. Мовно-стилістичні засоби відображення біблійних мотивів у повоєнному американському романі: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.04 – германські мови / Черкас Наталія Володимирівна. – Л., 2004. – 20 с.

The article deals with the research of biblical units in a journalistic heritage of Mykhailo Hrushevs'kyi. There has been made the analysis of structurally-semantic and functional peculiarities of biblical phraseological units.

Key words: biblical words, phraseological units, structurally-semantic peculiarities, functioning, stylistically-pragmatic effect.

З.В. Кучма (Львів)

УДК 81'367.4:811.133.1

РОЗРИВ СИНТАГМИ Й НАГОЛОС У ФРАНЦУЗЬКОМУ ПІСЕННОМУ ТЕКСТІ

Статтю присвячено вивченню синтагматичного поділу французького пісенного тексту. Запропоновано порівняльну характеристику синтагматичного поділу прозового, віршового та пісенного текстів. Ідеться про розрив синтагми через перенесення наголосу, що відбувається під впливом музичного ритму. Як приклад наведено уривки з французьких народних та сучасних пісень.

Ключові слова: синтагма, синтагматичний поділ, пауза, наголос, розрив синтагми, мелодика, музичний ритм.

Синтагма як лінгвістичне визначення безвідносно до окремих мов – одиниця, яка виленується із фрази відповідно до змісту висловлювання. У сучасній лінгвістиці термін „синтагма” залишається суперечливим. Теорію синтагми стосовно французької мови фундаментально розробляли Ф. де Соссюр, А. Мартіне [Dictionnaire de linguistique 1973: 478 – 479], а також Л. Щерба [Щерба 1963: 86].

Метою нашого дослідження є виявлення особливостей синтагматичного поділу фраз французького пісенного тексту порівняно з прозовим та віршовим, а також виявлення його залежності від місця наголосу, паузи, які спричинені музичним ритмом. Нашим завданням – показати, що пісенний текст французької мови є окремим функціональним стилем мови.

Об'єктом роботи слугували уривки з французьких народних та сучасних пісенних текстів з аудіозаписами.

Синтагма виконує дві функції: фонетичну й семантичну. Стосовно фонетичної функції, то основним поділом на синтагми є *пауза*, що поєднується з мелодикою, інтенсивністю та темпом мови, а також *синтагматичний наголос*, бо останнє слово синтагми потрапляє під сильний наголос [Лингвистический энциклопедический словарь 1990: 447]. У реченні з кількома синтагмами (двома чи більше) мелодика некінцевої синтагми, інакше кажучи внутрішньої, яка виражає незавершену думку, відрізняється від кінцевої, наприклад, у реченні „*Un vieil homme de haute taille / est lentement entré dans la chambre*”, яке складається з двох синтагм: перша, внутрішня, виражає семантичну єдність для автора, але для того, щоб це єдине поняття довести до свідомості слухача, потрібно його фонетично оформити. Таким чином, незважаючи на те, що кожне слово містить свій наголос, все-таки кінцевий наголос, який у наведеному прикладі співпадає з синтагматичним, відрізняється певною мірою від звичайного фонетичними ознаками, однією з яких є мелодика. Після внутрішньої синтагми можна зробити паузу, але не обов'язково. У розмовній мові можна не завжди чітко почути паузу, що є причиною невиразного звучання фрази. Паузи використовуються як засіб смислового та емоційного виділення слова або синтагми [Колобаев 2006]. З одного боку, пауза об'єднує синтагму в одне ціле, а з іншого, відокремлює її від наступної. У фразах прозового тексту паузи всередині синтагми неможливі, бо вони порушують її єдність, як семантичну так і синтаксичну.

Синтагма у французькій мові – це словосполучення в реченні з послідовністю: службове слово + повнозначне слово, або повнозначне слово з домінантою одного з них: „*Notre fils Pierre' / lit' / beaucoup de li'vres*”. У реченні французької мови наголошуються не окремі слова, а останній склад синтагми. У поданому прикладі три синтагми.

Особливістю французької мови є її доволі швидкий темп мовлення, особливо в розмовній мові. Але закономірно, що при швидкому темпі мовлення паузи між синтагмами є чіткими та помітними, тоді як самі синтагми вимовляються в дуже швидкому темпі [Гак 1977: 67].

Семантичне значення синтагми може змінюватись в залежності від того, що автор хоче підкреслити, на чому хоче наголосити. Різний синтагматичний поділ однієї фрази може мати різні смислові та стилістичні відтінки, наприклад: „*Pour être en forme, / vous devriez / dormir en moyenne huit heures*” або „*Pour être en forme, / vous devriez dormir / en moyenne huit heures*”. В одному випадку автор може наголосити на слові *devriez*, в іншому – на слові *dormir*. І наведений приклад дає змогу стверджувати, що синтагма виникає й наповнюється конкретним смисловим змістом лише в процесі мовлення. Незважаючи на те, що синтагма, як і слово, – завершені щодо смислу, але на відміну від слова, зафіксованих синтагм у мові немає, вони народжуються в мовленні [Кундротас 2006: 29].

Оскільки синтагма складається зі слів, тісно пов'язаних семантично, то вона містить синтаксичну єдність. Окремі синтагми можуть становити поєднані члени речення, вставні конструкції, а також окремі слова [Grevisse 1993: 7]. Але не завжди синтагматичний поділ збігається із синтаксичним. Основою синтагматичного поділу слід вважати завершеність поняття в межах синтагми.

Щодо французької версифікації, то синтагми у віршових рядках збігаються з їхніми ритмічними групами (*coupes*), де наголошується також останній склад групи. Тому французька версифікація не знає силабо-тоніки, наприклад: „*La p^orte / que quelqu'^un / a ouv^erte*” [Jacques Prévert].

Французький пісенний текст у звучанні (під впливом музики) видозмінює згадану будову речень чи віршових рядків. Синтагма „розривається”. Постають інші мовні поділи, які сприймаються як нормативні.

На відміну від прозового тексту, у пісенному наголос та пауза відіграють „значимішу” роль та набувають нових правил. З одного боку, наголос, який не завжди зафіксований на останньому складі слова, у кінці ритмічної групи чи фрази, з іншого – пауза, яка не обов'язково відділяє дві синтагми чи ритмічні групи.

Наведемо приклад з пісні Joe Dassin „Les Champs-Élysées”:

*Je m'^baladais / sur l'^avenue / le co^eur ouvert / à l'ⁱnconnu
J'^avais envie de dire bonjour / à n'ⁱmporte qui
N'ⁱmp^orte qui / et cé fut toi, / et jé t'^ai dit / n'ⁱmp^orte quoi
Il suffisait de té parler, / pour t'^apprivoiser [ABC de la
Chanson Francophone].*

Голосні, виділені жирним курсивом, є в даному пісенному уривку наголошеними. І це не дивно, бо будь-який пісенний текст під час звучання потрапляє під вплив музики. У даному випадку музичний ритм змінює місце наголосу. Наголос падає не на кінець ритмічної групи, а на кожен другий склад.

Звернімо увагу на останні чотири строфи народної пісні „Nous n'irons plus au bois”:

*Nous n'ⁱrons plus au bois,
Les l^auriers sont coupés ;
La belle que voilà,
La lais'^rons nous danser ?
Étrentz dans la danse, /*

Vóyez comme on danse. /

Sáutez, dánsez ! /

Émbrassez / qui vous voudrez [Apprends à chanter 1986: 15].

Тут наголошуються перші склади ритмічних груп (синтагм), що відбувається також під впливом ритму музики.

Цікавим є приклад, коли під впливом музики виникають нові поділи, притаманні лише пісенному тексту:

Élle / vit sá vie dans le nóir, / bizárre

Pour toujours élle / maquille son désespóir

Aú / magíc' / boul'várd [ABC de la Chanson Francophone].

З перших двох рядків можна стверджувати, що, окрім фонетичних змін: наголос всередині синтагми (*vit sá vie*) та паузи в ритмічних групах між підметом та присудком (*élle / maquille*), – чітко виділяється семантична функція синтагми: під сильний наголос потрапляє слово „elle”. Очевидно, автор хоче йому надати певного смислового та стилістичного відтінку.

Інший приклад: у пісенному тексті – розгорнута синтагма [Илия 1970: 115] „*tous les vents de mes illusions*” з головним словом „vents” розривається на ритмічні групи:

Je te cherche partout comme un chien, comme un fou

J'ai donné / à mon rêve / ton nom

Et c'est lui qui m'éveille et c'est lui que j'appelle

A tous lés / vents de més / illusións [ABC de la Chanson Francophone].

Ритмомелодика другого рядка вимагає відповідності в четвертому. Таким чином, з двох синтагм: „*à tous les vents / de mes illusions*” утворюються синтагми: „*à tous les / vents de mes / illusions*” з кінцевими наголошеними складами. Слід зауважити, що такий поділ на синтагми є нормативним, коли мова йде про пісенний текст під час його звучання. Якщо ми розглянемо цю фразу не як пісенний уривок, а як прозовий, то фраза з таким поділом на синтагми, перетворившись у „безглуздий” набір слів, перестає бути лінгвістичним явищем. У більшості випадків мовлення виконує функцію передачі певного відтінку, тому поділ фрази на синтагми повинен сприяти виконанню цієї функції. Якщо фраза ділиться „несвідомо”, „неосмислено”, то втрачає свій зміст.

Щодо паузи в пісенному тексті, то вона може відділяти не лише окремі синтагми чи ритмічні групи, але й розривати слова:

*Én / core un joúr / sans amoú*r

Én / core un joúr / de ma víe

Le Luxembourg / a vieilli... [ABC de la Chanson Francophone].

Таким чином, змінюється місце наголосу у слові „encore” (де наголос падає на перший склад). Так втрачається смислове значення, що змушує слухача добре прислуховуватись, аби зрозуміти зміст. Ще один приклад: наголос порушує синтагматичну єдність, тим самим ставлячи під сумнів точність семантики слів „devant” та „une”:

Dé / vant sa page blanche / un musicien commence

Ú / ne valse triste / c'est pas toujours gai les artistes [ABC de la Chanson Francophone].

У двох пісенних уривках відбувається розрив синтагми через перенесення наголосу.

Тривала пауза останнього рядка цього куплету вимагає синтагматичного розриву, чого ніколи не відбулось би в прозовому тексті:

Qu'est-ce que tu fais de moi ?

Je n'me reconnais plus

J'aimais vivre avant toi

Et je ne vís / plús [ABC de la Chanson Francophone].

У наступному пісенному уривку чітко можна почути паузу й два рівноцінні наголоси у словосполученні „*une branche d'olivier*”, спричинені музичним ритмом:

Le soleil /est revenu

Le ciel, / la vie maintenánt / me souríe...

La colombe / est revenue

Ce soir /avec une bránche /d'oliviér [ABC de la Chanson Francophone].

Якщо розглядати словосполучення „*une branche d'olivier*” у прозі, то пауза всередині словосполучення неможлива, так само як і наголос над кожним словом. Отже, не можна стверджувати, що синтагма співпадає із словосполученням у всіх мовленнєвих потоках. Синтагма – випадкове смислове поєднання слів, а словосполучення – стала конструкція.

Односкладові слова стають наголошеними та відповідно виділяються паузами на початку строфи й упродовж усього тексту:

Vóis / cet oiseau blanc prisonnier du ciel

Dáns / sa grande cage étoilée

Móí, / de temps en temps je me sens pareil

Á / cet éternel exilé

Luí' / qui ne sait pas replier ces ailes

Móí, / qui ne sais pas m'arrêter... [ABC de la Chanson Francophone].

Досліджуючи цей текст не як пісенний, а як віршовий чи прозовий, бачимо, що паузи в 2 та 4 строфі неможливі, бо руйнується зміст висловлювання. В інших строфах пауза доречна, бо йдеться про звертання (1 строфа) та виділення особових наголошених займенників (3, 5, 6 строфа), тоді як у пісенному тексті відбувається розрив синтагми (2, 4 строфа), спричинений музичним ритмом.

Подібний приклад з відокремленими наголошеними односкладовими словами можна спостерігати в такому пісенному уривку:

Si' / tú penses à moi

Cómmе / je pense à toi

Si' / tú penses à moi

Cómmе / je pense à toi [ABC de la Chanson Francophone].

Крім того, тут ритмічний наголос відображений на першому складі синтагми.

Куплет наступної пісні привертає увагу слухача паузами, а саме розривом у конструкціях „*Jolie Minou*”, „*gentil Matou*”, „*Jolie Chat*”:

Reviens Jolí'e / Minóú

Vers ton genti'l / Matoú
Reviens Joli'e / Chát Chát
Je meurs d'amour / pour toi [ABC de la Chanson Francophone].

Музичний ритм вимагає нових ритмічних поділів.

Аналогічне явище бачимо в наступному пісенному уривку:

Oui je revóis / les beaux matíns d'avril
Nous vívions / soús les toíts / tout en haut dé / la ville [ABC de la Chanson Francophone].

Тут унаслідок паузи розривається синтагма „*en haut de la ville*”. Знову ж таки, якщо прочитати цей уривок віршем, то місце паузи буде змінене:

Ouí / je revoís / les beaux matins d'avril
Nous vivións / sous les toíts / tout en haut de la ville.

Отже, пісенний текст під час звучання вимагає створення нових правил. Ці правила не можуть залишатись визначеними для кожного тексту пісні. Будь-який пісенний текст стає індивідуальним твором, коли він покладений на музику. Музичний ритм породжує фонетичні нововведення в пісні. Наголос, який завжди на постійному місці в прозовому тексті, стає довільним у пісенному залежно від ритму музики. Відповідно змінюється місце паузи та мелодика тексту. Відбуваються синтаксичні зміни: розрив синтагми через перенесення наголосу.

На нашу думку, пісенний текст під час його звучання сприймається як „нормативний”, тому можна стверджувати, що це окремий функціональний стиль французької мови.

Література

Гак 1977 – Гак В.Г. Сравнительная типология французского и русского языков. – Л.: Просвещение, 1977. – 300 с.; **Илия 1970** – Илия Л.И. Очерки по грамматике современного французского языка. – М.: Высш. шк., 1970. – 176 с.; **Колобаев 2006** – Подвижность границ синтагмы: последствие для лингвистического и методического прогнозирования [Електронний ресурс] / Колобаев В.К. // Вестн. СПбГМА им. И.И. Мечникова. – 2006. Режим доступу: http://www.mechnik.spb.ru/lat_pb3.htm. – Заголовок з екрану; **Кундротас 2006** – Синтагматическое членение и его функции в невербальной коммуникации (в русском и литовском языках) [Електронний ресурс] / Кундротас Г. – 2006. Режим доступу: <http://www.cceol.com/aspx/getdocument.aspx?logid=5&id=3B4C8099-0C89-4B82-A739-A2A489481F85>. – Заголовок з екрану; **Лингвистический энциклопедический словарь 1990** – Синтагма: Лингвистический энциклопедический словарь / гл. ред.: В.Н. Ярцева. – М.: Сов. энцикл., 1990. – С. 447 – 448; **Щерба 1963** – Щерба Л.В. Фонетика французского языка. – М.: Высш. шк., 1963. – 302 с.; **ABC de la Chanson Francophone** – ABC de la Chanson Francophone – Режим доступу: <http://www.paroles.net>; **Apprends à chanter 1986** – Apprends à chanter des chansons connues. – Paris: Edition Chantecher, 1986. – 19 p.; **Dictionnaire de linguistique 1973** – Dictionnaire de linguistique. – Paris: Larousse, 1973. – P. 478 – 479; **Grevisse 1993** – Maurisse Grevisse. Le bon Usage. Grammaire française. – Paris; Louvain-la-Neuve: Editions Duculot, 1993. – 1762 p.

The article is dedicated to the research of syntagmatic dividing of French songs. The comparative characteristic of syntagmatic dividing of prose, poetry and songs is suggested. Syntagma breaking through the stress changing under the influence of musical rhythm is considered. Some extracts from French folk and modern songs are suggested as examples.

Key words: syntagma, syntagmatic dividing, stress, syntagma breaking, musical rhythm, pause, melody.

О.А. Молодичук (Умань)

УДК 811.161.2' 373:82–144(477)

**ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНЕ ПОЛЕ
НА ПОЗНАЧЕННЯ НАЗВ СПОРІДНЕНОСТІ І СВОЯЦТВА
В УКРАЇНСЬКИХ НАРОДНИХ БАЛАДАХ**

У статті розглянуто лексико-семантичне поле на позначення назв спорідненості і свояцтва в одному з жанрів усної народної творчості – баладі. Автор доводить, що лексеми цього поля на побутовому рівні демонструють стосунки всередині родини.

Ключові слова: лексико-семантичне поле, назви спорідненості і свояцтва, балада, особа, родина.

Балада належить до найскладніших фольклорних жанрів. Учені (В. Гнатюк, М. Гримич, С. Грица, О. Дей, М. Кравцов, А. Кулагіна, Г. Нудьга та ін.) доклали чимало зусиль, щоб розкрити її суть, визначити жанрові особливості, простежити походження й накреслити шляхи поступового розвитку. Переважно їх кваліфікують як пісенні твори з гостро драматичними сюжетами родинно-побутового характеру, овіяні атмосферою незвичайності та фантастичності [Дей 1983: 50], „пісні з трагічним виходом” [Гнатюк 1966: 61], з безкомпромісними характерами героїв.

Слов'янська народна обрядова поезія, балади і ліричні пісні, приказки і прислів'я дають багатий матеріал для з'ясування поглядів на зло – вчинки й окремі риси характеру людини, що йдуть урозріз із загальнонародною мораллю й виливаються в недбале ставлення до подружньої вірності, дівочої чесності, до дітей, жінки, членів родини і взаємин поміж членами суспільства взагалі [Гайдай 1972: 95].

Зважаючи на те, що балада – це родинно-побутовий жанр, закономірним видається широке представлення системи лексем на позначення спорідненості. У текстових зразках балад наявні „назви спорідненості і свояцтва” [Бурячок 1954] майже по всіх лініях: *мати, батько, син, дочка, брат, сестра, свекруха, свекор, невістка, теща, тесть, зять, дядько (стрийко), дівер, швагер, дядина, світсь, зовиця, мачуха, вітчим.*

Надзвичайною розгалуженістю варіантів відзначаються балади, драматичний конфлікт яких побудовано на незгоді в родині. Найчастіше дійовими особами балад про родинне життя є члени родини, між якими існує драматичний конфлікт: *чоловік – дружина, свекруха* (або взагалі чужий рід) –

невістка, мати – син (дочка), брат – сестра, мачуха – нерідні діти. Трагізм конфлікту в баладах породжено не дрібними побутовими суперечками чи непорозуміннями, а кардинальними протиріччями соціального характеру, які супроводжують родину протягом ряду епох в різних суспільно-економічних формаціях.

В основу сюжетів кладуться виняткові, але повторювані в житті ситуації та вчинки, викликані зіткненням характерних морально-психологічних, правових та соціальних полюсів.

Найпоширенішою в народі є група балад про трагічні конфлікти між чоловіком і його жінкою, причому жертвою частіше стає жінка. Чималий матеріал для баладного втілення давало життя в нерівному шлюбі, сповнене взаємної ненависті та гострих суперечок між чоловіком і жінкою. Це відбито в поетичних контекстах, де відтворено внутрішній стан персонажа, що реалізується в образних значеннях з традиційно емотивною семантикою „біль”, „печаль”, „страждання”. Так, примусове одруження (*Оженив він (батько) мене малолітнього, малоумного й нерозумного. Ой дали мені та й жену молоду, Ой ні до любови, ні до розмови* [Б.: р.: 112]; *По неволі мати сина оженила* [Б.: р.: 227]) призводило до появи ненависті до своєї дружини (чоловіка), звідки й прямий шлях до перелюбництва, злочину: *А мій милий у сусідочки сидить, сусідочку за білу ручку держить, З сусідкою тайні річі говорить* [Б.: р.: 182]. Дуже часто таке життя взагалі завершувалося трагічно: *Прийшов Яким додомочку, почав жінку бити,.. Взяв сокиру з-за лавиці, відтяв головочку* [З гір: 170].

Життя в примусовому шлюбі асоціюється з „нещастям”, „неволею”, „довічною мукою”: *Воліла би-м, мамцю, три гори скопати, Нежелі нелюба соколом назвати. Три гори скопаю – сяду й одпочину. До нелюба піду – навіки загину. Продай, моя мамцю, всі воли з обори, Викуп мене, ... з тяжкої неволі* [Б.: р.: 329]. Вражає прогнозованість нещастя, передбачуваність важкого життя персонажів на чужині, що засвідчується численними баладними текстами, у яких використовуються різні лексичні та стилістичні засоби, наприклад, життя доньки біля матері і в чужій родині зображене через антитезу компаративом: *Дала м тебе, доню, гарну, як калину, А тепер тя возьму біленьку, як глину* [Б.: р.: 329]. У цьому разі постають антонімічні відношення в контексті. Тут білий колір конотує негативне забарвлення (тобто донька змарніла), хоч зазвичай при портретній характеристиці героїв балад (що зображається зазвичай дуже скупими засобами), має позитивну оцінку. Зів'яла квітка (рожа), яку донька пускає по воді як звістку рідним, є ознакою нещасливого заміжжя або доньчиної недуги: – *Чи ти, доню, рік лежала, чи два хорувала, Що це твоя з рожі квітка на воді зів'яла? – А я , мамко, не лежала, ані хорувала, Лиш далась ня на чужину, щоб я бідувала* [Б.: р.: 330] (тут чужина – чужа родина). Пейоративне забарвлення має і лексема *синці (сінці)*, що асоціюється з побиттям: *Іде мамка до донечки, ворота втворює, А донечка край віконця синці обзирає* [Б.: р.: 330]; *Та купив же недоросток [нелюбий чоловік] дротяну нагайку. Та ще купив недоросток волосяні віжки, та ізв'язав своїй милій і рученьки й ніжки. Та взяв недоросток дротяну нагайку, Ізробив своєю милу, як синю китайку* [Б.: р.: 93] (тобто мила посиніла від побоїв).

Антитетичне протиставлення характерів чоловіка („підозрілість”, „запальність”, „жорсткість”) і дружини („довірливість”, „терпіння”) в багатьох сюжетах роблять конфлікт більш напруженим, збільшуючи (і підсилюючи) провину чоловіка: *Жінка його молоденька браму отворяє. А як вона отворила, на ніжках умліла: – А й за тобов, Гребенюшку, давно-м тя виділа. Як ударив Гребенюшок від усього плеча, Відтяв її головочку по біленькі плеча* [З гір: 160] (вбивство дружини за намовою матері); *Ой там за горою та за кременною, Не по правді жиє чоловік з жоною. Она єму стелить білу постеленьку, А він їй готує дротяну нагайку. Біла постеленька порохом припала, Дротяна нагайка біле тільце рвала. Біла постеленька порохом присіла, Дротяна нагайка кров'ю обкипіла* [Б.: р.: 331]. Побиття жінки чоловіком узагалі вважається звичайним явищем: *Що буду робити, що муж мене б'є?* [Б.: 214]; *Чоловік жінку б'є, катує* [Б.: 182].

Патріархально-деспотичне поводження з дружиною призводило до багатьох родинних драм і трагедій: у безвиході жінка топиться, залишаючи лихого чоловіка й дітей, або втікає з коханцем від знущань чоловіка-пияка. Коли ж її настає погоня, убиває себе. Або ж, навпаки, знущається з ненависного чоловіка-недоростка, навіть забиває нелюба, а потім шкодує за ним. Ряд сюжетів втілює тему вбивства чоловіком жінки (або навпаки) за намовою. Драматизм у таких творах досягає особливого напруження, адже йдеться про злочини, викликані підступністю, про смертельне покарання невинної близької людини: *Стрийки мої, любі стрийки, Мамка татка зарізала* [Н. б. З.: 116]; *Повів (Іван) її (жінку) у темний ліс та зачав бити, Як він її порубав на букаточки, Мусив її ізпрятати понід колодочки* [З гір: 174].

Не перебільшуючи ролі родинної моралі в народній етиці, зазначимо, що українці віддавна в поняття „добро” включали повагу дітей до старих батьків, особливо до матері, а також до рідних – сестри, брата [Гайдай 1972: 80]. В українському фольклорі правда теж асоціюється з добром і часто втілюється в образі батька й матері: *Тільки в світі правди, що рідний отець та мати* [Номис 1993: 415]. За народними етичними поглядами, мати є символом всіх добрих учинків, добра як такого, всепрощенської любові й безкінечного самозречення. Пісні та думи часто возвеличують матір мало не з релігійною побожністю, і ця пристрасність та сила зображення найбільше притаманні саме українській народній словесності. Родинна мораль українців відводила матері у родових взаєминах головне й почесне місце: *Нема у світі цвіту цвітійшого над маківочки, немає ж і роду ріднійшого над матіночки; Нема в світі правди – тільки рідна мати* [Номис 1993: 415]. З матір'ю у баладних піснях також пов'язані щастя й добробут, втрата її – найбільше лихо і горе: *Нащо ж мені та родина, як мами немає* [Б.: р.: 425].

Досліджуючи асоціативно-образне поле назв спорідненості в мові поезії ХХ століття, Ж. В. Марфіна стверджує, що типовим для мови поезії ХХ століття є порівняння з матір'ю реалій, позначених абстрактами „життя”, „ніжність”, „любов” [Марфіна 2003: 13]. Такі порівняння характерні і для фольклору. В аналізованому лексико-семантичному полі простежується символізація образу матері, яка постає завдяки сполучуваності зі словами-символами (зозуля, голубка, чайка): *У вишневім садку зозулька кує, Ходить*

матінка та все сумує [Б.: 61]; Прийшла його мамка, як голуб сивенька [Б.: 290].

Образ матері асоціюється з такими словами-поняттями узагальненої семантики, як *передчуття, застереження*: – *Не позволю вдову взяти, Вдова вміє чарувати!..* [З гір: 151] (так, не дозволяючи синові одружуватися із вдовою, мати передчуває щось недобре (можливо, інтуїтивно) і намагається застерегти його від необдуманого вчинку); *скорбота, тривога*: *Вона сина годувала Та й віддала воювать, Сама ж вдома залишилась Дуже гірко горювать* [Б.: 292]; *Ходить матінка та все сумує. А все сумує, а все заводить, Що вона свого синка не видить* [Б.: 287]. Асоціативний зв'язок цих слів-понять з'ясовується як концептуально, так і контекстуально.

Однією з ознак баладного жанру, якою він вирізняється серед інших народнопоетичних творів, є наявність тут виразно негативного образу матері, наприклад, про недобрі вчинки матері йдеться в таких зразках: *Ой пила... Лимериха на меду, та й пропила свою дочку молоду* [Б.: 62]; *Ой на горі дуб, дуб, на долині сосна, Ой яка я нещаслива в свої мамки зросла... Дала мене молодую за нелюба* [Б.: 201]; *Ой матусю, матусино, Чого б'єши? Чого мене за нелюба Ти даєши?* [Н. б. З.: 241]. Матір повністю розпоряджається долею дітей. Скажімо, як зрозуміти матір, коли та радить зятеві: – *Ой бий, зятю, дочку мою, Гаранником пірви шкірку, Бо вона твоя!* [Б.: 214].

Здавна в народі усталилися норми моралі, за якими син не може підняти руку на свою матір. Вони застерігають від можливої трагедії – вбивства сином матері, адже навіть за найважчий гріх син не наважується покарати матір (він її лише проклинає): – *А бодай ти, мамко, чорнов скалов стала...* [Б.: 37]; – *Бодай же ти, рідна мамко, Та долі не мала! Ой, богдай ти, рідна мамко, Нігда не сконала* [Н. б. З.: 54] (у наведених зразках слово *матір* означається епітетом *рідна*, навіть коли та вчинила зло, а зло ніяк не асоціюється з образом матері, що особливо вражає); *Ой мати моя, моя мати! Ти не мати – чорна гадина* [Б.: 177] (зіставлення матері з гадиною конотує значення підступності). У поодиноких баладах герої проклинають і батька: – *Бодай же ти, мій батенько, віку не дожив, Як ти мене з сиротою повік розлучив* [Б.: 38].

Про той факт, що відсутність більш жорстокого покарання батькам (в основному матері) була зумовлена насамперед нормами тодішньої моралі, свідчать такі контексти: *Якби я ся, моя мамко, людей не устидав, то я би ти тіло біле на дрібний мак краяв. Тільки я ся бога бою, людей ся встидаю, Та ще тебе, моя мамко, життя не збавляю* [З гір: 113]; *Ой, коби я, молодеї кий, Бога ся не бояв, Я би тебе, моя мамко, На дрібно порубав* [Н. б. З.: 243]; – *Мамко ж моя старенькая, вби-м ся бога не бояв, Посік би-м ти головочку, на мак дрібний порубав* [З гір: 159]. Лише в одній баладі (на мотив інцесту) описано такий епізод: *Як витягнув (син) ясний меч, – Стяв їй (матері) головочку з плеч* [Б.: р.: 25].

Великою карою є і материнське прокляття. Взагалі „закляття батьків на дітей завжди грізне, бо сповнюється” [Ларіон 1992: 18]. Недарма в народі побутує: *Куля мине, а материне слово не мине; Прокльон батьків не на ліс сухий иде, а на голову падає* [Номис 1993: 416]. Часто існують підстави для таких вчинків, однак все-таки прокляття рідної дитини має, на нашу думку, занадто жорстокі форми вираження, про що свідчать і баладні рядки: *Щоб ти,*

синку, щастя не мав, Що ти мене з дому прогнав! [З гір: 339]; *Щоби ти став дубиною..., А твій кінь – гадиною* [З гір: 147]. В основі прокляття – віра про перетворення людської душі, про рослинні й тваринні персоніфікації (метаморфоза). Можливо, певний негативізм у зображенні матері викликаний і загальною налаштованістю балад на трагічні події, і ворожим ставленням свекрух до невісток (а за аналогією – і матерів до синів), і законом заперечення, коли шляхом осудження таких вчинків проповідується добродесна поведінка.

Стилістична домінанта негативізму відбивається в образі свекрухи: *У полі крапивонька жалючая, – У мене свекруха сварливая* [Б.: р.: 229]; *Ти кропивушка, ти жалючая, Ти свекруха лиха, ти презлючая* [Б.: р.: 243]. Асоціативний зв'язок *свекруха – кропива* викликає певні (негативні) емоції, образно репрезентуючи почуттєвий світ персонажа (невістки). Тут словесне відтворення людського образу увиразнюється зіставленням з художньою номінацією рослини, що символізує безмежну зловісність, гіркоту, лихо, наприклад: *Бий (жінку), сину, бий, бий-научай, На свій звичай переворочай* [Б.: 182]; *А бий милу з вечора до ранку, Зроби її, як чорную галку* (так мати навчає сина) [Б.: 180]; *Ой виходе злая свекруха із хати* [Б.: 175]. Балади, що оповідають про складні стосунки свекрухи й невістки, одруженого сина й дружини, відбивають типові обставини життя сільської родини XVIII – початку XIX ст., коли в суспільстві існували для цього соціальні й психологічні передумови. На захист невістки (а своєї жінки) стає чоловік: *Іде за ним (сином) стара мати: „Синику, вернися! – Я ся, мамко, не вертаю, хоть нараз погину, бо ти жону не признала за свою дитину! – Відколи та, мій синочку, правдиця настала, Аби чужа дитиниця до серця пристала?”* [З гір: 119]. Таким чином стверджується, що чужа дитина ніколи не може бути такою, як рідна.

Відзначимо, що тільки в одній баладі фіксується випадок, коли жертвою постає свекруха: не витримавши знущань свекрухи, невістка зіштовхнула ту з кладки: *– Пливи, свекрухо, з водою, Набралася горя з тобою!* [Б.: 182]. Протестом звучать проклинні сентенції з уст вчарованої невістки: *– А бодай же мати (свекруха) на світі не жила, Що мене з тобою з пари розлучила! І до кінця світа нехай люди знають, І лихим свекрухам хай не довіряють* [Б.: р.: 231].

Якщо свекруха в баладах лиха й зла, то образи тестя й тещі часто мають протилежні характеристики: *Поїхав Івасенько до тещеньки в гостоньки* [Б.: р.: 53]; *Як заїхав та Кузьмочка та до тещенька в гості. А тещенько, як батенько, ослінчика мостить, Що тещенька, да як матінка, сніданне готує* [Б.: 58]. У руслі фольклорних традицій можлива і негативна конотація образу тещі (напр.: *Та сирая земля – Ото моя теща, Я в неї за зятя* [Б.: 255]), проте загалом баладний жанр характеризується значними відмінностями у зображенні таких персонажів, як свекруха і теща. Звичайно, свою роль відіграють ті обставини, що в чужу сім'ю беруть переважно невісток, а не зятів, тому до чоловіка своєї дочки її батьки намагалися ставитися якнайкраще, очікуючи відповідної поведінки й від зятя. До того ж зустрічі тещі й зятя відбувалися дуже рідко, переважно лише під час гостювання, тому й сварки між ними практично не виникали. Взагалі стосунки двох родин, які

зближаються через одруження дітей, – проблема складна і, мабуть, вічна, одне слово, проблема „Кайдашевої сім’ї”. Балада увиразнює якраз тіньові її сторони, про які зазвичай не дуже прийнято говорити.

Цикл балад про сирітську і вдовину долю, змальовану з гіркотою та прихильністю в драматично-побутових обставинах, опосередковано зафіксував один із типових виявів самої непростої історичної долі народу, що протягом тривалого часу боротьби з нападами змушений був зазнавати значних втрат, залишаючи численних жінок удовами, а дітей – сиротами. Останнім було особливо важко під мачушиною рукою, через що в народі і виникли прислів’я: *Жалує діток, як мачуха; Чеше, як мачуха; Мачушене добро, як зімне тепло* [Номис 1993: 416]. Про покривджених дітей із сердечною турботою розповідає чимало балад: *В кого мати рідна – воленька гуляти, В мене ж молодій ще й мачуха люта* [Б.: 222]; – *Ой уже в нас більше мами такої не буде, Бо мачуха зварить їсти, а за нас забуде* [Б.: 222–223]; *Да порадь мене, брате, сизокрилий орле, Помер отець-мати, хто мене пригорне?* [Б.: 225]. Постає асоціативний зв’язок концепту *мачуха–горе*. Як художній засіб часто використовується звертання дітей-сиріт до свого батька: *Ой горе на світі Бідній сиротині, Ніхто не пригорне При лихій годині. Не пригорне батько, А мами не маю* [Б.: 221] (недарма в народі побутують докори батькові: *Що тато, то не мама* [Номис 1993: 416]).

До соціальних причин існування сирітства слід додати, звичайно, і власне побутові, на які у баладах звертається особлива увага, причому те, що діти від необдуманих учинків дорослих залишаються сиротами, теж є одним із покарань для зловмисників: – *Ой, боже муй милостивий, Та шо то я наробив?! Шо я свої рідні діти Од матері всиротив!* [Н. б. З.: 233] (так бідкається чоловік-пияк, який довів жінку до самогубства).

Чимало уваги в баладах приділяється зображенню стосунків брата й сестри. Взагалі давнє родинне право й сімейна мораль українців відводили цим членам родини особливе місце. Великим злом вважалася образа братом сестри, а тим паче винуватцем її лихої долі: *В Цариграді на базарі, Де брат сестру запродає* [Б.: 241]; *Ходить Иван по ярмарку, з турками ся пропиває, Сестру Анцю продає* [Н. б. З.: 135]; *Пішов Иван торговати... Сиві волки не куповав, Лише Анцю (сестру) туркам продав* [Н. б. З.: 136]; – *Чо’ти, сестро, сумна ходиши? – Брат сестри питає. – Тобі, брате, не питати, мені не казати, – Яку мені долю вибрав, мушу привикати* [Б.: р.: 330]. Навпаки, братові годиться бути сестриним покровителем: *Ой ти – швагре недорослий, Не бий сестру, – не будь злосний – То сестра моя!* [Б.: 215]. Народна мораль засуджувала сімейні чвари і вияви душевної черствості, жорстокості та егоїзму: *Прийшла она (сестра) пред ворота:... Братцьо ... жінці й уповідав: – Ховай, жінко, хліб до стола, Бо йдуть гості – сестра моя!* [Б.: 209].

Отже, на побутовому рівні при зображенні стосунків всередині родини українські народні балади демонструють яскраві картини трагічності, безвиході, відсутності у героїв можливостей улаштувати особисте життя за власними смаками й уподобаннями. Взагалі фольклор (і балада зокрема) за своєю природою і спрямуванням – сентенційний, повчальний різновид народного словесного мистецтва. Ось чому долі баладних персонажів так красномовно переконують, що порушення усталених родинних норм і

традицій обходиться дорого, часом коштує людського життя. Сама дійсність у таких творах має дидактичний підтекст, проповідує напутню мораль. У деяких варіантах різних сюжетних типів сентенційний висновок чи повчальна ідея постають словесно оформленими й висловленими безпосередньо в тексті. Це або своєрідний синтез досвіду (переважно гіркою) одного з персонажів, або стороннє (але не відсторонене) спостереження й творче узагальнення колективних авторів баладного тексту.

Джерела дослідження

Б. – Балади / упоряд. і прим. О.І. Дея, А.Ю. Ясенчук. – К.: Дніпро, 1987. – 317 с.; **Б.: р.** – Балади. Родино-побутові стосунки / упоряд. О.І. Дей. – К.: Наук. думка, 1988. – 523 с.; **З гір** – З гір Карпатських: Українські народні пісні-балади / упоряд., підготов. текстів С.В. Мишанича. – Ужгород: Карпати, 1981. – 462 с.; **Н. б. З.** – Народні балади Закарпаття / запис та впорядк. текстів, вступної ст. „Народні пісні і балади Закарпаття” і прим. П.В. Лінтура. – Л.: Вид-во Львів. ун-ту, 1966. – 283 с.

Література

Бурячок 1954 – Бурячок А. А. Назви спорідненості і свояцтва в українській мові: дис. ... канд. філол. наук. – К., 1954. – 182 с.; **Гайдай 1972** – Гайдай М. М. Народна етика у фольклорі східних і західних слов'ян (Проблема добра і зла). – К.: Наук. думка, 1972. – 199 с.; **Гнатюк 1966** – Гнатюк В. М. Вибрані статті про народну творчість. – К.: Наук. думка, 1966. – 247 с.; **Дей 1983** – Дей О.І. Народно-пісенні жанри. – К.: Музична Україна, 1983. – 112 с.; **Іларіон 1992** – Іларіон, митрополит. Віщунство й повір'я // Українські чари. – К.: Либідь, 1992. – С. 14 – 40; **Номис 1993** – Українські приказки, прислів'я і таке інше. Уклав М. Номис. – К.: Либідь, 1993. – 768 с.; **Марфіна 2003** – Марфіна Ж. В. Асоціативно-образне поле назв спорідненості в мові поезії ХХ ст.: автореф. дис... канд. філол. наук. – К., 2003. – 21 с.

The article is denoting to lexico-semantic field for marking related names in the genre of folk-lore ballads. The author of the article proves that lexemes of this field on the everyday life level demonstrate relations of each family.

Key words: lexico-semantic field, related names, ballad, person, family.

А.М. Сніжко (Київ)

УДК 811.161.2'37:811.111.'37

КОМБІНАТОРИКА ЛЕКСИКАЛІЗОВАНОГО КОНЦЕПТУ УСПІХ (на матеріалі сучасних україномовних і англомовних ЗМІ)

У статті засобами концептуального аналізу змодельовано комбінаторні потенції лексикалізованого концепту успіх та досліджено їх реалізацію в сучасних україномовних й англомовних текстах, на основі чого характеризується сполучуваність лексем успіх і success (та їх похідних). Окрему увагу приділено розгляду комбінаторики концепту УСПІХ в аспекті актуалізації його структури.

Ключові слова: *концепт, концептуальний аналіз, структура, комбінаторика, національна мовна картина світу.*

Постановка проблеми. Останнім часом в українському мовознавстві відбувається активний розвиток когнітивних досліджень, які спрямовані на моделювання та пояснення концептуальної сфери української та інших досліджуваних мов. Загальна орієнтованість сучасних лінгвістичних студій на інтеграцію лінгвокультурологічного та зіставно-типологічного підходів, зокрема, на виявлення типового й етноспецифічного у складі концептів, зумовлює *актуальність дослідження.*

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Мова – одна з найважливіших складових людського мислення, у ній відображено всі когнітивні процеси. Важливе місце в сучасній парадигмі когнітивної лінгвістики посідають концепт і концептосфера – лінгвоментальні феномени, вивченню яких присвячено праці Ю. Степанова, В. Карасика, В. Дем'янкова, С. Воркачова, Т. Радзівєвської, А. Белової, І. Голубовської, С. Жаботинської, В. Кононенка, О. Селіванової та багатьох інших учених.

У наш час активно проводяться дослідження й окремих концептів – „щастя” (С. Воркачов, В. Колесов, О. Михайленко), „доля” (Т. Радзівєвська, Р. Погосян), „добро” (Т. Космеда, І. Змійова), „радість” (Ю. Шамаєва), „страх” (О. Борисов), „шлях” (О. Пальчевська) тощо – і сукупностей концептів, які характеризують певний фрагмент дійсності – концептосфер. Мовознавці вирізняють типові концепти, виразно представлені в усіх мовах і культурах (добро, краса, кохання), а також наявні в кожній мовно-культурній традиції, етноспецифічні концепти або зі специфічними складниками, наприклад, в українській культурі – „воля”, „доля”, (В. Кононенко, І. Голубовська), „талан” (В. Кононенко), у російській – „душа” (А. Вежбицька, Ю. Степанов), в англо-американській – „self” (І. Голубовська), в американській – „democracy” (Е. Миронец). Варто відзначити важливу роль культурного компонента як чинника зумовленості світогляду народу його культурою та історією, що знаходить своє вираження в концептах. Таким чином, концепти як одиниці етнокультурної інформації, віддзеркалюють світ національного світосприймання предметів і понять засобами певної мови.

Мета статті – здійснити спробу побудови моделі комбінаторних потенцій концепту УСПХ в українській і англійській мовах. Завдання статті: визначити комбінаторні потенції лексикалізованого концепту УСПХ, описати та порівняти реалізацію цих потенцій у сучасних україномовних й англійськомовних текстах ЗМІ.

Наукові результати. Результати сприйняття світу та пізнавальної діяльності людини відображаються у вигляді відокремленого в мовних картинах світу певного фрагмента когнітивної системи, через який реалізується доступ до структур свідомості людини. Концепти – культурно марковані вербалізовані смисли, вивчення яких відбувається за допомогою різних методик концептуального аналізу, що є логічним продовженням семантичного аналізу, але принципово від нього відрізняється. „Якщо семантичний аналіз передбачає перерахування набору значень того чи іншого слова в його зв'язках і відношеннях з іншими словами, то аналіз

концептуальний має на меті встановлення смислу, навколо якого групуються слова, категорії, ширше кажучи, знання. Разом із тим у концептуальних системах знаходить відбиток і той „ментальний лексикон”, який визначається словником” [Кононенко 2004: 6-7]. Виявлення змісту й структури концепту можна досягти шляхом аналізу відповідних мовних одиниць, їх парадигматичних і синтагматичних зв’язків. Як показують численні роботи останніх десятиліть з проблем концептуального аналізу, дослідники надають перевагу синхронічному дослідженню. Наша розвідка також синхронійна.

Концепт УСПІХ – універсальний, типовий, „важливий для будь-якої культури, оскільки доцільна дія передбачає оцінку її виконання. Зміст цього концепту – позитивно оцінювана реалізація зусиль з досягнення мети” [Карасик 2002: 166]. Виходячи з розмежування оцінки (предмета й шкали, еталона оцінювання) і цінності (результату оцінювання), *оцінка* визначається в цій розвідці як акт свідомості, спосіб судження суб’єкта про об’єкт оцінювання, тоді як *цінності* постають орієнтирами оцінної діяльності. Успіх – це оцінна категорія, що визначає аксіологічні аспекти діяльності людини. Він зорієнтований на систему суспільних та індивідуальних цінностей, думок, стандартів, ідеалів, які становлять базу для формування аксіологічної категорії УСПІХ в українській і англійській національних мовних картинах світу (НМКС). За визначенням І. Голубовської, „НМКС – виражене етносом засобами певної мови світовідчуття і світорозуміння, вербалізована інтерпретація мовним соціумом навколишнього світу і себе самого в цьому світі” [Голубовська 2004: 29]. Концепт УСПІХ має градуїований характер і вимірюється аксіологічною шкалою з полюсами УСПІХ : НЕУСПІХ (НЕВДАЧА, ПРОВАЛ, ПОРАЗКА). Лексикалізований концепт УСПІХ як об’єкт лінгвокогнітивного дослідження можна охарактеризувати як структуру знання, репрезентовану за допомогою лексичних засобів сучасної української і англійської мов, тобто лексем *успіх* і *success* та їх похідних. Концепт об’єктивується за допомогою мовних значень та мовленнєвих смислів: перші репрезентують найбільш характерні, суттєві ознаки концепту [Болдырев 2000: 180], другі здатні передавати окремі, актуальні для мовця, характеристики активізованих концептів [Там само: 181].

Розглянемо комбінаторики лексикалізованого концепту УСПІХ. У результаті систематизації зв’язків, у які об’єктивований у сучасних україномовних і англійськомовних текстах концепт УСПІХ вступає з іншими концептами, можна виділити чотири основні комбінаторні потенції досліджуваного концепту. По-перше, концепт УСПІХ має здатність сполучатися з концептами об’єктів-носіїв успішності, наприклад: *Успішна людина – це та, котра має конкретну ціль у житті, розуміє, чого вона хоче в житті, вона є дійсно працьовитою* (ТКН 24, 07.11.07, <http://www.24tv.com.ua/success/2007-11-07/3381.htm>); *A formidable politician in his own right, he [Gordon Brown] and Blair have made up the most successful and durable chancellor – prime minister team in British history* (N, January 2, 2006, P. 76). У наведених фрагментах концепт УСПІХ вербалізовано за допомогою лексем *людина* та *chancellor – prime minister team*, які об’єктивують концепт НОСІЙ УСПІШНОСТІ. По-друге, концепт УСПІХ може поєднуватися з концептом ЧАС, наприклад: *Розпещених торішніми успіхами вітчизняних*

футбольних уболівальників цього року чекали суцільні розчарування (Н, 25.12.07, <http://novynar.com.ua/sport/16247>); Видавці думають, що популярність у злодюжок свідчить про майбутній успіх книги у продажі, повідомляє Reuters (Н, 17.10.07, <http://novynar.com.ua/showbiz/10677>); „His recent success has even prompted some talk that he might again try for the White House,” Bloom berg said when introducing the former vice president (NYP, 26.04.07, http://www.nypost.com/seven/04262007/news/nationalnews/mike_al_warm_to_each_other_nationalnews_.htm). У поданих фрагментах концепт УСПІХ вербалізовано за допомогою лексем *торішніми*, *майбутній* та *recent*, які об’єктивують концепт ЧАС. По-третє, велика кількість проаналізованого матеріалу свідчить про властивість досліджуваного концепту комбінуватися з концептом ГРОШІ, наприклад: *А комерційний успіх таких політичних портретів?* (О, 01.08.2005, <http://oglyadach.com/news/2005/7/31/7536.htm>); *It’s where the only opportunity for massive financial success can be found* (NM, December 2005, Volume 7, Number 12, P. 72); *The film [Shallow Hal] was a commercial success but many critics hated it* (VF, February 2004, P. 152). У поданих прикладах концепт УСПІХ вербалізовано за допомогою лексем *комерційний*, *massive financial*, *commercial*, які об’єктивують концепт ГРОШІ. Ще однією важливою комбінаторною потенцією концепту УСПІХ є здатність сполучатися з виразниками концепту МІРИ, наприклад: *Тимошенко поєднає в собі популізм, зовнішність кінозірки і тверде прагнення до абсолютного успіху* (Н, 02.10.07, <http://novynar.com.ua/worldabus/9344>); *Посилення окупаційного контингенту може принести лише обмежений успіх* (Н, 13.09.07, <http://novynar.com.ua/world/7556>); *He could easily be mistaken for a retired Rotarian – content, reasonably successful, and in no way ambitious* (US, October 31, 2005, P. 58); *Meet Tammy Bruce, the Los Angeles talk show host who has become a huge success in Limbaugh-land* (NM, December 2005, Volume 7, Number 12, P. 86). У наведеному фрагменті УСПІХ вербалізують лексеми *абсолютного*, *обмежений*, *reasonably*, *huge*, які об’єктивують концепт МІРИ. Також поширеними є комбінації концепту УСПІХ з такими концептами:

– ВЕРШИНА: *Проте, вона сподівається – вершина її успіху ще попереду, і це додає їй міцності, у той час як двоє інших вже досягли свого Евересту, щоправда, з успіхом, про який особливо не похвалилися* (НП, 13.05.07, <http://www.narodnapravda.com.ua/politics/4646bb8b7cc72/>); *His most recent, runaway bestseller, Good to Great, explains why some corporations maintain records of modest success over the years while others in similar circumstances suddenly take off and climb to the mountaintop* (US, June 26, 2006, P. 72);

– РОБОТА: *Треба дуже багато працювати, тому що без роботи успіху все рівно не буде* (ТКН 24, 21.11.07, <http://www.24tv.com.ua/success/2007-11-21/3935.htm>);

– РУХ: *Щоб не сталося – йдіть уперед. Вісім раз впавав, розбив голову – на дев’ятий раз піднявся і йди далі. І буде успіх* (ТКН 24, 05.12.07, <http://www.24tv.com.ua/success/2007-12-05/4453.htm>);

– СЛАВА: *In 1993, he [David Caruso] achieved overnight stardom in the role of Detective John Kelly in the ABC hit NYPD Blue. Fame quickly went to his head. „I wasn’t ready for success,” he admits* (TW, February 9, 2007, P. 8);

– ТАЛАНТ : *На Вашу думку, щоб досягти успіху, перш за все необхідно мати неабиякий талант чи бажання – це головна запорука успіху?... Тому спочатку талант, а потім – нескінченна праця, терпіння* (ТКН 24, 16.10.07, <http://www.24tv.com.ua/success/2007-10-16/2792.htm>);

– ПОПУЛЯРНІСТЬ: *The show, on ABC, has never been a smash hit, but it has a solid run since its debut in 2002, holding its own against phenomenon American Idol* (Т, August 22, 2005, P. 45);

– ГАРМОНІЯ: *Успіх містить у собі гармонію в різних сферах життя (здоров'я, щаслива родина, творча самореалізація, щиросердечна рівновага й т.д.)* (МП, 29.02.08, <http://www.mpravda.com/?lang=ua&pubId=32942>);

– ПРОГНОЗ: *На підставі викладеного можна зробити висновок про те, що для успіху на ринку потрібні не якась особлива обдарованість і удача, а знання, які роблять успіх прогнозованим* (ДТ, 17 – 23.02.07, <http://www.dt.ua/3000/3050/55859/>); *Кучма пропонує розпустити Верховну Раду і прогнозує успіх Партії регіонів* (К, 14.07.06, <http://ua.korrespondent.net/main/53695>);

– РАДІСТЬ: *Такий емоційний спад ні до чого не призведе, бо успішна людина – лише та, котра радіє життю* (ВЗ, <http://www.vz.kiev.ua/pop/02-07/3.shtml>); *„Being a great leader means finding the balance between celebrating success and not embracing the status quo,” he [Howard Shultz] muses* (US, October 31, 2005, P. 50);

– СЕКРЕТ: *„Але зараз ми почали слухати один одного, і це допомагає нам ще краще розуміти гру. Напевно в цьому і є ключ і секрет нашого успіху” – радісно зазначила переможниця Australian Open* (Н, 25.01.08, <http://novynar.com.ua/sport/18721>); *Indeed, if there is a secret to Cisco's success, it is in this: Cisco has come to realize that the acquisition of technology really isn't about technology* (US, June 26, 2006, P. 52).

Висновки та перспективи подальших досліджень. В обох мовах концепт УСПІХ має широкий спектр комбінаторних потенцій, зокрема часто поєднується з концептами: НОСІЙ УСПІШНОСТІ, ГРОШІ, МІРА, РОБОТА, ВЕРШИНА. Окрім зазначених, в англійській мові домінують „більш прагматичні” варіанти сполучення – з концептами СЛАВА, ПОПУЛЯРНІСТЬ, в українській мові переважають „більш емоційні” варіанти сполучення – з концептами РАДІСТЬ, ГАРМОНІЯ, ТАЛАНТ, що обумовлено особливостями ментальності американців та українців. Подальші дослідження передбачають поглиблення порівняльного аналізу комбінаторних потенцій концепту УСПІХ у досліджуваних мовах, а також залучення даних інших мов.

Література

Болдырев 2000 – Болдырев Н.Н. Диалектика отражения мира в языке // Наук. вісн. Каф. Юнеско Київ. держ. лінгвіст. Ун-ту (Лінгвапакс – VIII). Філологія, педагогіка і психологія в антропоцентричних парадигмах. Філологія. Педагогіка. Психологія. – К.: Вид. центр КДЛУ, 2000. – Вип. 3А. – С. 179 – 183; **Голубовська 2004** – Голубовська І.О. Етнічні особливості мовних картин світу. – 2-е вид., випр. і. доп. – К: Логос, 2004. – 284 с.; **Карасик 2002** – Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. – Волгоград: Перемена, 2002. – 477 с.; **Кононенко 2004** – Кононенко В.

Концепти українського дискурсу: монографія. – К. – Івано-Франківськ, 2004. – 248 с.

Список скорочень

ВЗ – Ваше здоров'я, ДТ – Дзеркало тижня, К – Кореспондент, МП – Молодіжна правда, Н – Новинар, НП – Народна правда, О – Оглядач, ТКН 24 – Телевізійний канал новин 24, N – Newsweek, NM – NewsMax, NYP – New York Post, T – TIME, TW – THE WEEK, US – U.S. News and World Report, VF – Vanity Fair

The article presents the contrastive analysis of the structure of the concept 'success' in the Ukrainian and English languages. We discuss the peculiarities of the combinatory potential of the concept 'success' in the languages under investigation and the ways the potential is realized in the mass media.

Key words: concept, cultural concept, the structure of concept, contrastive analysis, combinatory potential, linguistic model of the world.

ГРАМАТИКА. СЛОВОТВІР

Ю.О. Божко (Харків)

УДК 811.161.2'367.633

ОСОБЛИВОСТІ ПРИЙМЕННИКОВО-ВІДМІНКОВОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

У статті автор досліджує особливості прийменниково-відмінкової системи української мови з позиції синхронії, застосовуючи метод лінгвістичного моделювання. Прийменниково-відмінкова система подається як динамічна, самодостатня й саморегулююча система відмінювання слів і їх значень. Твердження автора не збігаються із загальновизнаним поняттям про частиномовний статус прийменника.

Ключові слова: відмінкова форма слова, іменник, морфемна матерія, прийменник, прислівник, прийменниково-відмінкова конструкція, симетрія, слово.

Історія становлення будови української мови дуже давня і своїм корінням сягає в глибину віків. Прийменники як елементи цієї будови за своїм походженням теж давні. Корпус прийменників формувався по-різному. На думку О. Потебні, первісні прийменники розвинулися з прислівників. У сучасній українській мові вживаються індоєвропейські, праслов'янські, староукраїнські і власне українські прийменники.

Термін *прийменник* походить від латинського слова *praepositio*, що буквально означає „розташування попереду” або „те, що ставиться попереду чого-небудь”. Як окрему частину мови, що ставиться перед словом, виділяли прийменник і автори першої друкованої граматики церковнослов'янської мови „Адельфотес”, виданої Львівським братством у XVI сторіччі. А з якою метою

прийменник ставлять перед словом? Деякі мовознавці стверджують, що прийменник є службовою частиною мови, яка разом із відмінковими закінченнями іменників (або займенників) слугує для вираження підрядних зв'язків між словами в реченні. Але речення будуються і без допомоги прийменників. Ідеться про такі речення, які без прийменників побудувати не можна. І тільки розміщення прийменника у вигляді зв'язки дозволяє це зробити. На думку О. Потебні, прийменник є зв'язкою об'єкта, напр.: *Я ... трактора підходжу ...* → *Я до трактора підходжу ...* (П. Тичина). Прийменниково-відмінкова конструкція *до* (чого?) *трактора* у реченні кваліфікується як непрямий додаток. І. Кучеренко зазначає, що прийменник може бути і зв'язкою обставини. Прийменник „... є тим складником обставини, – пише він, – який безпосередньо зв'язується з дієсловом чи іншим виразником присудка, приєднуючи таким чином до присудка обставину” [Кучеренко 1964: 143], наприклад: *Кликнули нас ... покоїв.* → *Кликнули нас до покоїв* (Марко Вовчок) (*кликнули* (куди?) *до покоїв*). Наявність прийменника перед іменником у таких реченнях є обов'язковою. Подібна ситуація виникає й тоді, коли форма іменника з прийменником функціонує неузгодженим означенням, напр.: *Вже міст ... Дінець давно прогуркотів.* → *Вже міст через Дінець давно прогуркотів* (В. Сосюра). Неузгоджене означення (який?) *через Дінець* є синтаксичним дериватом потенційного непрямого додатка *через* (що?) *Дінець*.

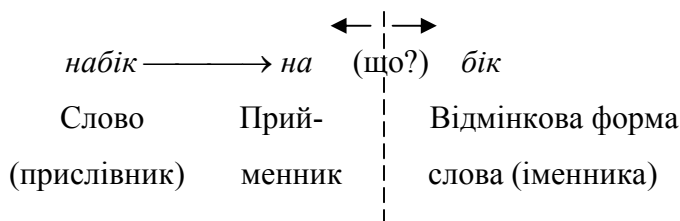
Очевидно, що в таких реченнях прийменник є обов'язковим сполучником при відмінковій формі іменника, з допомогою якого вона граматично поєднується з дієсловом чи іншим словом. З формами іменників родового, давального, знахідного й орудного відмінків речення створюються як з прийменниками, так і без них, напр.: *У хату вступило разом два чоловіки* (Панас Мирний). *Дівчата зайшли до хати. Робітники будують хату. Уже немає нашої хати.* З формами іменників прийменникового відмінка, який помилково називають місцевим, речення завжди будуються з прийменниками. У зв'язку з цим деякі дослідники непрямі відмінки розподіляють на безприйменникові відмінки й відмінки з прийменниками. Насправді ж, безприйменниковим відмінком може бути лише давальний відмінок, якщо його прийменники передати прийменниковому відмінку. Річ у тім, що питання давального відмінка збігаються з питаннями прийменникового відмінка. Прийменники, що узгоджуються з питаннями давального відмінка будуть узгоджуватися і з питаннями прийменникового відмінка. Тому прийменники прийменникового відмінка можуть легко доповнитися прийменниками давального відмінка: *в(у) ..., на ..., по ..., при ..., о(об) ..., завдяки ..., всупереч ..., наперекір ..., назустріч ..., вслід ..., наперейми ..., к ...* У такій ситуації форми іменників, що відповідають на питання *кому? чому?* і вживаються без прийменників, кваліфікувалися б як форми давального відмінка. А форми іменників, що відповідають на ті ж самі питання і вживаються з прийменниками, кваліфікувалися б як форми прийменникового відмінка.

А яка ж граматична природа прийменника? Автори першої друкованої граматики не розрізняли префікси і прийменники, тому останні вживалися разом зі словами. І тільки з бігом часу прийменники відокремилися від іменників та їх заступників. Деякі мовознавці вважають, що прийменник є

особливою морфемою. Через те, що прийменник може відокремлюватися й мати аналітичну граматичну форму, його називають аналітичною синтаксичною морфемою. Такий статус прийменника в аспекті синтаксису.

Оскільки прийменник може вживатися і як префікс, необхідно дослідити його статус і з позиції морфології. Слова, у яких прийменник функціонує в ролі префікса називаються прислівниками, напр.: *вбік, убік, вгорі, угорі, вдвох, удвох, згори, знизу, додому, надворі, наниз, нагорі, нащо*. Уважається, що прислівники належать до класу невідмінюваних слів. Насправді ж, це не зовсім так. Деякі прислівники відмінюються. Відмінювання такого прислівника відбувається шляхом роз'єднання його граматичної форми на дві відносно симетричні частини: прийменник і відмінкову форму слова, напр.: *вбік* → *в бік*, *убік* → *у бік*, *вдвох* → *в двох*, *набік* → *на бік*, *нагорі* → *на горі*, *надворі* → *на дворі*, *нащо* → *на що*. Схема роз'єднання прислівника на прийменник і відмінкову форму слова подається на рис. 1.

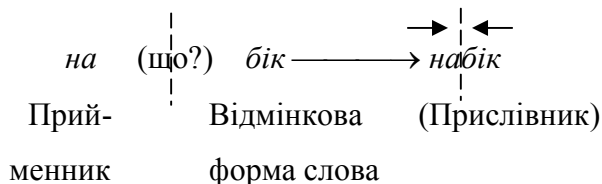
Рис. 1. Схема роз'єднання прислівника на прийменник і відмінкову форму слова (іменника)

Процес роз'єднання прислівника слід розуміти як процес відокремлення від слова-прислівника відмінкової форми слова (іменника), яка потім лексикалізується. Утворений прийменник необхідно кваліфікувати як частину прислівника, яка залишилася після відокремлення відмінкової форми слова. Після роз'єднання прислівника між прийменником і відмінковою формою виявляється питання непрямого відмінка. Тому можна сказати, що непрямий відмінок відмінив слово (прислівник), роз'єднавши його морфологічну будову на дві відносно симетричні частини: прийменник і відмінкову форму – і побудував таким чином прийменниково-відмінкову конструкцію. Так із прислівників утворюються первинні прийменники на даному етапі розвитку української мови.

Прислівник формується із прийменниково-відмінкової конструкції шляхом об'єднання граматичних форм прийменника й відмінкової форми в одне ціле (див. рис. 2). При об'єднанні з прийменником відмінкова форма слова адвербіалізується.

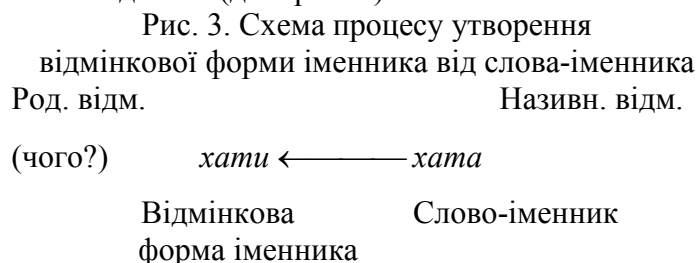
Рис. 2. Схема об'єднання прийменника й відмінкової форми слова (іменника) в прислівник

(іменника)

За певних обставин прийменник і відмінкова форма можуть фіксуватися, й набувати стійкості як у варіанті слова-прислівника, так і у варіанті, який являє собою прийменниково-відмінкову конструкцію. Тому в реченнях вживаються й прислівники, і прийменниково-відмінкові конструкції, наприклад: *Минули літа, а село Не перемінилось. Тільки пустка на край села **Набік** похилилась* (Т. Шевченко). *Страшна, синя, розхристана І в мокрій сорочці, Мовчки дивиться **на сей бік**, рве на собі коси ...* (Т. Шевченко). Звертаємо увагу на те, що прийменник не вживається як окрема частина мови. Він є або складовою частиною прийменниково-відмінкової конструкції, або частиною прислівника. Отже, ступенів свободи у первинного прийменника в межах прийменниково-відмінкової конструкції небагато. Він може об'єднатися з відмінковою формою або відокремитися від неї. У вторинного прийменника свободи ще менше. Він ніколи не об'єднується з відмінковою формою. Оскільки прийменник не вживається без відмінкової форми, його слід представляти як частину прийменниково-відмінкової конструкції, а не як окрему частину мови (після прийменника треба ставити три крапки, коли він подається без відмінкової форми).

Іменник належить до класу відмінюваних слів. Словом іменника є номінативна форма його називного відмінка. Словом є як форма іменника однини, так і форма іменника множини називного відмінка. Щоб утворити відмінкову форму іменника від слова-іменника, необхідно слово-іменник із позиції називного відмінка перемістити в позицію непрямого відмінка і змінити його граматичну форму з допомогою закінчення відповідно до питання непрямого відмінка (див. рис. 3).

У результаті утворюється граматична форма іменника, яка відповідає на питання непрямого відмінка. При утворенні відмінкової форми іменника його коренева морфема в основному залишається незмінною. Лише в деяких випадках відбувається заміна одного морфа іншим, напр.: *стіл* → *стола*, *овес* → *вівса*.

Очевидно, що процес утворення відмінкової форми іменника зі слова-іменника відрізняється від процесу утворення відмінкової форми іменника зі слова-прислівника. Після виокремлення форми іменника із прислівника залишається частина прислівника у вигляді первинного прийменника, а після утворення форми іменника зі слова-іменника ніякої частини від слова-іменника не залишається. Але відмінкова форма іменника не може розглядатися як слово-іменник в іншому варіанті. При відмінюванні прислівника було встановлено, що відмінкова форма іменника є тільки частиною слова, а не цілим словом. А в частині слова кількість морфемної

матерії менша від кількості морфемної матерії, яка є у слові. І це не залежить від того, як називається слово: прислівником чи іменником. Тоді виникає запитання: „Куди поділася та частина слова-іменника, яка залишилася після того, як із нього утворилася відмінкова форма іменника?” Адже в природі ніщо не зникає безслідно і не виникає з нічого (закон збереження).

Для наочного зображення процесів, що відбуваються, застосуємо метод лінгвістичного моделювання. На думку С. Гавріна, метод лінгвістичного моделювання є „найбільш перспективним з усіх формалізованих методів, який відкриває великі можливості об'єктивного й точного описання мови” [Гаврін 1974: 66]. З допомогою побудови моделей вивчаються найскладніші процеси, які не можна спостерігати безпосередньо. „Необхідність у моделюванні виникає в усіх тих наукових галузях, – стверджує Ю. Апресян, – де об'єкт науки недоступний безпосередньому спостереженню” [Апресян 1966: 78]. В основі всякого наукового пізнання, на погляд С. Шаумяна, лежить принцип двоступінчастості. Відповідно до цього принципу „... у всякій теоретичній науці необхідно чітко розрізняти два ступені абстракції: ступінь спостереження і ступінь конструктивів” [Шаумян 1965: 13]. До конструктивів відносяться недоступні прямому спостереженню об'єкти, властивості і відношення. Принципу двоступінчастості логіки науки відповідає в кібернетиці теорія „чорного ящика”. Відповідно до цієї теорії об'єкт пізнання є своєрідним „чорним ящиком”, зміст якого недоступний для прямого спостереження. Завдання дослідника і полягає в тому, щоб з'ясувати цей зміст. На думку Ю. Апресяна, це можна зробити шляхом створення образу об'єкта на основі зіставлення вихідних і кінцевих даних, тобто висунути гіпотезу про можливу будову об'єкта й реалізувати її у вигляді логічної машини, яка спроможна переробляти деякий матеріал так само, як це здійснює сам „чорний ящик”. Уважається, що закладений у ній механізм в усіх деталях збігається з механізмом, який міститься в „чорному ящику”. Ми досягаємо розуміння механізму, недоступного для прямого спостереження, уподібнюючи його механізму, організацію якого можна зрозуміти.

Механізм утворення різних мовних одиниць – це своєрідний „чорний ящик”: він недоступний для безпосереднього спостереження. Пізнання його можливе через моделювання цього процесу (механізму) на основі зіставлення вихідних і кінцевих даних. Ми не можемо спостерігати за процесом відмінювання слова, але нам відомі вихідні й кінцеві дані: слово-прислівник, слово-іменник, відмінкова форма слова, прийменниково-відмінкова конструкція. Спираючись на ці дані, ми спробуємо висунути гіпотезу про можливу організацію процесу відмінювання слова.

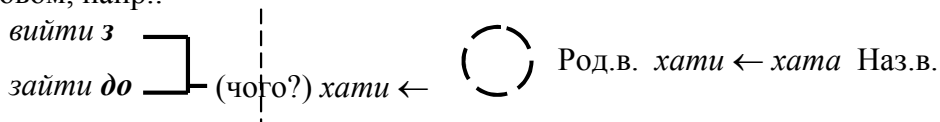
Усе, що існує, складається з матерії. З матерії складається і слово. Слово складається з морфемної матерії, яка присутня в ньому у стані граматичної форми слова (морфологічної будови) і в стані значення слова. Слово є стійкою одиницею мови. Напевно, внутрішня стійкість слова забезпечується відповідним співвідношенням граматичної форми слова і значення слова. Оскільки граматична форма слова і значення слова є проявом різних станів тієї ж самої морфемної матерії, тому цілком можливо, що значення може вести себе так само, як і граматична форма: роз'єднуватися, об'єднуватися, змінюватися. Граматична форма має граматичне значення (відповідає на яке-

небудь питання), з допомогою якого вона може поєднуватися з іншими граматичними формами. Граматичне значення граматичної форми тісно пов'язане з її семантичним значенням.

Взявши це до уваги, спробуємо детально дослідити процес відмінювання як прислівника, так і іменника. Прислівник має граматичну форму з власними граматичним і семантичним значеннями. Деякі дослідники вважають, що прислівник не має власного лексичного значення. Стверджується, що значення прислівника базується на лексичному значенні прикметника, дієслова та іменника. Насправді ж, значення прислівника є морфологічним, а не лексичним. Річ у тім, що лексичним називають значення кореневої морфеми, що є домінуючою в складі змінюваного слова, а також значення основи. Лексичне значення кореня або основи доповнюється морфологічним значенням закінчення. Після цього можна твердити, що значення слова є лексичним. Прислівник же є незмінюваним словом. І в його складі немає домінуючої морфеми. Граматична форма прислівника складається з окремих рівнозначних морфем-морфів. Значення прислівника складається із значень цих морфем. Тому й можна сказати, що значення прислівника є морфологічним, а не лексичним. Морфологічне значення прислівника може базуватися на лексичному значенні, наприклад, іменника. Таке трапляється тоді, коли іменник переходить у прислівник.

Отже, прислівник відмінюється так. Спочатку від граматичної форми прислівника відокремлюється значна її частина (у даному випадку відмінкова форма іменника), яка має власну граматичну форму. Потім ця форма набуває нового граматичного значення і лексикалізується. Відомо, що значення іменника є лексичним. Та частина прислівника, що залишилася, називається первинним прийменником. Таким чином утворюється прийменниково-відмінкова конструкція від слова-прислівника, напр.: *нагорі* → *на горі*.

Відмінювання слова-іменника відбувається дещо по-іншому. При відмінюванні слова-іменника не відбувається відокремлення від його граматичної форми якої-небудь її частини. Відмінкова форма іменника утворюється шляхом незначного змінювання граматичної форми слова-іменника. Це призводить до таких наслідків: від значення слова-іменника відокремлюється незначна його частина, яка перетворюється в нове значення. І вже нове значення з невизначеною поки що морфологічною будовою як фантом прийменника розміщується симетрично відносно відмінкової форми іменника. Матеріалізація тієї чи іншої морфологічної будови прийменника відбувається при граматичному поєднанні форми іменника з тим чи іншим дієсловом, напр.:

Поява прийменника свідчить про те, що процес відмінювання слова-іменника завершився. Так формуються первинні прийменники від слова-іменника, які можуть бути частинами прислівників. Група вторинних прийменників комплектується формами слів різних частин мови, які переходять у прийменники для забезпечення пропорційного розподілу

морфемної матерії між прийменниками й відмінковими формами.

Термін *симетрія* походить від грецького *symmetria* і перекладається як „пропорційність”, а в широкому розумінні означає „інваріантність”, тобто незмінність структури матеріального об’єкта відносно його перетворень. „Симетрія лежить в основі законів збереження” [Советский энциклопедический словарь 1985: 1203].

Тепер можна сказати, що кількість морфемної матерії, яка є у прийменниково-відмінковій конструкції (з *хати*) дорівнює тій кількості морфемної матерії, що була у слові-іменнику (*хата*). Слово-іменник, яке було лексемою, у результаті відмінювання перетворилося на лексико-семантичний варіант (ЛСВ) слова (іменника) у вигляді прийменника й відмінкової форми, які розміщуються симетрично одне відносно одного. Лексичним компонентом варіанта є відмінкова форма, а семантичним компонентом – прийменник. ЛСВ слова реалізує яку-небудь сему, тому його ще називають семемою. Відмінкова форма іменника без прийменника є лексичним варіантом іменника.

На думку О. Шахматова, прийменник своїм значенням „розвиває, доповнює, посилює те значення, яке властиве самій відмінковій формі” [Шахматов 1941: 504]. Автор має рацію, коли стверджує, що прийменник своїм значенням доповнює значення відмінкової форми. Пропорційний розподіл морфемної матерії слова-іменника між прийменником і відмінковою формою призводить до послаблення значення відмінкової форми іменника. Морфологічна будова первинного прийменника формується на базі частини зміненого значення іменника. І вже новим значенням первинний прийменник (і вторинний прийменник також) доповнює послаблене значення відмінкової форми додатковим смислом, напр.: *біля хати, за хатою, кругом хати, перед хатою, під хатою, над хатою, на хаті, у хаті*. У поданих семемах різні прийменники вказують на різні місця в просторі, які відносяться до предмета, позначеного відмінковими формами іменника *хата*.

Звернімо увагу на те, що в прийменниках коренева морфема не виділяється, тоді як у відмінкових формах іменника така морфема виділяється. Різні прийменники мають різну морфологічну будову. Тому можемо сказати, що значення прийменника є морфологічним, а не лексичним. При цьому кожна із цих конструкцій у цілому набула граматичного значення обставини: *біля* (чого?) *хати* (де?), *за* (чим?) *хатою* (де?), *кругом* (чого?) *хати* (де?), *перед* (чим?) *хатою* (де?), *під* (чим?) *хатою* (де?), *над* (чим?) *хатою* (де?), *на* (чому?) *хаті* (де?), *у* (чому?) *хаті* (де?). Це означає, що утворені прийменниково-відмінкові конструкції пройшли синтаксичну стадію адвербіалізації і стали потенційними обставинами. Функціонування в реченні адвербіалізованої прийменникової конструкції як обставини є її первинною або основною синтаксичною функцією.

Місце, яке позначається прийменником, є не тільки місцем, що відноситься до предмета, а й тим місцем, де відбувається дія, напр.: *ріс* (де?) *кругом хати*. Місце, в якому відбувається дія є обставиною цієї дії. Граматична форма, яка позначає обставину – місце дії в реченні, називається обставиною, що позначає місце дії – другорядним членом речення. Прийменник є частиною єдиної конструкції, тому обставиною, що позначає місце дії, називається вся прийменниково-відмінкова конструкція (***Кругом***

хати ріс зелений та густий, як руно, шпориш (Нечуй-Левицький).

Обставинна синтаксична спеціалізація прийменникової конструкції свідчить про те, що її прийменник і відмінкова форма трохи зблизилися між собою, і це призвело до послаблення граматичного значення непрямого відмінка. Синтаксична стадія адвербіалізації прийменниково-відмінкової конструкції – це стадія позиційного зближення граматичних форм прийменника й відмінкової форми до моменту об'єднання їх в одне ціле, яке називається прислівником. Прийменниково-відмінкові конструкції *біля хати, за хатою, кругом хати, перед хатою, під хатою, над хатою, на хаті, у хаті* являють собою слабкий вияв процесу адвербіалізації – іменний ступінь. Іменний ступінь адвербіалізації прийменниково-відмінкової конструкції – це перший крок прийменника й відмінкової форми у напрямку до прислівника.

Сукупність адвербіалізованих прийменникових конструкцій з іменним ступенем адвербіальності становить окрему самостійну модель прийменниково-відмінкових конструкцій. Назвемо її моделлю 2.

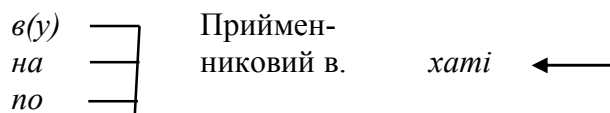
Прийменниково-відмінкові конструкції, що набувають граматичного значення непрямих відмінків (відповідають на питання непрямих відмінків), називаються граматизованими. Граматизовані прийменникові конструкції стають потенційними додатками, напр.: *підійти до* (чого?) *трактора*, *наблизитися до* (чого?) *берега*, *насміхатися з* (кого?) *друга*, *гніватися на* (кого?) *сусідку*, *панувати над* (ким?) *мужиками*, *плескати по* (чому?) *плечах*. Функціонування в реченні граматизованої прийменниково-відмінкової конструкції у вигляді непрямого додатка є її первинною або основною синтаксичною функцією (*Настав новий вік і для нашого Чіпки* (Панас Мирний). У граматизованій прийменниковій конструкції прийменник не позначає того, що може бути обставиною дії. Такі прийменники В. Горпинич називає семантично послабленими [Горпинич 2004: 266]. Прийменники в таких конструкціях в основному вказують на предмети, яких стосується дія перехідних дієслів. Зокрема прийменник може вказувати на предмет, на який переходить дія (*ударити по голові, плескати по плечах*) або на предмет, який є інструментом, що виконує таку дію (*на дудці грають, по радіо транслюють*). Сукупність граматизованих прийменниково-відмінкових конструкцій становить окрему самостійну модель прийменникових конструкцій. Назвемо її моделлю 1.

Такий процес відмінювання іменник проходить у кожному непрямому відмінку. Тому прийменниково-відмінкову парадигму іменника краще подавати так, як це здійснено на рис. 4.

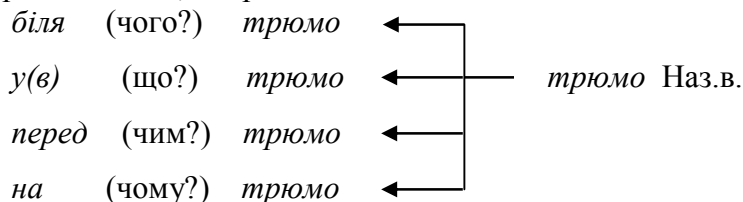
Форми іменника в різних відмінках мають різні закінчення. Тому можна сказати, що відмінкова форма іменника змінюється за відмінками. Прийменник за відмінками не змінюється. Кожен відмінок має такі прийменники, які узгоджуються з його питаннями. Є і такі прийменники, які узгоджуються з питаннями декількох відмінків.

Рис. 4. Прийменниково-відмінкова парадигма іменника *хата*

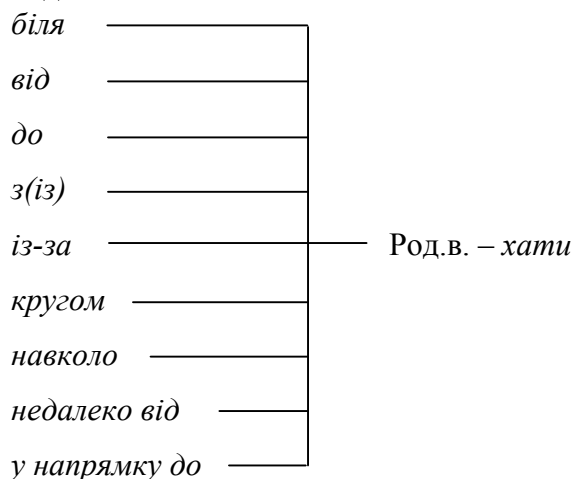
до	Род.в.	<i>хати</i>	←	} <i>хата</i> Наз.в.
	Дав.в.	<i>хаті</i>	←	
у	Зн.в.	<i>хату</i>	←	
за	Ор.в.	<i>хатою</i>	←	

Ми не поділяємо думки про те, що є відмінки однини іменників і відмінки множини іменників. Є іменники однини (а не одинні іменники) і є іменники множини (а не множинні іменники), і є відмінки, які відмінюють ці іменники. І іменники однини, і іменники множини відмінюються тими ж самими відмінками (*хата* → *по* (чому?) *хати*, *хати* → *по* (чому?) *хатах*). Відмінки іменників не означають предметів, предмети позначаються відмінковими формами іменників. Тому не можна відмінкові форми іменників називати відмінками іменників. Не слід твердити, що родовий відмінок однини іменника *стола* має закінчення *а*, а треба казати, що форма іменника однини родового відмінка *стола* має закінчення *а*. Незмінюваний же іменник у кожному відмінку має ту ж саму граматичну форму. І належність цієї форми до того чи іншого непрямого відмінка встановлюється шляхом граматичного поєднання її з дієсловом (*Спочатку Ліза купила (що?) **прямо***) або з допомогою прийменників, напр.:

На схемі представлено лише по одному прийменнику в родовому, знахідному й орудному відмінках, які можуть уживатися з формами іменника *хата* (див. рис. 4). Звичайно, при відмінюванні іменника прийменників виявляється значно більше, ніж при відмінюванні прислівника (при відмінюванні прислівника наявний лише один первинний прийменник). Подамо, наприклад, можливу кількість прийменників, що можуть уживатися з формою іменника родового відмінка *хати*:

Кількість прийменників, що можуть уживатися з формою іменника залежить від лексичного значення іменника й питання непрямого відмінка. Парадигма, в якій представлена максимально можлива кількість прийменників

у кожному непрямому відмінку, називається повною. Парадигми, в яких подаються лише прийменники прийменникового відмінка, є неповними.

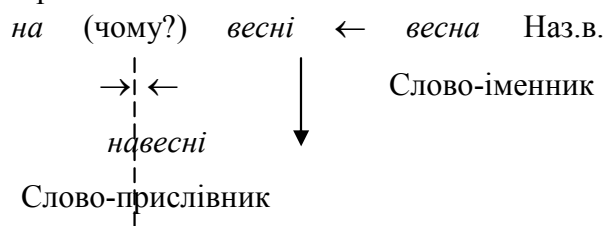
Сукупність лексичних і лексико-семантичних варіантів іменника становить лексико-семантичне поле іменника.

Місцевий відмінок ми перейменували на прийменниковий, оскільки непрямий відмінок принципово не можна називати місцевим. Непрямі відмінки не позначають місця. На місце може вказувати просторовий прийменник або прислівник із значенням місця.

Якщо іменник має кличну форму, її слід подавати як кличну форму називного відмінка, а не як форму окремого прямого кличного відмінка. В українській мові є тільки один прямий відмінок – називний.

Прийменниково-відмінкова конструкція є самостійною частиною мови, яку можна назвати аналітичним придієсловником, оскільки вона призначається для дієслова і граматично з ним поєднується. Граматизована прийменникова конструкція поєднується з дієсловом способом керування, а адвербіалізована – способом прилягання.

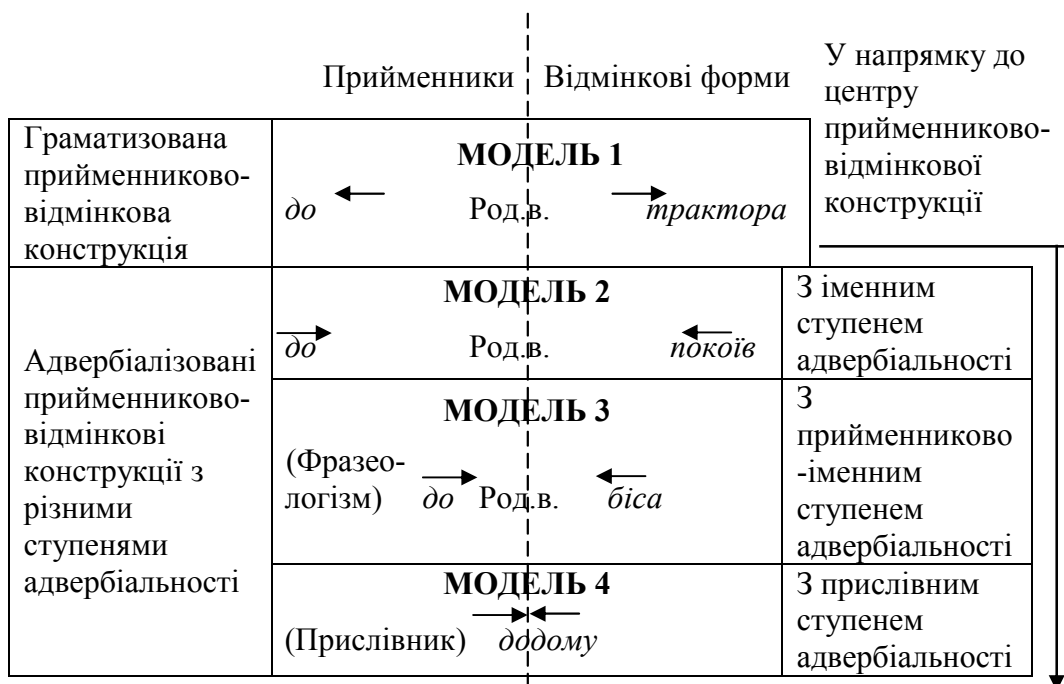
Прийменниково-відмінкова конструкція або лексико-семантичний варіант слова є перехідним варіантом слова, у рамках якого здійснюється перехід слова із одного варіанта в інший, а саме у варіант прислівника. Це відбувається так: відмінювання слова-іменника призводить до порушення внутрішньої стійкості слова, і слово намагається повернути себе в той стан, у якому воно було до початку процесу відмінювання. Прийменниково-відмінкова конструкція, що утворилася в результаті відмінювання слова-іменника „пам’ятає”, що до початку процесу відмінювання вона була в стані єдиного слова (іменника). Тому прийменник і відмінкова форма іменника намагаються наблизитися одне до одного і знову об’єднатися в єдине слово. Первинним прийменникам і деяким відмінковим формам іноді вдається зблизитися, об’єднатися й утворити слово. Але цим словом уже є прислівник, а не іменник, напр.:

Щоб стати прислівниками прийменниково-відмінковим конструкціям необхідно пройти три ступені адвербіалізації: іменний, прийменниково-іменний і власне прислівний. (Слід зазначити, що термін *адвербіалізація* буквально означає „перехід частин мови в придієсловник”. В українській же мові придієсловник називається прислівником). Ступені адвербіалізації є ступенями зближення й об’єднання прийменників з відмінковими формами. Лише незначна кількість прийменниково-відмінкових конструкцій досягає прислівного ступеня адвербіалізації. Більша ж їх частина осідає в іменному й прийменниково-іменному ступенях. Набувши того чи іншого ступеня адвербіальності прийменниково-відмінкова конструкція застигає, стає стійкою й залишається в такому стані. Сукупність прийменниково-відмінкових

конструкцій з однаковим ступенем адвербіальності становить окрему самостійну структурно-граматико-семантичну модель приєднаних конструкцій. Усього ж в українській мові сформувалося чотири самостійні моделі приєднаних конструкцій: одна модель граматизованих конструкцій (названа моделлю 1) і три моделі адвербіалізованих конструкцій з різними ступенями адвербіальності: модель конструкцій з іменним ступенем адвербіальності (названа моделлю 2), модель конструкцій з приєднаних-іменним ступенем адвербіальності (назвемо її моделлю 3) і модель конструкцій з прислівним ступенем адвербіальності (назвемо її моделлю 4). Схема формування самостійних структурно-граматико-семантичних моделей приєднаних конструкцій на базі грамеми родового відмінка подається на рис. 5. Грамема відмінка – сукупність граматичних форм відмінка (приєдників і відмінкових форм).

Рис. 5. Схема формування самостійних структурно-граматико-семантичних моделей приєднаних конструкцій

Приєднаних-відмінкові конструкції моделей 1 і 2 дослідники називають конструкціями так званого вільного вжитку.

Приєднаних конструкції з приєднаних-іменним ступенем адвербіальності (модель 3) мовознавці називають по-різному: приєднаних-відмінковими формами, прислівниковими сполученнями, напр.: *без відома, без жалю, до лиця, до решти, до ноги, до пня, на око, на руку, на гамуз, на славу, на совість, під боком, по змозі, через силу* [Ющук 2004: 412 – 413]. Приєдник і відмінкова форма з приєднаних-іменним ступенем адвербіальності називаються прислівниковим сполученням тому, що вони впритул наблизилися до створення прислівника. У такій конструкції приєдник і відмінкова форма зблизилися настільки, що між ними вже не можна вставити форму якого-небудь слова. Деякі прислівникові сполучення пройшли семантичну стадію ідіоматизації й реалізувалися як фразеологізми

прийменниково-відмінкової моделі, напр.: *з розумом, до лиця, до решти, на славу, на совість, на руку, на око, на гамуз, по змозі, для годиться* [Юшук 2004: 241]. Фразеологічні одиниці (ФО) прийменниково-відмінкової моделі по суті є фразеологічними прислівниками. Серед них є й такі, які можуть перетворюватися на синтетичні прислівники, напр.: *До віку не піду в ті збори, В які збираються пани, Нехай їм всячина ...* (Панас Мирний). → *Перестав [п'яниця] пити, купив левадку, поставив вітряк і довіку їв хліб* (Г. Квітка-Основяненко).

Прийменниково-відмінкові конструкції з прислівним ступенем адвербіальності (модель 4) проходять три стадії адвербіалізації: синтаксичну, морфологічну й семантичну. Морфологічна стадія адвербіалізації конструкції здійснюється після синтаксичної стадії. У морфологічній стадії відбувається об'єднання морфологічних будов прийменника й відмінкової форми в морфологічно єдину граматичну форму прислівника, що призводить до ліквідації непрямого відмінка. У складі прислівника відмінкова форма іменника деетимологізується. Її лексичне значення перетворюється на частину морфологічного значення прислівника, яка разом із значенням прийменника складає єдине морфологічне значення прислівника. Переосмисленням семантики лексичного значення іменника в семантику морфологічного значення прислівника (семантична стадія адвербіалізації) завершується процес поетапного переходу іменника в прислівник, напр.: *дім* → *до (чого?) дому* → *додому*, *бік* → *з (чого?) боку* → *збоку*, *ранок* → *з (чого?) ранку* → *зранку*. Іменники, перетворившись на прислівники, перестають позначати предмети, напр.: *гора (що?)* → *у (чому?) горі (де?)* → *угорі (де?)* (*Зорі тихо тремтять угорі*) (М.Коцюбинський). Іменник *гора* означав предмет, а прислівник *угорі*, який у реченні називається обставиною, позначає місце в просторі. Морфологічне значення прислівника *угорі* є семантичним дериватом від лексичного значення іменника *гора*.

Прислівниками можуть ставати не тільки форми іменників з прийменниками, а й форми іменників без прийменників. Такими бувають форми іменників орудного відмінка. Серед них можна виділити форми з іменним і прислівним ступенями адвербіальності. Форми з іменним ступенем адвербіальності проходять тільки синтаксичну стадію адвербіалізації. Набувши обставинної синтаксичної спеціалізації, вони залишаються іменниками, і функціонують такі форми як обставини, виражені іменниками, напр.: *ліс* → *лісом (іти лісом)*, *стежки* → *стежками* (*Я пройшов приморськими стежками з півтисячі кілометрів*) (О.Довженко).

Форми іменників з прислівним ступенем адвербіальності проходять три стадії адвербіалізації: синтаксичну, морфологічну й семантичну. У результаті відмінювання форма іменника набуває такої морфологічної будови, що при обставинній її спеціалізації вона (форма) перетворюється на прислівник. І функціонує в реченні така форма як обставин, виражена прислівником, напр.: *круг* → *(чим?) кругом (де?)* (*Кругом широколисті тополі, а там і ліс, і ліс, і поле*) (Т.Шевченко) (У поданому реченні присудок вилучено). Переосмислення семантики лексичного значення іменника в семантику морфологічного значення прислівника здійснюється без участі прийменника.

Прислівники, які утворилися шляхом злиття прийменників з

відмінковими формами, займають місце в центрі прийменниково-відмінкової системи (див. рис. 5). Зліва від читача розташовуються прийменники, а з правого боку – відмінкові форми слів різних частин мови. Система є симетричною, хоч і зазнає розбалансування внаслідок збільшення абсолютної кількості морфемної матерії на стороні відмінкових форм у результаті об'єктивного розвитку української мови. Система є самодостатньою, тому в разі порушення симетрії вона діє таким чином, щоб виправити ситуацію. Збільшує кількість переміщених у центр форм слів різних частин мови, які об'єднуються з прийменниками й утворюють нові прислівники. Найбільше форм переміщується в прислівники від іменників (*вголос, вбрід, вдень, украй, усередині, всмак, вранці, вночі, надворі, ззаду, назад, докупи, поволі, позаду, поряд*). Прислівники творяться сполученням прийменників із займенниками (*затим, наскільки, притому, причому, почому*), прийменників з прикметниковими формами (*дочиста, знову, згарячу, досита, по-українському, по-рідному*), прийменників з числівниками (*удвоє, утроє, надвоє, вперше, вдруге, по-перше, по-друге, подвічі, потричі*), сполученням кількох прийменників із якою-небудь частиною мови (*знадвору, навколо, навряд, позавчора, поідруки*). У рамках цього процесу відбувається і створення нових прислівників сполученням прийменників з прислівниками (*нині → віднині, донині; тепер → відтепер, дотепер*).

Одночасно з цим, частина прислівників залишає центр прийменниково-відмінкової системи й переміщується в бік прийменників, поповнюючи таким чином групу вторинних прийменників (*кругом → кругом себе, навколо → навколо села, попереду → попереду колони, збоку → збоку отари, усередині → усередині атомів*). У прийменники можуть переходити і прийменниково-відмінкові форми – фразеологізми (*на спаді → на спаді дня, у хвості → у хвості черги*). Деякі прийменники „нарошуються” іншими прийменниками, внаслідок чого утворюються нові прийменники. Складені таким чином прийменники можуть писатися разом (*побіля..., поза..., поміж..., понад..., попереду..., попід..., посеред..., проміж..., навпроти...*), через дефіс (*із-за..., з-над..., з-поза..., з-під..., з-попід..., з-поміж..., з-посеред...*) або роз'єднано (*у зв'язку з..., залежно від..., на шляху до..., незважаючи на..., у напрямку до..., у відповідь на...*).

У результаті відновлюється пропорційний розподіл морфемної матерії між прийменниками й відмінковими формами.

Таким чином, спираючись на результати проведеного дослідження, можемо сказати, що прийменник не слід називати ні службовим, ні самостійним словом, оскільки він є частиною єдиної конструкції. Мелетій Смотрицький пише: „Предлогъ есть часть слова не склоняемая иным слова частем сложнъ и сочинительнъ предлагаемая” [Смотрицький 1648: 276]. Ці частини слова не є частинами одного слова, вони є частинами різних слів. Первинний прийменник є частиною незмінюваного слова, тоді як відмінкова форма слова являє собою частину змінюваного слова. І прийменник, і відмінкова форма утворюються в результаті відмінювання слова. Поява прийменника зумовлюється створенням відмінкової форми. Часто відмінкова форма слова користується прийменником як сполучником, з допомогою якого вона граматично поєднується з дієсловом чи іншим словом. Виникає

запитання: „Ця частина незмінюваного слова є морфемою чи формою слова?”
Прийменниково-відмінкова система є системою симетричною. Це означає, що кількість морфемної матерії прийменників приблизно дорівнює кількості морфемної матерії відмінкових форм. Тому, незважаючи на те що прийменник може складатися всього з однієї морфемі, його необхідно прирівнювати до відмінкової форми, як до форми слова, а не до відмінкового закінчення, як до морфемі. Отже, прийменник є формою слова або прийменниковою формою слова. Цим словом є прислівник. Тобто, прийменник є прийменниковою формою прислівника.

Не слід називати прийменник неповнозначною лексемою. Неповнозначною лексемою є відмінкова форма слова, оскільки при відмінюванні слова коренева морфема залишається у відмінковій формі. Граматична форма прийменника, яка може бути як синтетичною, так і аналітичною, складається з рівнозначних морфем. Значення прийменника є морфологічним, а не лексичним. Морфологічне значення рівноцінне лексичному значенню.

Граматичне значення прийменника визначається граматичним значенням всієї прийменниково-відмінкової конструкції.

Відмінковою формою слова у складі прийменникової конструкції можуть бути форма займенника (*до тебе*, ФО *про мене*), форми субстантивованих прикметника (ФО *від лукавого*, ФО *на батьківських*) і числівника (*по одному*, ФО *до одного*), дієслово (ФО *для годиться*), вигук (ФО *на біс*) і навіть частка (ФО *за так*). У ролі відмінкової форми може виступити і субстантивованій прислівник (*А молоді про „завтра” сперечатись, боротись за „сьогодні” узялись* (М.Рильський).

Прийменниково-відмінкова система української мови – це унікальна й складна система відмінювання слів і їхніх значень.

Література

Апресян 1966 – Апресян Ю.Д. Идеи и методы современной структурной лингвистики. – М.: Просвещение, 1966. – 302 с.; **Гаврин 1974** – Гаврин С.Г. Новые аспекты – новые классификации и методы исследования фразеологии // Вопросы лексики, фразеологии и синтаксиса: Ученые зап. Перм. гос. пед. ин-та. – Пермь, 1974. – Т. 123. – С. 58 – 102; **Горпинич 2004** – Горпинич В.О. Морфологія української мови. – К.: Академія, 2004. – 335 с.; **Кучеренко 1964** – Кучеренко І.К. Теоретичні питання граматики української мови: Морфологія. – К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1964. – Ч. 2. – 159 с.; **Смотрицький 1648** – Смотрицький М. Грамматика. Московське видання, надруковане за указом царя Олексія Михайловича, 1648; **Советский энциклопедический словарь 1985** – Советский энциклопедический словарь. – М.: Сов. энцикл., 1985. – 1600 с.; **Шаумян 1965** – Шаумян С.К. Структурная лингвистика. – М.: Наука, 1965. – 396 с.; **Шахматов 1941** – Шахматов А.А. Синтаксис русского языка. – Л., 1941; **Ющук 2004** – Ющук І.П. Українська мова. – К.: Либідь, 2004. – 640 с.

In the article the author investigates the peculiarities of the prepositional – case system in the Ukrainian language from the synchronic point of view, using the

method of linguistic modeling. The prepositional case system is viewed as the dynamic, self-sufficient and self-regulating system of words declined and their meanings. The author's position does not coincide with the commonly recognized one about the status of preposition as the part of speech.

Key words: case form of a word, noun, morphemic matter, preposition, adverb, prepositional-case construction, symmetry, word.

М.С. Делюсто (Ізмаїл)

УДК 811.161'2367.623

ГРАМАТИЧНІ РИСИ ПРИКМЕТНИКА У СВІТЛІ ДІАЛЕКТНОГО ТЕКСТУ

У статті обґрунтовується дослідження граматики говірок в опорі на діалектні тексти. Використовуючи нові методологічні засади, автор на підставі свідчень діалектних текстів української степової говірки подає опис морфології прикметника (ступенів порівняння і словозміни), визначає в ній центральні, периферійні та лакунарні прикметникові форми.

Ключові слова: прикметник, говірка, діалектні тексти, граматична форма, ступінь порівняння, словозміна.

Діалектна морфологія українського прикметника представлена ґрунтовними працями Н. Прилипка [Прилипка 1965; 1969; 1970; 1983], „які спираються на матеріали не тільки АУМ, а й на зібрані за спеціальною програмою свідчення з різних діалектів” [Гриценко 2005: 237]. Окремі питання прикметникової морфології говірок висвітлено в узагальнюючих працях С. Бевзенка [Бевзенко 1980], Ф. Жилка [Жилко 1966], І. Матвіяса [Матвіяс 1990] та в регіональних лінгвогеографічних й описових дослідженнях В. Ващенко [Ващенко 1957], Г. Шила [Шило 1957], Я. Пури [Пура 1957], Д. Бандрівського [Бандрівський 1960], Т. Назарової [Назарова 1963], Л. Бови (Ковальчук) [Бова 1965] тощо. Опис функціонування прикметника в українських говорах донині не мав системного характеру, а полягав переважно у „вияві відмінностей засобів вираження граматичних значень” [Гриценко 2005: 237]. П. Гриценко зазначає, що „такий підхід сьогодні не забезпечує адекватного відтворення діалектної субстанції” [Гриценко 2000: 11] і „лише текст як фотографія дозволяє виявити і спостерегти реальну сполучуваність слів, через яку можливе пізнання формальних і синтаксичних зв'язків, а відтак – функцій граматичних одиниць” [Там само: 13]. Тому доцільним видається дослідження морфології ад'єктива на підставі аналізу діалектних текстів

Для всебічного аналізу прикметникових форм послідовно застосовуємо модель опису прикметника літературної мови й на основі статистичних даних перевіряємо, як вона співвідноситься з реальним функціонуванням прикметника в говірці. Така методика створює умови для повного опису прикметника в говірці. Крім того, вона дає можливість повернутися до таких проблем морфології прикметника, як самостійність / периферійність цієї частини мови; статус діеприкметників, порядкових числівників, прикметникових займенників; ієрархія лексико-граматичних розрядів

прикметника; кількість відмінкових граем та ступенів порівняння ад'єктива тощо.

Об'єктом дослідження є тексти мовлення носіїв говірки с. Шевченкове Килійського р-ну Одеськ. обл. загальним обсягом 423 826 др. зн. (10,5 др. ар.), у яких зафіксували 1397 прикметникових форм, котрі й піддали аналізу.

Тексти свідчать, що за характером вираження ознаки та граматичними характеристиками прикметники поділяються на лексико-граматичні розряди: якісних (1092 словоформи) і відносних (229 словоформ). У межах відносних виділяються присвійні ад'єктиви, що позначають належність чогось особі чи тварині (76 словоформ). Спостережено перехід між розрядами прикметників, як-от: *а в нас же то мелниц'а йа'ка золо'та!* //; *на йі'йі було та'ке / виш'н'ове та'ке / кра'с'іве пал'тишечко с'ком'іром* (якісні); *і в'з'али од'ного чоло'в'іка м'ех медве'жний шубу // постолі с'кож'і сви'н'ачойі* (відносні). Зіставлення репрезентованості розрядів у текстах дає підстави констатувати, що якісні є найбільш уживаними (78,2%), а присвійні – найменш (5,4%).

Якісні прикметники представлено непохідними (*на л'еву с'торону, нова хфа'м'іл'йа*) і похідними (*во'на та'ка гар'нен'ка, пока'тен'ка; друз'н'і со'с'ед'і*) формами. Вони можуть мати форми звичайного (нульового), вищого та найвищого ступенів порівняння, що виражають здатність вияву ознаки в різних кількісних вимірах.

Звичайний ступінь порівняння прикметників позначає ознаку предмета абстраговано від ступеня її вияву, напр.: *велика с'імн'а; мал'і д'іти*.

Вищий ступінь порівняння (компаратив) передає якісну ознаку, що виявляється більшою мірою, ніж така ж ознака, названа формою звичайного ступеня. Синтетичні форми вищого ступеня порівняння в текстах творяться насамперед додаванням до основи звичайного ступеня якісного прикметника суфіксів *-ш-* (<-ьш-<*jъs) (8 словоформ) *-иш-* (<-Биш-<*ējъs) (5 словоформ), а також суплетивно (4 слова реалізовані в 54 словозмінних формах), напр: *ну йа'к'і мо'лотш'і поум'і'рали / і с'тарш'і поум'і'рали* // (інф. 1926 р.н.); *цей к'репш'ий т'рактор' / бо фс'іх же за / на с'вайбу не 'може приглад'сит' // ну там р'ід'н'іш'іх /; то'д'і йа ка'жу 'Кол'і / 'Кол'а 'мен'ш'ий / а йа с'тарша / така 'б'ішка* //. Серед суплетивних фіксуємо форму *лучша*, що властива багатьом іншим південно-східним говорам (*ран'че де во'на стар'іша / розум'н'іша / а те'перички мо'лотша / лучша* //). Також у цих та всіх інших ступеньованих прикметникових формах знаходимо суфікс *-ч-*, який, на думку С. Бевзенка, з'явився після занепаду редукованого *ь* у сполучі *-ьш-*, внаслідок взаємодії *-ш-* з різними приголосними кореня [Бевзенко 1960: 220] (*мен'чий, най'мен'чий, 'самий мен'чий*), і форму *дорож'че* (*дорог'+ьш-ш->дорож'шш->дорож'шш->дорож'чий->дорож'чий*), напр: *та н'і'чого / 'саме до'рож'че ну фсе рав'но куп'л'ат'* //. А. Мукан у говірці с. Шевченкове фіксувала й форми вищого ступеня з суфіксом *-ишч-*, які наявні в подільських говірках: *л'інив'ішча* (Ш.), *...св'іж'ішчий* (Ш.) [Мукан 1961: 161]. Наявність таких форм у лінгвістичній літературі пояснюють або аналогією до форм типу *вищий, крашчий, вужчий, дужчий*, або дисиміляцією *ш>ч*: *-Биш->-Биш->-иши->-ишч-* [Бевзенко 1960: 221]. Імовірно, форми вищого ступеня з суфіксом *-ишч-* у говірці є периферійними, а тому в досліджуваних текстах відсутні.

Аналітичних форм вищого ступеня, утворених поєднанням слів *більш*, *менш* з формою звичайного ступеня, які відомі в інших діалектах та літературній мові, в аналізованих текстах не зафіксовано.

Найвищий ступінь порівняння (суперлатив) виражає те, що в одному з порівнюваних предметів ознака виражена найбільшою або найменшою мірою порівняно з вищим ступенем. Синтетичні форми найвищого ступеня є результатом додавання до простої форми вищого ступеня префікса *най-*, напр.: *найс¹тарший* у мене о¹нука *Саша* //; а у *Л'уди* о¹це *Анге¹л'інка* *най¹мен'ча* / о¹це у *первий* клас *ходить* //; *с'одн'і* *найб'ідн'іш'і* *ход'ат* *йак* той *самий* ба¹гатий *ход'ди* // . У текстах ці форми трапляються рідше, ніж аналітичні (6 слововживань проти 21). Зауважимо, що поширеність саме аналітичної форми найвищого ступеня в південнобесарабських говірках відзначав і В. Дроздовський [Дроздовський 1961: 144]. Аналітичні форми найвищого ступеня представлені сполукою слова *самий* і форми звичайного ступеня прикметника (5 словоформ), як-от: *а йак* у¹же *самий* *посл'едн'ій* у бат'к¹і¹ *чи* *дочка* *чи* *син* // о / *мийт* *ноги* же¹н'іх і н'е¹в'еста / мм / бат'ков'і *й* *мате¹р'і* //; і *хто* *самий* *крайн'ій* *вже* *оста'йец'*:а // .

Тексти засвідчують також особливий різновид аналітичної форми найвищого ступеня порівняння, у якому значення цього ступеня підкреслюється та збільшується додатково. Він є поєднанням синтетичної форми вищого ступеня зі словом *самий* (16 словоформ), напр.: *та¹кий* *йак* о¹то *вис'і*ка *сама* *круп'ніша* / *то* о¹тут *мололи* *ран'че* *йак* *мололи* в *мелниц'і* //; *сама* б'ідн'іша *йде* *йа¹ка* на¹р'адна *ф* село // . Такі форми кваліфікуємо як форми абсолютного ступеня вияву ознаки, так званій елатив, що в літературній мові утворюється додаванням до синтетичної форми вищого ступеня префіксів *як-* та *що-* (*якнайкрасивіша*), чого в аналізованих текстах не представлено.

Функціонування компаративних та суперлативних форм окремі мовознавці пов'язують з поняттям актантної деривації – словотворенням, яке супроводжується актантними змінами [Вихованець, Городенська 2004: 142]. І. Вихованець, зараховуючи ступінь порівняння до словотвірних (дериваційних) категорій, вважає, що він зумовлює актантні зміни, тобто фактично є морфолого-словотвірною-синтаксичною категорією. Якщо звичайний ступінь не передбачає об'єкта порівняння (є тільки один актант – суб'єкт-носії ознаки), то морфологічна форма вищого ступеня дає можливість побудувати конструкцію з двома актантами (додається об'єкт порівняння), напр.: *Сашко* *розумний* – *Сашко* *розумніший* *за* *Петра*. Найвищий ступінь указує на те, що об'єкт порівняння виступає у формі множини, напр.: *Сашко* *найрозумніший* *серед* *учнів* *класу* / *від* *усіх* [Вихованець, Городенська 2004: 142].

Діалектні тексти підтверджують цю особливість семантики та синтаксичної поведінки форм ступенів порівняння, напр.: *на* *двац'ат'* *год* *бат'ко* *бу* *с'тарший* *за* *маму* //; *ко¹тор'і* *ше* *даже* *с'тарш'і* *за* *мене* //, яка, у свою чергу, дає підстави визначати аналітичні форми зі словом *самий* як форми найвищого ступеня, пор.: *самий* *посл'едн'ій* (від усіх). С. Бевзенко також відносив прикметникові форми зі словом *самий* до найвищого ступеня порівняння [Бевзенко 1980: 115 – 116].

Зауважимо, що в говірці серед якісних є прикметники, яким не властиво творення ступенів порівняння або ж реалізація цієї категорії обмежена. Це, як і в літературній мові, абсолютно-якісні прикметники (*мертвий, живий*), короткі форми прикметників (*повен; нах* (→ *нагий* → *голий*)), складені прикметники (*че^урвонош^чока, пишно^губа*), назви мастей тварин тощо. Форми ступенів порівняння таких прикметників у текстах не фіксуємо. Тому можна сказати, що диференційною граматичною ознакою для розмежування якісних та відносних прикметників є не утворення якісними ступенів порівняння, а тільки можливість частини з них мати такі форми і нездатність відносних прикметників мати ступені порівняння.

Якісні прикметники в говірці характеризують словотвірні категорії безвідносної міри якості (ступенів якості) та суб'єктивної оцінки. Ознака за мірою якості без підкресленої семантики порівняння в текстах насамперед представлена прикметниками надмірного ступеня й реалізується за допомогою суфіксальних морфем: *-ушч-* *краси^вушч[']а, стра^хушч[']а; бра^вушч[']і* (3 слова); *-ен-* *здоровен[']ий, широ^чен[']і, совер^шен[']ий, вико^пен[']а* (4 слова), *-ец[']к-* *здоровец[']кий* (1 слово). Засобами вираження надмірної інтенсивності в текстах є й префікс *за-* *заши^рокий, зато^ус[']тий* (2 слова), і слова *сил[']но* (12 випадків уживання), *дуже* (18 випадків уживання), що використовуються разом з прикметниковою формою звичайного ступеня (*сил[']но б[']ідна була; дуже кра[']с[']івий танец[']*), а також редуплікація (3 вип. ужив.), напр.: *сил[']ну сил[']ну с[']вад[']бу робила; голуб[']і голуб[']і оч[']і*.

Недостатній ступінь якості прикметників виражено суфіксом *-уват-* (2 слова), напр.: *бу['] уро[']жай / но слабу[']ватий //; це мл[']ітом / вже ме[']ра[']бел[']к[']і були та[']к[']і стиглу[']ват[']і //*.

Значення суб'єктивної оцінки якості представлено численними здрібніло-пестливими формами з суфіксом *-ен[']к-* (26 слів), напр.: *ма[']нен[']ка така чарочка; ти здоровен[']кий сам; вал[']с ле[']ген[']кий; чис[']тен[']кий фар[']тух; а також тричі суфіксом *-ун[']к-* (1 лексема), напр.: *а це Ол[']а була ма[']н[']ун[']ка //; та в такій самій кількості суфіксом *-к-*: *мисочка та[']ка неве[']личка //*.**

Особливістю якісних прикметників є наявність поряд з повними незмінюваних коротких форм, хоча вони й нечастотні (зафіксовано 6 словоформ), напр.: *од[']н[']і сваш[']ки й друг[']і / та це по[']ка пере[']й[']дут['] се[']ло та повен не лий[']ут['] / а т[']рошки //; от і с[']тарт[']ер т[']риц[']:ат['] ш[']іс['] к[']ілог[']рам чи т[']риц[']:ат['] вос[']ем дес['] та[']кий бу['] / о[']той / масла повен //*. Це підтверджує думку окремих дослідників, що короткі якісні прикметники трапляються „і в деяких південно-східних, зокрема в степових” діалектах [Бевзенко 1980: 113].

Якісні прикметники виявляють специфічну словотворчу активність. Від них у говірці утворено численні абстрактні іменники та прислівники. Абстрактні іменники від якісних прикметників творяться за допомогою суфіксів *-іс[']т'-* (*-ос[']т'-*) (20 іменників) та *-ос[']т'-* (14 іменників), напр.: *а на с[']тар[']іс[']т['] вже й робит['] не може[']ш //; ну і радос[']т[']і йа[']койіс['] не ош[']ушчай[']ш //; мо[']йа молодос[']т['] прог[']нила на ф[']ерм[']і //*. У текстах переважають відприкметникові та співвідносні з прикметниками прислівники з суфіксом *-о-* (521 слово). Найбільш функціонально активними серед них є лексеми *сил[']но, страшно, багато*. Прислівники цього типу з кінцевою морфемою *-е-* представлені словами *'добре, дуже* (118 слів).

Відносні прикметники є похідними й творяться насамперед за допомогою суфіксів *-н-: жєл'ізн'ї, церковн'ї, макарон:а* (56 слів), *-с'к- (-з'к, -ц'к-): одес'к'ї, Орє"н'бурс'ка, н'їмец'к'ий* (43 слова); *-ов-: носов'ї, у пол'ов'їй* (17 слів) та *-ен-: рож'є"ст'в'єн'ї, коже"н'ї, ре'з'їн'єна* (5 слів) і *-ан-: коми'шана, шерс'т'анє* (5 слів). Вони не мають ступенів порівняння та інших граматичних ознак якісних.

Присвійні прикметники, що виділяються у межах відносних, але характеризуються похідністю від назв істот (осіб та тварин), зафіксовано з суфіксами *-ин-(-ін-)* (21 лексема), *-їй-(-ов-)* (19 лексем), *-еў-* (1 лексема), *-с'к-* (1 лексема), напр.: *'мамина 'мама, жен'їхова с'вад'ба, н'є"в'єст'їна се"ст'ричка, Мой'с'ейєў за'кон, Мош'к'їус'к'їй мага'з'їн*. Прикметники з суфіксом *-їй-* в говірці мають коротку й повну форми Н.в., напр: *'бат'к'їй / 'братовий вл'їс'їн'єт*. Наявність таких форм у деяких степових говірках південно-східних діалектів відзначав С. Бевзенко, пояснюючи функціонування повних присвійних прикметників вирівнюванням їх парадигм „під впливом членних прикметників” [Бевзенко 1980: 113].

Зауважимо, що в літературній мові суфікси присвійних прикметників *-ів, -ин-* розрізняються валентністю: „морф *-ів-* сполучається з основами іменників II відміни (Клим – Климів, бригадир – бригадирів), а морф *-ин-* – з основами іменників I відміни (Микола – Миколин, голова – головин)” [Горпинич 2004: 113]. Дослідники степових говірок межиріччя Дністра й Дунаю відзначали, що „зрідка за аналогією до загальноновживаних форм присвійних прикметників на *-їй*, що походять від іменників II відміни, утворюються подібні прикметникові форми і від іменників – назв осіб чоловічої статі I відміни: *Ми'кол'їй го'род* (с. Шевченкове), *Ал'ошового сто'ла* (с. Матроска), *Ст'опова бур'дея* (с. Каланчак), *на Н'ушов'їм под'в'їр'ї* (с. Першотравневе) та ін. Рідше засвідчується протилежне явище: *'татина 'мама* (с. Матроска)” [Муқан 1961: 160]. В аналізованих текстах такої перестановки не спостережено, однак фіксуємо інше цікаве явище в цьому лексико-граматичному класі – форму *медв'їд' жиний*. У говірці прикметник є результатом приєднання до основи *медв'їд'* суфікса *-ин-* та закінчення *-ий*, тоді як у літературній мові утворюється флективним способом (*ведмежий*). Пор. також зі способом творення в говірці прикметника *братовий*, де також наявні й суфікс, і закінчення.

У текстах фіксуємо два випадки, коли носії говірки вживають поруч дві присвійні прикметникові форми, напр.: *аж оту'ди де о'то найєш та йак о'то 'бабин Л'убин 'д'ад'ко / о'той Заво'лока з'найєш? //; в'їн і 'дос'ї ше йє жи'вий / с'тарший за 'мене / 'т'от'їн Я'у'дошин брат в'їн о'це 'С'ома //*.

Ад'єктиву в говірці притаманні граматичні категорії роду, числа та відмінка, які є словозмінними, синтаксичними, що залежать від відповідних категорій іменника. Повний статистичний аналіз вияву граматичних категорій ад'єктива подано в табл. 1.

Таблиця 1

Кількісна реалізація граматичних форм прикметника

Відмінок	Чоловічий рід	Середній рід	Жіночий рід	Множина	Усього
Н.в.	219	86	346	436	1081

Р.в.	38	6	35	25	104
Д.в.	12	-	3	4	19
З.в.	28	20	32	25	105
О.в.	11	-	7	12	30
М.в.	24	5	13	7	49
Кл.в.	-	-	-	3	3
Усього	332	117	436	512	1397

Таким чином, у досліджуваних текстах відмінкові форми прикметника мають різне функціональне навантаження: центральними в граматиці говірки є форми жіночого роду, форми однини та грамема Н.в., до периферійних належать форми Д.в. усіх родів і множини, а також Кл.в. множини; форми О.в. та Д.в. прикметників середнього роду, Кл.в. усіх родів становлять лакуни.

Прикметники традиційно поділяються на відмінювані й невідмінювані, останні представляють короткі форми якісних прикметників. Відмінювані прикметники змінюються за родами, числами та відмінками й можуть мати тверду або м'яку основу (*ви́соке дав'л'ен'ї́йє; до́маши́н'є од'ї́йало* та ін.).

Прикметники чоловічого й середнього родів, крім форми Н.в. / Зн.в. та Р.в., мають тотожні відмінкові парадигми, від яких, у свою чергу, відрізняються парадигми жіночого роду та множини. Кличний відмінок прикметників усіх парадигматичних типів виявляється лише в узгодженні з відмінковою формою іменника й власної морфологічної форми не має.

Систему відмінкових флексій прикметникових форм представлено в табл. 2.

Таблиця 2

Прикметникова парадигматика

Відмінок	Чоловічий рід				Середній рід			Жіночий рід				Множина				
	к.ф.	-ий	'-ій		-е	'-е		-а	'-а	-а́а	-і	'-і	-и	-и́йє	'-ійі	
Н.в.	6	198	11	4*	85	1	329	11	4*	2	424	4	5	1	2	
Р.в.	-ого	'-ого	'-его		-ого	'-ого	-ойі	'-ій	'-ейі	'-ойі	-их			'-іх		
	31	5	2		4	2	29	1	1	2	2*	7		18*		
Д.в.	-ому				-			-ій				-им		-ім		
	12							3				3		1*		
З.в.	-ий	-ого	'-ій	'-ій	-е	'-е	-ого	-у		'-у	-і	'-і	-их		'-іх	
	17	2	2	7*	11	8	1	29		3	21	1	1		2*	
О.в.	-им				-			-ойу				-ими				
	11							7				12				
М.в.	-ому	'-ому	-ім	'-ім	-ом		-ому	-ім	'-ім		-ій		-их		'-іх	
	9	1*	10	1*	3		2	2	1		13		2		1	4*

Кл.в.	-	-	-	-і
				3

1*- форми, що в зіставленні з літературною мовою та іншими говірками мають ознаки м'якої групи; к.ф. – короткі форми прикметників; сірим кольором позначено специфічні говіркові форми.

Аналіз свідчить, що серед визначальних рис відмінювання є спільні з багатьма іншими говірками та літературною мовою: по-перше, функціонування разом з типовими повними коротких (*повен, нах*) форм; разом з типовими стягненими нестягнених форм прикметників (*тонкайя, разн'ийі*); по-друге, відмінкові форми чоловічого й середнього роду та множини не мають спеціальних флексій Зн.в., він збігається з Н.в. та Р.в. залежно від належності іменника, з яким узгоджується прикметникова форма, до розрядів істот чи неістот.

Крім того, є ряд формальнопарадигматичних рис такого типу: закінчення *-ий* у твердій та *-ій* у м'якій групі чоловічого роду у Н.в. / Зн.в. однини (*го^лодний год; посл'едн'ий год*); стягнена форма з флексією *-е* в Н.в. середнього роду (*велике ха^з'айство*); флексія *-ого* у Р.в. однини чоловічого й середнього роду (*во^йеного горот'ка*); варіантні флексії *-ому* та *-ім* у М.в. однини чоловічого й середнього роду (*на к'ір'н'ичн'ім / к'ір'н'ичному за'вод'і*); закінченнями *-им* в О.в. чоловічого та середнього роду твердої групи (*главним ка^с'іром*); стягнена форма з флексією *-а* в Н.в. однини жіночого роду (*йеврейка стар^а та^{ка} / худ^а*); флексія *-ойі* в Р.в. однини жіночого роду (*мус'койі рубашки*); закінченням *-у* в Зн.в. жіночого роду (*інт'ер'есну п'іс'н'у*); флексія *-ій* у Д.в. й М.в. жіночого роду (*по Кол'хозн'ій вулиц'і*); закінчення *-ойу* в О.в. жіночого роду (*ма^лойу*); стягнені форми з флексією *-і* в Н.в. / Зн.в. множини (*моло^д'і*); закінченням *-ими* в О.в. множини (*моло^дими х^лопц'ами*) тощо (див. табл. 2).

Відмінювання прикметників позначене такими диференційними щодо літературної мови та інших говірок явищами, як уніфікація твердої та м'якої груп (стирання відмінностей між ними з переважанням м'якої основи, зокрема у Н.в. / Зн.в. однини: *кир'н'ичний / к'ір'н'ич'ий* та у ін. формах); наявність особливих нестягнених форм у Н.в. множини з флексією *-ийе* (*новийе*) та форм цього відмінка з закінченням *-и*; функціонування специфічних локальних відмінкових форм (закінчення *-его* в позиції літературного *-ого* в Р.в. однини чоловічого роду м'якої групи; флексія *-ейі* в позиції *-ойі* в Р.в. однини жіночого роду м'якої групи; закінчення *-ій* на місці *-ойі* в Р.в. однини жіночого роду; наявність флексії *-ом* у М.в. однини чоловічого роду); функціонування прикметника у формі Д.в. у ролі іменної частини складеного присудка (*'нада бут' послушному*).

М'яку основу на місці твердої літературної мови фіксуємо в прикметників Н.в. / Зн.в. чоловічого роду, що мають у текстах закінчення *-ій*, (11 словоформ), напр.: *ну хо^дили чо^л'ов'іки / ну йак на к'ір'н'ич'ий за'вод / у постол'ах* // Про те, що „флексія *-ій* у прикметниках чоловічого роду з основою на твердий приголосний зустрічається і в деяких степових говірках”, зазначає і Н. Прилипко [Прилипко 1970: 232], яка, покликаючись на праці Я. Нагіна (Говори Каховського і сусідніх районів Херсонської області. – К., 1958; Говори Каховского и соседних районов Херсонской области: автореф.

дис. ... канд. філол. наук. – К., 1956), пояснює, що вони „є наслідком збереження окремими приголосними давньої м'якості” [Там само: 232].

Уніфікація твердих і м'яких основ наявна й у М.в. однини чоловічого роду (на к'і́рп'ічн'ому ро́били чере^нпиц'у), Н.в. / Зн.в. жіночого роду (це мо́йа се^нстра дво́йур'ідн'а //), Р.в. жіночого роду (бо́ йа ж була у сво́йейі дво́йур'ідн'ойі се^нстри за на́наш / ну за перву дру́шку //) та Р.в., Зн.в., Д.в. та М.в. множини (с'т'іко пус'т'іх ха́т'іу оста́лос'а //; те^нпер / те^нпер дур'на мо́да // п'іш'ло шо́ лехше на́молод'іх (вitraчати гроші) //; с'одн'і жи́в'і / а заўтра ше шо́ Бог да́с'т' // мо́лод'ім те^нпер жит' //; ра́ботали по́разн'іх ра́ботах //). Цей процес діє послідовно в напрямку м'якості й виявляється в порівнянні з реалізацією твердості / м'якості в літературній мові. Випадків, коли б прикметник, що належить до м'якої групи в літературній мові, виявляв у говірці ознаки твердої, не відзначено. При цьому тенденція до пом'якшення основи в різних відмінкових формах репрезентована по-різному: у Н.в. чоловічого роду зафіксовано 198 форм з флексією *-ий* і 15 з флексією *-ій*, серед останніх – 4 форми, які в літературній мові є твердими. Найвиразніше тенденція до пом'якшення спостерігається в Р.в. множини, де м'яка основа переважає: 18 форм з м'якою основою і 7 – з твердою.

У формах Н.в. множини зафіксовано флексію *-и*, напр.: дур'ни, ма́мини, п'іанен'ки, ра́ди, що є характерною для окремих середньонаддніпряньських, зокрема полтавських [Ващенко 1957: 157], а також волинських та східнополіських говірок [АУМ 2001: ч. 3: к. 36].

Нестягнені відмінкові форми зафіксовано в Н.в. множини, напр.: о́п'ят' йа поро́биў там три го́ди / от / ў т'ракторн'ій бри́гад'і / у́же тракто́ра но́вийе //. Також специфічні форми спостерігаємо: у Р.в. однини чоловічого роду: од:а́йе посл'едн'ій / посл'едн'у дочку чи посл'едн'его́ сина і ... бат'ка са́довл'ат' за ст'іл і но́ги мийут' //; у М.в. однини чоловічого роду: да / та й не^ндавно о́це ро́били // ў п'рошлом / позап'рошлом //; у Р.в. однини жіночого роду: у мо́йейі се^нстри дво́йур'ідн'ейі дочка і у дочки дв'і ді́чат //; ... а Су́воров'ій ж'інки та то кра́йіна таме́чки // род'іна / і то в'ін по'їхаў //.

Імовірно, наявність цих нерегулярних специфічних форм пояснюється впливом російської мови, де флексія *-его* притаманна прикметникам м'якої групи, *-ом* – М.в. однини, а *-ийе* – ад'ективам у множині. Закінчення *-ейі* можна пов'язати з російською мовою, оскільки на тлі експансії в говірці м'якої групи фонема /e/ може бути її маркером, як у російській, пор.: дво́йур'ідн'ейі (говірка) – вчерашн'ей (рос.). У Р.в. жіночого роду російської мови виступатиме форма Су́воровой з флексією *-ой*, яку представники говірки, можливо, асоціюють з українською формою Д.в та М.в. жіночого роду з закінченням *-ій*. На користь думки про інтерференційний характер цих форм свідчить і те, що ці закінчення вживаються разом з лексичними запозиченнями (*посл'едн'его, прошлом*), а особливістю флексійних морфем, як відомо, є те, що вони самостійно не запозичуються [Горпинич 1997: 58].

Однак не всі локальні форми чітко мотивуються інтерференцією з російською мовою. Зазначимо, що флексія *-его* Р.в. однини чоловічого роду трапляється й в інших українських говірках, зокрема „в північно-східній частині правобережнополіських говірок, наприклад, подекуди в Чорнобильському районі: сін'его, л'е́тошн'его (Нова Красниця)...”

[Прилипка 1969: 152], а ненаголошена флексія *-ейі* у Р.в. однини жіночого роду поширена „в деяких холмських, підляських та волинсько-поліських говірках, наприклад: ¹добрэи, ¹сывэи; ¹гордейі, ¹си^езейі, ¹босейі, ¹куцейі” [Там само: 155]. Н. Прилипка пояснює існування флексії *-ейі* в говірках української мови особливістю їх фонемної структури: фонема /и/ репрезентована в цих говірках звуком [e^и] і навіть [e] та індукцією (на фонетичній основі) займенникових форм *меї, твеї, свеї, теї...* [Прилипка 1969: 155-156]. Форми Н.в. множини з флексією *-ийе*, як свідчить АУМ, відомі й середньополіським та східнополіським говіркам [АУМ 2001: ч. 3: к. 36].

У М.в. однини прикметників чоловічого роду фіксуємо варіантні форми на *-ому*, що „виникли з аналогії до форм давального відмінка” (*молодому* – на *молодому*) й притаманні лише українській мові серед усіх слов’янських [Бевзенко 1960: 201], та на *-ім* (<*-омь, -емь*), тоді як у працях деяких дослідників це явище кваліфіковано інакше. В. Дроздовський указував на „широку вживаність форм на **-ім** і спорадичність форм на **-ому** в місц.відм. одн. прикметників” [Дроздовський 1961: 145], а А. Муқан, описуючи варіантність форм у наддунайських говірках, зовсім про ці форми не згадує [Муқан 1969]. Крім того, аналіз діалектних текстів допоміг виявити ще й закінчення *-ом* (три морфи) у цій формі, що утворилось „під впливом займенникових форм типу *томь*” [Бевзенко 1960: 201] і яке зазначені мовознавці не спостерігали.

У другій частині третього тому Атласу української мови (Нижня Наддніпрянина, Причорномор’я і суміжні землі) позначено, що в говірці с. Шевченкове Килійського р-ну Одеськ. обл. відбувається стягнення закінчень Д.в. і М.в. однини прикметників жіночого роду й у цій формі наявна флексія *-і*, напр.: *молод’і і д’іучин’і, у глиб’ок’і крилиц’і* [АУМ 2001: ч. 2: к. 63]; проте в аналізованому тексті не зафіксовано цих форм, що дає підстави зауважити невисоку частотність цього явища в морфології шевченківської говірки.

Проаналізувавши функціонування прикметника в мовленні діалектоносіїв шевченківської говірки, констатуємо, що у світлі діалектного тексту граматики ад’єктива позначена такими основними диференційними та найбільш яскравими рисами: відсутність аналітичних форм вищого ступеня; творення найвищого ступеня порівняння переважно аналітичним шляхом (*самий крайн’ий, сама крупн’іша*); паралельне функціонування повних і коротких форм присвійних прикметників, утворених за допомогою суфікса *-іў-* (*-ов-*) (*бат’к’іў, братовий*); уніфікація твердої та м’якої груп, що виявляється насамперед у формах Н.в. / Зн.в. прикметників чоловічого роду, у Н.в. / Зн.в. та Р.в. жіночого роду й у Р.в., Зн.в., Д.в. та М.в. множини; ствердіння основ у Н.в. множини з флексією *-и*; наявність особливих нестягнених форм та функціонування специфічних локальних відмінкових форм (закінчення *-его* у позиції літ. *-ого* у Р.в. однини чоловічого роду; флексія *-ом* у позиції літ. *-ому / -ім* у М.в. однини чоловічого роду; флексії *-ейі* та *-ий* на місці літ. *-ойі* у Р.в. однини жіночого роду); функціонування форми Д.в. чоловічого роду в ролі іменної частини складеного присудка.

Література

АУМ 2001 – Атлас української мови. – Т. 3. – К.: Наук. думка, 2001. – 271 с.; **Бандрівський 1960** – Бандрівський Д.Г. Говірки Підбузького району Львівської області. – К.: Вид-во АН УРСР, 1960 – 104 с.; **Бевзенко 1960** – Бевзенко С.П. Історична морфологія української мови. – Ужгород: Закарпат. обл. вид-во, 1960. – 415 с.; **Бевзенко 1980** – Бевзенко С.П. Українська діалектологія. – К.: Вищ. шк., 1980. – 246 с.; **Бова 1965** – Бова (Ковальчук) Л.П. Словозміна прикметників у говірках південної Житомирщини // Територіальні діалекти і власні назви. – К.: Наук. думка, 1965. – С. 52 – 59; **Ващенко 1957** – Ващенко В.С. Полтавські говори. – Х.: Вид-во Харків. ун-ту, 1957. – 539 с.; **Вихованець, Городенська 2004** – Вихованець І.Р., Городенська К.Г. Теоретична морфологія української мови: Академ. граматика укр. мови / за ред. І.Р. Вихованця. – К.: Пульсари, 2004. – 400 с.; **Горпинич 2004** – Горпинич В.О. Морфологія української мови. – К.: Академія, 2004. – 336 с.; **Горпинич 1997** – Горпинич В.О. Сучасна українська літературна мова. Морфеміка. Словотвір. Морфонологія. – К.: Вищ. шк., 1999. – 207 с.; **Гриценко 2005** – Гриценко П.Ю. Діалектологія // Інституту мовознавства ім.О.О. Потебні НАН України – 75, 1930 – 2005: Матеріали до історії. – К.: Довіра, 2005. – С. 216 – 242; **Гриценко 2000** – Гриценко П.Ю. Текст як простір вияву діалектних явищ // Зб. лінгв. пр: До 60-річчя проф. О.А. Колесникова. – Ізмаїл, 2000. – С. 9 – 15; **Дроздовський 1961** – Дроздовський В.П. Південнобессарабські українські говірки // Праці X респ. діалектол. наради. – К.: Наук. думка, 1961. – С. 132 – 165; **Жилко 1966** – Жилко Ф.Т. Нариси з діалектології української мови. – К.: Рад. шк., 1966. – 307 с.; **Матвіяс 1990** – Матвіяс І.Г. Українська мова та її говори. – К.: Наук. думка, 1990. – 168 с.; **Мукан 1961** – Мукан А.М. Словотвір українських наддунайських говірок // Праці X респ. діалектол. наради. – К.: Наук. думка, 1961. – С. 156 – 168; **Мукан 1969** – Мукан А.М. Варіантність форм у деяких новостворених говорах української мови // Українська діалектна морфологія. – К.: Наук. думка, 1969. – С. 191 – 199; **Назарова 1963** – Назарова Т.В. Українські говірки нижньої Прип'яті (українсько-білоруські міждіалектні контакти): дис. ... канд. філол. наук. – К., 1963. – 373 с.; **Прилипка 1969** – Прилипка Н.П. До характеристики діалектних прикметникових флексій (родовий відмінок однини) // Українська діалектна морфологія. – К.: Наук. думка, 1969. – С. 152 – 158; **Прилипка 1970** – Прилипка Н.П. Називний відмінок однини прикметників чоловічого роду в говорах української мови // Праці XIII респ. діалектол. наради. – К.: Наук. думка, 1970. – С. 221 – 233; **Прилипка 1965** – Прилипка Н.П. Нечленні (якісні) прикметники в діалектах української мови // Територіальні діалекти і власні назви. – К.: Наук. думка, 1965. – С. 44 – 51; **Прилипка 1983** – Прилипка Н.П. Форми словозміни і ступені порівняння прикметників // Фонетична, морфологічна і лексична система українських говорів. – К.: Наук. думка, 1983. – С. 61 – 101; **Пура 1957** – Пура Я.О. Говори Західної Дрогобиччини: дис. ... канд. філол. наук. – Л., 1957 – 264 с.; **Шило 1957** – Шило Г.Ф. Південно-західні говори УРСР на північ від Дністра. – Л., 1957. – 256 с.

This article deals with the study of dialect grammar on the basis of dialect text. In dialect texts of Ukrainian steppe dialect the author by using new

methodological principles describes morphology of adjective (degrees of comparison and word-inflexion), marks in it central, periphery and lacuna forms.

Keywords: *adjective, dialect, dialect texts, grammatical form, degree of comparison, word-inflexion.*

Р.С. Міджин (Дрогобич)

УДК 821.161.2'367.625

**ОСОБЛИВОСТІ НАГОЛОШУВАННЯ ОСОБОВИХ ФОРМ ДІЄСЛІВ
ІЗ СУФІКСОМ -И- В ОСНОВІ ІНФІНІТИВА
(на матеріалі поетичного мовлення кінця ХІХ – ХХ століття)**

У статті розглядаються складні випадки наголошування особових форм дієслів із суфіксом -и- в основі інфінітива. Аналізуються тенденції розвитку наголосу на матеріалі поетичних творів Лесі Українки, І. Франка, М. Зерова, В. Симоненка, В. Стуса, М. Вінграновського, В. Сосюри, П. Тичини, Л. Костенко, Р. Пастуха, Л. Голяк.

Ключові слова: наголос, наголошування, акцентуація, варіантний наголос, акцентна варіантність, акцентуаційні тенденції.

Поетичне мовлення є потужним чинником впливу на кодифікацію наголосу, на формування літературної наголосової норми. Закріплення наголосу та його рухомість залежить від популярності та поетичної майстерності авторів. З іншого боку, саме поетичне мовлення є своєрідним „лакмусовим папірцем”, який виявляє мовні зміни, процеси та явища, у тому числі акцентуаційні.

Вивченню й систематизації наголосу української мови в поетичному мовленні та лексикографічних джерелах присвятили свої праці А. Білоштан, З. Веселовська, В. Винницький, В. Желязкова, А. Зинякова, В. Скляренко, В. Спрішевська та ін. Необхідність такого типу студій у сучасній українській акцентології безперечна, оскільки наявність певної кількості аналітичних досліджень поетичного мовлення майстрів слова забезпечує об'єктивність мовної картини, дає можливість дійти висновків щодо акцентуаційних процесів та традицій в українській мові.

Значним внеском у дослідження особливостей наголошування дієслів стали праці В. Винницького „Наголошування дієслів у поезії І. Франка”, „Наголошування форм дієслова *бути* в поезії І. Франка...”, О. Рязанової „Акцентуація дієслів у поетичному циклі Івана Франка „Веснянки”, Л. Цвірчак „Наголошування інфінітивних форм дієслів у поезії Лесі Українки”, „Авторські наголоси дієслів у поезії Лесі Українки” та ін.

Двоєке наголошування властиве продуктивним групам дієслівних основ. До цього типу належать дієслова з основою інфінітива із суфіксами -и- та -ю-, -я-, -и- в основі дієслова теперішнього часу. Саме ця група дієслів є об'єктом дослідження в цій статті.

В українській мові особові форми *ятрити* мають двоєке наголошування, що засвідчують лексикографічні джерела: *ятрити - ятрю, ятриши і ятріти – ятрю, ятріши, ятріть, ятримó* (Головащ., 191; Орфогр., 989; Погр., 629; ВОС,

802). Зміщення кореневого наголосу на суфіксальний спричинило вагання в наголошуванні.

У поезії Івана Франка спостерігаємо обидва варіанти акцентуації: „*Не згасла ще, тліла, ятрілась*” (Франко, IX, 7); „*Що лиш ятріли мої пекучі рани*” (Франко, X, 372 – авторський), але „*Не гріє серця, в крові лиш Роз’ятрює огонь*” (Франко, XIII, 146); „*І коли вже той жар догорить, Що ятритьсь в серці мені*” (Франко, X, 30). У Лесі Українки відзначаємо давнє кореневе наголошування: „*Мов рана ятритьсь в ньому, Любов його велика*” (Українка, I, 379). У творах сучасних поетів переважає суфіксальна акцентуація: „*Гриміли залли, і ятрілись рани...*” (Стус, II, 29).

Двоєке наголошування характерне для першої особи дієслова *красити*: *прикрасіти* – *прикрасіу(ся)*, *прикрасіи(ся)* (Орфогр., 802); *скрасіти* – *скрасіу*, *скрасіи* (ВОС, 645). У поетичних творах Лесі Українки особові форми дієслова *красити* часто використовуються з перевагою суфіксального (флексійного) акцентування: „*Таке рясне блискуче гроно гостей красіть наш дім...*” (Українка, VI, 93 – авторський); „*Світло лагідне займається, проміння красіть всю землю*” (Українка, II, 276); „*Барвою і пахом вродливиця пишна красіла садок*” (Українка, I, 62); „*Але ж мрія не тільки молодим життя красіть*” (Українка, V, 101); „*А хто ж мені його красіть без тебе?*” (Українка, IV, 270); „*Серпанок мрій моїх тебе скрасіть*” (Українка, I, 271); „*...І кров’ю ти окрасіи шати свої*” (Українка, I, 147). Подібне акцентування характерне для поетичного мовлення І.Франка: „*...Чим людська жизнь красітьсь*” (Франко, XIII, 195); „*Погляди щирі їх лиця красять*” (Франко, XIII, 30 – авторський); „*І молоді весняні діти Красуютьсь і світ красять*” (Франко, XI, 440); „*Ми встанемо й закрасимо могилу*” (Франко, XI, 442); „*...Що, мов цвіт, скрасіть твій шлях останній*” (Франко, XIII). У творах поетів ХХ ст. ця лексема фіксується дуже рідко. Серед авторів, з текстів яких було зібрано матеріал для статті, дієслово *красити* вживається тільки в поезії М. Зерова: „*...Як красіте ви бідний людський рід!*” (Зеров, I, 51); „*...Хай прикрасіть вінком кучері ніжні свої*” (Зеров, I, 308).

Кореневе наголошування властиве для особових форм інфінітива *близити*, що засвідчують лексикографічні джерела: *близити* – *близить* (Орфогр., 56; ВОС, 52; Орфоеп., I, 105); *наблизити* – *наближу*, *наблизии* (Головащ., 156; Орфоеп., I, 852; ВОС, 366). У деяких дієсловах цього типу (*вітритися*, *юрмитися*, *ятрити*) простежується зміщення наголосу з кореневого на суфіксальний (давнім є кореневий наголос), у результаті чого спостерігаємо вагання в наголошуванні. Суфіксальну акцентуацію зустрічаємо в поетичних творах І.Франка: „*І ніколи ви до нього Так ся близько не зблизили...*” (Франко, X, 112 – авторський); „*Весна зблизилась – розпускає крила*” (Франко, X, 374).

У творах поетів пізнішого часу переважає кореневе акцентування лексеми: „*...Бо все життя єднались іблизились і разом увійшли у спільне річище*” (Стус, II, 43); „*... і все нас близить, все нас єдинить*” (Стус, III, 175); „*І чесні – до такої міри, аби наблизити кінець пропації голові поета*” (Стус, II, 60); „*Тож білий світ за це благовістуй і порадій, що близітьсь спочин*” (Стус, II, 182).

Подібна акцентуаційна ситуація характерна для дієслова *ранити*, яке в літературній мові має кореневу акцентуацію. Проте в поетичному мовленні І.Франка спостерігаємо давню суфіксальну акцентуацію особових форм дієслова: „...*Що в безумному розпалі Так вужа він порані́в*” (Франко, XI, 225); „...*Що тридцять на смерть порані́ли*” (Франко, X, 36), „*Ах, і чи то не ранила* Мою душу їх невдяка” (Франко, XI, 203). Показово, що в усіх випадках суфіксальну акцентуацію підкреслено авторським наголосом.

Леся Українка вживає лексему виключно з нормативним – кореневим наголосом: „*Аби не ранила так смерть нікого, Як ранило мене моє життя*” (Українка, I, 132).

У творах інших поетів переважає кореневе наголошування особових форм дієслова *ранити*: „*Останній промінь, як стилет порані́ть* клен на осінь...” (Тичина, I, 213); „*Промінням схід рани́ть* ніч, мов мечами” (Тичина, I, 53); „*Серце порані́ть* попереду рук твоїх, сестро,...” (Стус, II, 61).

Давнє суфіксальне (флексійне) акцентування властиве для слововжитку І.Франка лексеми *свідчити*: „...*Свідча́ть*, який з них цвіт буде” (Франко, XIII, 87); „*Пише нам король: „Свідчу́ся* ранами Христа й хрестом” (Франко, XI, 219). Акцентуацію підкреслено авторським наголосом. В інших поетів переважає нормативне – кореневе наголошування: „*І хто засвідчи́ть*, ніби є краса У цієї важкій острожній колонаді” (Зеров, I, 45).

Двояка акцентуація властива для особових форм дієслова *туманитися*, що засвідчують лексикографічні джерела: *тумані́ти(ся) – туманію, туманіши, тумані́ться і тумані́ти(ся)– туманію, тумані́ши, тумані́ть* (Погр., 572; Головащ., 173; УЛВН, 660; УОС, 730; СУМ, X, 317; ВОС, 714). Поети ХХ століття послідовно вживають словоформи із кореневим наголосом: „*І сон мені тумані́ть* очі” (Сосюра, IX, 33); „...*То тікаючи тумані́ють* королі й царі” (Тичина, I, 173); „...*Але не це мене в тобі тумані́ть*” (Вінграновський, 58).

Отже, перевага кореневої акцентуації в поетичному мовленні переконує, що суфіксальний наголос вийшов з активного вжитку.

В усіх особових формах, крім 1-ої особи однини, дієслово *роз'яснити* має двояку акцентуацію, про що свідчать лексикографічні джерела: *роз'ясні́ти – роз'яснію, роз'ясні́ши, роз'яснімо́, роз'ясніте́* (Орфогр., 766; ВОС, 615). Словник І.Погрібного реєструє виключно кореневе наголошування особових форм: *роз'ясні́ти – роз'яснію, роз'ясні́ши, роз'ясніть, роз'ясня́ть* (Погр., 508).

Суфіксальне наголошування форм дієслова властиве для поетичного слововжитку І.Франка: „*У того радість очі проясні́ть*” (Франко, XI, 292); „*Нею дива проясні́лись* земні” (Франко, X, 58). У творах В.Стуса спостерігаємо нормативне кореневе акцентування: „...*Аж ти, вия́снюєчи́сь, дотліваєш, а перетлівши, вия́сни́шся ти*” (Стус, II, 44); „...*І пірвавши* душу з тіла, вони *об'ясні́ли* мені” (Стус, III, 31).

Для поетичного мовлення характерне відхилення від акцентуаційної норми, зумовлене ритмічною і фразовою організацією, збереженням чи порушенням відповідного метру вірша. Так, особові форми дієслова *ворушити(ся)* зареєстровані у словниках з таким акцентуванням: *воруши́(ся), вору́шиши(ся)* (ВОС, 111; Орфоеп., I, 261; Погр., 123).

Поетичне мовлення засвідчує перевагу кореневого акцентування: „*Зашипіли змії люті, **Заворúшились** бажання...*” (Франко, XIII, 16 – авторський); „*Хай він і в небо здійметься й зорі Чолом **зворúшить***” (Стус, II, 201); „*...I **ворúшиться** вгрітий мозолистий степ*” (Вінграновський, 34); „*I вже пішла дорога без пуття Кудись у прірву, в смертну чорноту, де сонце **ворúшиться** на споді*” (Стус, II, 174).

Лексикографічні джерела подають таке наголошування особових форм дієслова *манити*: *маніти* – *маню́, ма́ниш, ма́нить, ма́нять* (Погр., 322; Головащ., 148; Орфоеп., I, 770). У поетичних творах Франка спостерігаємо виключно суфіксальне (флексійне) акцентування словоформ: „*...Ходить, словом люд **маніть***” (Франко, XI, 470); „*Зрадлива ти богиня, Ти Муза! **Ва́бить, на́дить і маніть***” (Франко, XI, 223 – авторський); „*...Глядить, **маніть** його до себе*” (Франко, XI, 470); „*Хай побіда світла вас **маніть***” (Франко, XI, 37 – авторський); „*...Що фантастичним видом в даль **маніть***” (Франко, X, 372). Подібне наголошування зустрічаємо й у М.Зерова: „*Чарує всіх, **маніть** здалека Та поетична ваша Мекка*” (Зеров, II, 321); „*I так чарівно кликала й **маніла** Такою ніжною і доброю була*” (Симоненко, 52). Поетичне мовлення засвідчує й нормативну – кореневу – акцентуацію особових форм: „*Ма́нить нас і знову і знов, Ва́бить очима блакитними...*” (Зеров, I, 93); „*...I ма́нить око і за обрій ва́бить*” (Стус, I, кн. 2, 7); „*...Тільки ма́нить ввечері дорога*” (Симоненко, 62).

Подібні акцентуаційні явища характерні для особових форм дієслова *явити* у слововжитку І. Франка. Літературна норма передбачає таке наголошування дієслова: *я́вити* – *явлю́, я́виш, явля́ть* (Орфограф., 985, Головащ., 317). У поетичному мовленні І. Франка спостерігаємо відхилення від акцентуаційної норми: „*...I поки я тут, не **яві́ться** вона...*” (І.Франко, X, 335 – авторський); „*Знавці кажуть, що **яві́ться***” (І.Франко, X, 117 – авторський); „*Та против нього **появі́ться** з неба*” (Франко, XI, 130 – авторський); „*В сні часом му з'**яві́ться**...*” (Франко, XIII, 90 – авторський). Це відхилення від акцентуаційної норми пояснюється особливостями південно-західного наріччя.

Діалектним впливом пояснюється відхилення від акцентуаційної норми наголошування й інших дієслівних форм, уживаних у творах І. Франка. Так, у підгірській говірці часто вживається суфіксальний наголос у дієслівних формах, які в сучасній українській мові мають кореневу акцентуацію: „*Шуря-буря пройшла – Вони знов **піднялісь**...*” (Франко, X, 10); „*Так по́слуху не **знаходіли**...*” (Франко, X, 269); „*...Слабого ж топче і **валіть***”; „*Його важким униженням, мов п'ясть, додому **поваліть***” (Франко, XI, 78 – авторський); „*Зварі́ть там що-небудь та й лиш шпиг до вітця*” (Франко, X, 226 – авторський); тоді як у літературній мові нормативним є кореневий наголос, що ілюструє їх наголошування у творах багатьох поетів: „*Собака кине́ться і свічник **зва́литься***” (Українка, IV, 297); „*...Не **зва́лить** налітний північний буревій*” (Зеров, I, 297); „***Знаходіли** дива мистецтва там, Де походила вже рука навчена*” (Зеров, I, 33). Діалектні особливості виявляються й у вживанні дієслівних форм у 3-ій особі однини: „*Не **прийдєсь** тобі буть*” (Франко, X, 13); „*...**Обновляєсь** в свіжі сили й свіжі надії*” (Франко, X, 13);

„У мішку він **волочє**” (Франко, X, 259); „Тільки хвіст іще знадвору спішно в яму **волочєсь**” (Франко, XI, 224 – авторський).

Для порівняння наведемо приклади наголошування в поетичних творах інших авторів: „Сизий ворон **схопівся**. Очі виклював. Бозна кому” (Тичина, IV, 54); „Тут же рушниці замовкли: **схопілися** сіктись, боротись” (Тичина, II, 195); „**Схопілася** мати і закричала, А батько плюнув їй в лице” (Тичина, II, 181); „З розлук **правікових** наринала, найшла і **захопіла**” (Стус, III, 37); „Ні тобі збожеволіти не можна, ані **зродіти** із грудей прокльон...” (Стус, III, 88); „...Що був я завжди такий, яким мене мати **вроділа**” (Стус, III, 50); „Вона від розпачу **зроділася**” (Українка, I, 94).

Частина дієслів з інфінітивною основою на -и- має наголос на цьому суфіксі; у 1-ій особі однини теперішнього часу – на суфіксі основи, який виконує роль флексії, а в інших особових формах однини і множини теперішнього часу – на корені. Це дієслова типу *білити, боронити, варити, водити, волочити, говорити*.

В. Винницький указує на те, що в пам'ятках української мови й поезії XVI – XVII століть аналізовані слова в основному зберігають таку ж акцентуацію, як у давньоукраїнській мові: *чиніти, чиню, молю, молим, вярять, варять, варить*. У 1-ій особі однини теперішнього часу майже всі дієслівні форми мають флексійне акцентування: *голошу, гоню, люблю, тону*. По-різному наголошуються словоформи 1-ої особи теперішнього часу в різних діалектах: у південно-східних закріплюється наголос на флексії, а в південно-західних устанавлюється коренева акцентуація. Така диференціація, на думку В. Винницького, починається з другої половини XVIII ст. [Винницький 2002: 361].

У наукових дослідженнях немає єдиної думки щодо тлумачення причин виникнення західноукраїнського кореневого наголосу. На думку І. Панькевича, це пояснюється впливом польської на західноукраїнську мову [Панькевич 1953: 64]. Таке потрактування багатьом мовознавцям видається помилковим. Г. Шило, наприклад, уважає, що „перенесення наголосу на основу в першій особі однини теперішнього часу відбулося, очевидно, внаслідок вирівнювання до інших форм другої та третьої особи однини. Таку думку підкреслюють інші випадки, де ніяк не можна говорити про вплив польської мови, наприклад: *вару – варіш – варимо*” [Шило 1967: 174]. Г. Григорчук уважає, що виникнення української паракситонези „можна шукати в глибокій мовній давнині або в порівнянні недавніх (XIV – XVI дальших століть) впливах суміжних загальнослов'янських мов на українську мову чи теж у спільних щодо етапів самостійних в українських та польських шляхах закріплення сталого паракситонічного наголосу” [Григорчук 1970: 150-151].

І. Варченко схильний до думки, що „сліди контактування з польською мовою, крім внутрішньої аналогії (наприклад: *ходиш, ходить, ходимо – хіджу*), або тенденції до постійного наголосу, відбилися, очевидно, і на формах першої особи однини теперішнього часу дієслів II дієвідміни; порівняймо – *хіджу (ход'у), віджу (в'ід'у)*, що послідовно виступають у подільських і більшості східноволинських діалектах, або *ношу (н'ос'у), кошу (к'ос'у)*, що, будучи характерними для тих же діалектів, спорадично

трапляються також у північно-західній частині степових говорів” [Варченко 1971: 56-57].

Л. Булаховський уважав, що південно-західна коренева акцентуація „в сучасному літературному вжиткові не здобула собі прав і поступово зникає і в говірній мові” [Булаховський 1947: 5]. Я. Закревська, навпаки, указує на стабільність кореневого наголосу в усій парадигмі дієслів у сучасних південно-західних говорах [Закревська 1966: 123].

У поетичних творах І. Франка вживаються дієслова із суфіксом -и-, що мають тільки флексійне акцентування в 1-ій особі однини: *корміти, назначіти, простіти, сказітися, скінчіти, скінчітися*: „Як все найвище, чим душу я **кормлю**, Як той огонь, що враз і гріє й пожирає, Як смерть, що забива й від мук ослобоняє, – Отак, красовице, і я тебе **люблю**!” (Франко, X, 11); „За се слово вас пуцу. Та в підпору свому слову Лиш одну свою умову Вам відразу **назначу**” (Франко, XII, 386); „Коли се йому **процу**! Військо шлю на гайдамаку! Скоро **злвлю**, – на шляху і гніздо все **розтроцу**” (Франко, XII, 27).

У поетичному мовленні Лесі Українки виділяємо значну кількість дієслів із суфіксом -и- в основі інфінітива, що мають з флексійне акцентування в 1-ій особі однини: *боронітися, втомітися, втопіти, вчиніти, говорити, дивітися, докінчіти, скінчіти, зачепити, почепіти, зломітися, забарітися, змініти, засмутіти, хвалити*: „...Не **бороню** й ніколи не спитав би” (Українка, IV, 156); „...Коли **втормлюся** я життям щоденним” (Українка, I, 57); „...Я вас додому **відпуцу**” (Українка, II, 50); „Дивлюся на тебе й не можу **одвести** очей” (Українка, I, 230); „Чи без пори **скінчу** свій шлях тернистий” (Українка, I, 59); „Я не **лишуць** без хліба і без слави” (Українка, VI, 189); „А я жалоби не **ношу** ніколи” (Українка, V, 85); „Не **стулю** ні на хвилюк очей” (Українка, I, 56); „Я **спуцу** тобі намітку білу” (Українка, II, 88); „...**Обороню** від лютої негоди” (Українка, II, 50); „То не слова, я все те бачу, сестри, що **говорю**. Я бачу: Троя гине” (Українка, IV, 22); „...А як зламаю, **зломлюсь** тоді, певне сама, Бо задавить ворожая тьма” (Українка, I, 176); „...Я **створю** в одну хвилину” (Українка, II, 59); „**Хвалю** тебе за те, що ти волила волю” (Українка, IV, 52).

Флексійну акцентуацію в поетичному вжитку Франка має низка дієслів, які в 1-ій особі однини теперішнього часу, згідно з літературною нормою, повинні мати акцентований корінь: „...**Заводжу** жандармерію” (Франко, XI, 421); „Я не **кривджу** тя певно...” (Франко, XIII, 71).

З подвійним наголошуванням у творах І.Франка побутують дієслівні форми із суфіксом -и- в основі інфінітива у 1-ій особі однини теперішнього часу *любіти* і *робіти*. Частіше вони вживаються з нормативним – флексійним наголосом: „...Як **люблю** я безмірно тебе” (Франко, XII, 421); „...Як я **люблю** тебе, сей рідний краю, Як я **люблю** красу твою, твій люд” (Франко, XIII, 324); „Не треба вам розповідать, Як я **люблю** вітця” (Франко, XIV, 106). Проте деколи зустрічаємо й кореневе акцентування, властиве західноукраїнським говорам: „Весно, вітре, **люблю** вас...” (Франко, X, 19, авторський); „...Вас **полюбивши, люблю** чесноту” (Франко, XIV, 237).

З нормативним флексійним наголошуванням у поетичних творах Лесі Українки наявна ця словоформа: „Та нащо я до вас так **пориваюсь**? Та нащо

ж я **люблю** вас так тужливо?" (Українка, I, 197); „Бач, я тебе за те **люблю** найбільше, чого ти сам в собі не розумієш" (Українка, V, 250); „Так, я **люблю** тебе, І те знати По тремтінню мого серця" (Українка, II, 234); „...Так, **люблю** дивитись долі в вічі" (Українка, IV, 33); „Я не **люблю** як ти таке говориш" (Українка, VI, 181); „На лихо взяв би! Я не **люблю** тебе" (Українка, IV, 50); „Ні, ніколи не **люблю** того, хто так підступно скористав з нашої недолі" (Українка, IV, 50).

Флексійну акцентуацію лексеми спостерігаємо в поезії сучасних авторів, причому й західноукраїнських. Так, у творах поетів Львівщини відзначаємо нормативне наголошування: „Я **люблю** твою затишну душу, калино" (Л. Голяк, 13); „Я **люблю** Вас, **люблю**, і безслів'я – неначе безводдя" (Л. Голяк, 20); „Світок мій рідненький, Світок без кордону Я любив маленький, Я **люблю** до скону" (Р.Пастух, 163). Так само нормативне наголошування властиве й для слововжитку інших поетів: „Я **люблю** їх завжди слухать, Я **люблю** їх завжди бачить" (Тичина, I, 284); „Чому я не **люблю** простору, як я без сліз..." (Тичина, I, 49); „Ах, нічого я так не **люблю**, як вітра вітровіння" (Тичина, I, 170); „Не знаю, не знаю! Але я **люблю** і сили свої всі я їй віддаю" (Тичина, I, 270); „**Люблю** я думать. Я **люблю** очима тишу цілувати" (Вінграновський, 36); „Кого я так **люблю**? **Люблю** тільки тебе" (Вінграновський, 54); „**Люблю** ту пору благовісну..." (Вінграновський, 19); „**Люблю** не журюся" (Вінграновський, 167); „...Я дві пори в тобі **люблю**" (Вінграновський, 19); „Я Вас **люблю**, о як я Вас **люблю**" (Костенко, 344); „І всі тужитимуть, кого я так **люблю**" (Зеров, I, 371); „Все одно я **люблю** твої очі і волосся твоє сумне" (Симоненко, 45); „Ти для мене не тільки мрія, я живою тебе **люблю**" (Симоненко, 45).

Словоформа **роблю** у творах І. Франка вживається з двояким наголошуванням, проте переважає флексійна акцентуація: „Хоч тужусь день і ніч, не доїм, не досплю, А все чую, немов я на панськiм **роблю**" (Франко, XI, 287); „На часок-волосок вволи волю мою, – чого хоч, зажадай, я для тебе **зроблю!**" (Франко, XI, 84); „...Хоч би життям прийшлося приплатити, А **зроблю** все" (Франко, XI, 327 – авторський).

Виключно флексійну акцентуацію цих словоформ спостерігаємо в поетичних текстах Лесі Українки: „...І що **роблю**? На долю нарікаю!" (Українка, III, 236); „...**Роблю** по згоді, а не по наказу" (Українка, V, 303); „Заборону сю **роблю** я В інтересі мого хисту" (Українка, II, 202); „...І що я тут **зроблю** у вашій пуці?" (Українка, II, 82); „...Коли я крицею **зроблюсь** на цiм вогні" (Українка, I, 140).

Цікавою щодо особливостей наголошування особових форм є група дієслів, які в текстах І. Франка у 1-ій особі однини теперішнього (простого майбутнього) часу вживаються з виключно кореневим наголосом. Сюди належать: *бродити, відчинити, вложити, грозити, дзвонити, загубити, творити та ін.*: „Я всі броди **перебріджу**, Вже ся хитрість спроможу" (Франко, XII, 257, авторський); „Позсувався замок, сину? Зараз я його **відчiню**" (Франко, XII, 402); „...І в мозок **влбжу** думку запальну" (Франко, XI, 423); „Я прадід їх, **відслбню** правду їм..." (Франко, X, 387); „Говорю, і **прбшу**, і **грбжу** – Мовчить або ходить сама не своя, Ну, просто дивитися не можу!" (Франко, X, 227); „Про таку тобі погоню Пісню я тепер **задзвбню**"

(Франко, XIV, 409); „...тебе кохаючи, **загублю** душу” (Франко, XI, 24); „Завтра я **захоплю** тугу тебе в руки!” (Франко, XII, 434); „З тих шибенниць прекрасних **зладжу** й палок досить. Однак вам раджу...” (Франко, XV, 490); „...**Наобстро** слух твоїй” (Франко, XIII, 324); „Тут я сиджу і **творю** Людей на образ свій, Людей, що враз зі мною Прийматимуть горе на біль” (Франко, XV, 308); „...І завіши в пустиню, Чи подумавши: може, отсим Злочин лютий **чійню?**” (Франко, XII, 514).

У поезії Лесі Українки фіксуємо деякі з наведених вище словоформ. У слововжитку поетеси вони мають флексійну акцентуацію: „...Я **створю** одну хвилину” (Українка, II, 39); „...На білий день **зadzвоню**” (Українка, IV, 149).

Згідно з акцентуаційною нормою, дієслівні форми цього типу мають наголос на флексії в 1-ій особі однини теперішнього часу й кореневу акцентуацію в усіх інших особових формах, наприклад: *дзвоніти* – *дзвоню*, *дзвониш*, *дзвонить*, *дзвонять* (Погр., 163); *захопіти* – *захоплю*, *захопиш*, *захопить*, *захоплять* (Погр., 226); *творіти* – *створю*, *твориш*, *творить*, *творять* (Погр., 556) та інші.

Разом з тим, у поетичних творах фіксуємо двояке – кореневе та суфіксальне (флексійне) – наголошування: „*Йди туди, де люди **творять** світло і ставлять хрест на темне і страшне*” (Симоненко, 133); „*Всіх мистецтв навчається німець і **творить***” (Стус, II, 287); „*Мов пущене ядро з гармати, земля круг сонця **творить** цикл*” (Тичина, I, 161); „*Ви **творите** поезії дива*” (Зеров, I, 67); „...у боях не змориться... в пісню **перетвориться**” (Тичина, III, 260); „...Чому ж тепер імення се дива справдешні **творить** в Вандеї та в Британії?” (Українка, III, 224); але „*Кентавр **творить** – і сім очеретин, і тонкий звук виказують поети*” (Зеров, I, 57); „...Сьогодні глянь, як **творять** філософію доби” (Тичина, I, 225); „*Скільки ж ти **твориш** радінь...*” (Стус, II, 208).

Наведені текстові фрагменти з творів поетів кінця XIX – XX століття свідчать про динамічні акцентуаційні процеси: перевагу кореневого наголошування особових форм низки дієслів, які в поетичних творах кінця XIX століття вживалися з варіантним наголосом; розвиток акцентних варіантів наголошування особових форм дієслів та дієслівної форми 1-ої особи теперішнього часу; тенденцію до вживання флексійного (нормативного) наголосу в словоформах 1-ої особи однини теперішнього часу в творах поетів Львівщини.

Поетичні твори

Вінграновський – Вінграновський М. Цю жінку я люблю. Лірика. – К.: Дніпро, 1990. – 250 с.; **Голяк** – Голяк Л. Калинові кораблі // Горішня брама. Поет. зб. – Дрогобич: Відродження, 1991. – С. 3 – 25; **Зеров** – Зеров М. Твори: в 2 т. – К.: Дніпро, 1990. – Т. 1. Поезії. Переклади. – 843 с.; **Костенко** – Костенко Л. Вибране. – К.: Дніпро, 1989. – 550 с.; **Пастух** – Пастух Р. Думи волі. Лірика. – Дрогобич: Коло, 2001. – 204 с.; **Симоненко** – Симоненко В. Поезії. – К.: Рад. письм., 1987. – 244 с.; **Сосюра** – Сосюра В. Твори: в 10 т. – К.: Дніпро, 1970 – 1972. – Т. 1 – 9; **Стус** – Стус В. Твори: у 4 т. – Л.: Провіта, 1995. – Т. 1 – 3; **Тичина** – Тичина П. Зібрання творів: у 12 т. – К.: Держ. вид-во худ. л-ри, 1955. – Т. 1 – 15; **Українка** – Українка Леся. Зібрання творів: у 12 т.

– К.: Наук. думка, 1975 – 1979. – Т. 1 – 5; **Франко** – Франко І. Твори: в 20 т. – К.: Держ. вид-во худ. л-ри, 1955. – Т. 1 – 15.

Лексикографічні джерела

ВОС – Великий зведений орфографічний словник сучасної української лексики / уклад. В.Т. Бусел, М.Д. Василега-Дерибас, О.В. Дмитрієв та ін. – К.; Ірпінь: Перун, 2003. – 887 с.; **Головащ.** – Головащук С.І. Словник наголосів. – К.: Наук. думка, 2003. – 320 с.; **Орфогр.** – Орфографічний словник української мови / уклад. С.І. Головащук, М.М. Лещак. – К.: Довіра, 1999. – 989 с.; **Орфоеп.** – Орфоепічний словник української мови: в 2 т. / уклад. М.М. Пещак, В.М. Русанівський та ін. – К.: Довіра, 2001-2003. – Т. 1 – 2; **Погр.** – Погрібний М.І. Словник наголосів української літературної мови. – К.: Рад. шк., 1964. – 602 с.; **СУМ** – Словник української мови: в 11 т. – К.: Наук. думка, 1971 – 1980. – Т. 1 – 11; **УЛВН** – Українська літературна вимова і наголос: Словник-довідник. – К.: Наук. думка, 1973. – 724 с.; **УОС** – Український орфографічний словник / за ред. проф. А.О. Свашенко. – Х.: Прапор, 1997. – 844 с.

Література

Булаховський – Булаховський Л.А. Український літературний наголос (характеристика норми). – К. – Л.: Рад. шк., 1947. – 54 с.; **Варченко** – Варченко І.О. Міжмовні акцентуаційні контакти і лінгвогеографія // Праці XII респ. діалектол. наради. – К.: Наук. думка, 1971. – С. 46 – 59; **Винницький** – Винницький В. Українська акцентна система: становлення, розвиток. – Л.: Біблос, 2002. – 578 с.; **Григорчук** – Григорчук Л.М. Зображення діалектних явищ і тенденцій у II т. атласу української мови // Праці XIII респ. діалектол. наради. – К.: Наук. думка, 1970. – С. 141 – 151; **Закревська** – Закревська Я.В. Система особових форм дієслова в західних говорах української мови // Українська лінгвістична географія. – К.: Наук. думка, 1966. – С. 132 – 139; **Данькевич** – Данькевич І. Нарис історії українських закарпатських говорів. Фонетика, Ч.І. // Acta universitatis Carolinae, Philologia, 1.– Praha, 1953. – 255 с.; **Шило** – Шило Г.Ф. Процеси нівеляції західноукраїнських говорів під впливом літературної мови // Українське усне літературне мовлення. – К.: Наук. думка, 1967. – С. 161 – 165.

In the article the difficult cases of marking of the personal forms of verbs are examined with the suffix -u- in basis of infinitive. Progress of accent trends are analyzed on material of poetic works of Lesia Ukrainka, I.Franko, M.Zerov, V.Symonenko, V.Stus etc.

Keywords: accent, marking, accentuation, variant accent, accentual variant, accentual tendencies.

О.К. Степаненко (Дніпропетровськ)

УДК 811.161.2'373.611

СЛОВОТВІРНЕ ГНІЗДО ЯК ОБ'ЄКТ ЛІНГВІСТИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

У пропонованій статті охарактеризовано стан наукових досліджень у галузі словотвору й визначено системні параметри словотвірного гнізда – найважливішої в дериватологічній підсистемі мови комплексної одиниці, яку формує сукупність слів зі спільним коренем, організованих у відповідну структуру відношеннями похідності.

Ключові слова: словотвірна гніздо, словотвірний ланцюжок, слововершина, твірна основа, похідне слово.

Українська дериватологічна наука має не дуже давню історію (60-ті роки ХХ ст.) [Ковалик 1958; Ковалик 1961; Ковалик 1979], проте з часу виділення її в окрему мовознавчу галузь дослідники зробили чимало. Спираючись на фундаторські ідеї І. Ковалика, українські лінгвісти в минулому столітті підготували праці з різних словотвірних напрямків: префіксальний (В. Русанівський) і префіксально-суфіксальний словотвір (К. Городенська), словотвір відтопонімних утворень (В. Горпинич), діалектні (Я. Закревська) і термінологічні (Т. Панько) деривати, словотвір іменників (Л. Родніна, І. Ковалик, П. Білоусенко), прикметників (А. Грищенко, В. Грещук), дієслів (В. Русанівський, Т. Возний, Л. Юрчук, К. Городенська), дієприкметників (Г. Гнатюк), складних слів (М. Чемерисов, Н. Клименко, Є. Карпіловська), способи словотворення (М. Плющ) [Клименко 2000: 570; Бевзенко 1991: 109].

Межа ХХ – ХХІ ст. позначена виходом фундаментальної роботи Є. Карпіловської „Суфіксальна підсистема сучасної української літературної мови: будова та реалізація” (2000). У нинішньому столітті виділяються насамперед глибокі докторські дослідження В. Олексенка („Словотвірні категорії іменника”, 2002), Г. Аркушина („Іменний словотвір західнополіського говору”, 2005), М. Федурко („Морфологія відіменникового словотворення в сучасній українській мові”, 2005), З. Валюх („Типологія словотвірних парадигм іменника в українській мові”, 2006). У ряді інших розробок (кандидатські дисертації) досліджено семантичну та словотвірну структуру агентивно-професійних найменувань металургійної термінології (Н. Стаховська), синонімію словотворчих афіксів (Т. Івасишина), систему дериваційних засобів сучасної науково-технічної термінології (у когнітивно-номінативному аспекті) (Г. Ракшанова), словотворчий потенціал однинних іменників у сучасній українській мові (Л. Мартинова), словотвір апелятивних іменників у північнолемківських говірках української мови (Г. Шумицька), словотвірну категоризацію суб’єктивної оцінки в сучасній українській мові (Л. Шутак), словотвірну синонімію і словотвірну варіантність прикметників української мови (І. Вербовська), структуру словотвірних парадигм українських назв тварин та рослин (Р. Бачкур), структуру й семантику словотвірних парадигм дієслів із семою руйнування об’єкта (Н. Пославська), суфіксальний словотвір іменника в говірках полісько-середньонадніпряньського порубіжжя (Л. Дика), суфіксальні деривати в професійній термінології (нормативний аспект) (Л. Сидоренко), структурно-семантичну типологію відприкметникових словотвірних ланцюжків у сучасній українській мові (Л. Коржик), структурно-семантичну типологію словотвірних парадигм іменників у сучасній українській мові (О. Микитин) та ін. Наведена далеко не повна характеристика дослідницьких

уподобань українських лінгвістів у галузі словотвору демонструє широкий спектр напрямків, де вже зроблено систематизацію й опис об'єктів вивчення. Водночас ще наявні не охоплені науковою роботою словотвірні царини.

Як відомо, словотвір займається вивченням морфологічної структури слова крізь призму його номінативного призначення в мові. Предмет словотвору складають „різнопланові аспекти творення слів відповідно до тих або інших відношень мотивацій між вихідними й похідними одиницями, класифікація похідних слів з ознаками дериваційної структури й словотвірними значеннями в межах відповідних лексико-граматичних слів (частин мови), визначення продуктивності окремих способів і засобів словотвору” [Плющ 1993: 189], словотворчі засоби, словотвірні моделі, їх типи і гнізда [Кодухов 1979: 235]. Серед головних завдань словотвору автор термінологічної енциклопедії „Сучасна лінгвістика” О. Селіванова бачить „моделювання словотворчих гнізд й укладання морфемних і словотворчих словників” [Селіванова 2006: 564]. Оскільки словотвірні гнізда в дериватологічній системі мови є найважливішими комплексними одиницями [Федурко 2005], вони не обійдені увагою дослідників. Визначення принципів укладання словотвірних гнізд, основних проблем дослідження їх формально-сислової структури, обґрунтування ролі кореня в структуруванні гнізда, розроблення оригінальної методики інтерпретації його семантичної структури здійснив І. Ковалик [Грещук 2007: 6]. Він же вивчав семізацію й семемізацію в словотвірному гнізді кореня *зелен-* в українській мові [Ковалик 1983]. Словотвірні гнізда коренів з повноголосним сполученням *-оро-* в сучасній українській мові досліджував В. Верещака (Ужгород, 1978); словотвірні гнізда коренів зі значенням говоріння в сучасній українській мові – М. Голянич (К., 1979), словотвірні гнізда коренів зі значенням руху в сучасній українській мові – М. Лесюк (К., 1982); також розроблялися словотвірні гнізда коренів зі значенням мислення (Г. Василевич – К., 1985) та словотвірні гнізда коренів зі значенням почуттів (Н. Тишківська – К., 1987) у сучасній українській мові [Лесюк 2007: 212–213]. О. Дияк досліджувала структурно-семантичну організацію словотвірних гнізд із коренями на позначення металів [Дияк 2006]. Нові словотвірні гнізда з ключовими словами сучасної доби в українській і російській мовах та словотвірні гнізда з вершинами-абревіатурами в сучасних українській і російській мовах розробляв О. Стишов [Стишов 2007; Стишов 2008].

Отже, *актуальність* пропонованої розвідки продиктована потребами узагальнення напрацьованого попередниками в галузі дослідження словотвірних гнізд.

Метою роботи є з'ясування системних параметрів словотвірного гнізда як одиниці дослідження словотвірних процесів.

Об'єктом вивчення обрано словотвірне гніздо як найважливішу в словотвірній підсистемі мови комплексну одиницю.

Традиційно актуальним серед завдань лінгвістики кінця ХХ – початку ХХІ ст. вважається ґрунтовне й усебічне дослідження шляхів розвитку і збагачення словникового складу сучасних мов. Найбільш продуктивним щодо згаданих процесів словопородження на синхронному зрізі для східнослов'янських мов є словотворення – ділянка мовної підсистеми, де

реалізуються закладені в ній потенційні можливості (внутрішні ресурси) [Стишов 2008: 95].

Загальновідомо, що поняття словотвірної мотивованості, або похідності, є центральним поняттям словотвірної системи. Під мотивованістю дослідники розуміють наявність у похідного знака властивості, яка „сигналізує про його семантико-морфологічну вивідність через наявність у формальній структурі цього знака внутрішньої форми та зіставлення його з твірною базою” [Васильченко 2000: 23]. Якщо слова перебувають у відношеннях словотвірної мотивованості, то це означає, що значення і звучання одного слова (воно має назву „мотивованого”, „вторинного”, „вивідного”, „похідного”) впливає зі значення і звучання іншого спільнокореневого слова, що кваліфікується як „мотивуюче”, „первинне”, „вихідне”, „базове”, „твірне” [Сікорська 1985: 6]: *голов-а > голів+к-а, ніс-Ø > нос+ик-Ø, рук-а > рук+ав-Ø*. Здатність певного кореня (твірної основи) породжувати більшу, ніж одиниця, кількість дериватів стала передумовою виділення словотвірного гнізда (далі – СГ). Н. Клименко, наводячи синонім до терміна „СГ” – „гніздо слів”, кваліфікує його як „сукупність слів, упорядкованих відношеннями похідності й об’єднаних спільним коренем” [Клименко 2000: 573]. М. Лесюк вважає, що СГ – це „сукупність слів, об’єднана спільністю кореня і живими послідовними словотвірними зв’язками” [Лесюк 2007: 213]. М. Кочерган бачить у СГ „сукупність словотвірних ланцюжків з одним і тим самим вихідним словом” [Кочерган 1999: 144]. О. Селіванова визначає СГ як „сукупність усіх словотвірних ланцюжків похідності однокоренових слів, вершиною якої є непохідна основа” [Селіванова 2006: 565]. На думку О. Дияк, СГ – це „складна цілісна система, що є наслідком упорядкування взаємозв’язків та відношень між спільнокореновими словами” [Дияк 2006: 5]. Таким чином, системність СГ ґрунтується на: а) спільності кореня; б) похідності (живих словотвірних зв’язках); в) наявності слова-вершини (непохідної основи).

СГ – система динамічна, адже в її межах простежуються процеси й пересування деяких дериватів, скажімо, на периферію СГ або й узагалі виходу за його межі, й активного поповнення новими одиницями. Фактор динамічності СГ впливає на активність/пасивність лексем, що до нього входять. Глибина СГ формується ступенями похідності. Ступінь похідності деривата залежить від кількості словотвірних актів, які лежать між ним і словом-вершиною, що постає головним складником СГ, задаючи його формальні й семантичні параметри [Дияк 2006: 5].

Дослідження в межах СГ дає змогу яскраво і повно простежувати: а) ієрархію зв’язків між членами гнізда; б) семантичні зв’язки між спільнокореновими словами; в) типи мотивації похідного (безпосередня/посередня; єдина/множинна); г) способи „організації” внутрішньої структури похідних слів; г) видозміни категоріальної семантики мотиватора (твірного слова) у семантиці мотиванта (похідного) [Лесюк 2007: 213].

У синтагматичному плані СГ можна кваліфікувати як сукупність словотвірних ланцюжків (СЛ) – рядів спільнокоренових слів, об’єднаних відношеннями словотвірної похідності: кожне наступне слово такого ланцюжка формально та семантично виводиться з попереднього. СЛ бувають

різної довжини (від двох до семи компонентів) та двох типів: а) з похідними однієї частини мови та б) з похідними різних частин мови. СЛ першого типу, зазвичай, коротші, ніж другого; найдовші ланцюжки обох типів бувають у дієслів [Клименко 2000₂: 574].

Щодо вертикального зрізу СГ, то тут воно постає як єдність словотвірних парадигм (СП). СП, на думку В. Грещука, – це „ряди дериватів, які об'єднуються тотожністю твірної основи й протиставляються дериваційними формантами” [Грещук 1995: 12]. Найбільш поширеною, як вважає О. Дияк, є дефініція, згідно з якою „СП – це набір похідних, мотивованих тією самою твірною основою, утворених на одному ступені словотворення” [Дияк 2006: 6]. Усі слова, що постають у СГ як твірні (беруть участь у процесах словотворення), формують свої СП. Кількість СП у СГ прямо пропорційна кількості твірних.

Отже, основується на ієрархічному принципі організації, коли одні структурні компоненти послідовно підпорядковуються іншим, СГ постає чітко регламентованою системою, кожний складник якої має своє, визначене нею місце. Дослідження в межах словотвірного гнізда створює можливості для максимально вичерпного аналізу тих перетворень, що відбуваються з певним коренем (твірною основою) в процесі словопородження. Таким чином, виникають передумови для визначення щодо кожного гнізда комплексу використаних словотвірних моделей (тобто з'ясування спектру потенційних похідних). Причому виникає можливість простежити не тільки формальні видозміни твірної компоненти всієї системи, а й параметри структурування закладеної в нього семантики в обох (і лінійному, і парадигматичному) напрямках розгортання словотвірного гнізда [Карпіловська 1990: 7].

Таким чином, словотвірне гніздо є продуктивною з погляду лінгвістичного аналізу величиною мови, у межах якої в діалектичній єдності співіснують такі концептуально важливі для здійснення словотвірних досліджень лінгвосистеми одиниці, як твірна основа, словотвірний засіб (афікс), а також різні морфонологічні засоби. Вивчення словотвірної системи крізь призму зв'язків і відношень між одиницями словотвірного гнізда є перспективною науковою діяльністю, що дасть змогу зробити новий внесок у дослідження української мови як багатогранної лінгвосистеми.

Література

Бевзенко 1991 – Бевзенко С.П. Історія українського мовознавства. Історія вивчення української мови: навч. посіб. – К.: Вищ. шк., 1991. – 231 с.; **Васильченко 2000** – Васильченко В.М. Мотивація і словотвірне вираження відносних прикметників в історії української мови (відіменникові деривати): дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. – К., 2000. – 219 с.; **Грещук 1995** – Грещук В.В. Український відприкметниковий словотвір. – Івано-Франківськ, 1995. – 234 с.; **Грещук 2007** – Грещук В. Внесок Івана Ковалика в українське і слов'янське мовознавство // Вісн. Прикарпат. нац. ун-ту імені Василя Стефаника. Філологія. – Вип. XV – XVIII. – Івано-Франківськ: Вид.-дизайн. від. ЦІТ, 2007. – С. 3 – 11; **Дияк 2006** – Дияк О.В. Структурно-семантична організація словотвірних гнізд із коренями на позначення металів: автореф. дис. ... канд. філол. наук / Нац. пед. ун-т імені М.П. Драгоманова. – К., 2006. –

21 с.; **Карпіловська 1990** – Карпіловська Є. А. Конструювання складних словотвірних одиниць. – К.: Наук. думка, 1990. – 155 с.; **Клименко 2000₁** – Клименко Н. Ф. Словотвір // Українська мова: Енциклопедія. – К.: Вид-во „Українська енциклопедія” ім. М.П. Бажана, 2000₁. – С. 570; **Клименко 2000** – Клименко Н. Ф. Словотвірне гніздо // Там само. – С. 573; **Клименко 2000₂** – Клименко Н. Ф. Словотвірний ланцюжок // Там само. – С. 574; **Ковалик 1958** – Ковалик І. Вчення про словотвір (словотворчі частини слова). – Л.: Вид-во Львів. ун-ту, 1958. – 78 с.; **Ковалик 1961** – Ковалик І. Вчення про словотвір: словотворча характеристика слова. Відношення вчення про словотвір до інших мовознавчих дисциплін. – Л.: Вид-во Львів. ун-ту, 1961. – 82 с.; **Ковалик 1979** – Ковалик І. Дериватологія (словотвір) як самостійна лінгвістична дисципліна та її місце в системі науки про мову // Словотвір сучасної української літературної мови. – К.: Наук. думка, 1979. – С. 5 – 56; **Ковалик 1983** – Ковалик І. Про семізацію і семемізацію у словотвірному гнізді кореня *зелен-* в українській мові // Укр. мовознавство. – К., 1983. – Вип. II. – С. 50 – 60; **Кодухов 1979** – Кодухов В.И. Введение в языкознание. – М.: Просвещение, 1979. – 351 с.; **Кочерган 1999** – Кочерган М.П. Загальне мовознавство: підруч. для студ. філол. спец. вищ. закл. освіти. – К.: Академія, 1999. – 288 с.; **Лесюк 2007** – Лесюк М. Дослідження словотвору на рівні словотвірних гнізд // Вісн. Прикарпат. нац. ун-ту імені Василя Стефаника. Філологія. – Вип. XV – XVIII. – Івано-Франківськ: Вид.-дизайн. від. ЦІТ, 2007. – С. 212 – 216; **Плющ 1993** – Плющ М.Я. Словотвір // Сучасна українська літературна мова / А.П. Грищенко, Л.І. Мацько, М.Я. Плющ та ін. – К.: Вищ. шк., 1993. – С. 189 – 228; **Селіванова 2006** – Селіванова О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія. – Полтава: Довкілля-К, 2006. – 716 с.; **Сікорська 1985** – Сікорська З.С. Українсько-російський словотворчий словник. – К.: Рад. шк., 1985. – 188 с.; **Стишов 2007** – Стишов О.А. Нові словотворчі гнізда з ключовими словами сучасної доби в українських і російських мовах // Проблеми зіставної семантики: зб. наук. ст. – Вип. 8 / відп. ред. О.О. Тараненко. – К.: Вид. центр КНЛУ, 2007. – С. 109 – 114; **Стишов 2008** – Стишов О.А. Словотвірні гнізда з вершинами-аббревіатурами в сучасних українській і російській мовах // Мова, культура й освіта в сучасному світі: зб. наук. пр. до 90-річчя д-ра філол. наук, проф. О.К. Романовського / відп. ред. О.А. Стишов. – К.: Вид. центр КНЛУ, 2008. – С. 95 – 100; **Федурко 2005** – Федурко М.Ю. Морфонологія відіменникового словотворення в сучасній українській мові: автореф. дис. ... д-ра філол. наук / Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні НАНУ. – К., 2005. – Режим доступу: <http://disser.com.ua/contents/4611.html>. Заголовок з екрану.

Proposed article characterized state scientifically research in field word-formation and attribute systems parameters of the word-formative jack – the most important in the word-formative subsystem language complex one, which coordinate forming words whole from the common cognate words, which are organized according to structure resemble ratio.

Key words: a word-formative jack, a word-formative chain, the word-top, the making basis, a derivative word.

РЕЦЕНЗІЇ

А.С. Зеленько (Луганськ)

Левицкий В.В. Семасиология. –
Винница: Нова книга, 2006. – 512 с.

Книга В. Левицького [Левицкий 2006] – це компендій з теорії та історії семасіології Європи. Знання мов, поважний вік, значний фаховий загальнотеоретичний рівень дали змогу авторові зробити кваліфікований огляд аналізованої проблематики в її історичному розвитку. Зміст посібника про це красномовно свідчить.

В. Левицький своєю книгою підсумовує здобутки лексичної семасіології, протиставленої ним лінгвістичній семантиці. Слід визнати, що учений не зовсім переконливо обґрунтував цю диференціацію. Через те дещо штучним постає спроба залишити поза увагою семасіолога семантику предикативних одиниць (речень, словосполучень). Від довідника-енциклопедії О. Селіванової [Селіванова 2006] посібник В. Левицького відрізняється меншим обсягом та монографічною галузевою обмеженістю.

Жанр книги двоїстий, що констатує її автор. У ній логічно визначено предмет саме лексичної семасіології, а зміст відображає проблематику категоріального апарату й операціонально-дослідницького апарату. Робота підсумовує весь доробок визначного європейського семасіолога.

В. Левицький чомусь не розрізняє об'єкта й предмета дослідження. Можливо, саме цим пояснюється його зневажливе ставлення до лінгвістичної парадигми в особі когнітивної лінгвістики. Та саме лінгвістична парадигма як уособлення теорії й методології мовознавства передбачає визначення предмета вивчення в процесі осмислення об'єкта за допомогою певної системи термінологічного й операціонально-дослідницького апарату. І це при тому, що список літератури українською та російською мовами, як і німецькою, англійською та ін. засвідчує глибоку обізнаність ученого з вітчизняною та європейською спадщиною й настирливість його в пропагуванні цієї спадщини й здобутку семасіолога. До речі, відзначене пояснює, чому його книга, з одного боку – науковий посібник, а з іншого – монографія.

Сама по собі пропонована робота, перелік робіт автора в її бібліографії, постановка й розв'язання більшості проблемних питань з усією очевидністю не гармонують з тим, що книгу видано поза увагою АН України, зокрема Інституту мовознавства, зусиллями видавництва провінційного педагогічного ВНЗ, як і видання в Чернівцях багатотомного етимологічного словника германських мов, регіональне розповсюдження названих книг, а також непредставлення вченого на конкурс щодо обрання членів-кореспондентів та академіків національної АН.

Змушені визнати, що двоїстий характер роботи дався взнаки при аналізі досліджуваної проблематики. Мабуть, коли б робота була монографією, то чимало питань аналізувалися б більш поглиблено й визначено, під кутом зору суто авторського бачення.

Отже, зрозумілим є ставлення В. Левицького до когнітивної лінгвістики та її категорій – фрейму й концепту. Ми певні, що спроби заперечувати когнітивну лінгвістику за її нібито розмитість, теоретичну незавершеність абсолютно безпідставні, бо ця вада була приводом тривалої критики компаративізму; саме акад. М. Марр і його прихильники в минулому й тепер [Луценко 1992] за односторонність (абсолютизацію диференціації) відкидали й відкидають цю парадигму. А ось російський мовознавець В. Алпатов знову ж таки заперечує „нове вчення” М. Марра за його постійну змінюваність і незавершеність [Алпатов 1991].

Концепт і фрейм мають розподілитися між парадигматикою та синтагматикою: концепт використовується в художній моделі світу стосовно лексичного рівня поряд з категорією, а фрейм – стосовно всіх рівнів в аспекті синтагматичному. Вони продовжують класичну діаду парадигматичної категорії і синтагматичної синтагми-словосполучення.

Очевидна загальнотеоретична суперечність В. Левицького виявляє себе в протиставленні глибокої обізнаності з теорією та історією мовознавства й небажанням зважати на еволюцію мови й еволюцію мовознавства, що представлені еволюцією лінгвістичних дисциплін.

Інша суперечність теоретика й історика мовознавства виявляється, з одного боку, у глибокому знанні лінгвістики, а з іншого – у поверховій некваліфікованій побіжній залученості відомостей інших галузей наук, найперше, так необхідної психології, яка в останні десятиріччя компенсує дискредитовану марксистсько-ленінську філософію радянського періоду. Саме цим пояснюється зневага В. Левицького до лінгвістичної парадигми, яка зумовлює систему лінгвістичних термінів-понять та методів і прийомів дослідження. І це при тому, що він повстає проти засилля й моди в мовознавстві, обстоюючи право на творчий підхід у визначенні проблематики та її розв'язання. Зважмо, що він розрізняє прагматику, парадигматику, синтагматику, синхронічний, діахронічний, генеалогічний аспекти аналізу мовного матеріалу. Здається, ученому не вистачає розуміння еволюції теорії мовознавства, представлені ієрархією лінгвістичних парадигм.

В. Левицький як послідовний компаративіст разом з тим фактично постає носієм ідеології структуралізму з його панхронічним іманентним неопозитивістичним витлумаченням закономірностей функціонування мови.

Визнання лінгвістичних парадигм, зокрема й когнітивної, структурної, дає можливість зрозуміти потребу й підстави визнати фрейм та концепт, як і модель світу, категорію й т. ін. Когнітивна лінгвістика орієнтована на виділення комплексних одиниць і категорій на основі мовних та позамовних чинників. Такими постають модель світу, концепт з його компонентами, фрейм зі скриптом, слотом, сценарієм тощо.

Мова як засіб інтегрування людини членується не сама по собі, а в комплексі з позамовними чинниками й мовною ситуацією. Еволюція лінгвістичних парадигм засвідчує еволюцію виділення мовознавчих категорій. Вона членується на суто лінгвістичну, від описової до структурної, і функціонально-когнітивну. Одиниці першого етапу суто мовознавчі, другого – комплексні мовознавчо-позамовні.

З усім узгоджується теза про еволюційний розвиток Всесвіту Землі, рослинного й тваринного світу, а відповідно й еволюції пізнання й свідомості людини. Спроби відмовити у визнанні еволюції людини, її свідомості заперечуються аналізом становлення категорії причинності на матеріалі російської мови Маслієвої [Маслиева 1981] та аналізом розвитку мислення в молодшому шкільному віці від випадкового суміщення двох подій до причиново-наслідкового зв'язку, фіксованого автором посібника з педології П. Блонським [Блонский 1999: 158 – 161].

Пізнаваність у науці базується на функціонуванні інформації. Інформація ж завдячує дискретності пізнаваного світу й з нею пов'язаної повторюваності у вигляді безкінечної кількості ритмів. Це цілком узгоджується з тезою, що матерія, представлена субстанцією та енергією, функціонує в часі й просторі.

Визнання еволюційного розвитку пізнання не дає змоги відповісти на питання про першопоштовх у розвитку матерії й пізнання визнанням панхронічного універсуму в будь-якому його вигляді. Безкінечність Всесвіту, різноманітність форм матерії та її змін узгоджується з еволюційним її розвитком, ускладненням процесу пізнання, зумовленим змінюваною кількістю і якістю взаємодіючих чинників. Ось тому зрозумілим став перехід учених від детермінізму до індетермінізму.

Одразу зауважимо, що закид автора щодо невизначеності фрейму, концепту беззастережно не сприймаємо, бо фіксуємо очевидну невизначеність століттями відшліфованих традиційних понять-термінів. Автор-компаративіст знає, наприклад, що сама назва індоєвропейської сім'ї мов безпідставна. Мабуть, і В. Левицький і в цій книзі власне морфемний спосіб словотворення (за допомогою наявних чи ймовірних морфем) також називає безпідставно морфологічним.

Об'ємні парадигматична номінативна (лексична) категорія концепту та синтагматична (синтаксична) предикативна категорія фрейму як категорії когнітивної лінгвістики замінили описово-структурні одноплосинні категорії – лексичну парадигму-категорію синонімічного ряду, антонімічної пари і синтагматичну категорію синтагми-словосполучення.

Як жаль, що будь-яка лінгвістична парадигма в історії радянського мовознавства ідеологізувалася й навіть політизувалася. Адже знаємо, що компаративістика в СРСР у 20-і – 30-і рр. сприймалась як буржуазне класове вчення й заперечувалась „новим”, пролетарським вченням М. Марра. Після невеликого періоду засилля схематизму вчення Й. Сталіна з другої половини ХХ ст. утверджується так звана західна буржуазна структурна лінгвістика.

Отже, спроби огульно заперечити право на функціонування фрейму, концепту в В. Левицького фактично безпідставні.

В. Левицький не заперечить, що в класичного описового мовознавства найбільшою одиницею-категорією був стиль мови, а фактично обмежувалися розпливчастим (простим, ускладненим, складним і лише іноді згадуваним періодом та складним синтаксичним цілим), у структурній лінгвістики нижньою одиницею-категорією був такий же невизначений текст, а потім зрідка вживана розпливчаста мовна модель світу, у когнітивній ними постають мовна та концептуальна моделі світу. До речі, у нами пропонованому синергетичному детермінізмі як різновиді когнітивної лінгвістики цією

категорією постають вербалізований варіант повсякденно-побутової, художня, релігійна, наукова моделі світу.

Отже, такою ж необґрунтованою є й спроба заперечити когнітивну лінгвістику як мовознавчу парадигму лише на тій же підставі – невизначеності лінгвістичних понять-термінів та прийомів і процедур дослідження. Але ж і класична доструктурна термінологія, а особливо методика дослідження не були позбавлені цієї вади.

Отже, зрозумілим стає, що когнітивна термінологія й когнітивна навіть натренована інтроспекція (інтуїція) постмодернізму дають підстави кваліфікувати теоретичну когнітивну лінгвістику як справжню науку.

Певна неприязнь автора книги до американської когнітивної лінгвістики (і не без підстав) є гіперизмом, образно кажучи, постійного доганяння російської, а особливо радянської науки в цілому. Ідеологізація, а тим більше політизація, як свідчить історія мовознавства, безпосередньо характеризує недемократичні, тоталітарні держави. У демократичній державі реалізовані потенції ринку орієнтують на ефективну науку й освіту.

У висновках В. Левицький цілком обґрунтовує рівне право учених використовувати різні лінгвістичні парадигми. До речі, текст книги дає підстави вести мову про компаративізм, структуралізм, генеративну й когнітивну лінгвістику. На нашу думку, гіпотетично можна б додати описове мовознавство, „нове вчення” М. Марра, функціональну лінгвістику.

Під цим кутом зору, здається, зрозумілим орієнтація В. Левицького на квантитативну й корпусну лінгвістику (навіть не просто на рівні примітивних обчислень). Та застереження не станемо деталізувати, а вдамось до окремого випадку у фізиці. Мабуть, В. Левицький знає, що квантова фізика, яка дала людям ядерну енергію, і міжпланетні польоти завдячують обґрунтованій А. Ейнштейном частковій теорії відносності. Якщо ж на це не зважати, то слід констатувати, що високого рівня безкомпромісний учений В. Левицький орієнтує дослідників у галузі семасіології й лексикології уподібнитися тому небораці, що шукає голку в стіжку сіна. Думаємо, автор книги погодиться з нами, що такій ситуації має зарадити фундаментальна лінгвістична наука, представлена визначними постатями в особі Вільгельма фон Гумбольдта, Фердинанда де Сосюра, Олександра Потебні, Ноама Хомського та ін. Мабуть, до цього ряду може бути віднесений і нібито провінційний В. Левицький.

Жаль, що жанр посібника змусив автора книги здійснити аналіз усієї сукупності лінгвістичної термінології. У зв'язку з цим створюється враження безсистемного їх аналізу. Через те не бачиться після прочитання книги цілісної авторської концепції, яка імпліцитно в нього відчувається. Ми стоїмо на інших позиціях. І це робимо при тому, що не поділяємо негативу щодо застосування фрейму, концепту, використання когнітивної лінгвістики як останньої на цей час парадигми в еволюції лінгвістичних парадигм.

В. Левицький і в оцінці спадщини в цілому М. Марра (визнаючи заслуги вченого в галузі семантики), і когнітивної лінгвістики як наукової парадигми, зосереджуючись на цілому ряді справедливих критичних зауважень з приводу визначень фрейму, концепту тощо, навіть зважаючи на необхідність оперувати іншими парадигмами, перебільшуючи емпіричні індуктивні здебільшого кількісні методики, з очевидністю недооцінює дедуктивний фундаменталізм

науки в цілому, зокрема й у мовознавстві, хоч визнає необхідність використання індуктивних та дедуктивних методів.

Ми зробили спробу в кількох розвідках [Зеленько 2005, Зеленько 2006, Зеленько 2008] та книзі [Зеленько 2005а] визначити проблемно на тлі еволюції лінгвістичних парадигм основні етапи у становленні семасіології. З цього приводу нагадуємо, що вже підготовлено й надруковано понад десяток розвідок, у яких обґрунтовано утверджується загальнотеоретична спадщина визначного російського ученого-фундаменталіста акад. М. Марра [Зеленько 2008]. Ми робимо це всупереч успадкованій з тоталітарного періоду офіційній негативній традиції.

До речі, й критичний закид опонованого вченого на адресу прагматично налаштованих американських мовознавців пояснюємо загальним прагматичним характером американців в усіх сферах виробничої й суспільної діяльності. Адже не секрет, що народжені в Україні п'ятнадцять чи сімнадцять Нобелівських лауреатів реалізувалися, як і багато вихідців з інших країн, саме в США.

Література

Алпатов 1991 – Алпатов Л.В. История одного мифа. Марр и марризм. – М.: Наука, 1991. – 240 с.; **Блонский 1999** – Блонский П.П. Педология: кн. для преподават. и студ. высш. пед. учеб. заведений / под ред. В.А. Сластенина. – М.: ВЛАДОС, 1999. – 288 с.; **Зеленько 2005** – Зеленько А.С. Становлення семасіології у філософсько-психологічному осмисленні // Лінгвістика. – 2005. – № 2. – С. 10 – 19; **Зеленько 2005а** – Зеленько А.С. Про становлення семасіології у філософсько-психологічному осмисленні: Стан і перспективи: монографія. – Луганськ: Альма-матер, 2005. – 196 с.; **Зеленько 2006** – Зеленько А.С. Етапи становлення сучасної семантики // Семантика мови і тексту. Матеріали ІХ міжнар. наук.-практ. конф. 26 – 28 верес. 2006 р. – Івано-Франківськ, 2006. – С. 72 – 76; **Зеленько 2008** – Зеленько А.С. Академік М.Я. Марр – вірець методолога у мовознавстві // Вісн. Луганськ. нац. ун-ту імені Тараса Шевченка. Філол. науки. – Ч. І. – 2008. – № 13. – С. 53 – 62; **Зеленько 2008а** – Зеленько А.С. Етапи становлення сучасної семантики // Наук. часопис Нац. пед. ун-ту імені М.П. Драгоманова. Сер. 10. Проблеми граматики і лексикології української мови: зб. наук. пр. / відп. ред. М.Я. Плющ. – К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2008. – Вип. 4. – С. 297 – 301; **Левицкий 2006** – Левицкий В.В. Семасиология. – Винница: Нова кн., 2006. – 512 с.; **Луценко 1992** – Луценко Н.А. К вопросу о взаимодействии научных парадигм в лингвистике (о монографии Л.В. Алпатова о М.Я. Марре и марризме) // Язык, стиль, культура: сб. науч. тр. – Донецк: ДонГУ, 1992. – С. 34 – 59; **Маслиева 1981** – Маслиева О.В. Становление категории причинности (на материале истории языка). – М.: Мысль, 1981. – 116 с.; **Селіванова 2006** – Селіванова О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія. – Полтава: Довкілля, 2006. – 716 с.

В.Д. Ужченко, О.В. Батарчук (Луганськ)
ДОБРОТНЕ ДЖЕРЕЛО УКРАЇНСЬКОЇ МЕНТАЛЬНОСТІ

Мартінек С.В. Український асоціативний словник: у 2 т. –

Л.: Вид. центр ЛНУ імені Івана Франка, 2007. –

Т. I: Від стимулу до реакції. – 344 с.;

Т. II: Від реакції до стимулу. – 468 с.

Рецензована праця належить до тих, що за предмет свого розгляду беруть глибинні концептуальні структури у свідомості мовця, його духовні константи, зорієнтовані на антропоцентричний вектор, який став чи не провідним у лінгвістичних дослідженнях останніх років. А це вписує її до низки найнагальніших і найперспективніших досліджень, занурених в актуальне мовно-культурологічне доккілля. Сучасні когнітивні мовні дослідження будуть знекровлені, якщо не залучатимуть свіжий польовий матеріал, живу реакцію на стимули сьогодення чи українознавчу ретроспективу. Та й сам концептуальний аналіз як один із головних методів когнітивної лінгвістики з її використанням рефлексивного досвіду як системи представлення особливо імпліцитних знань без психолінгвістичного асоціативного експерименту, здається, уже зовсім не задовольняє зацікавленого дослідника, вимогливого читача.

В основу використання психолінгвістичної методики в дослідженні мовних явищ покладено розуміння самої мови як „системи, наявної у свідомості людини, що уможлиблює звернення до мовця як експерта, здатного оцінювати мовні факти” (М. Кочерган). Асоціативний експеримент є одним з найпоширеніших психолінгвістичних методів. Він полягає в пропонуванні респондентові різного типу стимулів з метою викликати в нього відповідні асоціації. В основу рецензованої праці покладено вільний асоціативний експеримент, що полягає в доборі реципієнтом одного слова на слово-стимул, яке першим спало на думку, або кількох слів, що виникли у свідомості за певний відрізок часу. При цьому авторка творчо використала досвід і напрацювання своїх вітчизняних і зарубіжних попередників (Г. Кент і А. Розанов, Н. Бутенко, Н. Уфимцева, Т. Крига, О. Леонтьєв, Ю. Караулов та ін.).

Позитивним є той факт, що віковий ценз респондентів, які брали участь в експерименті С. Мартінек (а їх було 1867), доволі широкий – від 16 до 60 років. Хоч переважну частину, як нам здалося, складає все ж таки молодь, студенти ВНЗ Львова. Про це свідчить хоча б те, що на перше місце серед реакцій на стимул місто респонденти поставили *Львів* або згадали трагічний *Скнилів*, пов'язавши його зі стимулом кров. Промовисті також реакції *Стрий*, *(місто) Лева*, *Ратуша*, *Івано-Франківськ*, *Броди*, *Жовква*. Для інтерпретації реакцій інформантів були відібрані лише ті анкети, де рідною була названа українська мова. Справляє враження й географія експерименту: захід (Волинь, Закарпаття, Івано-Франківщина, Львівщина, Рівненщина, Тернопільщина,

Хмельниччина, Чернівецька обл.), північ (Житомирщина, Київщина), схід (Донеччина, Харківщина), центр (Вінниччина, Полтавщина, Черкащина). Не залученим до експерименту виявився хіба що південь країни. Таким чином, асоціації, подані в Словнику з використанням значного за обсягом матеріалу, є типовими не лише для якогось певного регіону України, але для значної її території, ледве не всього материкового україномовного глобального континууму, тобто пропонується праця виконана з високим ступенем репрезентативності (згадаймо, що до обох Словників Н. Бутенко були залучені лише львівські студенти).

Словник налічує 841 стимул, тут широко представлені слова різних частин мови, а не лише іменники. І хоча до реєстру й увійшли стимули з інших попередніх праць („Словник асоціативних норм української мови” та „Словник асоціативних означень іменників в українській мові” Н. Бутенко), однак він вигідно відрізняється від попередніх робіт: у цій праці помітно розширений список стимулів, значна частина запропонованих – слова, відсутні, зокрема, у виданні Н. Бутенко (1989). Корпус їх збільшено за рахунок дієслів і прислівників – при збереженні багатьох іменників. І в цьому принципова їх різниця. Укладач справедливо вважає, що це дасть можливість „розширити дослідження ментального лексикону мовців і відтворити значні фрагменти вербальної пам’яті носіїв української мови і культури”. Справді, тільки побіжний погляд на список символів уже формує уявлення про виразну концептосферу культурологічних образів, понять, символів, архетипів, етнокультурних знаків нашої історії (*верба, гнів, громада, держава, дума, думка, козак, місяць; блакитний, вільний, мовний; звеселитися, звільнитися; молодод, дивно*) й бурхливого, а то й не зовсім визначеного (*вибори*) сьогодення.

Важливий сам критерій (чи критерії) у відборі слів-символів для експерименту. У Н. Бутенко це були найуживаніші іменники нашої мови (див. Передмову до „Словника асоціативних означень іменників в українській мові”, 1989). Для Словника С. Мартінек критерій частотності не був головним, хоч без численних збігів тут не обійтись, а багато зі слів реєстру рецензованого Словника є частотними. Авторка, зазначаючи, що „важливим критерієм відбору стимулів була необхідність розширити поле можливих досліджень”, наголошує, що до списку слів-символів були включені „так звані ключові слова культури...”. І це природно, якщо взяти до уваги домінанту когнітивної лінгвістики в сучасних дослідженнях. У зв’язку з цим у праці С. Мартінек нам би хотілося бачити особливо культуронасичені стимули-концепти, тобто такі „згустки культури” (Ю. Степанов), народознавчі й українознавчі „кванти знання” (О. Кубрякова), як-от: *соловей* (за анкетною відомого природодослідника В. Пескова, *соловей* – орнітологічний символ України, див. „Птиці на проводах”, 1982); М. Пазяк першими серед тварин, за якими закріпилися постійні ознаки, у своїй монографії „Українські прислів’я та приказки” (1984) називає *вовка, лисицю й зайця* (у словнику С. Мартінек розглядається тільки стимул *вовк*). Невіддільні від нашої етнокультури стимули *булава, гетьман* (ніби й не було в Україні Богдана), а наша багатостраждальна історія була без *чумаків*. Чомусь збережені в колективній пам’яті символічні маркери матеріального й духовного усвідомлення світу

кожного українця слова, як-от *Україна* й *український*, а також *журавель*, *криниця*, *поле*, навіть жартівливий наш двійник „сало”, тобто слова, за переконанням укладача, що „мають достатньо високу частотність” і „найчастіше перебувають у полі зору дослідників”, усе ж таки не потрапили в коло обраних. Та багато й інших назв рослин і тварин, численних номінацій родинних стосунків, природних і соціальних явищ, прикметників на позначення кольорів, простору, дієслів на позначення ментальних процесів, мовленнєвої діяльності, емоцій та почуттів, про які згадає укладач, ми тут знайдемо. Такі концепти, як одиниці колективної свідомості, як стрижневі одиниці етнолінгвістики та лінгвокультурології, відзначені етнокультурною специфікою, історичною, громадською, країнознавчою та українознавчою значущістю. Та, очевидно, кожний рецензент може пред’явити подібні списки, та в пам’яті при цьому завжди спливає застережливе широковідоме козьмопрутковське про „неосяжне”. Зате як осудливо й ущипливо український мовець на стимул рада, поряд з низкою меліоративних реакцій (*віче, народна, безпеки, добра, спонукає до правильних рішень* тощо), подає – насамперед маючи на увазі бездіяльну Верховну Раду – і такі пейоративні її характеристики, як-от: *інтриги, нерада, ожиріння, чорна* (чоловіки); *говоріння, зрада, невирішеність, неосвіченість, сімейка, чорна* (жінки). Як тонко й влучно вібрує народна думка про перманентні вибори, які в Словнику вербалізовані дошкульними предикатами *обман, брехня, фігня, безглуздя, дурні, мафія, набридло, неправда, гроші*. Точна характеристика – для електорату, щедра пожива для журналістів, політологів, політичних оглядачів.

Безсумнівним позитивом у Словнику є врахування статі респондента й групування відповідей за цією категорією. Адже реакції чоловіків і жінок часто відрізняються і кількісно, і якісно, експлікуючи різні компоненти мовної свідомості, наприклад, стимул збідніти в чоловіків переважно викликає асоціацію *гроші* (6 реакцій), а в жінок – *духовно* та *душею* (11 і 6 реакцій відповідно); на стимул одружуватися при спільних реакціях (з *коханою/з коханим, відповідальність, сім’я*) чоловіки реагують частотними відповідями на зразок *SOS, рано, в 28 років, кінець, клеймо, мегера*, а жінки – *вдало, швидко, вийти заміж, кохання, радість, з достойним*. Прозора палітра ціннісних пріоритетів! Цінним для дослідників буде й прикінцева (після кожної статі) статистика перших реакцій тієї чи іншої статі та кількість відмінних серед них.

Словник можна читати як захопливу розповідь. Цікаво відзначити, зокрема, словникові збіги як вияв ментальності обох статей, наприклад, такий уже традиційний образ-концепт, як калина, збігся за реакціями *червона* (обидві групи поставили її на перше місце), *малина, Україна, неверба, символ, червоний, куш, ягода, грона/прекрасні грона, кетяг, рослина/лікарська рослина, символ укр. краси/символ України, цвіте/цвіт, червоний колір*. Власне, за такими реакціями аргументовано можна судити про ступінь символічності стимулу в усьому етносі. Виявлені реакції на відібрані символи – переконливий аргумент для включення останніх до списку базових концептів української етнокультури. Численними гендерними збігами позначені й стимули *верба, кінь, козак, країна, лівий, луна*. У них відображений характер світосприйняття представників різних статей, що й відбивається в мовленнєвій

поведінці. Чоловік – *терплячий, турботливий, працьовитий, справжній, стриманий, господар...* Хоч і *грішний, гнівний*, а то й ... *голубий*; жінка – *господиня*, живе в сім'ї чи в світі кохання – *одружуватися, одружити, вірно, кохання, любов, кохати*. Тож, Словник слугуватиме надійним джерелом для провадження гендерних досліджень.

Словник складається з двох томів. Перший том організовано за принципом „від стимулу до реакції”, де подано стимул та самі реакції, згруповані за статтю респондентів, із зазначенням їх кількості. Другий том будується за принципом „від реакції до стимулу”, де словникові статті починаються з реакцій – тих словоформ, що були викликані відповідними стимулами, які й наводяться. Тут і гірка іронія на слово незалежність – *Поки що не в Україні*, й усталені міфологеми – *полетіла до Господа душа* (на стимул душа), і народний жарт (якщо зліва, то *гречка*). Реєстр другої частини вдячно може використати фразеолог (*світ за очі, хворий на голову, хвіст пістолетом*), дослідник ономастики (*Юля, Гриць, Діма*), живого мовлення (*Света*), валентності лексем (світ – *пізнати, пізнавати, бачити; дивний, новітній, страшний*), жаргонно-сленгових утворень (*халява*, ціле гніздо „прикольних” слів – *прикольно, прикол, приколотись, прикольна штука* та ін.), афористики („*Село на нашій Україні*”, „*Соловейко в темнім гаї...*”), концептосфери окремого слова (Січ – *козак, побратим, товариство*). Український асоціативний словник є другою працею такого роду в україністиці, що подає зворотну частину – від реакції до стимулу. Першою працею був „Словник асоціативних норм української мови” (1979) Н. Бутенко (у русистиці – словник Ю. Караулова, у славистиці загалом – „Славянський асоціативний словарь”, а в англійському мовознавстві – „The Edinburgh Associative Thesaurus”). Така побудова дійсно зручна, оскільки дозволить дослідникові вивчати мовні явища в обох напрямках, сприятиме пошуковій роботі, а кількісні показники реакцій і їх співвідношення між статтями може прислужитися у визначенні мовленнєвих тенденцій чоловіків і жінок.

Концепт – це слово в усьому обсязі його експліцитних та імпліцитних значень, а концептосфера мови – це по суті концептосфера української ментальності, „концентрації духовного багатства” (Д. Лихачов), єдність комунікативно значущої і прагматичної інформації. Український асоціативний словник С. Мартінек – лінгвістичне джерело та інструмент аналізу імпліцитної інформації сучасника й одночасно розгорнута книжка такої інформації, яка буде корисною дослідникам у галузі лексикології та лексикографії, в уточненні словникових дефініцій, у психолого-лінгвістичних студіях, вивченні ідіостилю письменників, морфологічних особливостей поведінки різних частин мови, багатьох дериватів, у викладанні української мови як рідної і як іноземної. Нарешті, це глибока експлікація української ментальної концептосфери.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

1. **Батарчук Олексій Васильович** – аспірант кафедри української мови Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.
2. **Бехта Іван Антонович** – кандидат філологічних наук, доцент кафедри англійської філології Львівського національного університету імені Івана Франка.
3. **Божко Олія Олександрівна** – кандидат філологічних наук, доцент кафедри теорії і практики англійської мови Харківського національного педагогічного університету ім. Г.С. Сковороди.
4. **Васильченко В'ячеслав Миколайович** – кандидат філологічних наук, доцент, докторант кафедри української мови Національного педагогічного університету ім. М. Драгоманова.
5. **Вусик Ганна Леонідівна** – кандидат філологічних наук, доцент Бердянського державного педагогічного університету.
6. **Глуховцева Ірина Ярославівна** – аспірантка кафедри української мови Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.
7. **Глуховцева Катерина Дмитрівна** – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри української філології та загального мовознавства Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.
8. **Дворянкін Віктор Олександрович** – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української філології Маріупольського державного гуманітарного університету.
9. **Делюсто Марина Сергіївна** – аспірантка Ізмаїльського державного гуманітарного університету.
10. **Должикова Тетяна Іванівна** – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.
11. **Зеленько Анатолій Степанович** – доктор філологічних наук, професор кафедри української філології та загального мовознавства Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.
12. **Зубова Тетяна Павлівна** – здобувач кафедри української мови Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.
13. **Клещова Оксана Євстахіївна** – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Луганського національного педагогічного університету імені Тараса Шевченка.
14. **Клімчук Галина Петрівна** – аспірант кафедри української мови Криворізького державного педагогічного університету.
15. **Кошман Ирина Николаевна** – кандидат філологічних наук, докторант кафедри російської мови Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка.
16. **Кучма Зоряна Василівна** – старший викладач кафедри романо-германських мов Львівської комерційної академії.
17. **Лесовець Неля Миколаївна** – кандидат філологічних наук, доцент кафедри документознавства та інформаційної діяльності Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.

18. **Луценко Микола Олексійович** – доктор філологічних наук, професор кафедри загального мовознавства та історії мови Донецького національного університету.
19. **Мазур Наталя Василівна** – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Національного аграрного університету.
20. **Малюк Ольга Юріївна** – кандидат філологічних наук, доцент, завідувач кафедри документознавства та інформаційної діяльності Луганського національного педагогічного університету імені Тараса Шевченка.
21. **Михайленко Лариса Леонідівна** – аспірантка відділу загальнославистичної проблематики і східнослов'янських мов Інституту мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України.
22. **Міджин Роман Степанович** – старший викладач кафедри української мови Дрогобицького державного педагогічного університету ім. І.Я. Франка.
23. **Мізін Костянтин Іванович** – кандидат філологічних наук, доцент кафедри перекладу Кременчуцького державного політехнічного університету імені Михайла Остроградського.
24. **Мілева Ірина Володимирівна** – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.
25. **Міняйло Роман Вікторович** – кандидат філологічних наук, доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Луганського державного інституту культури та мистецтв.
26. **Молодичук Ольга Андріївна** – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини.
27. **Олексієнко Наталія Олександрівна** – аспірантка кафедри української мови Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.
28. **Синельникова Лара Миколаївна** – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри російського мовознавства та комунікативних технологій Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.
29. **Скорофатова Анна Олександрівна** – викладач кафедри юридичної лінгвістики та документоведення Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка.
30. **Сніжко Антоніна Миколаївна** – аспірантка кафедри загального та українського мовознавства Київського національного лінгвістичного університету.
31. **Степаненко Олена Костянтинівна** – здобувач кафедри української мови Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.
32. **Терновська Тамара Петрівна** – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.

33. **Ужченко Віктор Дмитрович** – доктор філологічних наук, професор кафедри української мови Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.
34. **Ужченко Дмитро Вікторович** – кандидат філологічних наук, доцент, проректор з науково-педагогічної роботи Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.
35. **Школяренко Віра Іванівна** – кандидат філологічних наук, доцент кафедри практики романо-германських мов Сумського державного педагогічного університету ім. А.С. Макаренка.
36. **Яцкевич Ольга Олександрівна** – аспірантка кафедри української мови Харківського національного педагогічного університету ім. Г.С. Сковороди.

Наукове видання

ЛІНГВІСТИКА

Збірник наукових праць

№ 2 (14)

За редакцією В. Д. Ужченка
Комп. макет – Мілєва І. В.

Підп. до друку 31.10.2008 р. Формат 60x84 1/8. Папір офсет.
Гарнітура Times New Roman. Друк ризографічний. Ум. друк. арк. 30,69.
Наклад 100 прим. Зам. № 117.

Видавництво Державного закладу
„Луганський національний університет
імені Тараса Шевченка”
вул. Оборонна, 2, м. Луганськ, 91011. Тел./факс: (0642) 58-03-20